

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 15

На пошану професора Л.В.Баженова

Кам'янець-Подільський
2005

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3 (4 Укр.)

Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **І.С.Винокур**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор; **А.О.Копилов**, академік УАІН, професор; **С.А.Копилов**, кандидат історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанінов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул.Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ресєнт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В.Баженова. – 480 с.
ISBN 966-7975-63-0

Рекомендовано до друку

Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету

ISBN 966-7975-63-0

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Прокопчук В.С.</i> Наукова школа професора Л.В.Баженова (До 60-річчя від дня народження)	9
<i>Костриця М.Ю.</i> Професор Л.В.Баженов – дослідник і краєзнавець Волині–Житомирщини	19

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Степанков В.С.</i> Селянська війна 1648–1652 рр. в Україні: основні проблеми дослідження	26
<i>Юга О.А.</i> Політика уряду Богдана Хмельницького щодо шляхти: 1648–1657 рр.	34
<i>Газін В.В.</i> Московська дипломатія в 1654–1656 рр.: намагання легітимізувати українсько-московську угоду	44
<i>Мудрецов О.В.</i> Андрусівське перемир'я як фактор загострення політичного конфлікту між Запорізькою Січчю та Росією	53
<i>Струкевич О.К.</i> Договірність як складова політичної культури старшин України-Гетьманщини	62
<i>Волошин Ю.В.</i> Позашлюбні зв'язки у старообрядницьких слободах Малоросії (друга половина XVIII ст.)	72
<i>Дрогобицький І.І.</i> Національно-патріотична складова місійно- проповідницької діяльності чину Св. Василя Великого (кінець XIX – початок XX ст.)	81
<i>Опря І.А.</i> Конститутивні риси внутрішнього устрою пізньопротестантських течій у Правобережній Україні на початку XX ст.	88
<i>Магась В.О.</i> Народні вчителі України в організаціях Всеросійського Селянського Союзу (1905–1907 рр.)	98

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Завальнюк О.М.</i> Російський університетський статут 1884 р. – основа нормативної бази функціонування українських держуніверситетів у 1918–1920 рр.	104
<i>Заремба О.О.</i> Військове будівництво в УНР взимку – навесні 1919 року	114

<i>Олійник С.В.</i> Розвідка і контррозвідка Української Галицької армії у визвольних змаганнях на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.)	123
<i>Лозовий В.С.</i> Селянська правосвідомість та суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.)	128
<i>Телячий Ю.В.</i> Степан Постернак: праця на благо української освіти, науки, культури	139
<i>Кучеров Г.Г.</i> Освіта дорослого населення – важливий аспект діяльності сільських “Просвіт” Правобережної України (1917–1922 рр.)	149
<i>Стецюк В.Б.</i> Земства та “Просвіти” Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.	159
<i>Подкур Р.Ю.</i> ВЧК-ГПУ і становлення однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр.	166
<i>Красносілецький Д.П.</i> Типи озброєних загонів селян за формами і методами противладного протистояння на Правобережній Україні в 1920–1924 рр.	182
<i>Лубчинський А.К.</i> Становлення нової обрядовості в перші роки радянської влади	190
<i>Прокопчук В.С.</i> Краєзнавчі музеї 30-х років ХХ ст. в умовах зростаючого ідеологічного тиску	196
<i>Рибак І.В.</i> Охорона здоров'я в українського селі: стан, труднощі та проблеми розвитку (1930–1940 рр.)	202
<i>Нечитайло В.В.</i> Фермерське господарство як об'єкт аграрної політики незалежної України	210
<i>Марчук В.В.</i> Роль регіональної політичної культури в трансформації політичної системи України	217
<i>Кобильник В.В.</i> Політико-історичні передумови трансформації політичного режиму в Україні	229

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Газін В.П.</i> Ваймарська демократія: між крайніми лівими та правим тоталітаризмом	243
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Баженов Л.В.</i> Історія Волині й Поділля в дослідженнях польських науковців-україністів ХХ – початку ХХІ ст.	252
<i>Зваричук Е.О.</i> Римо-католицька церква на Поділлі (1793–1914 рр.): історіографія проблеми	265

<i>Баженова С.Е.</i> “Українська школа” в польській літературі на шляху від романтизму до реалізму (40–60-ті рр. XIX ст.)	275
<i>Парандій В.</i> Проблеми військової історіографії національно-демократичної революції 1917–1920 рр.	286
<i>Кабачинський М.І.</i> Охорона кордонів України: історіографічний огляд	293
<i>Савчук В.О.</i> Журнал “Краєзнавство” кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. та доби незалежності України: характер публікацій, зміст, спрямованість	308

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<i>Винокур І.С.</i> Археологічні дослідження літописного Губина (1997–2005 рр.)	314
<i>Петров М.Б.</i> Історико-топографічний розвиток вірменських кварталів Кам’янець-Подільського у XV–XVII ст.	322
<i>Задорожнюк А.Б.</i> Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісниче і промислове виробництво	340
<i>Шевчук А.В.</i> Волинський дворянський комітет (1858–1859): турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків ?	352
<i>Михайлик А.О.</i> Значення Південно-Західної залізниці у реалізації Подільського збіжжя в другій половині XIX ст.	360
<i>Трубчанінов С.В.</i> Матеріали до історичної топографії Поділля XV–XIX ст. та їх використання	366
<i>Баран О.І.</i> Роль греко-католицького духовенства у громадському житті галицького села (кінець XIX ст. – 1939 р.)	373
<i>Скрипник А.Ю.</i> Адміністративно-територіальний устрій та органи державного управління Подільської губернії на початку XX ст.	381
<i>Єсюнін С.М.</i> Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.	391
<i>Макарова О.В.</i> Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	397
<i>Логвіна В.Л.</i> В.Січинський – зодчий української архітектури	416
<i>Семенко Л.І.</i> Діяльність Комітету по вшануванню пам’яті Миколи Леонтовича на Поділлі	423
<i>Коляструк О.А.</i> Матеріальне становище наукових працівників Кам’янець-Подільського на початку 20-х рр. XX ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України)	432

<i>Нестеренко В.А.</i> Ставлення етнонаціональних меншин Поділля до політики українізації	441
<i>Хоптяр Ю.А.</i> Репресивна політика сталінізму та її втілення на Ярмолинеччині у 30-ті рр. ХХ ст.	451
<i>Григоренко О.П.</i> Участь молоді Поділля в сільськогосподарському виробництві: 1960–1980-ті роки	459

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Курило В.М.</i> ВАСИЛЬЧУК В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.	468
<i>Баженов Л.В.</i> ЮРІЙ М.Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. Друге видання. – Київ: Кондор, 2004. – 736 с.	470
<i>Предборська І.М.</i> СЛОБОДЯНЮК П. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с.	473
<i>Хоптяр Ю.А.</i> ЗАВАЛЬНЮК О.М., КОМАРНІЦЬКИЙ О.Б., ОЛІЙНИК Ю.В. Хмельниччина у 1941–1944 рр.: хроніка війни. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 140 с.	475
КОРОТКО ПРО АВТОРІВ	476

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 930.1 (477.43) (092)

В.С.Прокочук

НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА Л.В.БАЖЕНОВА (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті розповідається про етапи життя, наукової, освітянської і громадської діяльності відомого історика України, педагога, подвижника регіональних досліджень Лева Васильовича Баженова, який нині відзначає 60-річчя від дня народження.

Ключові слова: наука, історія, регіональні дослідження, наукова школа.

Відомо, що наукова праця – це колективна творчість, яка передбачає багатогранні зв'язки між людьми науки. І якщо той чи інший науковець завершує дослідження й видає науковий результат у вигляді дисертації, монографії, підручника, посібника чи статті, у цьому прирості знань обов'язково присутня доля зусиль попередників і сучасників – тих, хто ставив, розв'язував дану проблему, висував ідеї, гіпотези, допомагав становленню конкретного дослідника, передавав йому досвід наукової майстерності, опонував чи рецензував. У тій чи іншій мірі дослідник стає представником наукової течії – широкої й аморфної групи істориків, об'єднаних загальними методологічними принципами, чи напрямку – більш компактною групою вчених, тісно пов'язаних не тільки спільними методологічними підходами, а й загальною проблематикою, тематикою досліджень.

Найбільш ефективною ланкою історіографічного процесу є, звичайно, наукова школа¹. Тракткування самого поняття наукова школа досить різностороннє. Для одних – це об'єднання вчених для реалізації спільної дослідницької проблеми, для інших – певний стиль дослідження, який залишається незмінним при різній проблематиці. Українська радянська енциклопедія на межі 70–80-х років зафіксувала: “Наукова школа – неформальна творча співдружність у межах будь-якого напряму висококвалі-

ліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів до розв'язання проблеми, стилю роботи, спільного наукового мислення, ідей і методів їх реалізації"². В.Б.Гасилов називає наукову школу співтовариством вчених різних статусів, компетенцій і спеціалізацій, які координують свою дослідницьку діяльність під керівництвом лідера, вносять вклад в реалізацію і розвиток дослідницької програми, здатні активно представляти і захищати мету і результати програми³.

До кола ознак наукової школи, її критеріїв відносять:

- наявність наукового лідера та його послідовників – учнів, для яких характерна висока наукова кваліфікація;
- спільна програма, завдання;
- єдність проблематики, тематики;
- спільність методології, історіографічних засад;
- існування організаційної структури;
- прив'язка до певної географічної одиниці;
- функціонування історичного періодичного органу, певних видань;
- значущість отриманих результатів;
- високий науковий авторитет, визнання громадськості.

У будь-якому варіанті трактування поняття наукової школи на одне з чільних місць виступає особа лідера, вчителя, керівника, який об'єднує, показує приклад, передає досвід дослідницької праці, формує програму – основні напрями діяльності, створює умови для творчого спілкування, результативної праці, гідно виконує представницьку функцію. Саме такими якостями і володіє лідер подільської наукової історико-краєзнавчої школи Лев Васильович Баженов.

Витоки його таланту слід шукати в невтомній фізичній і духовній праці багатьох поколінь його роду, коріння якого прослідковується з XVIII ст. Кожен з представників родового дерева Баженових (чи то священик, вчитель, а чи науковець) дбав про інтелектуальний ріст, моральну чистоту, довершеність професійного інструментарію, передавав наступникам свій життєвий набуток зримо – своїми настановами, життєвими уроками, й незримо – генетикою, що трансформується таємницею природних процесів. У житті й діяльності батьків Василя Миколайовича і Тамири Костянтинівни ці кращі риси принесли вагомі результати. Мати зв'язала свою професійну діяльність з Гіпократовим кодексом, а батько присвятив життя освіті й літературі. І в одній, і в другій галузі піднявся до вершин майстерності, з яких його талант педагога і митця заіскрився раніш небаченими в родині гранями. Він залишив по собі більше десятка книг, добірок оповідань, сотні опублікованих окремих творів, добру пам'ять Вчителя і найвище втілення свої кращих якостей в особі сина.

Лев Васильович побачив чимало шкіл і вчителів на своєму віку. Нерідко батьки, та й педагоги, бачать у цьому тільки негатив: ломку звичок, певних традицій, шоккову сторону адаптації, забуваючи, що зміна обставин, людей, спілкувань – то сильна школа, яка примножує задатки здібного учня. З таких джерел людського спілкування усе найкраще черпав Лев Васильович спочатку в Новоселицькій початковій, потім Морозівській семирічній школах на Старокостянтинівщині, середню освіту завершив у Хмельницькому, спеціальність отримав у кооперативному технікумі. З нього міг би вийти високий посадовець в системі споживчої кооперації (це проявлялося вже в роботі рядового продавця госпмагазину, авторитет якого зростав від місяця до місяця), але вічний поклик покоління, що служили в гуманітарній царині, кликав його в родинну колію, туди, де талант Баженова молодшого міг реалізуватися найповніше.

У Кам'янець-Подільський педінститут Лев Васильович прийшов 1964 року в момент, коли історичний факультет вчленився в окремий підрозділ. Талановитий студент завжди знаходив підтримку викладачів. Потяг юнака до науки помітив професор Л.А.Коваленко. Вже 1965 року Лев Баженов очолив студентське наукове товариство і вів у ньому роботу до випуску, показуючи приклад наукового пошуку: “П'ять днів і ночей”, “Це було 21 рік тому”, “Сміливий рейд” – подібні статті і нариси за його авторства час від часу з'являлися в подільській періодиці⁴. Вершиною його студентського наукового дослідництва стали дипломна “Польське повстання 1830–1831 рр. на Поділлі” та доповідь на IV-й Міжнародній науковій конференції істориків-славистів у Мінську, зроблена за її матеріалами⁵.

Рік учителювання на Волині був школою практичної педагогіки і значно посилив інтерес до наукових занять. У вересні 1969 року повернувся до рідного історичного в якості асистента кафедри всесвітньої історії до того ж Леоніда Ангоновича Коваленка. 1972 року був обраний старшим викладачем, а після успішного захисту кандидатської дисертації по напрацьованій проблемі польсько-російського протистояння на Поділлі в 30-ті роки XIX ст. отримав вчене звання й посаду доцента. 18 років адміністрував у ролі декана істфаку і попри цей великий клопіт не знизив наукової активності.

Навпаки, коло його наукових інтересів розширювалося. Окрім регіоналістики, увагу привернули проблеми краєзнавчої історіографії, славістики. Резонансною подією став вихід 1993 року його бібліографічного довідника про дослідників Поділля, який супроводжувався серйозним історіографічним аналізом краєзнавчих процесів в регіоні з літописних часів до початку третьої української незалежності⁶. Саме тоді стало зрозумілим, що докторант Л.В.Баженов трирічний термін перебування в

Інституті історії України НАНУ – лоні української історичної науки, підсумував серйозним доробком. 1995 року побачила світ головна його монографія про історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.⁷, а 1996 року відбувся успішний захист докторської дисертації “Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.)”.

Важливим напрямом наукової діяльності Л.В.Баженова стала українська славістика і в першу чергу – полоністика. Окрім зазначених, з’явився ряд інших не менш важливих досліджень про зв’язок польського національно-визвольного руху з діяльністю декабристів, проблемні питання українсько-польського історичного діалогу, взаємини українського і польського населення на Поділлі і Волині. Він брав участь у важливих міжнародних славістичних форумах у Москві, Мінську, Харкові, Ужгороді, Львові, Хмельницькому, Кам’янці-Подільському, Житомирі.

Подальшого розвитку зазнала персоналія – дослідження життя й науково-літературної творчості вчених, краєзнавців Поділля і Волині Я.Потоцького, О.Пшездзецького, К.Пуласького, І.Винокура, М.Костриці, В.Баженова та інших особистостей⁸.

З не меншим успіхом займався він і географічним краєзнавством: з 1981 по 1997 рр. у ролі голови Кам’янець-Подільського обласного відділу Українського географічного товариства, члена республіканської вченої ради Українського географічного товариства, делегата ряду з’їздів, організатора і учасника багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій.

За плечима вченого – досвід створення тому “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, “Нарисів історії Поділля”, “Книги пам’яті України: Хмельницька область”, сприяння у підготовці випусків “Реабілітовані історією”, “Зводу пам’яток історії і культури”.

Відповідно зростав авторитет науковця. Професора Л.В.Баженова завжди можна побачити в президіях поважних наукових форумів, його з інтересом слухають учасники всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій, що проходять під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців, він веде пленарні й секційні засідання, вносить виважені пропозиції, які знаходять підтримку наукових та владних структур. Достатньо згадати, що саме звернення ряду географічних форумів, ініційовані Л.В.Баженовим, увінчалися створенням Національного природного парку “Подільські Товтри”, його пропозиції про премії імені Ю.Й.Сіцинського, П.М.Бучинського, М.Г.Смотрицького, В.І.Заремби та інших видатних подолян для відзначення заслуг сучасних дослідників, митців 1993 року були підтримані Хмельницькою облдержадміністрацією. Серед 12 лау-

реатів премії імені Ю.Й.Сіцинського в галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини є і Л.В.Баженов⁹. Неодно-разово виступав Лев Васильович на з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців як делегат від Хмельниччини та член правління цієї поважної краєзнавчої організації¹⁰. 1995 року він очолив Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському пединституті. Визнанням заслуг Лева Васильовича стало обрання його членом спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій з історії України та всесвітньої історії при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича, академіком Української академії історичних наук, присвоєння почесного звання Заслужений працівник освіти України.

Поступово формувався вчений-лідер, до якого потягнулися учні. Загалом він доклав зусиль до підготовки на історичному факультеті більше 4 тис. фахівців: читав їм курс історії Стародавнього Світу, основ наукових досліджень, керував підготовкою курсових, дипломних, магістерських робіт. На своєму шляху викладач зустрів чимало талановитої молоді, однак не кожному судилося піти в науку. І все ж, сьогодні можна назвати більше десяти дослідників, які опиралися на його знання, науковий досвід, розділяють його філософські погляди, методологічні та історіографічні підходи, працюють над проблемами, тематикою, характерною для вчителя.

Методологічну основу наукової школи професора Л.В.Баженова складає філософія позитивізму, що розглядає знання не як вінець дії надприродних сил чи незворушних факторів, роль учених – як спробу їх пізнання, а й результат опису, “фотографування”, аналізу, узагальнення, упорядкування й систематизації історичних фактів представниками однієї або й кількох наук.

Історіографічні засади – визнання самобутності українського народу, його історії, каталізатором якої завжди було прагнення до національного самовизначення, реалізації можливостей нації в рамках самостійної держави, прийняття поглядів академіка М.С.Грушевського на історичні процеси в Україні, відмінні від державотворчих процесів у північно-східних сусідів, з новим сучасним трактуванням і козацької доби, і національно-визвольних змагань 1917–1920, 20–50-х років ХХ ст., колективізації, голоду 1932–1933 рр., так званого “загострення класового будівництва” в 30-ті роки, подій другої світової війни, шляхів повоєнного розвитку.

У кожного своя дорога до наукових занять, свої зв'язки й взаємовпливи, контакти з учителем. Я вважаю Лева Васильовича головним винуватцем моїх науково-краєзнавчих зацікавлень. Він вчасно помітив ці праг-

нення, щиро консультивав, радив. Кожна науково-краєзнавча конференція, яку проводила Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, опиралася на його поради, пряму участь в проведенні засідань, редагуванні наукових збірників “Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій”. Своїм задумом здійснити дисертаційне дослідження з історіографії подільського краєзнавства я першим поділився зі Львом Васильовичем і знайшов схвалення. У системі наших наукових зв’язків та взаємодії велике значення відіграють ще 2 обставини: певна причетність обох до рідних мені Блищанівки і Михайлівки на Дунаєвеччині, а також об’єднуюча роль нашого наукового керівника і консультанта академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. Саме в момент завершення Л.В.Баженовим докторської дисертації постало питання про вибір проблеми мого наступного дослідження. За порадою П.Т.Тронька я продовжив дослідницький проект Л.В.Баженова і обрав темою докторської дисертації історичне краєзнавство Правобережної України, його стан, тенденції, проблеми. Лев Васильович довів дослідження до початку 20-х років ХХ ст., а я продовжив його до наших днів, намагаючись історіографічно висвітлити тему і, дотримуючись причинно-наслідкових зв’язків, прослідкувати взаємозв’язок поколінь, результатів їх праці, побачити перспективи. При захисті кандидатської, і тепер, у час підготовки докторської, він щиро опонував, аналізував й критично оцінював кожен етап дослідження, виступив рецензентом 5 моїх окремих видань з 18, що побачили світ. Тому я з вдячністю і гордістю сприймаю свою причетність до його науково-краєзнавчої школи.

До неї належать і Стефанія Едуардівна Баженова – провідний український ролезнавець, історик-полоніст, і Олексій Миколайович Кошель, який глибоко дослідив роль подільської православної і католицької конфесій в становленні і розвитку краєзнавства, вивченні історії і культури краю в ХІХ – на початку ХХ ст. Серед його учнів Світлана Володимирівна Гаврилюк – нині доктор історичних наук, професор Волинського державного університету імені Лесі Українки, історіограф волинського краєзнавства, пам’яткознавець, О.Л.Осіпян, В.А.Тучинський. Успішно працюють під науковим керівництвом професора Л.В.Баженова дисертанти А.М.Трембіцький та Л.А.Іваневич. Їх дослідження стосуються науково-краєзнавчої, громадської, педагогічної діяльності Ю.Й.Сіциньського та К.В.Широцького. Б.С.Кузіна у межах школи займається також регіональною проблемою.

У науковій школі існує, як правило, внутрішня мотивація – реалізація спільної програми, проблематики, тематики. Однак чимале значення мають зовнішні фактори, зв’язок і взаємодія з дослідниками, науко-

вими краєзнавчими школами сусідніх регіонів. У даному випадку – Волині, зокрема науковими школами доцентів М.Н.Костриці, Г.В.Бондаренка. Це поєднання зусиль концентрується на розгляді проблем періодизації краєзнавства, спільній розробці окремих періодів і проблем, виробленні на науково-методичних конференціях у Малині, Кам'янці-Подільському, Вінниці концепції перевидання історії міст і сіл, апробованій у діяльності Теофіпольського відділення Центру дослідження історії Поділля (керівник – почесний професор К-ПДУ І.А.Стасюк), на спільному розв'язанні, скажімо, геральдичних проблем, проведенні форумів, виданні наукових праць тощо. Лев Васильович у цих зв'язках гідно представляє Поділля, подільську історико-краєзнавчу наукову школу, має своїх учнів, послідовників і прихильників на Вінниччині, Житомирщині, у Луцьку, Рівному. Скажімо, Олександр Антонович Буравський з Житомира опановує краєзнавчу проблему “Поляки Волині II половини XIX – початку XX ст.” за консультативної підтримки Льва Васильовича.

Існує кілька типів наукових шкіл: науково-освітня, школа – дослідницький колектив, школа як напрям. Перший тип передбачає виховання не тільки наукових ідей, а й людей науки. Другий – наявність колективу вчених, що працює під керівництвом вчителя над реалізацією конкретної програми, певної проблематики. Третій, як відомо, має в основі певну теоретико-методологічну платформу, якої дотримуються і вчитель, і учні. У чистому вигляді ці форми існують рідко. Характерним є змішування ознак, а отже – типів. Приваблює певна традиція, яку пов'язують з іменем лідера і якої дотримується нове покоління дослідників-учнів. Такою, на наш погляд, є наукова школа професора Л.В.Баженова. У ній логічно переплітаються ознаки всіх трьох типів шкіл.

Наукова школа, як правило, функціонує в певних організаційних формах – у межах одного університету, кафедри, лабораторії, інституту, товариства. Таким науково-організаційним початком наукової школи професора Л.В.Баженова можна вважати Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України при Кам'янець-Подільському державному університеті, який утворився 1 червня 1995 року на основі спільного наказу цих інституцій. За 10 років існування Центр згуртував актив: 7 штатних, 13 позаштатних наукових співробітників, 24 почесних і 102 дійсних членів, всього – 146 осіб¹¹. Центр пройшов стадію науково-громадського функціонування (1995–2002), а 20 квітня 2001 року реорганізований у державно-наукову дослідницьку установу, яка утримує у своєму складі невеликий штат оплачуваних працівників, має науково-дослідний, науково-методичний сектор, сектор історії культури Поділля, історичної бібліографії. Зусиллями

Центру видано 51 монографію і книгу, 118 наукових збірників, інших видань, 297 статей з питань поділезнавства загальним обсягом 3407 др. арк.¹², а його керівник за цей час захистив докторську дисертацію, видав кілька монографій, кандидатські роботи на поділезнавчу тематику підготували й успішно захистили С.Е.Баженова, О.Л.Баженов, О.В.Білецька, С.Д.Гальчак, О.М.Кошель, В.С.Лозовий, В.В.Малий, В.А.Нестеренко, С.В.Олійник, Л.О.Осіпян, Ю.В.Телячий. До захисту рекомендовано дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук штатного працівника Центру А.О.Михайлика, позаштатних працівників Е.О.Зваричука, Л.А.Іваневич, керівника Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля А.М.Трембіцького. Навколо Центру у своїх дослідницьких пошуках гуртується студентська молодь, магістранти, що засвідчує авторитет і популярність наукової школи та її лідера, а також наявність благодатної соціальної бази її поповнення.

Роль лідера наукової школи, крім знання предмету, вимагає чимало інших важливих умінь та якостей, зокрема тонкого психолога, який вміє працювати диференційовано й індивідуально, створює обстановку творчості; можливість реалізувати результати пошуку – їх апробувати, дискусійно розглянути окремі положення, зрозуміло викласти їх. Лев Васильович зумів організувати або взяти організаційну участь в проведенні близько 50 наукових конференцій різного рівня, активно залучаючи до участі в них співробітників Центру. До 10-ї річниці побачив світ перший том студій Центру, який вмістив 32 статті 37 авторів. Науковий збірник стане тим основним виданням Центру, яке гуртуватиме актив.

Сам ювіляр гідно підсумував 60-річний відрізок свого життя й наукової праці, видавши монографічне дослідження про подільське краєзнавство і роль у його розвитку Кам'янця-Подільського, обширну статтю про становлення і поступ Центру дослідження історії Поділля в 1995–2005 рр., яка могла б з додатками стати окремим ювілейним виданням¹³. Загальний доробок Льва Васильовича складає близько 350 праць, опублікованих у наукових збірниках, журналах, у тому числі – 10 окремих видань.

Школа, як соціальний організм, перебуває в динаміці. У силу певних обставин та суспільних потреб вона виникає, утверджується, реалізовує свій колективний потенціал. Як і кожна сім'я, вона може створити передумови – науково-теоретичні, методичні, кадрові – для виникнення нових шкіл, що є найвищим визначальним фактором якостей лідера, а може деградувати, розпастися, зникнути. Наукова школа професора Л.В.Баженова сформувалася в умовах незалежності України, коли виникла суспільна і державна потреба в розбудові духовних, ідеологічних засад суспільства, коли звернення до історії регіонів, адміністративних формувань та

окремих населених пунктів відроджує нашу пам'ять, віру в правильність обраної мети, формує патріотизм, гуртує націю. Важливість історико-краєзнавчих досліджень підкреслюють ряд президентських указів, комплексні програми (загальноукраїнська, обласні, міські, районні) розвитку краєзнавства до 2010 року і курс Інституту історії України на розбудову української історичної науки, інтегрування зусиль на рівні центр–регіони, діаспора–центр–регіони.

Нині наукова школа і її лідер перебувають на підйомі. На ювілейних урочистостях з нагоди 10-річчя Центру дослідження історії Поділля Лев Васильович окреслив наступні завдання та перспективи: розробка джерельної бази історико-регіональних досліджень; поширення зв'язків з діаспорою, залучення її джерел і напрацювань до поглибленого поділлязнавчого пошуку; історіографічне осмислення здобутків краєзнавства доби незалежності; видання підручників і посібників з основ вузівського і шкільного краєзнавства, подільського енциклопедичного та топонімічного словників; сприяння дисертаційному розгляду різних проблем поділлязнавства сучасним поколінням дослідників; видання нової редакції історії міст і сіл подільських областей, “Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область”, томів “Реабілітовані історією. Хмельницька область” тощо.

Перспективи широкі. А запорукою їх реалізації є згуртований колектив школи науковців-дослідників, рівень авторитету і можливостей визнаного лідера – доктора історії, професора, академіка, заслуженого працівника освіти України Лева Васильовича Баженова.

Примітки

1. У теоретичному плані питання історичної наукової школи розв'язано недостатньо. У 70-ті роки минулого століття Інститут історії природознавства і техніки АН СРСР спробував дати відповідь на питання, що таке наукова школа, причини її виникнення, фактори розвитку, впливу на виховання молодих науковців, роль лідера, видав збірник статей (Школи в науке / Под. ред. С.Р.Микулинского, М.Г.Ярошевского, Г.Крёбера, Г.Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 524 с.). Але стосувався він прикладних наук. Спробу осмислити проблему стосовно гуманітарних, зокрема історичних, наук, робили й українські історики (див.: *Василь Педич*. Наукова школа як об'єкт історіографічного вивчення (на прикладі історичної школи М.Грушевського у Львові) // II Міжнародний науковий конгрес укр. істориків “Українська історична наука на сучасному етапі”. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Редактори: Л.Винар, О.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острого: Видавництво НА УОА, 2005. – Т.1. – С.348-352).

2. УРЕ. Видання друге. – К., 1988. – Том 7. – С.261.

3. *Гасилов В.Б.* Научная школа-феномен и исследовательская программа

науковедення // Школи в науке... – С.127.

4. *Баженов А.* П'ять днів і ночей // Радянський студент. – 1965. – 9 травня; Його ж. Це було 21 рік тому // Прапор Жовтня. – 1965. – 9 травня; Його ж. Сміливий рейд // Радянське Поділля. – 1966. – 4 листопада.

5. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – Т.1. – С.29.

6. *Баженов А.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

7. *Баженов А.В.* Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

8. *Баженов А.В., Кошель О.М.* Історик Поділля і Волині граф Ян Потоцький // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Науковий збірник. – Хмельницький, 1999. – С.452-456; *Баженов А.В., Баженова С.Е.* Олександр Пшездзєцький – історик і археограф України та Польщі // Пігання історії України. Науковий збірник Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2002. – Т.5. – С.36-42; Їх же. Дослідник Правобережної України Казімеж Пуласький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педінституту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. – Т.6(8). – С.176-183; *Баженов А.В., Костриця М.Ю., Прокотчук В.С.* Вчений європейського рівня І.С.Винокур. – Житомир: Видавництво М.Косенко, 2005. – 40 с.; *Баженов А.В., Кузін Б.С.* Василь Баженов. Сторінки життя і творчості. – Хмельницький, 2001.

9. Див.: Лауреати обласних премій Хмельниччини. Біобібліографічний покажчик / Ред. кол. Синиця Н.М., Мельник В.О., Гук С.Б., Яворська О.Д. – Хмельницький, 2004. – С.17-19.

10. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовтня 2003 р.). Матеріали та документи. – К.: Академія, 2004. – С.59-61.

11. *Баженов А.В.* Alma mater подільського краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – С.332-341.

12. *Баженов А.В.* Центр дослідження історії Поділля: становлення і поступ (до 10-річчя створення) // Студії Кам'янець-Подільського Центру історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т.1. – С.66.

13. Там же. – С.4-75.

Резюме

В статтє рассказываєтєся об этапах жизни, научной, педагогической и общественной деятельности известного ученого-историка, педагога, энтузиаста региональных исследований Льва Васильевича Баженова, который сегодня отмечает свое 60-ти лєтєе.

Ключевые слова: наука, історія, регіональні дослідження, научна школа.

Одержано 28 жовтня 2005 р.

ПРОФЕСОР Л.В.БАЖЕНОВ – ДОСЛІДНИК І КРАЄЗНАВЕЦЬ ВОЛИНИ–ЖИТОМИРЩИНИ

В статті висвітлюється внесок відомого історика і краєзнавця України Л.В.Баженова у наукове волинознавство.

Ключові слова: наука, краєзнавство, волинознавство, Житомирщина.

Серед генерації сучасних дослідників і історії Великої Волині і, зокрема, Житомирщини, провідне місце належить відомому вченому, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту Міжнародної слов'янської академії наук, академіку Української академії історичних наук, директору Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті, заслуженому працівникові народної освіти України, засновнику власної історичної школи Леву Васильовичу Баженову.

У даній ювілейній статті ми зробили спробу простежити так званий “волинський” аспект діяльності вченого, проаналізувати його внесок у розбудову, становлення і утвердження історичної науки і наукового краєзнавства на Волині–Житомирщині, участь у роботі та діяльності Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині тощо

1966 року після закінчення Київського університету я отримав призначення на роботу в Хижницьку середню школу Старокостянтинівського району Хмельницької області. Справді, хіба я міг тоді передбачити, що доля розпорядиться таким чином, що Житомирщина, Східна Волинь, Поділля стануть мені однаково близькими і рідними, і що мої основні наукові інтереси протягом десятиріч будуть простягатися за віссю Житомир–Старокостянтинів–Хмельницький–Кам'янець–Подільський. І, врешті, Центр дослідження історії Поділля та Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині будуть пліч-о-пліч справно і сумлінно вершити спільну справу розвою і утвердження волино-подільського краєзнавства. Та сталося саме так. Сотнями зв'язків поєднана ця спільна і творча праця волинян і подолян. А розпочалося все у 60-х роках, коли я, як зазначено вище, житомирянин, молодий вчитель географії Микола Костриця приїхав набувати життєвого і педагогічного досвіду на Хмельниччину, а випускник Кам'янець-Подільського педінституту Лев Баженов 1968 року прибув в село Грушки, що у Володарсько-Волинському районі на Житомирщині¹.

Незважаючи на те, що Лев Васильович довго не затримався на Поліссі (на нього ще зі студентської лави “поклало око” інститутське керівництво й через рік запросило до вузу), він залишив у Грушках по собі яскравий слід і добру згадку. 22-річний історик одразу зумів завоювати авторитет у сільських дітлахів. Він заснував в школі фотостудію, обладнав історичний кабінет, широко використовуючи місцеві краєзнавчі матеріали, зокрема зібрав матеріали про М.І.Кутузова, декабристів, знайшли місце в шкільній експозиції й відомості про мінеральні багатства краю. Особливо запам’яталися учням туристичні походи пам’ятними місцями Житомирщини. А невдовзі молодий історик провів і першу в районі науково-практичну краєзнавчу конференцію, про яку з’явилася інформація на шпальтах районної газети². Пожовкла від часу замітка з районки й досі зберігається у сімейному архіві Л.В.Баженова як безцінна реліквія. Його поважали колеги, до нього тягнулися учні, а районне партійне і освітянське керівництво виношувало плани доручити молодому педагогу директорське крісло в одній із шкіл району.

Але доля розпорядилася по-своєму і з вересня 1969 року Лев Баженов повернувся до своєї альма-матері. Набувши певного практичного досвіду у сільській глибинці, він переступив поріг інституту як викладач, розпочавши з посади асистента на кафедрі всесвітньої історії, якою керував професор Л.А.Коваленко.

У 1970 році районний відділ освіти делегував мене на третю Подільську історико-краєзнавчу конференцію, що проходила у Кам’яниці-Подільському. Згадую, що на цій конференції, поряд з доповідями відомих науковців, мені особливо запам’ятався виступ молодого викладача, темою якого були події польського повстання 1831 року на Поділлі. Як з’ясувалося, ним був 24-річний дослідник Лев Баженов³. Добре запам’яталася схвальна оцінка головуючого професора Л.А.Коваленка на його адресу, який зазначив, що цього молодого дослідника чекає велике майбутнє. І метр не помилився. Через чотири роки Лев Васильович видані йому аванси-сподівання сповна виправдав і успішно захистив у Київському державному (нині національному) університеті імені Тараса Шевченка кандидатську дисертацію на тему “Польське повстання 1831 року на Правобережній Україні” за спеціальністю “всесвітня історія”⁴. А ще через рік 29-річний кандидат наук був обраний деканом історичного факультету, ставши одним з наймолодших за віком в управлінській структурі вузу.

Про наукову діяльність Л.В.Баженова, подільський період життя вченого та його внесок у поділезнавство написано багато, тож детальніше зупинимося на його діяльності у царині волинознавства.

Цілеспрямоване вивчення теренів Великої Волині (у межах колишньої

Волинської губернії, центром якої, як відомо, був Житомир), розпочалося після створення у 1990 році Всеукраїнської спілки краєзнавців і її обласних осередків. Одним із перших в Україні 5 січня 1990 року було створено Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині в Житомирі, як зазначається у Статуті – спадкоємець Товариства дослідників Волині, що діяло в губернському центрі у 1900–1920-х роках⁵. У листопаді 1991 року на конференції в Рівному було започатковано проведення регіональних волинознавчих конференцій “Велика Волинь: минуле і сучасне”. Друга конференція відбулася наступного року у Луцьку, третя, яка набула статусу міжнародної, – 9-11 вересня 1993 року в Житомирі⁶. У роботі конференції погодилися взяти участь відомі вчені й краєзнавці з багатьох регіонів України, близького й далекого зарубіжжя. Солідний “десант” прибув з Волині (40 доповідей) та Хмельниччини (14 доповідей). Серед них на конференції була представлена доповідь доцента Кам’янець-Подільського педагогічного інституту Л.В.Баженова “Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.”⁷. Цією дебютною статтею Лев Васильович започаткував багаторічну волиніану на сторінках наукових збірників Великої Волині й став постійним учасником практично всіх наступних конференцій, що відбувалися у волинському регіоні. Символічно, що цього ж 1993-го року побачила світ фундаментальна праця Л.В.Баженова “Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.”⁸, яка через три роки лягла в основу його докторської дисертації. У цій праці значне місце посіли постаті, наукові інтереси яких поширювалися як на Поділля, так і на Волинь. Широке коло науковців вперше змогло ознайомитися з історіографією дослідження регіону та бібліографією багатьох дослідників і краєзнавців, введеними вченим у науковий обіг після багатьох десятиріч замовчування їх радянською тоталітарною системою. Вчений упорядкував майже 700 біографічних довідок, при цьому більше третини з них були оприлюднені вперше.

Переїнявши досвід житомирян, естафету проведення регіональних науково-краєзнавчих конференцій, присвячених волинській тематиці, взяли на себе хмельничани. Відтак наступна IV науково-краєзнавча конференція “Велика Волинь: минуле і сучасне” відбулася 1994 року у стародавньому волинському місті Ізяславі⁹. Продовжуючи досліджувати історіографію Волині, на цій конференції Л.В.Баженов оприлюднив дві цікаві доповіді: “Основні історіографічні школи XIX – початку XX ст. історичного вивчення Волині” та “Церковні літописи та описи Волині кінця XIX – початку XX ст. – важливе джерело для вивчення історії й народознавства краю” (у співавторстві з С.Е.Баженовою)¹⁰. В останній з них було вперше введено до наукового обігу фонд “Волинського Церков-

ного-Археологічного товариства” Центрального Державного історичного архіву України в Києві, в якому знаходяться 427 церковно-парафіяльних літописів і описів (Ф.2205. – Оп.1. – Спр.1-433).

Лев Васильович у процесі підготовки докторської дисертації велику увагу приділяв висвітленню життєпису маловідомих дослідників і краєзнавців Великої Волині. Завдяки його дослідженням належне місце в історичній науці посіли С.Г.Барановський, Ян Марек Гіжицький, М.П.Дашкевич, П.Г.Клепатський, Тимотеуш Ліпінський, В.С.Переговський та ін.

Логічним продовженням і своєрідним підсумком дослідження історії краєзнавчого руху на регіональному рівні став вихід у 1995 році монографії Л.В.Баженова “Історичне краєзнавство Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія”¹¹. Як зазначає О.М.Завальнюк, “у ній вчений ґрунтовно в контексті нових підходів при розгляді та історіографічного аналізу дослідив процес зародження і розвитку організаційних форм та наукових засад історичного краєзнавства на терені Київщини, Волині й Поділля”¹².

Після успішного захисту у 1996 році докторської дисертації “Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець ХVІІІ – перші десятиріччя ХХ ст.)” Л.В.Баженов по праву став незаперечним авторитетом у питаннях історіографії, історичного краєзнавства та регіональної історії України. Його ґрунтовні статті, присвячені історіографії Малина, Коростишева, Бердичева, Коростеня, Житомира є безцінним джерелом для нової генерації дослідників і краєзнавців, насамперед для студентів, вчителів та аспірантів, і роблять вагомий внесок у вивчення Житомирщини¹³. Неоцінений внесок зробив Л.В.Баженов для історіографічного осмислення діяльності Товариства дослідників Волині – провідної науково-громадської інституції Волині на початку ХХ ст. На ювілейній конференції, присвяченій 100-річчю заснування Товариства дослідників Волині, що відбулася у вересні 2000 року в Житомирі, Лев Васильович оприлюднив доповідь “Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення”¹⁴.

Не забуває Лев Васильович і свою “першу любов” – “польську” проблематику в історії Волині. Різноманітним питанням польсько-українських відносин присвячено його статті у збірниках “Велика Волинь”, зокрема “Польська преса в Україні між 1905–1917 роками”¹⁵, “Бердичівський осередок польської політичної конспірації першої половини 1820-х років і декабристи”¹⁶ та ін.

Як історіограф, велику увагу Л.Баженов приділяє висвітленню діяльності сучасних дослідників і краєзнавців Волині. Він автор циклу статей, присвячених президентові Житомирського науково-краєзнавчого товари-

тва дослідників Волині М.Ю.Костриці, в яких всебічно розкрив його багатогранну наукову та громадську діяльність на ниві українського краєзнавства¹⁷. За підсумками цих публікацій, до 60-річного ювілею вченого побачила світ книжка Л.В.Баженова “Справа його життя. М.Ю.Костриця” в серії “Вчені Житомирщини”¹⁸.

Л.В.Баженов глибоко аналізує також сучасний стан краєзнавчого процесу на Житомирщині–Волині. Цій проблематиці присвячена його аналітична стаття “Житомир у наукових і краєзнавчих дослідженнях 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть”¹⁹, в резюме якої вчений з оптимізмом зазначає: “Таким чином, упродовж 1990–2004 рр. зусиллями учених і краєзнавців створена численна історико-краєзнавча література та різноманітні публікації про Житомир, що дає підставу мати впевненість в тому, що місцевими дослідниками буде виданий на виконання державної програми том “Зводу пам’яток історії та культури України. Житомирська область”²⁰.

Водночас Л.В.Баженов є членом редколегії збірника наукових праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства “Велика Волинь” (Т.18-33), рецензентом та автором передумов багатьох видань на Житомирщині, зокрема монографій “Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення”²¹, “Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті”²², “Історико-географічний словник Житомирщини. – Т.1”²³ та ряд ін.

Таким чином, можна стверджувати, що професор Баженов зробив великий внесок у становлення волинської історіографічної школи, волинської наукової біографістики та волинської полоніани. За великі заслуги перед волинським краєзнавством вченого обрано почесним членом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, він є найавторитетнішим членом його наукової ради.

Керований Левом Васильовичем Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України у 2005 році відзначив свій перший ювілей – десятиріччя з часу заснування. Про наукові здобутки Центру знають далеко за межами Кам’янець-Подільського. Багато вчених і краєзнавців, у тому числі й житомирян, вважають за велику честь видрукуватися у його наукових збірниках, які мають високий рейтинг в Україні. Протягом багатьох років Житомирське науково-краєзнавче товариство плідно співпрацює з Центром. У 1995 році спільно було проведено Всеукраїнський симпозіум “Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження”, присвяченого 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, у 2002 році – Всеукраїнську конференцію “Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність”. У 2005 році під егідою Центру дослідження історії Поділля побачив світ 1-й том “Студій” –

збірник наукових праць, який має стати щорічником²⁴. Попереду звершення нових величних планів і задумів.

Незважаючи на високі регалії і посади, Лев Васильович залишається доброзичливим, надзвичайно товаришським і мудрим наставником як для колег (особливо для молоді), так і для членів своєї родини, в якій кандидатами історичних наук стали дружина Стефанія Едуардівна та син Олександр. Вони є для нього опорою в житті і однодумцями у багатьох наукових справах. Професор Л.В.Баженов вступив у пору наукової зрілості і всі його друзі-житомиряни, а з ними і краєзнавча спільнота Великої Волині, зичать йому доброго здоров'я і здійснення всіх творчих задумів.

Примітки

1. *Завальнюк О.М.* Баженов Лев Васильович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.1. – С.29-30.
2. Прапор. – Володарськ-Волинський, 1969. – 22 травня.
3. Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Л.А.Коваленко (відп. ред.), І.С.Винокур, С.К.Гуменюк та ін. – Львів: Каменяр, 1970.
4. *Завальнюк О.М., Філінюк А.Г.* Вершини професора Л.В.Баженова // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. – С.362.
5. *Костриця М.Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
6. Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції / Ред. кол.: М.Ю.Костриця (гол.), В.С.Киричанський, Б.А.Кругляк та ін. – Житомир, 1993. – 278 с.
7. *Баженов Л.В.* Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Там же. – С.11-13.
8. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
9. Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, 1994. – 672 с.
10. Там же. – С.17-20; 85-88.
11. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
12. *Завальнюк О.М.* Назв. праця. – С.31.
13. *Баженов Л.В.* Малин у науково-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст. // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Малин, 1996. – С.15-17; *Баженов Л.В., Баженова С.Е.* Коростишівська земля в історико-краєзнавчих дослідженнях // Актуальні проблеми історії і літератури Во-

ліні та Київщини. Збірник наукових праць. Ч.I. – Житомир: Волинь, 1999. – С.3-10; *Баженов Л.В.* Бердичівський край в історико-регіональних дослідженнях ХІХ–ХХ ст. // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник “Велика Волинь”. Т.19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С.36-38.

14. *Баженов Л.В.* Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення // Житомирщина на зламі тисячоліть. Збірник наукових праць “Велика Волинь”. Т.21. – Житомир: М.А.К., 2000. – С.19-21.

15. *Баженов Л.В.* Польська преса в Україні між 1905–1917 роками // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник “Велика Волинь”. Т.18. – Житомир: Волинь, 1998. – С.111-113.

16. *Баженов Л.В.* Бердичівський осередок польської політичної конспірації першої половини 1820-х років і декабристи // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Науковий збірник “Велика Волинь”. Т.22. – Житомир, Бердичів: М.А.К., 2001. – С.130-134.

17. *Баженов Л.В.* Відомий учений, краєзнавець, освітянин України: Постать М.Ю.Костриці на тлі ювілею Товариства дослідників Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник “Велика Волинь”. Т.21. – Житомир: М.А.К., 2000. – С.36-38; Його ж. Генерал волинського краєзнавства // Берегиня – 2002. – №3. – С.79-84; Його ж. Учений, краєзнавець, педагог (до 60-річчя М.Ю.Костриці) // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – №35. – С.9-12.

18. *Баженов Л.В.* Справа його життя. М.Ю.Костриця. – Житомир: Видавництво М.Косенко, 2002. – 40 с.; іл. (Серія: Вчені-житомиряни. – Вип.2).

19. *Баженов Л.В.* Житомир у наукових і краєзнавчих дослідженнях 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть // Житомиру – 1120 (884–2004): Науковий збірник “Велика Волинь”. Т.31. – Житомир: Косенко, 2004. – С.5-10.

20. Там же. – С.9.

21. *Баженов Л.В., Винокур І.С.* Слово до читача // Костриця М.Ю., Рейтман Й.Г. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення. – Житомир, 1997. – 240 с.

22. *Баженов Л.В.* З любов'ю до рідної землі (Слово про автора книги) // Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; іл.

23. *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Історико-географічний словник Житомирщини. Т.1. – Житомир: Косенко, 2002. – 128 с.

24. Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1 – 488 с.

Резюме

В статье освещается вклад известного историка и краеведа Украины Льва Васильевича Баженова в научное волюноведение.

Ключевые слова: наука, краєведєння, волюноведєння, Житомирщина.

Одержано 24 жовтня 2005 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477)“1648-1652”

В. С. Степанков

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1648–1652 рр. В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті робиться спроба з'ясувати сутність основних проблем Селянської війни 1648–1652 рр., що стала складовою Української національної революції XVII ст.

Ключові слова: *Селянська війна, повстання, форми боротьби, поспільство.*

В українській історіографії впродовж останнього десятиріччя явно несправедливо згас інтерес до вивчення соціальних аспектів Національної революції (відрадий виняток становить ґрунтовне монографічне дослідження О.Ярошинського, присвячене аналізу розгортання подій у Волині в середині XVII ст.¹), внаслідок чого у відтворюваній панорамі розвитку, кризи й поразки революції не лише проглядаються ознаки схематичності, але інколи спостерігаються й певні спотворення ролі у ній соціальної боротьби селянства, що зводиться до дій виключно руйнівного (деструктивного) характеру². Залишається не до кінця розв'язаною проблема її типології. У свій час М.Грушевський назвав соціальні змагання селян 1648 р. “селянською жакерією”³, ставлячи таким чином її у ряд з відомими Селянськими війнами Європи. М.Рубінштейн і Т.Скубицький, ігноруючи національно-визвольну спрямованість боротьби у середині XVII ст., трактували її Селянською війною⁴. М.Петровський у відомій монографії про Визвольну війну вважав, що антифеодална боротьба влітку 1648 р. носила “типові форми селянської війни”⁵. У 50–80-х рр. XX ст. ряд дослідників (О.Козаченко, В.Легкий, В.Смолій, В.Степанков, Ф.Шевченко) схилилися до думки, що в окремих етапах Визвольної війни точилася Селянська війна⁶. В історіографії кінця XX – початку XXI ст. В.Смолій та В.Степанков трактували її невід'ємною складовою перебігу революції 1648 – першої половини 1652 рр. й намагалися в'яснити хронологічні межі, вплив на внутрішню політику уряду Б.Хмельницького, соціаль-

но-економічні наслідки тощо⁷. Н.Яковенко показала Селянську війну як потужний спалах ненависті, різні, терору й антисемітизму⁸.

Попри наявні творчі здобутки науковців у висвітленні даної проблеми, все ж продовжує залишатися чимало дискусійного, нез'ясованого. У цій статті робиться спроба виокремити події Селянської війни в окрему наукову проблему й пунктирно окреслити розв'язання принципово важливих питань її періодизації, особливостей розгортання, політичних, економічних і соціокультурних наслідків. Зрозуміло, що висловлені автором міркування й висновки не носять характеру доконечної істини й багато в чому можуть бути оспорені колегами у науковій дискусії.

Перемоги українського війська на Жовтих Водах й під Корсунем у травні 1648 р. зумовили масове повстання селян і міщан у південному регіоні Київського воєводства, яке, окрім національно-визвольного й конфесійного характеру, носило соціальну спрямованість. За даними джерел, “все хлопство в Україні рушило до бунту” й “кожен хлоп або вбив, або вигнав в одній сукні з душею і з дітьми, свого пана”⁹. Брацлавський воєвода Адам Кисіль відразу ж помітив, що “чернь” “піддає вогню й мечу одний лише шляхетський стан”, й в Україні спалахнула “жахлива селянська війна”¹⁰. Впродовж червня-липня у вир боротьби уже втягнулося населення більшої частини території України. Вона переросла у Селянську війну, про що промовляли наступні явища та процеси:

- повстання селян і міщан охопило Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське, південь Волинського воєводств. “Повстала вся Україна, ллється шляхетська кров, – констатував в одному з листів литовський підстолий, – хлопства незлічена тьма вже майже все Брацлавське воєводство знесла”¹¹. При цьому, воно мало динамічну тенденцію до швидкого поширення на решту українських земель. За свідченням князя Яреми Вишневецького, “хлопство, не бачачи в очі, а (спостерігаючи) з очей собі йдучих війська наші, кругом повстало”, тому впали воєводства Брацлавське, Київське, Чернігівське, Волинське, Подільське”¹²;

- масова участь селян і міщан (сотні тисяч) у боротьбі проти соціального утиску, існуючої моделі феодальних відносин. Брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня сповіщав: “Немає нічого такого (із новин – В.С.), окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не лише не втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше у Поділлі збунтувалося”¹³. На переконання А.Кисіля, “все хлопство втягнулося в цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити спустошення, або хлопів, нехай береже Бог, нас вистріляють”¹⁴;

- вражаюча різноманітність форм боротьби: від самих пасивних до самих активних (непослух, відмова виконувати повинності й виплачува-

ти податки, втечі, напади на шляхту, католицьке й уніатське духовенство, євреїв, орендарів, католицькі храми, урядовців, погроми маєтків, захоплення майна й землі, бої з противником тощо);

- формування власних військових підрозділів (сотень, полків) та з'єднань (військо наказного гетьмана Максима Кривоноса);

- виразно окреслене прагнення ліквідувати фільварково-панщинну систему господарства й панування шляхти, звільнитися від феодальної залежності, здобути особисту свободу, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя. Селяни й мешканці містечок намагалися “вигубити шляхетський стан” й сподівалися, що в майбутньому “панів не буде”¹⁵. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця Марцін Голінський, “хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло”¹⁶. І не випадково, бо власне “козацькі інституції стали головним механізмом соціальної мобільності. На відміну від шляхти – соціально “закритою” верстви, козацтво було “відкритою” соціальною групою. Масове покозачення селянства та розмах руху за скасування кріпацтва розбурхали народний загал”¹⁷. Як цілком слушно зауважував В.Смолій, козацький ідеал приваблював до себе селянство, бо у “свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї”¹⁸;

- тісне поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною й релігійною, що надавало їй особливо зятого характеру й робило складовою революції;

- антиурядова й антидержавна спрямованість дій повсталого постільства, котре намагалося ліквідувати існуючі владні структури, замінивши їх власними, часто створюваними за козацьким зразком. Знищуючи “ляхів”, воно прагнуло звільнити від них “Руську землю” й домогтися “відокремлення Русі від Корони”¹⁹.

У своєму розвитку Селянська війна пройшла кілька періодів:

Перший період – березень-липень 1648 р. – характеризувався переростанням селянського руху у власне Селянську війну. Важко переоцінити роль у цьому процесі дій розісланих гетьманом козацьких підрозділів. За визнанням шляхтича Владислава Халецького, не “тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (Сіверщині – В.С.) скрізь закликають до бровольців (на війну), послають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях що хлоп, що козак; кожного треба боятися, кожен їм

дає знати”²⁰. У боротьбу втягувалися різні прошарки сільського населення, котрі масово показувалися. “Народ посполитій на Україні, – констатував Самовидець, – послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, котріе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал”²¹.

Другий період – серпень-листопад 1648 р. – охоплює кульмінацію Селянської війни. У її вир втягнулося поспільство й усіх західноукраїнських земель, яке також масово показувалося й вело боротьбу у різноманітних формах. Саме надзвичайно активна участь селян і міщан у Селянській війні відіграла вирішальну роль у переможному поступі революції по усіх етноукраїнських землях, зумовила крах польського панування (за винятком кількох міст), ліквідацію існуючої системи феодальних відносин й створила сприятливі умови для їх виокремлення зі складу Речі Посполитої у самостійну державу.

Третій період – грудень 1648 – серпень 1649 рр. – відзначався відчайдушною боротьбою населення за збереження соціально-економічних завоювань, яка на теренах Белзького, Руського, західніше р.Горинь Волинського й Кам’янецького повіту Подільського воєводства завершилася поразкою й тут розпочалася реставрація дореволюційних порядків. У козацькій Україні (територія Брацковського, Київського, Чернігівського, східніше р.Горинь Волинського й Лeticівського повіту Подільського воєводства) селяни й міщани зберегли їх й змусили зважати на них органи влади Української держави, що інтенсивно формувалася.

Четвертий період – вересень 1649 – червень 1652 рр. – ознаменувався двома діаметрально-протилежними процесами: остаточною поразкою спротиву поспільства у західноукраїнських землях та перемогою його соціальної боротьби у Гетьманщині (козацькій Україні). Адже після здобутої перемоги під Батогом 2 червня 1652 р. уряд Б.Хмельницького де-факто визнав основні соціально-економічні завоювання селян і міщан, які, однак, не знайшли закріплення у відповідних юридичних актах, що продовжувало зберігати правове поле функціонування феодального законодавства. Це створювало сприятливі умови для поновлення у майбутньому дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Отже, Селянська війна тривала з березня 1648 р. по червень 1652 р. Вона мала наступні особливості:

- спалахнула в умовах розвитку Національної революції, а відтак органічно поєднувалася з національно-визвольною й конфесійною боротьбою й стала важливою складовою революції. А.Кисіль весною 1649 р. підкреслював, що “що не має надії на мир, бо всі ті, котрі вже виламалися з підданства панам й отримали козацький титул, миру не хочуть, ба-

чачи у мирі своє повернення до підданства, а є їх у десять разів більше, ніж Війська Запорізького”²²;

- у період свого найвищого піднесення вона носила всеукраїнський характер;
- точилася у найрізноманітніших формах, які часто поєднувалися, накладалися й перепліталися між собою;
- вістря боротьби спрямовувалося не тільки проти польських, католицьких чи уніатських феодалів, орендарів-євреїв і Польської держави як власника (королівщини), але й проти внутрішньої політики українського уряду, коли та проводилася на відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин;
- основним генератором соціальної активності поспільства виступала не утопічна мрія розбудови справедливого “царства Божого” на землі, а слугував цілком земний і реальний козацький ідеал й боротьба до здобуття козацького імунітету (особисто свобода, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, функціонування самоуправління) набрала всеукраїнського масштабу й реалізовувалася у поголовному покозаченні;
- успішне завершення Селянської війни на теренах Української держави (Гетьманщини) та її поразка на решті території України;
- мала чимало спільних рис із Селянськими війнами в інших європейських країнах та боротьбою селян Центральної і Західної Європи під час революцій XVI–XVIII ст.

Селянська війна мала наступні наслідки:

- зіграла вирішальну роль у докорінній зміні форм земельної власності у Гетьманщині. Було ліквідовано велику (магнатську), середню й, за незначним винятком, дрібну шляхетську власність на землю, власність католицької й уніатської церков, короля, шляхетське та єврейське орендне землеволодіння. На її місці постала земельна власність козаків, селян, міщан й Української держави;
- призвела до ліквідації феодального фільварково-панщинного господарства, що базувалося на кріпацтві й панщині та утвердження індивідуального селянського й козацького (протофермерського) господарства. Його ефективність виявилася значно вищою за фільварок й господарство підневільного селянина на окупованих Польщею українських землях. На відміну від останніх, де господарство переживало глибокий занепад, а відтак панував голод, у Гетьманщині, дякуючи господарській активності селян і козаків, оброблялися старі й освоювалися нові орні землі й угіддя, внаслідок чого сповна задовольнялися потреби населення у продуктах харчування, ціни на які відзначалися дешевизною. Син антиохійського патріарха Макарія Павло, проїжджаючи влітку у 1654 р.

терени Гетьманщини, занотував у щоденнику факти, коли селяни й козаки масово викорчувували “вночі і вдень” у лісах дерева, “випалювали коріння, розорювали землю і робили замість нього (лісу – В.С.) посіви”. Його вражали численні сади, млини й ставки, велика кількість у господарствах домашньої худоби й птиці та неозорі поля посівів збіжжя “у ріст людини, подібні величезному морю за довжиною й шириною”²³. Вже під час літнього наступу 1651 р. польського війська на Гетьманщину його учасники помітили вражаючу різницю в господарському становищі її та українських земель, що залишалися у складі Польщі. Коли жовніри 10 серпня увійшли у козацьку Україну, то “застали інший край: копи на полі густі, достаток всякого збіжжя й худоби на полях”. А в околицях містечка Ружина “досягнули начебто обітваної землі, повної збіжжя й пасік”²⁴. Власне сам великий гетьман Миколай Потоцький не міг надивуватися надзвичайній дешевизні тут продуктів харчування й напоїв²⁵;

- в уявленнях селян сформувала ідеал справедливого розв’язання питання отримання землі у формі займанщини, що стала дивовижним витвором соціокультурного обживання земель й угідь поспільством. Саме вона й зумовила грандіозний перерозподіл земельної власності й перетворила селянина у повноцінного господаря;

- зумовила радикальні зміни соціальної структури суспільства, з якої було “видавлено” князів, магнатство й шляхту (за незначним винятком дрібної), католицьке й уніатське духовенство, євреїв-орендарів, польських урядовців, інонаціональний міський патриціат. “Вертикальна закритість” конфігурації станів, прошарків і груп виявилася зруйнованою й заміненою відносною “відкритістю”. Попри привілейованість становища козацтва, воно залишалось “відкритим” для вступу до його лав представників інших верств, прошарків і груп;

- кардинально змінило становище селянства, яке з феодално-залежного й закріпаченого стану перетворилося у верству дрібних особисто вільних землеробів, котрі володіли правом власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя та вступу до козацького стану;

- в свідомості селян сформувала погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. У їхньому уявленні панам та шляхті не було місця у суспільному устрої, в якому вони хотіли жити. Ідеал особистої свободи стає альфою й омегою їх соціальної поведінки;

- слугувала надзвичайно потужним чинником розгортання національної революції, надаючи їй виразно окреслену соціальну спрямованість й посилюючи радикалізм форм боротьби;

- вчинила істотний вплив на становлення державних інституцій, особливо на місцевому рівні;

- відіграло вирішальну роль у зриві реставрації дореволюційної системи соціально-економічних відносин;
- деструктивні складові війни стали однією з важливих причин руйнування поселень, їх обезлюднення (особливо за межами козацької України);
- в уявленнях селянства витворений у Гетьманщині лад бачився справедливим суспільством і впродовж наступних десятиріч слугував знаменом спротиву поновленню феодальної системи, надією і вірою у можливість повернення світлих часів. Польський анонімний автор трактату “Думка певної особи”, описуючи настрої посіпльства правобережної Гетьманщини у кінці 60-х рр. XVII ст., підкреслював, що існуючі соціальні відносини у ній продовжували приваблювати населення інших районів “Скаже хтось на це: “А чоґо б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?” – зазначав він. – Відповідь: “Гому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш, так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів”. Отак в імені Хмельницького мають що надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері”²⁶.

Примітки

1. *Ярошинський О.Б.* Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К., 2005. – 460 с., 3 карти.
2. Детальніше див.: *Степанков В.* 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.369-414.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.3. – С.49.
4. *Рубинштейн Н.* Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. – 1936. – №4. – С.35-46; *Скубицкий Т.* К вопросу о периодизации крестьянской войны 1647–1658 гг. на Украине // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – №1. – С.134-135; Его же. К истории крестьянской войны (1647–1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – №4. – С.46-67.
5. *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С.55-67.
6. *Козаченко А.И.* Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. – М., 1954. – С.127; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959. – С.140; *Смолий В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985. – С.44; *Степанков В.* Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип.15. – С.43-49; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.220, 235.

7. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.7. – С.90-147, 163-168; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – С.54-62; *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С.26-129, 143-147; Його ж. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // УІЖ. – 1997. – №1. – С.6-7, 14-16; Його ж. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Збірник статей. – К., 1998. – С.32-33, 38-40.
8. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.189-194.
9. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.58; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S.35.
10. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т.II. – С.28-29.
11. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр.1062. – Арк.270.
12. Там же. – Спр.2254. – Арк.137 зв.
13. Бібліотека музею Чорторийських (Краків) (далі – БМЧ). ВР. – Спр.142. – Арк.643; Бібліотека національна (Варшава) (далі – БН). ВМФ. – №6713.
14. ЛНБ. ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.110.
15. БМЧ. ВР. – Спр.142. – Арк.543; Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т.IV. – Ч.3. – С.162, 519.
16. ЛНБ. ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №189/II. – Арк.133.
17. *Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.575-576.
18. *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журнал. – 1991. – №5. – С.68.
19. *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1998. – Т.ХХІІІ-ХХІV. – С.18, 20; *Michalowski J.* Op.cit. – S.183.
20. *Мицик Ю.* З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С.4-5.
21. Літопис Самовидця / Підгот. канд. філол. наук Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.51.
22. БМЧ. ВР. – Спр.1657. – Арк.374; ВН. ВМФ. – №9163.

23. *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Выпуск второй. – М., 1897. – С.15-17, 24, 28-32.

24. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.II. – С.593-594; *Grabowski A.* Starozytnosci Historyczne Polski. – Kraków, 1840. – Т.I. – S.276-281.

25. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.553. – Від.П. – Кн.18. – Арк.158.

26. *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.5.

Резюме

В статье сделана попытка исследовать главнейшие проблемы Крестьянской войны в Украине 1648–1652 гг., определить ее хронологические границы, основные этапы развития, особенности и социально-экономические последствия.

Ключевые слова: *Крестьянская война, восстание, формы борьбы, посольство.*

Одержано 2 листопада 2005 р.

УДК 94 (477) “1648–1657”

О.А.Юга

ПОЛІТИКА УРЯДУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ШЛЯХТИ: 1648–1657 рр.

В статті розглядається політика уряду Б.Хмельницького щодо шляхти протягом 1648–1657 років. Зокрема, прослідковуються зміни у ставленні гетьмана до шляхти та підкреслюється їх залежність від реальних вимог конкретної ситуації, в якій опинялась Україна в той чи інший період національно-визвольної боротьби.

Ключові слова: *Б.Хмельницький, уряд, політика, універсали, шляхта, магнати.*

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів Української революції XVII століття. Однак, ряд проблем, які мають важливе значення для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна політика уряду Богдана Хмельницького. У вітчизняній історіографії було з'ясовано її окремі сторони. Так, В.Веселаго, В.Голобуцький, І.Крип'якевич, В.Смолій, В.Степанков, Ф.Шевченко зробили висновок про її гнучкість, яка запобігала крайньому загостренню соціальної

боротьби і забезпечувала єдність патріотичних сил¹. Проте продовжує залишатися ряд питань, які потребують подальшого дослідження. Одним з них є політика уряду Б.Хмельницького щодо шляхти.

Всебічне дослідження зазначеного аспекту політики гетьмана дозволяє глибше зрозуміти причини успішної діяльності Б.Хмельницького в справі будівництва Української держави та формуванні її політичної еліти.

Про цілеспрямовану політику гетьмана щодо шляхти можна говорити, починаючи уже з середини червня 1648 р. Саме з цього часу він почав видавати універсали, спрямовані на захист шляхетських маєтків і заборону чинити бунти. Так, в листі до А.Киселя від 17 червня гетьман зазначав, що видав універсали про те, “що кожен, як з нашого Війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари бунти і заворушення мусить припинити”². У липні вийшов універсал про недоторканість володінь магната Домініка Заславського, в якому говорилося: “щоб ніхто з Війська Запорозького чи якого-небудь полку не смів у тих володіннях перебувати і бути на постої, чинити яку-небудь шкоду чи несправедливість”. Тих, хто б насмілився порушити дане розпорядження, полковники повинні були “карати на горло згідно артикулів про стрій Війська Запорозького”³. Мета вказаного універсалу полягала в тому, “щоб, – за словами самого гетьмана, – маєтності в. кн. м. (Д.Заславського) військо наше залишило цілими”⁴. Гетьманська адміністрація заборонила козакам страчувати українську шляхту та обмежила прийом до війська шляхетських підданих⁵. Як вважають В.А.Смолій і В.С.Степанков, вдаючись до таких кроків, Б.Хмельницький прагнув залучити українських магнатів та шляхту до визвольної боротьби⁶. Проте дана спроба уже з самого початку була приречена на невдачу. Адже відомо, що ще з кінця XVI – протягом першої половини XVII століть українські магнати та шляхта активно переходили до католицизму, прагнучи таким чином урівнятися у конфесійних правах з польськими магнатами. Тому навряд чи вони могли приєднатися до повстанців та виступити проти Польщі. Реальним же результатом такого кроку Б.Хмельницького, в даному випадку, стало незадоволення селян та міщан.

Переконавшись з часом у тому, що українські магнати та шляхта (за виключенням частини дрібної шляхти) далекі від того, щоб включитися в боротьбу проти Польщі, Б.Хмельницький змінює ставлення до них. Починаючи з серпня 1648 р. і до кінця свого життя він не проявляв ініціативи в справі захисту маєтків шляхти. Іншим було відношення гетьмана до шляхти, яка брала участь у визвольній боротьбі. Вона завжди користувалася підтримкою українського уряду й могла обіймати високі посади в органах влади Української держави⁷.

Про ставлення Б.Хмельницького до представників шляхти восени 1648 р. свідчить виданий ним 2 грудня універсал, в якому він повідомляв про припинення військових дій і попереджав шляхтичів, щоб вони не пригноблювали селян (не мстили їм за участь в повстанні) і не чинили утисків православній вірі: щоб не йшли “проти волі й наказу Його Кор. Мм-ті й не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії”⁸. Щодо захисту українським урядом шляхетських маєтків, то відомий лише один універсал такого роду, виданий Хмельницьким 2 грудня 1648 р. Він забороняв порушувати земельні володіння “шляхетського пана” Себастьяна Снетинського. Зокрема, гетьман “не бачечи ни в чом Войску нашему Запорозькому противного” забезпечив його самого, дружину і дітей, а також маєтки в м.Коростишеві і Городську від нападів “козаков своволних”⁹.

У досить чіткій формі своє ставлення до шляхти Б.Хмельницький висловив під час переговорів з польським урядом у лютому 1649 р. в м.Переяславі. Він говорив: “Не зістане у мене і нога жодного князя й шляхотки тут, на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти – нехай Війську Запорозькому буде послухний...”¹⁰. Згідно договору з польськими комісарами, шляхта не мала права до кінця травня 1649 р. повертатися до своїх маєтків через межу, яка проходила по річках Горинь і Прип’ять, а в Подільському воеводстві – за Кам’янець-Подільський¹¹.

Іншим було відношення гетьмана до шляхти, яка брала участь у визвольній боротьбі. Так, у листі до Яна Казимира у переддень укладення Зборівського договору (7 серпня) Б.Хмельницький звертався з проханням, щоб “шляхтичі грецької або римської віри, які під час воєнного заколоту перебували у Війську Запорозькому..., щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією (на сеймі. – О.Ю.)”¹².

8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір. Шляхта отримала право повертатися до своїх маєтків і вимагати від селян і міщан виконання існуючих до 1648 р. повинностей. Втілення в життя умов договору вимагало від гетьмана внесення істотних коректив до своєї політики. Зрозуміло, що перші кроки гетьмана в цьому напрямку відразу ж наштовхнулися на масовий опір населення. Вже в вересні 1649 р. антифеодальний рух охопив Київське, Брацлавське і східну частину Подільського воеводства¹³. У Київському воеводстві селяни й міщани зірвали проведення місцевою шляхтою сейму. Щоб забезпечити його скликання, гетьман відіслав туди козаків зі своїми універсалами з метою “втихомирить поспільство”¹⁴.

Зважаючи на такий розвиток подій, вже в кінці вересня 1649 р. гетьман видав універсали, “щоб поспільство в усіх містах втихомиралося”. Відгукуючись на прохання київського воеводи, гетьман розіслав універ-

сали про охорону маєтків А.Киселя на Лівобережній Україні (куди виїхав слуга магната Ян Сосновський), проте відмовився стати на захист маєтностей воеводи на території Черкаського староства. Він повідомив, що не погодиться на повернення шляхти до своїх маєтків, доки сейм не затвердить умов Зборівського договору¹⁵. Водночас, Б.Хмельницький добивався від А.Киселя “скромного” поведження шляхти з підданими¹⁶.

Відмовляючи шляхті у праві повертатися до маєтків до затвердження сеймом Зборівського договору, гетьман все ж дозволяв користуватися ними деяким політичним діячам Речі Посполитої. Так, в другій половині жовтня на прохання Є.Оссолінського послав універсали до підданих його маєтків у Богуславському старостві, щоб вони “не пишалися наданою їм свободою, а залишалися у послуху в своїх панів”¹⁷. Поступки такого роду мали допомогти Хмельницькому заручитися підтримкою польської верхівки у справі затвердження сеймом статей Зборівського договору.

В інструкції українським послам на Варшавський сейм, виданій гетьманом в кінці листопада 1649 р., щодо шляхти, яка брала участь у національно-визвольній боротьбі, зазначалося: “Шляхті, як грецької, так і римської віри, яка під час заколоту перебувала при Війську Запорізькому, згідно з обіцянкою й. к. м. і всієї Речі Посполитої, король...зволив простити, – а тепер щоб на цьому сеймі щоб конституційно це було зняте, і все, що для будь-кого випрошене, щоб було скасоване і анульоване”¹⁸.

Після затвердження сеймом в січні 1650 р. умов Зборівського договору шляхта різко активізувала свої зусилля в напрямку повернення маєтків і відновлення в них старих порядків. Повертаючись до своїх маєтків, шляхтичі жорстоко розправлялися зі своїми “підданими”, незважаючи на оголошену селянам амністію¹⁹. На сваволю і знущання шляхтичів селяни й міщани відповідали протидією. Вибухнуло велике повстання в маєтках магната С.Корецького на Брацлавщині²⁰. Повстанці вбивали панів, йшли до козаків “джурами” або переселялися “з усім майном за Дніпро”²¹.

Така ситуація вимагала внесення коректив у соціальну політику. З березня 1650 р. гетьман видав універсал про “послушенство” кишенецьких міщан панові Ілляшу Пікулицькому, в якому говорилося: “Приказываем мещаном кишинским, чтоб есте пану Гельяшеви Пекулицькому, яко державцу своему, всякое послушание и подданство, как перед тем, так и ныне отдавали, и во всем пана своего против давного извичаю, или урядника от него посланого, слушали, никаких бунгов, своевольств не чинили”. Тих, хто б не виконував даного наказу, гетьман дозволяв “жестоко казнить, как бунтовников и непослушников”²².

Потрібно підкреслити, що подібні універсали українським шляхтичам видавалися, головним чином, на прохання самих власників маєтків. Про-

те, якщо б це і була ініціатива самого гетьмана, то все одно універсали про “послушенство” не завжди допомагали придушити активність селян і міщан. Виходячи з цього, було вирішено провести старшинську раду в Києві. З березня з Варшавського сейму прибув А.Кисіль, який повинен був також взяти участь в її роботі. Переговори з Киселем проходили з 5 по 7 березня. Уряд Б.Хмельницького підтвердив визнання умов Зборівського договору, але й добився певних обмежень прав шляхти. А.Киселю було заявлено, щоб “жоден з шляхтичів, тим більше панів, які були б римської віри, не наважувалися їхати за лінію (кордону), лише щоб слуг своїх, і то русинів (православних), на свої місця посилали”. Рада зобов’язала А.Киселя та інших комісарів домогтися від шляхти “якнайскромніше поводитися з підданими”, припинити збір поборів з селян та міщан і до того часу, поки не повернуться українські послы з Варшави, задовольнятися прибутками з шинків і млинів. Їм заборонялося, зокрема у Київському воеводстві, збирати подимне й побори, що було схвалено шляхтою на житомирському сеймику²³. Поряд з цим, зростає кількість охоронних універсалів, виданих шляхті, та наказів місцевим органам влади “приборкувати заколоти та за будь-які кривди карати”²⁴. Проте, навіть отримавши гетьманські універсали, шляхта була неспроможною відновити своє панування над селянами й міщанами. “Хоча панів за універсалами Хмельницького впускають до маєтків, – писав М.Голінський, – але так їх шанують, що самі над ними панують, а інших вбивають”²⁵.

У відповідь український уряд, щоб не допустити порушення миру і не спровокувати військові дії з боку Речі Посполитої, посилює репресивні заходи. В листі до Киселя від 16 травня 1650 р. Б.Хмельницький наказував полковникам під страхом смертної кари “...оберегати, щоб наездов на шляхетския дома и на подданные люди королевские и шляхетские отнюдь не чинили”. Тих свавільників, “которые учнут смуту восчинат”, місцеві органи влади повинні були “всех смертию казнить”²⁶.

Шляхті не вдалося змусити селян і міщан віддавати “звикле послушенство”. Так, шляхтич Я.Чернавський зазначав, що “которая де шляхта на уряд в королевские места были посланы, и те все живут от козаков в великом страхованье, укупая дни свои, кланяютца и поят и всякую ласку чинят”²⁷.

В другій половині літа 1650 р. Б.Хмельницький знову видав цілий ряд універсалів про заборону бунтів. Так, універсалом від 31 липня він заборонив жителям Ніжинського полку чинити бунти, а ніжинський полковник П.Шумейко отримав вказівку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків²⁸. В наказі білоцерківському полковнику від 2 серпня гетьман попереджав його, щоб “ніде в жодному місці ані по містах, як руській шляхті, так і ляхам, які знаходяться тепер в наших краях, не

наважилися заподіяти жодної кривди і промовити лихого слова”²⁹. Цей наказ мав передаватись з одного міста до іншого, а ті полковники, які затримуватимуть його “хоч на годину”, “для прикладу нагадування іншим...” мали бути покарані “на горло”³⁰. 10 серпня під страхом смертної кари гетьман заборонив ніжинському полковнику і старшині привласнювати шляхетські володіння та перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки з селян³¹. 28 серпня 1650 р. в універсали до мешканців Київського і Чернігівського воеводств та Житомирського староства наказувалося, щоб вони “кривди найменшої не чинили і на здоров’є їх (шляхти) не наступовали”³². Незважаючи на гетьманські універсали, шляхта продовжувала скаржитися, що “им чинятца обиды большие, и подданые де их панские все называютца казаками и их, панов, не слушают”³³.

Потрібно також підкреслити, що усі вищевказані поступки шляхті були зумовлені вкрай складним становищем українського уряду влітку 1650 р. Справа в тому, що у липні з’явилися вісті про загрозу нападу коронного війська на територію України. Для уникнення зіткнення з польською армією і звинувачень у порушенні миру, Б.Хмельницький вдався до захисту шляхетських володінь, що засвідчувало б вірність умовам Зборівського договору.

В умовах військових приготувань в Речі Посполитій, гетьман знову змінює своє ставлення до шляхти. З початку листопада він перестав спирати шляхті та магнатам у володінні маєтками та підданими. Крім того, напевно не без участі гетьмана в другій половині листопада на Лівобережжі вибухнуло повстання селян і міщан³⁴. Його наслідком стала втеча шляхти з козацької території³⁵.

Практично з кінця 1650 р. і до вересня 1651 р. не виявлено фактів, які свідчили б про заходи гетьмана, спрямовані на відновлення шляхетського землеволодіння та “послушенства” селян й міщан шляхті. Навпаки, Б.Хмельницький видав універсали (початок 1651 р.), які забороняли шляхті проживати на українській території за виключенням тих, хто “зречеться” своїх прав над селянами і міщанами і “будуть разом з козаками”³⁶.

Ситуація змінилася після укладення 18 вересня 1651 р. Білоцерківського мирного договору з Річчю Посполитою. На територію Чернігівського і Брацлавського воеводств мали повернутися шляхтичі. Останні, як і після Зборівського договору, почали домагатися від українського уряду універсалів про “послушенство” підданих їх маєтків. Гетьман змушений був надавати їх. Так, слуга М.Потоцького Славковський отримав універсал на Черкаське староство. Черкаський полковник повинен був не допустити свавілля у маєтках С.Яскульського. Вже в кінці жовтня у володіннях М.Потоцького почали збирати податки³⁷.

У результаті перемоги українського війська під Батогом (23 травня 1652 р.) і визвольного повстання селян і міщан територія Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств була звільнена від шляхетського панування. Аналіз документів Б.Хмельницького свідчить про різке скорочення кількості підтверджувальних універсалів гетьмана, які видавалися шляхті про затвердження їх прав на маєтки і селян.

В результаті Селянської війни (1648–1652 рр.) було ліквідовано шляхетське землеволодіння, шляхетські сейми й сеймики, шляхетську судову систему. Шляхетство, як панівний стан суспільства з його особливими правами й привілеями, було позбавлено панівного становища³⁸.

Під час переговорів в січні 1654 р. у м.Переяславі з В.Бутурліним, представники старшини поставили вимогу, щоб їх вільності не були порушені: “и хто был шляхтич и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел и тому б всему быть по-прежнему”³⁹.

Про настрої і прагнення української шляхти на час переговорів у Переяславі, свідчить такий випадок. Так, 12 січня до російського посла В.Бутурліна якісь шляхтичі звернулися з проханням, щоб “шляхта была меж козаков знатна, и судились бы по своим правам, и маетностям бы за ними быть попрежнему”⁴⁰. Послові був переданий проект розподілу між шляхтою воєводських та інших посад. Коли ж посол заявив, що раніше гетьман цього не вимагав, шляхта почала просити, щоб про це все не говорили Хмельницькому, бо робилося це шляхтою “от своей мысли, а не по гетманскому приказу”⁴¹. У “Статтях” гетьмана, переданих українськими послами боярам 14 березня 1654 р., зазначалося: “Шляхта (яка) великому государю веру учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях пребывала и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра свои и волности имели, как при королях полских бывало...”. Тим з шляхтичів, “которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне либо чтоб им те деньги заплачены, или на маетностях додерживано”⁴².

Ці постанови стали юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння в Україні. 13 липня 1654 р. Б.Хмельницький видав універсал шляхті м.Насташки Білоцерківського полку, в якому зазначав, щоб “жаден з товариства нашего козаков і вшелякой кондиції людей найменшой кривди чинити не важил і нічого на них (шляхтичів) не вимислял”. Тих, хто б всупереч наказу наважився шляхті, що перебувала в містечку, “найменшую кривду і шарпанину чинити...”, гетьман наказував “бити і громить і до нас одсилати, где і од нас каждый таковой сурово каран будет...”⁴³.

Велику кількість універсалів, що стосувалися долі шляхти, Б.Хмельницький видав протягом 1656–1657 рр. Здебільшого вони стосувалися

української шляхти Чернігівщини і Стародубщини. Так, 31 березня 1656 р., “видячи прихильних и зичливых щире Войску Запорозькому всю шляхту повіту Любецького”, гетьман надав оборонний універсал любецькому сотнику Саві Унучкові і Артему Красковському, залишаючи їх “при добрах власних отчистих, яко в привілеї от королей здавна наданом маюг”, причому підкреслив, що вони від початку війни щиро служили в Війську Запорозькому, відзначилися у боях і добре захищали православну віру⁴⁴. 26 червня Б.Хмельницький закріпив за шляхтичем О.Радченком село Постовбищу, а Юрію Бакуринському було надано села Велику Вісь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки і Слободка⁴⁵ – за вірну службу у Війську Запорозькому. На початку вересня 1656 р. Хмельницький видав універсали на право володіти маєтками кільком стародубським шляхтичам⁴⁶.

19 червня 1657 р. гетьман видав універсал про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського сіл Миньківці і Вербівка⁴⁷. 23 червня вийшов універсал про підтвердження власницьких прав Катерини Грязної на села Слабин, Янівці, Лукашівці, Стефанівці, Сумчівці і Пересажню та “всякие до тих сел приналежитости...”⁴⁸. 28 червня Хмельницький видав універсал про підтвердження прав шляхти Пінського повіту, яка отримувала право володіти спадковими маєтками у Пінському, Мозирському і Турівському повітах і в інших місцях за умови, що вона “виконає присягу вірності”. За нею також зберігалися “васальні права, здавна надані королями”, за винятком “королівщин” Пінського староства, які переходили у розпорядження гетьманського уряду. “Довічні ж надання” могли бути у користуванні шляхти до смерті “кожного посесора”, після чого мали “вернуться в наше розпорядження”⁴⁹.

Як бачимо, починаючи з січня 1654 р. кількість гетьманських універсалів, що захищали інтереси шляхти, яка служила у Війську Запорозькому, значно зростає. Натомість скорочується їх кількість шляхті, яка не служила у Війську Запорозькому (якщо в 1648–1653 рр. – 24 універсали, то в 1654–1657 рр. – лише 8)⁵⁰. Потрібно також відзначити, що всі вищевказані універсали лише підтверджували права власності шляхти на маєтки, що дає підстави говорити про те, що гетьман не поспішав надавати шляхті та представникам старшини (які в основному були шляхетського походження) нові маєтки.

Отже, політика Богдана Хмельницького щодо шляхти протягом 1648–1657 рр. була досить гнучкою, вона залежала від реальних вимог конкретної ситуації, в якій опинялась Україна в той чи інший період національно-визвольної боротьби. Тому, з одного боку, гетьман, видаючи універсали про “послушенство”, змушував селян і міщан підкорятися своїм панам, а з іншого – дивився крізь пальці на виступи останніх проти шляхти і маг-

натів, а інколи навіть сприяв їм (листопад 1650 р.). Саме завдяки такому ставленню Б.Хмельницького до шляхти вдавалося уникати вибухонебезпечного наростання соціальних суперечностей в суспільстві, які, здетонувавши і вибухнувши, могли миттєво знищити Українську державу.

Примітки

1. *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – С.85-101; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1979. – №1. – С.25-36; *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1957. – №1. – С.94-105; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-економічний портрет. – К., 1993; *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и козацкой гольфтыбы // История СРСР. – 1979. – №3. – С.71-84; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття. – К., 1959.
2. Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.53.
3. *Мызык Ю.А.* Новые документы Богдана Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1980. – С.183-184.
4. ДБХ. – С.63.
5. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.78.
6. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... – С.144.
7. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С.31-32.
8. ДБХ. – С.86-87.
9. Там же. – С.89-90.
10. Воссоединение Украины с Россией (далі – ВУСР). Документы и материалы. – М., 1953. – Т.2. – С.118.
11. ДБХ. – С.105.
12. Там же. – С.131.
13. *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.56.
14. ДБХ. – С.141.
15. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... – С.254.
16. ДБХ. – С.144.

17. Там же. – С.146.
18. Там же. – С.153.
19. *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького... – С.98.
20. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.2. – С.569.
21. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.57.
22. ДБХ. – С.155.
23. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.76.
24. ДБХ. – С.155.
25. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654 рр.)//Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Науковий збірник. – К., 1989. – Вип.15. – С.47.
26. ДБХ. – С.168.
27. ВУсР. – Т.2. – С.340.
28. ДБХ. – С.178-79.
29. Там же. – С.182.
30. Там же.
31. Там же. – С.184-185.
32. Там же. – С.185.
33. ВУсР. – Т.2. – С.464.
34. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.81.
35. ВУсР. – Т.2. – С.470.
36. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1870. – Т.Х. – С.281-282.
37. ДБХ. – С.230, 231.
38. *Панащенко В.В.* Становлення козацької старшини як панівного прошарку суспільства України (др. пол. XVII–XVIII ст.)//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських читань). – Черкаси, 1992. – С.111.
39. ВУсР. – Т.2. – С.464.
40. Там же. – С.476.
41. Там же.
42. ДБХ. – С.323.
43. Там же. – С.372.
44. Там же. – С.482.
45. Там же. – С.504-505, 505-506.

46. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1862. – Т.3. – С.544-545, 545, 546.
47. ДБХ. – С.593.
48. Там же. – С.598-599.
49. Там же. – С.604.
50. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.62.

Резюме

В статье рассматривается политика правительства Богдана Хмельницкого по отношению к шляхте на протяжении 1648–1657 годов. В частности прослеживаются изменения в отношении гетмана к шляхте и подчеркивается их зависимость от реальных условий конкретной ситуации, в которой оказывалась Украина в тот или иной период национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: *Богдан Хмельницкий, правительство, политика, универсалы, шляхта, магнаты.*

Одержано 21 жовтня 2005 р.

УДК 94(470+477)“1654-1656”

В.В.Газін

МОСКОВСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В 1654–1656 рр.: НАМАГАННЯ ЛЕГІТИМІЗУВАТИ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКУ УГОДУ

У статті аналізуються спроби московського уряду утвердити нові політичні реалії, що сформувалися на міжнародній арені після укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. Акцент робиться на тогочасних взаєминах між Московською державою, козацькою Україною та Кримом.

Ключові слова: *козацька Україна, Кримське ханство, Московська держава, дипломатія, українсько-московська угода, титулатура, геополітична реальність.*

Сьогодні не викликає сумніву те, що українсько-московська угода 1654 року, відома ще як Переяславсько-московська, мала суттєвий вплив на воєнно-політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі та різко міняла співвідношення сил в цьому регіоні.

Актуальність проблематики, пов'язаної з укладенням договору між козацькою Україною та Московською державою, визначається насамперед тим, що й до сьогодні не втихають суперечки навколо цієї події як в

наукових колах, так і в політичних, а сучасні стосунки між двома державами часто опиняються в залежності від оцінок подій минулого.

Звичайно, питання дипломатичних стосунків цього періоду не могли не знайти відображення в історіографії. Зокрема, багато уваги проблемам міждержавних відносин 50-х рр. XVII ст. було приділено в роботах М.Грушевського, В.Липинського, а також сучасних українських істориків В.Горобця, В.Смолія та В.Степанкова, Я.Федорука, Т.Чухліба та ін. Серед російських дослідників, які займалися проблемами міждержавних відносин в період після Переяслава, слід виділити О.Новосельського, Л.Заборовського, Г.Саніна, Т.Яковлеву. З польських вчених найбільший доробок з даної тематики у відомого дослідника З.Вуйціка¹.

Щодо напрямків вивчення даної проблеми висловлю декілька міркувань. По-перше, що є характерним для радянської, а також сучасної російської історіографії, це свідоме ігнорування українських державних інтересів та акцентування уваги лише на інтересах Московської держави. При цьому висловлюються навіть тези на зразок того, що боротьба Москви за володіння Білорусією та за вихід до Балтійського моря велася задля інтересів України. По-друге, сьогодні слід відмовитися від дослідження лише двосторонніх стосунків. Варто більше уваги приділяти всьому комплексу тогочасних політичних суперечок та колізій, в яких важливу роль відігравали як козацька Україна, Московія, Річ Посполита й Туреччина, так і західно- та північноєвропейські держави, такі як Швеція, Франція, Австрія, Бранденбург.

Дане дослідження має на меті аналіз політичної ситуації, що склалася в центральньо- та східноєвропейському регіоні після укладення українсько-московської угоди 1654 р., а також політичних зусиль московського уряду, спрямованих на міжнародне визнання цієї угоди.

Насамперед слід зазначити, що починаючи вже з кінця 1653 р., коли велася інтенсивна підготовка до укладення угоди з козацькою Україною, московський уряд активізує свою зовнішньополітичну діяльність. Це пояснювалося тим, що запланована угода, яка відразу набувала антипольського забарвлення, неодмінно призвела б до війни Московської держави з Річчю Посполитою. Це могло викликати неоднозначну реакцію з боку ряду європейських держав. Негативне сприйняття цього акту було реальним, особливо з огляду на прагнення частини європейських монархів зберегти хитку рівновагу, що утвердилася в результаті становлення Вестфальської системи.

Тому в останній декаді 1653 р. були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії. Головним завданням, яке ставилося перед послами, було зондування ставлення європейських монархів до

майбутньої російсько-польської війни, а також аргументація справедливості дій з боку Москви². Фактично, ставилося завдання створити сприятливий зовнішньополітичний клімат для початку воєнних дій. При цьому слід було якщо й не допомогти Москві з боку країн Європи, то хоча б, заручившись їх нейтралітетом, перетворити польсько-російський конфлікт в ізольований.

Результати посольств були більш ніж сприятливі для Москви. Царські посланці загалом справилися з поставленими завданнями. Було гарантоване невтручання в хід московсько-польської війни, а з боку Швеції та Нідерландів були здійснені поставки найновішої на той час зброї³.

Відразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., яка була зафіксована у відомих Березневих статтях, активна дипломатична діяльність московського уряду продовжилася. Її об'єктами стали Бранденбург, Курляндія та Габсбургська імперія.

Чи не найскладнішими для московського уряду виявилися в цей період стосунки з Кримським ханством. Саме з цього боку намітилася реальна підтримка Польщі. На це вказувало укладення польсько-кримської Жванецької угоди, а також те, що саме Бахчисарай був однією з найбільш зацікавлених сторін у вирішенні українського питання.

Час після укладення Переяславсько-московської угоди пройшов в активних дипломатичних контактах між Московською державою, козацькою Україною та Кримом. Кожна з держав ставила чіткі завдання, які випливали із її військових та політичних прагнень.

Зокрема, московський уряд ставив собі за мету, по-перше, добитися визнання Бахчисараєм нової геополітичної реальності, яка склалася в результаті укладення українсько-московської угоди, а по-друге – зруйнувати антимосковський кримсько-польський союз, який на початок 1654 р. набув реальних обрисів. При цьому царський уряд, не зважаючи на реальний зміст, трактував і намагався змусити трактувати всі сусідні держави, в тому числі і Крим, українсько-московський союз як цілковите й безповоротне включення козацької України до володінь царя. У цьому плані велике значення надавалося визнанню кримським керівництвом, як і рештою монархів, нових царських титулів, які стали активно популяризуватися після Переяслава.

Ханський уряд, звичайно, досить гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Фактично, воно загрожувало не лише здійсненню зовнішньополітичних планів Бахчисараю (ідея політичного протекторату над козацькою Україною), а й створювало небезпеку для самого існування Кримського ханства. Тому головним завданням ханату стає розрив українсько-московського союзу й, по-можливості, утворення анти-

московської коаліції Польщі, України й Криму із залученням до неї дунайських князівств.

Своя стратегічна лінія вимальовувалася і в політиці українського гетьманського уряду. При цьому, слід звернути увагу на її послідовність. Зокрема, це стосується того, що уряд Богдана Хмельницького всіма силами, незважаючи на нову реальність, що виявилася в укладенні угоди з Москвою, продовжував сповідувати головну ідею, яка заключалася в розвитку полівасалітетних стосунків. Тому головним завданням української дипломатії було збереження союзних відносин з Кримом, за умови не порушення угоди з Москвою.

Відтак, московським керівництвом були покладені основні надії на посольство, очолюване Сидором Лодигенським та Олексієм Огарковим (перебувало в Криму з 13 листопада 1653 до 21 листопада 1654 рр.)⁴, а також посольства на чолі з Тимофієм Хотунським та Іваном Фомінім, яке прибуло до Криму в квітні 1654 р.⁵, та Дмитром Жеребцовим і Семеном Тітовим (квітень 1655 р.)⁶. Уже перше з них спрямувало свої зусилля на з'ясування суті Кам'янецької угоди між Польщею та Кримом. При цьому царських посланців надзвичайно цікавив її зміст, який стосувався саме України, зокрема її пріоритетів у взаємовідносинах з Кримом та Польщею. Щодо останнього, то ханський представник, князь Маметша Сулешев, недвозначно заявив, що гетьман "...дав клятвену обіцянку більше слухатися кримського царя й на допомогу ходити насамперед до кримського царя, а не до литовського короля"⁷. Цим самим наголошувалося на збереженні союзницьких відносин між Бахчисараєм та Чигирином, які не мають зазнавати змін за будь-яких нових політичних комбінацій. Чому на цьому робимо наголос? Тому що ця ідея була наріжною і щодо оцінки Кримом суті Переяславсько-московської угоди 1654 р.

Хотунський та Фомін, які прибули в Крим уже після укладення українсько-московського договору, в розмові з Сефер Гази агою від імені царя закликали хана приєднатися до антипольської коаліції й виступити проти польського короля. Проте останній відповів, що це неможливо, бо між ханом та королем укладено договір і в Криму чекають "надіслання казни" з Польщі. Та, як заявив ханський представник, це питання можна буде обговорити в разі, коли поляки не заплатять обіцяних 40 тис. золотих. Цікавим є той факт, що з уст Север Гази аги на адресу московського керівництва прозвучало звинувачення, що коли хан раніше просив військової допомоги в боротьбі з Польщею, цар відмовив.

У цей час в сосунках Москви та Криму гостро постало питання про статус козацької України. Царські посланці (Жеребцов і Тітов) поставили вимогу визнання кримським керівництвом легітимності українсько-

московської угоди й входження українських земель до складу володінь Олексія Михайловича. Саме тут і розгорілася гостра суперечка щодо вживання нових титулів царя, як того вимагала офіційна Москва.

Тема щодо полеміки між московськими та кримськими урядовцями, яка розгорілася в цей час, знайшла відображення в дослідженнях згаданого вже російського історика Олексія Новосельського, а також в нещодавно опублікованій статті Сагіта Фаїзова⁸. Зокрема, ця дискусія стосувалася іменування московського царя Олексія Михайловича як “Божию милостью великого государя, царя и великого князя, Всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя”. При цьому, необхідно звернути увагу на те (до речі, саме на цьому наголошували і московські послы в Криму), що даний царський титул був визнаний деякими європейськими правителями, зокрема австрійським імператором Фердинандом III.

Щодо останнього, на нашу думку, цілком слушне міркування висловлює Сагіт Фаїзов, стверджуючи, що така поступливість імператорського двору була викликана кількома обставинами. По-перше, прагненням цісаря, з огляду на його плани добитися примирення між Польщею та Москвою, догодити Олексію Михайловичу. По-друге, простою необхідністю австрійського двору, який не асоціював поняття “Мала Росія” з Україною, яку Відень розглядав як невід’ємну частину Речі Посполитої⁹.

Так, з 15 грудня 1655 р. по 4 травня 1656 р. у Москві були цісарські послы (Аллегрет Аллегретус, Йоган Детеріх фон Лорбах та ін.). І саме одним з головних питань, що піднімалися під час переговорів, була можливість з’їзду польських і російських послів для укладення миру. Цісар активно пропонував свою кандидатуру як посередника в переговорах Москви та Польщі, як зазначалося, з метою, щоб припинити “войну и кровопролитие, которое учинилось”¹⁰.

Звичайно, реакція Криму на спроби Москви утвердити нові царські титули була вкрай негативна. У розмові з московськими посланцями калга Газі Пірей заявив, що “...Бутто, де, государь их всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и опричь их есть многие государства. И такую де гордостью прежде сего московские государи и отец его государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо”¹¹. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея: “...где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу мало ли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже”¹². Московські послы вказували, що

вимога вживання даних титулів викликана об'єктивними територіальними змінами, зокрема тим, що Московією було завойовано ряд нових земель. Серед інших називались і землі Литовського князівства і “коруни польської”¹³. Не зважаючи на це, кримська сторона залишалася послідовною у своєму невизнанні запропонованих царських титулів, а відтак і того положення, на яке претендувала Москва. У відповідь на московську аргументацію ханські урядовці наголошували, що “... у нас де цари не похваляютьца и похвалы своей ни в какое государство не пишут. Наш де Ислам Гирей царь с 600 городов повоевал и о том государю вашему похвалы своей и в иное государство не писал”¹⁴.

Можна погодитися з думкою С.Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незавуальована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.)¹⁵. Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Потрібно зазначити, що політика Москви цього періоду передбачала поширення своєї влади на Україну та Білорусію, а після цього намічалось подальше просування на Балкани. У майбутньому московське керівництво розглядало перспективу перетворення своєї держави в єдину православну імперію. Саме в придунайських землях та на Балканах гостро пересікалися інтереси Москви та Османської імперії. Тому, не виключено, що зокрема й Стамбул підштовхував правителів Криму до зайняття жорсткої позиції щодо Москви. Звичайно й сам хан не збирався просто так відмовитися від свого впливу в українських землях. Тому не могло бути й мови про визнання кримським керівництвом включення козацької України до складу Московської держави (як це бачили московські урядовці).

У відповідь на політичні кроки Москви протягом 1654–1656 рр. кримські урядовці сконцентрували основні свої політичні зусилля в двох напрямках. По-перше, вони повсякчас, вступаючи в полеміку з московськими послами, намагалися довести безпідставність царських претензій на Україну. Зокрема заявлялося, що “...черкасы крымского царя холопы, а не московского”¹⁶. По-друге, Крим активно намагався вплинути на гетьмана Богдана Хмельницького, з метою змусити його розірвати угоду з Московією. Показовою в цьому плані є розмова хана Іслам-Гірея з гетьманським послом Семеном Савельєвим, що відбулася 29 квітня 1654 р. Хан настільки був обурений діями української сторони, що навіть вдарив останнього. При цьому дорікнув, що “...спершу ваш гетьман і всі запорозькі Черкаси з ним дружбу учинили, а тепер черкаси учинилися під царською рукою...”¹⁷. До самого гетьмана було відіслано кримське посольсь-

тво, очолюване Тохтамишем, мета якого була схилити Хмельницького до старого “братерства”. При цьому кримською стороною висловлювалася ідея спільного походу проти Москви, в якому мали б взяти участь Крим, Військо Запорозьке, Польща та молдавські князівства¹⁸.

На те, що зусилля Бахчисараю не є безнадійними, вказувала позиція гетьманського уряду Богдана Хмельницького. Хоча й останній, особливо протягом 1654 – початку 1655 рр., повсякчас наголошував на своїй вірності присязі, даній царю, в офіційних листах називав себе “гетьманом Війська його царської величності Запорозького”, “вірним слугою та підданним” царя¹⁹, проте навіть в цей час Хмельницький не відмовився від намагання проведення, як тепер кажуть, багатовекторної політики, тобто від подальшої реалізації, за визначенням Т.Чухліба, “моделі колективного васалітету”²⁰. Тут хочеться звернути увагу на такий момент. Саме аналіз використовуваної титулатури може дати нам необхідну інформацію щодо змін у взаємовідносинах держав в досліджуваній період. Зокрема, вже з середини 1655 р. на фоні виникнення непорозуміння та суперечностей у сосунках Чигирин та Москви з’являються нові риси, характерні для гетьманських листів. З одного боку, спостерігається активізація листування Б.Хмельницького з такими європейськими володарями, як шведський король, турецький султан, правителі приднаунських князівств. Це свідчило про пошуки гетьманом противаги Москві. З другого боку – саме в листуванні з правителями вказаних країн уже були відсутні титули на кшталт “гетьмана Війська його царської величності Запорозького”. Натомість знаходимо підписи Хмельницького як “гетьмана Війська Запорозького”²¹. Промовистим є звернення українського гетьмана до турецького султана Мухамеда наприкінці листопада – на початку грудня 1655 р.: “Наймогутніший і найясніший турецький султане, якого бояться всі держави, наш ласкавий і великий господарю, з великою пошаною схиляємося до землі перед світлим тронем твоїм і молимо за тебе милостивого господа як вірні раби твої... і усі наші війська, скільки нас є служити твоїй милості будемо”²². І це в час, коли Москва стверджувала про цілковите й вічне своє володарювання Україною. Необхідно наголосити, що використовувана Хмельницьким термінологія жодною мірою не свідчить про якісь рабські почуття гетьмана до султана та його влади. Це були загальноприйняті норми ввічливості в стосунках на рівні “васал-сюзерен”. При цьому, коли це було необхідно, український гетьман проявляв твердість і непоступливість. Так, у відповідь на звинувачення Іслам-Гірея в зраді, гетьман його завірив, що старої дружби ніколи не полишав, але водночас досить жорстко поставив кримського володаря на місце за факт побиття ханом гетьманського посла: “...Ты не его де бил по щекам, меня...

И ты де то ведай, что будет тебе хлеб за хлеб отдать в борзости. А буде не пустишь ты посланников твоих государевых вборзе, и я де пришлю к тебе вборзе иных воинских людей трицать тысяч судами под Крым, а сам де пойду степью. И сам де не уведаешь, с которой стороны оберегатца»²³.

Підсумовуючи даний матеріал, зазначимо, що у перші роки після укладення Переяславсько-московської угоди йшла дипломатична боротьба за визнання юридичної сили цього акту. У цьому плані неабияку активність демонструвала Росія. У той же час спостерігалось цілком різне тлумачення суті даного договору з боку практично всіх зацікавлених сторін: Московської держави, козацької України, Кримського ханства та інших.

Примітки

1. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т.VIII. – К., 1995; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Філадельфія, 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.107-162; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796; *Чужбій Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.146-173; *Заборовський Л.В.* Росія, Речь Посполита і Швеція в середині XVII в. – М., 1981; *Новосельський А.А.* Боротьба Московського государства с татарами во второй половине XVII века // Исследования по истории эпохи феодализма. – М., 1994; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1959.

2. *Заборовський Л.В.* Росія, Речь Посполита і Швеція в середині XVII в. – С.31.
3. Там же. – С.34.
4. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР). – Ф.ІІ. – Спр.15425-15487. – Арк.14.
5. *Новосельський А.А.* Боротьба Московського государства с татарами. – С.18-20.
6. НБУВ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.15425-15487. – Арк.51.
7. Там же. – Арк.16.
8. *Сагит Фаизов.* Где Москва, где восток, где запад?: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.128-145.

9. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.132.
10. Памятники. – С.400-401.
11. Там же. – С.130.
12. НБУВ. IP. – Ф.П. – Спр.15425-15487. – Арк.61.
13. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.131.
14. *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами. – С.25.
15. *Сагіт Фаізов*. Указ. соч. – С.134-135.
16. НБУВ. IP. – Ф.П. – Спр.15425-15487. – Арк.27.
17. Там же. – Арк.22-23.
18. Там же. – Арк.25.
19. Документы Богдана Хмельницкого (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.316.
20. *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – С.151.
21. ДБХ. – С.463, 465, 480.
22. Там же. – С.463.
23. Цит. за: *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами – С.22.

Резюме

В статье анализируются попытки московского правительства утвердить новые политические реалии, которые возникли на международной арене после заключения Переяславско-московского договора 1654 г. Акцент делается на взаимоотношениях между Московским государством, казацкой Украиной и Крымом.

Ключевые слова: *казацкая Украина, Крымское ханство, Московское государство, дипломатия, украинско-московское соглашение, титулатура, геополитическая реальность.*

Одержано 25 жовтня 2005 р.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я ЯК ФАКТОР ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ЗАПОРІЗЬКОЮ СІЧЧЮ ТА РОСІЄЮ

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з укладенням Андрусівського перемир'я і його впливом на політичну ситуацію в Запорізькій Січі. Автор дійшов висновку, що договір призвів до загострення політичних стосунків між Росією та Запоріжжям.

Ключові слова: Запорізька Січ, перемир'я, договір, рада, політика.

Андрусівське перемир'я не раз привертало увагу дослідників. Вивченню цього питання присвячено ряд монографій та наукових статей¹, проте проблема впливу договору на політичну ситуацію в Запорізькій Січі не стала предметом спеціальних досліджень і розглядалась дослідниками в контексті більш загальних проблем, зокрема в монографіях О.М.Апанович, Д.Дорошенка, К.І.Стецюк та інших².

Польсько-російська війна, яка розпочалася ще 1654 року, завершилась 30 січня 1667 р.* укладенням перемир'я в селі Андрусово (поблизу Смоленська)³. У своєму прагненні миру сторони керувались рядом причин: це і їх виснаженість, і зацікавленість в антитурецькому союзі. Крім того, Росія в цей час вела війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря⁴ і війна з Польщею та турецька загроза змушували її розпорозувати військові ресурси. Аналіз змісту договору свідчить, що компроміс, в основному, був досягнутий за рахунок поділу українських земель⁵. Голова російської делегації А.А.Ордин-Нащокін послідовно відстоював думку про те, щоб "... не уступив черкас с польским королём мира не сыскать..."⁶. Російські послани доволі швидко погодились віддати Польщі Правобережжя, але за Запоріжжя й Київ розгорнулася запекла боротьба з використанням військових демонстрацій, залякуванням союзом з татарами або Швецією⁷. Військові акції П.Дорошенка змусили Польщу, яка щойно ліквідувала заколот Є.Любомирського, терміново укласти перемир'я з Росією.

Відповідно до укладеного договору, між Росією і Річчю Посполитою встановлювалося перемир'я на 13,5 років. Смоленщина, Лівобережна частина України, Сіверщина та Київ відходили (на два роки) до Росії, а Правобережна Україна та Білорусія – до Польщі. Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав. У пункті 3 мирного трактату зазначалось:

* Даткування подається за старим стилем.

“И низ Днепра, что именуется Запорожье, и тамошние козаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут, имеют быть в послушании под обороною и под высокою рукою обеих в.г. наших, на службу и от наступающих, от чего боже сохрани, бусурманских сил”⁸. Запоріжжя передбачалось використовувати для боротьби з татарами і зміцнення кордону: в “Запорогах и на Дону спомочный и оборонный промысел над бусурманами не престанет”⁹. У випадку нападу татар або “бунту” козаків обидві держави зобов’язувались виділяти по 25 тисяч війська “на очищение Украины от татар и еже привести непослушных к послушанию козаков”¹⁰.

Російська сторона була задоволена умовами договору. А.Л.Ордин-Нащокин, повідомляючи про укладення договору, писав: “О Кieve и Запорогах свыше человеческой мысли склонились Польские Коммисары, и на то знаки Божие явные”¹¹. За успіхи у переговорах його було відзначено – він очолив Посольський приказ та отримав чин боярина¹². Вперше в історії Росії ведення іноземних справ було доручено одній особі, крім того, відбулася реформа і самого Посольського приказу. До його складу увійшли Малоросійський, Владимирський та Галицький прикази¹³. Таким чином, внутрішню структуру Російської держави було пристосовано до змін, що відбулися після укладення перемир’я.

Оцінка договору в історіографії є неоднозначною¹⁴. На нашу думку, він не був перемогою ні польської, ні російської дипломатії, тому що лише юридично закріплював реальний стан справ. А по відношенню до козацької України це був дипломатичний прорахунок з боку Росії, адже він посилив у ній антиросійські настрої та створив додаткові умови для самостійної політики Запоріжжя, яке тепер мало підкорятися двом державам. Подвійний протекторат давав можливість грати на інтересах сторін і практично не виконувати розпоряджень жодної. Щодо впливу угоди на міжнародні відносини в регіоні, то договір мав загальноєвропейське значення: як і Піренейський, Копенгагенський (1659), Олівський мирні договори, він фіксував нові співвідношення сил на європейському континенті. Пізніше російська і польські сторони розвинули досягнуті Андрусівським перемир’ям домовленості, уклавши восени 1667 р. “Союзу постанову”, за якою зобов’язувались діяти спільно у випадку агресії Туреччини та Криму. Було визначено розмір компенсації вигнанцям* та досягнуто домовленість щодо обміну військовополоненими і вільний проїзд дипломатів та кушів через обидві країни¹⁵.

Представники політичних сил козацької України не були присутніми

* Так називали шляхтичів, які позбулися володінь внаслідок війни 1648–1668 рр. та Андрусівського перемир’я.

на переговорах, які С.Величко влучно назвав “торгом”¹⁶. Але навіть звістка про їх початок викликала негативну реакцію. Поширювались чутки, що нібито вся Україна віддається під владу Речі Посполитої¹⁷, і що в договорі є пункт про винищення за участю кримського хана українських козаків, у тому числі й запорожців¹⁸. Додавало напруження і невдоволення через введення гарнізонів на початку 1666 р. до Новгорода-Сіверського, Глухова, Батурина, Стародубу, Гадяча, Полтави, Миргорода, Лубен, Прилук¹⁹. Це стало однією з причин заворушень влітку 1666 р. на Лівобережжі (в Переяславському полку), які було придушено спільними зусиллями І.Брюховецького та російських воевод²⁰. Розташування залоги в Січі на початку 1667 року призвело до посилення антиросійських настроїв і серед запорожців. Збурював їх і правобережний гетьман, який протягом 1666 року надсилав кошовому Ждану (Івану) Рогу листи з пропозиціями бути з ним у дружбі²¹.

Політична ситуація сприяла посиленню позицій угруповання запорожців, що орієнтувалось на союз з ханатом та П.Дорошенком. Ж.Ріг в листі до І.Брюховецького вже відкрито дорікав останньому за промосковську політику²². Справа у тому, що в березні 1665 р. Брюховецький, побоюючись зростання опозиційних настроїв серед запорожців і можливої здачі кодачанами фортеці своїм противникам з Черкас та Крилова, висунув ідею розташування в Кодаку та Кременчуці московських гарнізонів по 300 осіб, потім він запропонував збільшити їх ще на 1000. Це, на думку І.Брюховецького, дозволило б контролювати Запоріжжя. Також він просив з весни 1666 року ввести залогу з 1000 осіб на чолі з воеводою у саму Січ. Вивчав гетьман і питання можливості припинення фінансування Січі. Він дипломатично запитував царя, чи слід йому надалі направляти прибутки з млинів на р.Ворсклі на утримання низового війська та Кодаку, чи спрямувати кошти на щось інше. Цей намір почали реалізовувати. Кодацький полковник Харько (Захар) Кривий попросив прислати фортеці на зиму борошна, кожухів, чобіт, шапок, полотна, пороху. Наказний гетьман, переяславський полковник Данило Єрмоленко, звернувся тоді до Брюховецького, бо сам зміг забезпечити Кодак тільки борошном та кожухами. Стривожені чутками запорожці звернулися до Брюховецького. Кошовий отаман Ріг у своєму в'їдливому листі до гетьмана прозоро натякнув на мінливість фортуни (щастя на швидкому колесі дуже швидко обертається)²³. Сам Брюховецький звинувачував запорожців у намаганні “старшинства достушыгы”²⁴.

На Січі дедалі більше поширюється ідея союзу з ханом та П.Дорошенком²⁵. Наприкінці 1666 р. воевода Григорій Косагов, який прибув з залогою до Січі, повідомляв І.Брюховецькому, що запорожці царських рат-

них людей не люблять і говорять, ніби з їхньої милості не стало війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком²⁶. Через посилення антиросійських настроїв Г.Косагов вимушений був поспіхом покинути Запоріжжя, не встигши вивезти свій провіант (350 бочок хліба)²⁷.

Після підписання перемир'я ворожі настрої запорожців проти Москви посилювалися. І.Брюховецький, бажаючи запобігти виникненню конфронтації, через стольника Телепнева просив московський уряд, щоб в Кременчук і Кодак надіслали війська й було припинено постачання Запоріжжя хлібом та вжито заходів для зменшення "людності" у Січі, бо від запорожців слід очікувати великого заворушення²⁸. Не вдовольняючись цим, гетьман послав у Москву Олександра Селецького й через нього сповістив, що він усіляко умовляв запорожців, посылаючи їм різні подарунки, на "добру справу" і, головне, на те, аби жити у злагоді й братерській любові з московськими ратними людьми, і скаржився на єпископа Мефодія, який намовляє запорожців "на зло"²⁹. 30 травня 1667 р. полтавський воевода М.Волконський сповіщав П.Шереметьєва про "шатовство" (схильність до бунту) місцевих мешканців, які сподівались на підтримку запорожців, що в свою чергу схилилися до П.Дорошенка. Цар, стурбований позицією Січі, відправив грамоту кошовому, де просив утримувати козаків від "шатовства" та союзу з ордою і П.Дорошенком³⁰. Але, незважаючи на вжиті заходи, заворушенням не вдалося запобігти.

У квітні 1667 р. з Москви до Криму було відправлено посольство на чолі зі стольником Юхимом Лодиженським, який мав передати вітання хану Адил-Гірею з прийняттям "кримського юрту" і провести переговори про укладення миру³¹. Разом з ним повертався татарський посол Мухамед-ага в супроводі 20 татар. 3 квітня 1667 р. послі переправилися через Дніпро. Наступного дня до них приєдналися близько 150 запорожців, які зимували в українських містах (на чолі із старшиною Гайчуном та осавулом Хвесиком*) і прямували до Січі. 6 квітня козаки, заїхавши наперед, влаштували засідку в урочищі Першому Пришибі біля річки Базавлук³², вбили Мухамеда-агу і тринадцять осіб із його супроводу, семеро татар врятувалися і встигли втекти до Ю.Лодиженського³³. Якщо розглянути обставини нападу, який стався на третій день сумісної подорожі, то стає зрозумілим, що його об'єктом були татари. Це наштовхує на думку про виникнення конфлікту в межах цього терміну, що підтверджував і Сидір Донець, посол Брюховецького на Січі. Він повідомляв пізніше гетьману, що приводом до вбивства кримських послів стало вихваляння татар спільно з росіянами підкорити усе Запоріжжя і винищити козаків³⁴.

* Відомо, що отаман Гайчук походив із Лисянки, а осавул Хвесик – з Чигирина.

Посли 8 квітня 1667 р. прибули до Січі й звернулися до кошового Ж.Рога з вимогою знайти злочинців, а їм допомогти дістатися до кримського міста Шекермена. Кошовий відповів, що вчинили вбивство без його відома і відшукати злочинників неможливо. Через декілька днів (10 квітня) зібралась рада, на якій козаки, вочевидь, вирішили перевірити достовірність заяв татарських послів. Після неї вони відібрали в Лодигенського всі листи, скарбницю, платню боярину Василю Шереметьєву (який з 1660 р. перебував у полоні в Криму) та послові Якову Якушкіну³⁵ і заявили, що його не відпустять, адже до них немає грамот ні від государя, ні від гетьмана³⁶. Тоді Ю.Лодигенський послав від себе до Москви рейтара Некрасова з запитом, чи повертатися назад, чи продовжувати подорож, а сам залишився в Січі до царського указу.

12 травня 1667 р. зібралась нова рада, на якій було вирішено обрати кошовим замість Ж.Рога Остапа Васютенка (Черемиса)³⁷. Коли Ж.Ріг запропонував відшукати тих козаків, що вбили татар, почали лунати вигуки з кола, що шукати не треба, бо він все сам добре знає, адже в нього в курені лежать татарські речі. Коли йому їх показали, він відповів, що це подарунок від козаків, а де вони ці речі взяли – не сказали³⁸. Порушувалось на раді й питання про приєднання до правобережного гетьмана П.Дорошенка. Частина козаків наполягала на тому, що не можна виходити з-під “руки” государя³⁹. Крім того, було вирішено відпустити Ю.Лодигенського.

Новий кошовий О.Васютенко з 40 козаками відправився проводити посла. Через півгодини після їх від'їзду група козаків на чолі зі Страхом* почала підбурювати запорожців не відпускати послів. Зібралось близько 500 козаків, які посідали в човни й наздогнали останніх у двох верстах від Січі, наказали пристати до берега, де їх роздягли, загнали до води та вбили, частині вдалося врятуватися, вони повернулися на Січ, звідки їх відпустили до Полтави⁴⁰. Пізніше Страха було покарано, його прикували до гармати, але він спромігся підпоїти вартового й втік до кримського містечка Аслама, де його повісили⁴¹.

Ініціатором вбивства, вочевидь, стало угруповання, що підтримувало П.Дорошенка і намагалося таким чином загострити відносини з Московою та примусити Січ до союзу з правобережним гетьманом. Зокрема, в документації Посольського приказу вбивці Ю.Лодигенського прямо називаються “Дорошенковими козаками”⁴². В Запоріжжі дійсно набуває поширення ідея про об'єднання з Дорошенком та з полтавським полковником для боротьби з царськими військами⁴³. На цей час в Полтаві посили-

* Становище останнього в ієрархії Січі досі не з'ясоване, лише відомо, що він походив з міста Кальниболота.

лись антиросійські настрої, які стали реакцією на свавілля воеводи. Так, князь Михайло Волконський доповідав царю: “От полтавского полковника казакам и мещанам, которые тебе, великому государю, хотят верно служить, заказ крепкий, с большим пристрастием, чтобы ко мне никто не ходил и с твоими русскими людьми никто не водился, а кто станет водиться, тех хотят побивать до смерти; мещанам, которые выбраны к таможенному сбору в целовальники, полковник грозит большим боем, чтобы с проезжих людей на тебя, государя, возовых пошлин не брали”⁴⁴.

Звістка про вбивство російського посла незабаром розійшлася по навколишніх містечках. Зокрема у місті Кишенька ходили чутки, що в Січі вирішили не пропускати нікого з російських людей через Дніпро, аби не було повідомлень про Ю.Лодиженського та інших государевих людей, а вояків, які були із Косаговим, лякали, що якщо вони підуть на Січ, то їх втоплять в Дніпрі, бо на це є наказ кошового отамана⁴⁵.

Для розслідування обставин нападу на послів і покарання винних в Україну був відправлений стольник Василь Кікін. Царська вказівка суворо покарати винних була дана й гетьману І.Брюховецькому. Останній, для з'ясування обставин, у травні 1667 року посилає на Січ Федора Донця, який пізніше доповів Кікіну, що кошовий та старшина зайняли очікувальну позицію і погрожують приєднатися до П.Дорошенка та татар у випадку, якщо цар не пробачить запорожців⁴⁶. Крім того, Донець повідомив про загострення політичної ситуації на Січі. Він свідчив, що в цей час на Запоріжжі зібралось більше людей, ніж в попередні роки, і серед них переважали вихідці з правого берега Дніпра. Під час його перебування в Січі відбулась рада, на якій козаки, що походили з лівої сторони Дніпра та вже тривалий час жили у Запоріжжі, почали звинувачувати козаків, що недавно прийшли з Правобережжя, у тому, що “таке лихо” вчинилося через них. На що останні пред'являли листи, відібрані в Ю.Лодиженського, кажучи що там йдеться про те, що цар замирюється з поляками, татарами та турками і це, мабуть, для того, щоб знищити Запоріжжя, тому вони послів і вбили⁴⁷. Суперечки погрожували перейти у зіткнення, тому кошовий порадив послу сховатись в курені, щоб його не вбили⁴⁸.

В листі до гетьмана від 21 травня 1667 року, якого привіз Донець, кошовий заявляв про свою непричетність до вбивства послів. Цей факт він вважав наслідком політики царських воевод в українських містах. Крім того, він дорікав царю за дипломатичні контакти з Кримом, побоюючись, що вони призведуть до обмеження прав Запоріжжя. Також в листі висловлювалось сподівання подальших мирних відносин з Москвою та прохання обмежити свавілля воевод⁴⁹.

Царський уряд, отримавши інформацію від Брюховецького та В.Кі-

кіна, з яких випливало, що події на Запоріжжі можуть стати початком повстання і тому краще не загострювати відносин з Січчю⁵⁰, вирішив не вживати заходів для покарання запорожців, але своє офіційне помилування відправив на Січ тільки 28 липня 1670 р.⁵¹.

Андрусівським договором Росія фактично відмовилась від об'єднання обох частин козацької України та закріпила її поділ⁵². Це сприяло посиленню антиросійських настроїв, особливо на Правобережжі, політична еліта якого змушена була орієнтуватися на Туреччину і Крим. Запоріжжя теж не обминули антимосковські настрої, що призвело до активізації угруповання, яке орієнтувалось на Дорошенка. Вбивство татарських послів 6 квітня 1667 р. було, вочевидь, наслідком конфлікту, який виник між татарами і козаками під час сумісної подорожі. У той же час вбивство Ю.Лодиженського стало наслідком намагання угруповання, яке орієнтувалось на П.Дорошенка (до якого, можливо, належав і Ж.Рог), примусити Запоріжжя до союзу з правобережним гетьманом. Можлива і ще одна мотивація цього вчинку. Адже у випадку, якщо дипломатична місія спромоглась би досягнути успіху і хан приєднався до договору та визнав факт поділу України, П.Дорошенко позбувся б союзника. Тому має право на існування й думка, якої притримується, зокрема, Г.В.Холдирьова, що дипломатична місія Ю.Лодиженського та С.Скворцова була зірвана саме П.Дорошенком. Щодо Січі, то політична еліта останньої не наважилась відкрито порвати з Росією і зайняла очікувальну позицію, що й призвело до залагодження конфлікту.

Примітки

1. *Галактионов И.В.* Ещё раз о Андрусовском договоре 1667 р. // Советское славяноведение. – 1978. – №4. – С.9-21; *Олійник Л.В.* З історії російсько-українських відносин // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.52-65; *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – 320 s.; *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667. – Саратов, 1960. – 312 с.

2. *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С.206-210; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.121-124; *Стецюк К.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947. – С.24-25 та інші.

3. *Галактионов И.В., Чистякова Е.В.* Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М.: Соцекгиз, 1961. – С.63-78.

4. *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века. – Л., 1952. – С.95, 505.

5. *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. – К., 1991. – С.113.

6. *Матвеев П.* Москва и Малороссия в управление Ордына-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. – М., 1901. – Т.1. – С.227.
7. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.207.
8. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.II – С.659.
9. Там же. – С.665.
10. Там же – С.667.
11. *Бантши-Каменський Д.Н.* История Малой России. – М., 1822. – С.47.
12. Там же. – С.48.
13. *Соловьёв С.М.* Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С.286-287.
14. *Галактионов И.В.* Ещё раз о Андрусовском договоре 1667 р. // Советское славяноведение. – 1978. – №4. – С.16.; *Олійник Л.В.* Назв. праця. – С.64-65.
15. *Санин Г.А.* Правобережная Украина и Русско-Польские переговоры в Москве // История СССР. – 1970. – №1. – С.129-136; *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.* – К., 1979. – Т.2. – С.90.
16. Літопис Самійла Величка / Переклад В.Шевчука. – К., 1991. – Т.II.– С.134.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1875. – Т.6. – С.199, 203; Т.7. – С.51.
18. АЮЗР. – Т.7. – С.39, 47, 89.
19. Національна бібліотека України, інститут рукописів (далі НБУ. ІР). – Ф.1. – Спр.54671. – Арк.109.
20. *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1960. – С.277-289; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Іваничука. – К., 1992. – С.134.
21. Росийський государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.229. – Оп.5. – Ст.21. – Арк.1.
22. *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – М., 1962. – Кн.5. – С.190.
23. АЮЗР. – Т.6. – С.17-19; *Заруба В.* Кодак // Собор. – 1991. – 2 травня. – С.4.
24. АЮЗР. – Т.6. – С.103.
25. РГАДА. – Ф.229. – Оп.3. – Ст.60. – Ч.2. – Арк.375-376.
26. *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – С.160.
27. АЮЗР. – Т.6. – С.159.
28. АЮЗР. – Т.6. – С.174.
29. Там же. – С.177, 178.
30. РГАДА. – Ф.229. – Оп.3. – Ст.60. – Ч.2. – Арк.267-271, 277.
31. РГАДА. – Ф.123. – Оп.1(4). 1667. – Ст.146. – Арк.3; Оп.1. – Ст.44. – Арк.178; *Халдыфьєва Г.В.* Взаимоотношения России и гетманов Украины с Турцией в 1666–1681 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 2001. – С.14.

32. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – Львів., 1991. – Т.2. – С.247.
33. АЮЗР. – Т.6. – С.170.
34. АЮЗР. – Т.6. – С.186.
35. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.2. – С.248.
36. АЮЗР. – Т.6. – С.170.
37. *Солов'єв С.М.* История России с древнейших времён. – С.353; АЮЗР. – Т.6. – С.184.
38. АЮЗР. – Т.6. – С.184.
39. Там же. – С.185.
40. Там же. – Т.6. – С.189, 196.
41. Там же.
42. РГАДА. – Ф.123. – Оп.1(4). 1667. – Ст.146. – Арк.3, 10.
43. АЮЗР. – Т.6. – С.198.
44. Там же. – С.181.
45. Там же. – С.197.
46. Там же. – С.181.
47. Там же. – С.199-200.
48. Там же.
49. Там же. – С.204.
50. Там же. – С.199, 203.
51. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Ч.4. – М., 1828. – С.217.
52. *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski... – S.255.

Резюме

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с заключением Андрусовского перемирия и его влиянием на политическую ситуацию в Запорожской Сечи. Автор пришел к выводу, что договор вызвал обострение политических отношений между Россией и Запорожьем.

Ключевые слова: *Запорожская Сечь, перемирие, договор, казачья рада, политика.*

Одержано 7 листопада 2005 р.

ДОГОВІРНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШИН УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті розглядаються питання, пов'язані з таким проявом політичної культури, як договірність. Стверджується, що політична цінність договірності служила засобом захисту національних, державних інтересів Української козацької держави.

Ключові слова: Гетьманщина, політична культура, договірність.

Тема договірності визначатиметься як актуальна, поки Україна матиме статус держави. Вивчення ж і підтвердження цього статусу спонукатиме істориків та політиків звертатися до фактів укладення договорів державними репрезентантами України на усіх етапах її існування.

Дана тема є предметом дослідження українських істориків здавна. До сьогоднішнього дня не втратила наукової цінності перша написана у цьому напрямі монографія А.Яковліва. У ній він з позицій історика-державника дав ґрунтовний історико-юридичний аналіз відносин, що склалися між Україною та Московією протягом другої половини XVII–XVIII ст., проаналізувавши тексти договорів українських гетьманів з московськими царями й імператорами¹.

Дана тема сьогодні розширена насамперед хронологічно. Так, С.Лепявко написав роботу, де козацтво другої половини XVI ст. представлене як учасник міжнародних дво- та багатосторонніх договорів². Поглиблений аналіз договорам Б.Хмельницького з польським та шведським королями, кримським ханом, турецьким султаном, московським царем здійснили у своїх роботах В.Смолій та В.Степанков³. Аналіз політичних взаємин української еліти з Польщею та Московією протягом 1654–1665 рр., який включав також вивчення ролі і місця договорів у процесі політичної легітимації Української козацької держави, здійснив В.Горобець⁴. В рамках концепції полівасалітетності проаналізував участь Української держави у міжнародних відносинах протягом 1648–1714 рр. Т.Чухліб. Зрозуміло, що він не міг цього зробити без аналізу тих договорів, які уклали найвищі представники української держави протягом цього часового відрізка⁵.

Окремо предметом дослідження ставали Зборівський договір 1649 р.⁶, Гадяцька угода⁷, Переяславський, жовтня 1659 р., договір Ю.Хмельницького з московським царем⁸, з польським королем⁹, Московський

договір 1665 р. І.Брюховецького¹⁰, Будищинський договір І.Мазепи з Карлом XII¹¹.

Найширшу історіографію має Переяславсько-Московський договір 1654 р. У працях, присвячених цій події, всебічно розглянуто питання міжнародної ситуації, що склалася на час укладення договору, його змісту та його безпосередніх і віддалених у часі наслідків для долі Української козацької держави. Серед робіт, що на даний час підсумовують названі напрацювання, слід вказати, насамперед, на наукові збірники, видані напередодні 350-х роковин укладення договору Інститутами Археографії та Історії України НАН України¹².

В усіх цих працях тема договорів розглядається у контексті пояснення сутності конкретних історичних перипетій того чи іншого історичного періоду чи всієї доби Української козацької держави. Разом з тим, дані дослідження дозволяють стверджувати, що історично тривале звернення до договорів як засобу регулювання взаємин між українськими політичними суб'єктами та їх міжнародними контрагентами неминуче вело до утвердження в політичній свідомості старшин цінності договірності й перетворення її в політико-культурну орієнтацію. У даному контексті тему договірності на прикладі Переяславсько-Московського договору проаналізував поки що лише С.Плохій¹³.

Завданням даної публікації є аналіз змісту політико-культурної орієнтації на договірність, що склалася у політичній культурі старшин Української козацької держави. Дослідники розглядають дану орієнтацію як один із найбільш звичних для європейських суспільств середньовіччя та ранньомодерного часу регулятор політичних відносин між суверенами-монархами та місцевими елітами. З огляду на дану цінність, будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові "покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни. Якщо підданий мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право (знамените *jus resistendi*) виступити проти нього на захист своїх інтересів"¹⁴ або ж просто припинити свої договірні зобов'язання.

Наявний джерельний матеріал дозволяє розглядати договірність як політико-культурну цінність, що домінувала над орієнтацією на нічим не обумовлене підданство. Це з усією очевидністю засвідчують добре описані в історичній літературі дипломатична підготовка і договори Українських гетьманів з монархами.

Договірність була також нормою внутрішньополітичного життя. Так, 16 квітня 1662 р. взаємною присягою було оформлено обрання на гетьманування Я.Сомка. Новообраний гетьман пообіцяв всьому старшому і

меншому товариству дотримати “вірності і любові” “і нерозлучно з усіма радячися, до кінця життя мого жити”. У відповідь військо обіцяло “всякий послух як досконалому гетьманові віддавати”¹⁵. На традицію взаємної присяги під завершення гетьманських виборів вказує й текст присяги старшини з висловленням згоди Війська “прийняти” П.Дорошенка “за гетьмана” і “на послушенство” йому¹⁶.

Наявність політико-культурних орієнтацій (характеристик політичного самовизначення суб’єкта щодо усталених проявів політичного життя) на взаємний договір війська та гетьмана вказує розповідь С.Величка про вибори П.Дорошенка: “...А вірність та щирість закріплено взаємною присягою – гетьман військові, а військо гетьманові”¹⁷. На ґрунті орієнтації на договірність між гетьманом й старшим та меншим козацьким товариством виникла й славнозвісна Конституція П.Орлика, яку з правових позицій сьогодні оцінюють “як договір-зобов’язання гетьмана перед козацькою старшиною у разі обрання на найвищу посаду”¹⁸.

Договірність залишалася принципом взаємин не лише Гетьманщини як єдиного політичного організму, але й окремих полків, якщо вони змінювали свого протектора. Так, коли 10 правобережних полків у березні 1674 р. на раді в Переяславі обрали своїм гетьманом І.Самойловича та перейшли у підданство до царя, то це відбувалося через процедуру схвалення статей, “на яких старшини й козакам, і всьому посольству великого государя під високодержавною рукою бути”¹⁹.

На принципах договірності будували свої взаємини й окремі особистості – учасники політичного життя Гетьманщини. Так, П.Дорошенко склав свої гетьманські клейноди до ніг І.Самойловича лише після того, як “він, гетьман Іван Самойлович, і вся старшина проти його Дорошкових статей обіцялися йому і дали статті за руками і за печатками, що йому жити по вольності його, де він захоче, і минулих його справ не нагадувати”²⁰. Посилаючись саме на ці договірні статті, І.Самойлович пояснював цареві, чому він не має змоги негайно відіслати вчорашнього правобережного гетьмана до Москви.

Регульованими за принципом договірності бачилися й взаємини між полковником та сотниками. Саме цього домагалися від прилуцького полковника Г.Галагана полчани, коли стали у ході одного з різдвяних полкових з’їздів “за відняття пунктів упоминатися”. Їх підтримали сотники брати Стороженки, наголосивши, що “в тих пунктах написано: щоб заслуженого не віднімати”²¹. Для того, щоб поставлений Петром І стародубський полковник Л.Жоравка не міг вдатися до зловживань, генеральний бунчужний Я.Лизогуб – комісар у справі про уже вчинені зловживання полковника – шукав вирішення проблеми саме у реалізації принципу до-

говірності, складаючи спеціальні “трактати”, які б чітко визначили функції полковника у полковому суді, зафіксували межі задоволення його потреб у робочій силі, грошових зборах²².

Однією зі складових зорієнтованості на договірність є вимога до монарха не лише надавати військовий захист, але й шанувати та гарантувати від нехтування привілеї підданого²³, а отже, поважати його людську гідність, зусилля і справи, виконувани на спільну користь чи користь суверена. Цей аспект орієнтацій на договірність відображено у закликах І.Брюховецького до козаків вигонити воевод, де, серед іншого, наголошувалося й на такому: “ У договорі ж написано в усі роки давати платню козакам, а нині нас мужиками називають ”²⁴. Вимога поважати підданих чітко фіксувалася П.Орликом у описі обурення вищого ешелону старшинства з приводу висловлювань п’яного О.Меншикова: “ Час нині за тих ворогів (старшин – О.С.) братися ”. Зреагувавши на це, старшини наголошували, що за тривалу вірну й жертвну службу “ не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють ”²⁵. Та ж сама орієнтація на повагу до гідності українців, як підданих, з боку турецьких, польських, московських протекторів прослідковується і у вірші І.Мазепи: “ От всіх не маш зичливості, а ні слушною учтивості: мужиками називають, а підданством дорікають ”²⁶.

Орієнтації на вимогу поважати гідність українців як підданих царя зафіксовані у офіційних документах гетьманів, де вони домагалися від царя заборонити називати українців зрадниками або виговцями, мазепинцями і т.п. Таку вимогу, зокрема, включено до проекту договірних статей І.Скоโรปадського 1710 р.²⁷. Зневажання російською стороною природних вимог поважати гідність підданих, старшинами сприймалося за одну із достатніх причин або, принаймні, достатній привід для обґрунтування свого права шукати заміни старому протекторові. Коли з листа від наказного гетьмана Д.Горленка І.Мазепа дізнався, що людські права й гідність того, разом із старшинами, відверто були знехтувані московитами (їх насильно з коней “зіпхнуто”, і коні забрано “в підводи”); довідався також, що і соціально-професійні узвичаєння козацтва знаходяться під загрозою (наказний прислав копію царського указу, стверджував П.Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Пруссії “заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки”) – вислухавши все це, гетьман сказав: “Якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?”²⁸.

Найчастіше налаштованість на довірність проявлялася в комплексі з орієнтацією на отримання захисту у випадку ворожого нападу. Як на одну з причин свого відокремлення від Чигирина та укладення договору з Москвою, Д.Многогрішний вказував на неспроможність П.Дорошенка надати військову допомогу Лівобережжю: “Обіцяв нас від війська й. ц. в-ті обороняти. А як війська й. ц. пр. в-ті ратні... наступати почали, писали ми до нього багаторазово, просячи слізю, щоб негайно давав нам допомогу, і він на те нічого не вважаючи, зі своїми радниками так відказав: хай самі обороняються”²⁹.

На нездатність російського монарха надати захист для України вказував і П.Орлик, розповідаючи, що коли на початку 1708 р. гетьман попросив у царя 10 тис. російських солдатів, щоб захистити Лівобережжя від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: “Не тільки 10000, але й десять чоловік не можу дати: як можете, самі бороніться”. За таких обставин, у І.Мазепи залишався єдиний засіб захисту – змінити протекцію слабого на протекцію сильнішого володаря. Таку зміну гетьман вважав цілком виправданою, а разом з ним – і П.Орлик, переказуючи слова свого покровителя: “І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої”³⁰.

Як видно із останньої цитати, позиції стосовно довірності не менш тісно поєднувалися з орієнтаціями на вільний вибір протекції. Так, П.Орлик у листі до С.Яворського зміну І.Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував за протекцію, а разом з тим постарався “виписати всі наші образи колишні і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і задалегідь підготовану всьому народові згубу”. Довівши таким чином, що порушення умов договору виходило з московського боку, автор підводив до природного, у межах орієнтацій на довірність, висновок: “Ми, як вільні, під високдержавною царської величності рукою для православ’я Східного одновірства прихилилися, так залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо”³¹. Для аналізу даної орієнтації було обрано один з найяскравіших прикладів. Але це не означає, що він був єдиним. Так, у червні 1667 р. київському воеводі стало відомо, що серед сподівань старшинства стосовно рішень майбутньої Генеральної Ради були й такі: “Своєю ж волею вони, малоросійських міст жителі, Великому Государю в підданство били чолом, своєю ж волею і під началом бути не хочуть”. Так, зокрема, формулював піщанський сотник Черкаського полку Костянтин³².

Даний приклад може одночасно служити й для ілюстрування того твердження, що орієнтації на довірність передбачали також можливість

припинення договірних стосунків. Таке право здобувала та сторона, яка, як видно з попереднього прикладу, опинялася перед фактом порушення договірних зобов'язань контрагентом. І цей аспект стосунків з протектором мав на увазі не лише І.Мазепа. Так, наприкінці лютого 1660 р. старшинська рада відмовилася відрядити козаків на допомогу цесарю, “тому що Поляки на договірних статтях не вистояли”³³. Порушенням умов договору пояснював наприкінці 1668 р. свій розрив з кримським ханом П.Дорошенко. Як повідомляв у своїй “сказці” московський посол підполковник Г.Подімов, гетьман сказав: “З татарами ж вчинена у нього приязнь велика і присяга міцна тільки бачачи з їх боку невиконання, що батьків їх і братів і родичів Малоросійського краю людей багатьох забрали до Криму, і він же, П.Дорошенко, вирішив з ними розірвати, і буде їх побивати”³⁴. У рамках тієї ж самої зорієнтованості на договірність, у даному випадку на припинення виконання договірних зобов'язань перед лицем невиконання договору контрагентом, будував свої аргументи на користь припинення свого підданства царю І.Брюховецький у розмові з ніжинським протопопом С.Адамовичем: “...До того часу він й. ц. в-ті і служив, поки й. ц. в-ті до нього милість була; а коли він довідався, що їх хочуть вигубити, і він для того від ц. в-ті і відступив”³⁵. Тим же самим аргументом пояснював в одному зі своїх маніфестів розірвання договірних стосунків з царем І.Мазепа: “...Всюди кредит Російського народу страчений від недотримання трактатів і даних обітниць”³⁶. Зрадою договірним обов'язкам, яку вчинила “Держава Московська” стосовно України-Гетьманщини, пояснював перехід гетьмана у протекцію до Карла XII і П.Орлик у преамбулі до Бендерської конституції.³⁷

Приклади, наведені при розгляді орієнтацій на пошуки протектора, визнання підданства та договірність засвідчують, що у стосунках з монархами українська політична еліта керувалася нормою європейського звичаєвого права, найточніше, на думку О.Субтельного, зафіксованого у Schwabenspiegel – одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: “Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити”³⁸.

Незважаючи на порушення симетричності у взаєминах між Україною та Московією, ідея договірності протрималася до кінця існування Української козацької держави. Цьому сприяли апелювання до Переяславсько-Московського договору, який обидві сторони називали “трактатом”, “договорами”, “пактами”, “договірними статтями”, “постановленими пунктами” і нагадування про який постійно актуалізували орієнтації на договірність уже хоча б тому, що “кожного разу при обранні нового гетьма-

на складано новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом з одного боку та московським царем – з другого”. Причому новий договір, як правило, мав своєю складовою “основний договір” чи “Статті Богдана Хмельницького”³⁹. Про те, що завдяки статтям Б.Хмельницького статусу договірних у сприйнятті старшин XVIII ст. набували й договірні статті усіх інших гетьманів, засвідчує й відоме “Прохання малоросійського шляхетства...” 1763 р.: “Ті договори від часу до часу при постановленні кожного гетьмана поновлювані і підтверджувані були”⁴⁰.

І, хоча, як визнавалося у тому ж “Проханні”, “за кілька перед цим років” договірні статті, поряд з вольностями, “слабким малоросійському народу стали бути захистом”, договірність продовжувала активне життя на рівні пізнавальних орієнтацій. Це засвідчують рукописні збірники-компакти, які, майже кожен, містили договірні статті усіх гетьманів, починаючи від Б.Хмельницького. Навіть у тих випадках, коли у компактах мова велася про сфальсифікований московською стороною текст Богданових статей чи подавалися лише жалувані грамоти царів гетьманам з царськими обіцянками про підтвердження прав та вольностей, наданих ще польськими королями, ніяк не можна стверджувати, що справа фіксування орієнтацій на договірність, а разом з тим і особливого політико-правового статусу краю, перетворювалася у традиційну формальність, без чіткого визначення сутності того статусу.

Насамперед варто зазначити, що ці грамоти перераховувалися, як правило, всі, включаючи й обіцянки, надані І.Скоропадському. Сам же механізм відтворення орієнтацій на договірність та особливий політико-правовий статус України-Гетьманщини, як засвідчує, наприклад, відомий “Сулиминський збірник”, завершувався детальними, з посиланнями на конкретні сторінки, виписками “Про привілеї древні князівства Руського (яке нині іменується Малоросія) коли воно перебувало під володінням корони польської” взятими з виданих у Кракові 1600 р. “правних конституцій коронних”⁴¹. Таким чином, формальні, на перший погляд, згадки про договірні статті Б.Хмельницького перетворювалися у повноцінні міжнародно-правові аргументи.

Таким чином, орієнтації на договірність були одним з яскравих проявів політико-культурного комплексу старшин Української козацької держави. Виникнувши у часи наймання козаків на військову службу, договірність, уже як політико-культурна орієнтація, екстрапольована на відносини Гетьманщини з монархами, служила засобом захисту національних, державних інтересів. Орієнтації стосовно договірності поширювалися як на внутрішньо-, так і зовнішньополітичне життя Гетьманщини. Насамперед, вони базувалися на сприйнятті себе відносно рівним учас-

ником договору, що дозволяло розглядати себе та свого контрагента взаємно зобов'язаними укладеним договором, причому зобов'язаними на паритетних засадах. Це забезпечувало українській еліті можливість апелювати до конкретних пунктів, договорів, монарших обіцянок, шукати способів контролю за контрагентами договору. Слід обов'язково зазначити, що орієнтації на договірність передбачали обов'язкове підпорядкування договорів вимогам реалізації українських прав і вольностей. Нехтування ж ними з боку контрагентів дозволяли українській стороні припиняти дипломатичні стосунки й виконання взятих на себе договірних зобов'язань.

Поряд із загальною вимогою про відповідність договорів українським правам та вольностям, серед конкретних орієнтацій на договірність нами помічено: вимогу шанувати людську гідність, зусилля і справи, виконувати на спільну користь чи на користь манарха-протектора; сподівання, як підданих, здобути за старанну службу вшанування й винагороду; вимогу на отримання обов'язкового захисту на випадок ворожого нападу. У протилежному випадку орієнтації стосовно договірності працювали на формування переконаності щодо звільнення себе від виконання договірних обов'язків, дозволяли вдаватися до пошуків нової протекції та укладення нових договорів.

Дальше дослідження теми договірності у політико-культурному розрізі дозволить історикам України-Гетьманщини глибше пізнати внутрішній світ тогочасної політичної еліти, вивчити тогочасний устрій не лише з боку функціонування державних інституцій, але й з боку політичної свідомості, культури загалом, соціокультурних складових тодішнього політичного життя.

Примітки

1. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII в. // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1934. – Т.19. – Кн.3.
2. *Лепаєво С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591 рр.). – Чернівці, 1999.
3. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 1995; Їх же. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.163-207.
4. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
5. *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

6. *Мауцьків Т.* Зборівський договір (1649 р.) у тогочасних західноєвропейських джерелах // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.36-42; *Чуприна В., Чуприна З.* Зборівський договір 1649 року: міфи і дійсність // Дзвін. – 1997. – №9. – С.130-132.
7. *Гарасимчук В.* Виговський і Ю.Хмельницький. Історичні студії ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т.ЛІХ. – С.18-36; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 р. в контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.46-60.
8. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) – К., 2003.
9. *Качмарик Я.* “Діялося в облозі під Чудновом, дня 17 жовтня, року 1660” // Київська старовина. – 2001. – №3. – С.127-129.
10. *Горобець В.* Московський договір 1665 р. І.Брюховецького // Укр. істор. журн. – 2003. – №6. – С.39-51.
11. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 159-187.
12. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003; Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного “круглого столу”). – К., 2005.
13. *Плохій С.* Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.775-795.
14. *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С.26.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.П. Історичні матеріали. – Спр.15576. Без дати. Присяга Я.Сомка і війська в Козельці. – Арк.42-44; Спр.15584. 16.04.1662 р. Акт обрання Я.Сомка на Козелецькій раді (текст присяги Війська Запорозького обраному гетьманом Я.Сомку). – Арк.31-32.
16. 20.02.1666. Під Лисянкою. Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року // Україна модерна. Число 2-3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С.322, 337-338.
17. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.94-95.
18. *Мифоненко О.* Вітчизняний конституціоналізм від І.Мазепи до К.Розумовського (1687 – 1764) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1(20). – С.87.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т.11. – С.390.
20. Акты ЮЗР. – Т.12. – С.827.
21. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1910. – Т.4. – С.441.
22. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1. Полк Стародубский. – С.39.
23. *Субтельний О.* Назв. праця. – С.26.

24. Акты ЮЗР. – Т.7. – С.47.
25. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці... – С.164.
26. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть II. 1691–1722. – С.110.
27. *Окиншевич А.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч.2. Рада старшини. – К., 1930. – С.307.
28. Лист Пилипа Орлика... – С.159-160.
29. Акты ЮЗР. – Т.8. – С.177.
30. Лист Пилипа Орлика... – С.171.
31. Там же. – С.181.
32. ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.15422. – Арк.55.
33. Акты ЮЗР. – Т.7. – С.320.
34. Там же. – С.124.
35. Там же. – С.90.
36. Источники Малороссийской истории... – Ч.ІІ. – С.203.
37. Там же. – С.242-243.
38. *Субтельний О.* Названа праця. – С.26.
39. *Яковлів А.* Українсько-московські договори – С.3.
40. Прощение малороссийского шляхетства // Укр. істор. журн. – 1993. – №7-8. – С.89.
- 41 ІР НБУВ. – Ф.VІІІ. – Спр.570. – Арк.99-111 зв.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с таким проявлением политической культуры, как договорность. Утверждается, что политическая ценность договорности служила средством защиты национальных, государственных интересов Украинского казацкого государства.

Ключевые слова: *Гетманщина, политическая культура, договорность.*

Одержано 28 листопада 2005 р.

ПОЗАШЛЮБНІ ЗВ'ЯЗКИ У СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ СЛОБОДАХ МАЛОРОСІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.)

У статті досліджується існування позашлюбних сексуальних зв'язків у старообрядницьких слободах Північної Малоросії в другій половині XVIII ст. Розглядається ставлення до них представників ортодоксальної релігійної групи та особливості соціальної адаптації бастардів.

Ключові слова: старообрядці, позашлюбні зв'язки.

Проблема існування позашлюбних зв'язків у традиційному, аграрному суспільстві, з огляду на поживлення гендерних досліджень у сучасній гуманітаристиці, видається досить актуальною. Значною мірою її підсилює ще й той факт, що у вітчизняній історіографії ця проблематика до сьогодні залишається практично не розробленою. Хоча, безумовно, вивчення міжстатевих стосунків, включаючи сексуальні відносини, дозволяє більш чітко уявити повсякденну життєву практику окремих індивідів у доіндустріальну епоху.

З огляду на це, спробуємо розглянути, наскільки поширеним був перелюб серед населення Північної Гетьманщини у XVIII ст. та як до цього явища ставилося тогочасне суспільство. Об'єктом свого дослідження візьмемо специфічну етноконфесійну групу – російських релігійних дисидентів-старовірів, які мешкали в т.з. “Государевих описних малоросійських розкольніцьких слободах” на території Стародубського та Чернігівського полків¹.

Основу джерельної бази становитимуть матеріали III (1765 р.) та IV (1782 р.) ревізій населення², у яких містяться необхідні для нас свідчення. У нашому розпорядженні є шість документів. Це ревізькі реєстри п'яти слобод – два переписи Деменки і по одному Злинки, Клишів, Климової та Шеломів³. П'ять із цих документів створені в результаті проведення IV і лише один – III ревізії. Зберігається він у Новозибківському краєзнавчому музеї (Брянська область Російської федерації) і відноситься до слободи Деменки⁴. Особливістю зазначених документів є те, що лише цей реєстр та перепис слободи Клишів – повні переписи населення, в інших представлені тільки селяни, а міщани та купці обійдені увагою переписувачів.

Однак, висловлені зауваження не знижують репрезентативності зазначених джерел, оскільки вони, хоча й опосередковано, але повідомляють про окремі факти перелюбу. Докладніших свідчень стосовно даної про-

блематики ми, на жаль, не маємо, у першу чергу, через відсутність інших документів. Друге джерело, яке ми будемо використовувати у своєму дослідженні, – Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. (Румянцевський опис Малоросії)⁵, містить лише поодинокі згадки про порушення мешканцями “описних слобод” традиційних сексуальних табу.

У шести обстежених документах виявилось лише 8 фактів позашлюбних зв'язків. Зафіксовані вони у двох населених пунктах: три у Деменці та п'ять – у Клинцях. В інших слободах або ж зовсім не було перелюбу, що видається малоймовірним, або ж, скоріше за все, говорити про нього вважалося непристойним. Форми запису про них засвідчують традиційно осудливий характер ставлення старообрядницької громади до цього явища, на що вказує відповідна термінологія. Використовувалося два словосполучення – “незаконнорожденный” і “рождённый зазорно”. Перший термін вжито, безумовно, не в юридичному, а в народному значенні, тобто “противный обычаем, преданиям, обрядам, приличию”⁶. Другий – виражає ще більш неохвальне ставлення: “позорный, постыдный, достойный осуждения”⁷.

Однак, незважаючи на загальний осуд, за твердженням російського дослідника Б.Миронова, старообрядці значно поблажливіше ставилися до подібних фактів. Дослідник зазначає, що “серед старообрядців, католиків, протестантів, іудеїв і мусульман незаміжні жінки, які народжували дітей, не засуджувалися так суворо, як серед православних, а їхні діти не зазнавали дискримінації”⁸. Можливо, що це було пов'язано з дещо відмінним ставленням старовірів до інституту шлюбу, яке не завжди відповідало загальноприйнятим нормам того часу. Найрадикальніші з них – представники більшості безпопівських згод: поморці, федосіївці⁹ та ін. – узагалі відкидали його необхідність. Виходячи зі свого есхатологічного переконання про те, що царство Антихриста уже настало, вони висунули цілий ряд аргументів щодо непотрібності шлюбу. На їхню думку, шлюб не можна було укладати з кількох причин: по-перше, порушувався такий необхідний для спасіння під час страшного суду ідеал чистоти; по-друге, за відсутності священства правильні шлюби нікому було освячувати, і, по-третє, такі шлюби вели лише до народження нових слуг Антихриста¹⁰.

Однак переважна більшість мешканців “описних слобод” належала до поміркованої течії – попівської, представники якої шлюб визнавали. Інколи, за відсутності власного священнослужителя, вони вдавалися навіть до послуг представника офіційної церкви, якщо той погоджувався, безумовно, за велику плату, вінчати за старими обрядами¹¹. Щоправда, такі шлюби не могли оформлятися офіційно, бо тоді б нареченим належало прийняти православ'я, а старообрядницькі священники на той час

метричних книг ще не вели. Більш того, серед безпопівців, які проживали на Стародубщині, теж, напевно, було чимало таких, які визнавали шлюб. Один з них, Іван Алексеев, навіть у 1762 р. присвятив йому спеціальний твір – “Про тайство шлюбу”¹².

Розглянувши конкретні приклади, спробуємо з’ясувати, в якій мірі дискримінувалися незаконнонароджені діти та їхні матері старообрядницьким соціумом. Розпочнемо зі слободи Деменки, відносно якої маємо два джерела, що дає змогу простежити долю зазначених у них байстрюків упродовж доволі тривалого часового проміжку.

Перший випадок стосується родини Потьомкіних. Про одного з її представників – Антона було записано: “Да у него ж Антона жены ево рождённые ею в девках зазорно дети: Никита по крёстному отцу Карпов, Фёдор по крёстному отцу Фёдоров”¹³. Діти ці, можливо, народжені від різних батьків, набули на час перепису доволі солідного віку: Нікіта мав 36 років, а Фьодор – 35. Вони були одруженими, а останній ще й мав двох дітей.

Крім них, у Ірини з Антоном були ще й спільні діти: дві доньки – Афросянія (34 роки) і Анна (32 роки), які на час ревізії вже були видані заміж, та син Василь (21 рік), який теж уже мав дружину Улиту (20 років), взяту зі слободи Свяцької¹⁴. За цими фактами проглядається доволі цікава картина: зазначена Ірина Потьомкіна, яка змолоду вела доволі бурхливе сексуальне життя, змогла успішно вийти заміж. Причому вийшла вона за чоловіка, який до цього, можливо, ще не був одруженим, принаймні джерело нічого про повторний шлюб не говорить. Доволі вдала партія з огляду на традиційне аграрне суспільство, в якому вони жили.

Однак привертає увагу той факт, що побралися вони вже не молодими. Якщо врахувати вік їхньої старшої доньки, то виходить, що Антону було близько 36 років, а Ірині – 34. Якщо взяти до уваги середній шлюбний вік слобідських жителів, а він, за нашими підрахунками, становив для чоловіків 22,5 роки, а для жінок – 19,3, то виходить, що Антон був уже доволі підстаркуватим парубком і його шанси одружитися з молодою дівчиною були мінімальними.

Причин, що спонукали А.Потьомкіна до такого кроку, могло бути кілька. Перше, що спадає на думку, це скрутне матеріальне становище, через яке у своєму віці Антон уже не міг розраховувати оженитися на молодій дівчині. По-друге, дівка могла бути заможною, й у такий спосіб наречений отримував можливість зміцнити свій економічний рівень. У цих випадках альянс ставав взаємовигідний – Антон отримував дружину, можливо, багату, а Ірина ставала заміжною і таким чином позбавлялася статусу покрижки. На жаль, стверджувати, що саме так і було, ми не можемо, бо з невідомих причин родина Потьомкіних не показана у Румянцевському

описі, який проводився в слободі у 1767 році, хоча присутня у ревізії 1782 року. Через це ми нічого не знаємо ні про матеріальне становище сім'ї, ні про стан здоров'я її членів, який теж міг стати однією з причин.

Відносно дискримінації з боку суспільства, то її незаконнонароджені сини Ірини Потьомкіної, які і інші діти цієї категорії, на нашу думку, все-таки зазнавали. Виражалася вона, перш за все, у формулах, якими позначалися байстрюки в офіційних документах – “незаконнорожденный” та “по крѣстному отцу”, які залишалися з ними упродовж усього життя і чітко вказували на їхнє позашлюбне народження. По-друге, як засвідчують дані IV ревізії, обидва старші Іринині сини залишили рідну слободу в пошуках кращої долі: Нікіта у 1767 р. “вышел в Новороссийскую губернию со всем семейством”, а Федір у 1781 р. “бежал безвестно”. Спадкоємцем батьківського майна залишився законний син – Василь¹⁵.

Другий зафіксований у Деменці факт перелюбства пов'язаний з чоловічою, а не з жіночою сексуальністю. Дочка Григорія Кісельова “Прасковья сорока пяти лет выдана была замуж в той же слободе Деменке за вышедшего и с Полши Петра Шеина; которой был ей незаконной; по тому что он женился на ней обманно от живой жены”¹⁶. На жаль, джерело не вказує наскільки тривалим був цей шлюб. Можливо, до викриття факту двоєженства чоловіка. Принаймні на час укладання реєстру Прасковья з дітьми – Петром (14 років) та Домною (26 років), – уже проживала в родині батька.

Подальша доля цієї незаконно створеної родини залишається невідомою. Її члени зовсім зникають із поля зору наступних джерел. Так, у Румянцевському описі показана уся родина Григорія Кісельова, крім Прасковья та її дітей¹⁷. Немає їх і в матеріалах IV ревізії. Очевидно, вони залишили слободу.

Третій випадок позашлюбного сексуального зв'язку трапився у родині Олексія Бурикїна: “У него ж Алексея рождѣнный незаконно жены ево сестрою плохоумной девкой Пелагеею сын Дмитрий по крѣстному отцу Еремеев”¹⁸. Оскільки мати, згідно формулювання джерела, “плохоумная”, тобто не сповна розуму, не виключена можливість сексуального насильства, свідомого обману тощо. Потрібно зауважити, що у цьому випадку глава родини не лише опікувався долею сироти, але й залишив його у своїй сім'ї, коли той подорослішав. У Румянцевському описі Дмитро навіть показаний як рідний син Олексія Бурикїна – жодних згадок про те, що він байстрюк¹⁹. Досить рано, відразу після досягнення працездатного віку (14 років), хлопця оженили.

Убачати прояв дискримінації незаконнонародженого у факті раннього одруження, як спробу його позбутися, мабуть, немає підстав. Адже, як ми

уже зазначали, Дмитро, судячи із запису в реєстрі 1782 р., продовжував жити в родині Олексія Бурикіна²⁰ разом із сім'єю. Крім того, свого рідного сина Єгора, судячи з віку його старшої дитини, Олексій одружив так само рано. Проте однаковий шлюбний вік та випадок запису Дмитра поряд із Єгором, як сина господаря, зовсім не означає їхньої рівності. Соціальна відмінність між хлопцями стає очевидною, коли ретельніше подивитися, на кому саме вони оженилися.

Єгора одружили з донькою мешканця цієї ж слободи Петра Кісельова Домною. Тобто, молодята походили з однієї соціальної мікрогрупи. Подібну ж ситуацію спостерігаємо і з одруженням Дмитра. Його дружиною стала старша на два роки “Пелагея Никитина дочь взята сиротою слободы Климовой Makeem Шведовым вскормленная”²¹. Шлюб із старшою від нього сиротою можна розглядати як вияв певних соціальних обмежень. Характерно також, що наречену знайшли в іншій слободі, можливо, у Деменці не було відповідної кандидатури. Могло бути, що цей казус – простий збіг обставин, але дуже велика частка ймовірності й того, що навіть за найбільш сприятливої ситуації у родині, де він виховувався, бастард не міг розраховувати на крашу шлюбну партію.

Безумовно, що робити якісь конкретні висновки на цьому єдиному прикладі ми не можемо. Однак дозволимо собі припустити, що соціальна мобільність за допомогою укладення вигідного шлюбу в тогочасному малоросійському суспільстві була, скоріше, винятком, ніж правилом. Найменше на це, у старообрядницькому соціумі Гетьманщини, могли розраховувати бастарди, сироти та інші неповноправні елементи. Очевидно, шлюбна стратегія окремих індивідів будувалася з врахуванням саме цих реалій.

Решта п'ять випадків незаконного народження дітей відноситься до слободи Клинців. Слід відмітити ряд характерних особливостей, які випадають в око після більш детального огляду цих фактів. По-перше, усі вони виявилися хлопчиками. Сумнівно, щоб від позашлюбного сексу народжувалися особи виключно чоловічої статі. Імовірно, маємо справу з недообліком незаконнонароджених дівчат, як і взагалі жінок, через те, що оподатковувалися лише чоловіки. У зв'язку з цим, укладач реєстру, а ним був зазвичай слобідський війт (у даному випадку Василь Ворошилов – Ю.В.), мав можливість приховати сором своїх односельців. Відносно чоловічого населення він цього зробити не міг, оскільки приховування податних душ передбачало покарання²².

По-друге, у документі ці особи позначені ще й словом “приёмьш”, тобто, згідно зі словником, – “прийнятий замість сина”²³. До речі, у двох випадках так і записано – “вместо сына”. Так було у родинах Ісаї Козмі-

на та Якова Нечаєва²⁴. У двох випадках незаконнонароджені діти жили у сім'ях родичів чи добрих знайомих. Так, Яким Санніков приходився своєму “приёмьшу” Афанасію хрещеним батьком²⁵, а Степан Судаков виховував свого онука Петра²⁶. У родину купця Якова Железнякова байстріюк був прийнятий “вместо работника”²⁷, що, очевидно, могло нести додаткові соціальні обмеження, адже статус робітника був нижчий за статус сина, навіть прийомного.

По-третє, жоден з вищеназваних бастардів не проживав разом із матір'ю, як це можна було побачити у Деменці. У зв'язку з цим, дозволимо собі припустити, що у тих випадках, коли діти не жили в сім'ях родичів чи знайомих, вони були просто залишені своїми матерями або підкинуті у інші родини для виховання. Щоправда, слово “подкидыш” у розглянутих нами випадках не вживалося жодного разу. Очевидно, число підкидьків у слободах було незначним. Лише двох осіб, позначених цим терміном, зустрічаємо у Румянцевському описі Малоросії. У першому випадку слово “подкидыш” вжито як вуличне прізвисько двадцятип'ятилітнього Якіма Воронова, мешканця слободи Шоломів²⁸. У другому випадку так поіменований дев'ятилітній вихованець сім'ї Іллі Полякова в слободі Злинка (узятий “вместо сына”²⁹). Загалом же, за твердженням Ю.Гончарова, відмова матерів від своїх незаконнонароджених дітей була доволі поширеним явищем для всіх регіонів Росії³⁰, що свідчить про традиційно осудливе ставлення суспільства до позашлюбних жіночих зв'язків.

Зовсім непростою справою була й соціальна адаптація незаконнонароджених. Сумнівно, щоб вони могли претендувати на високий статус у слобідській громаді. Проблемним для них виглядає й швидке досягнення матеріального благополуччя за допомогою родини. З усіх розглянутих вище прикладів лише один байстріюк потрапив у заможну купецьку родину, але на правах робітника-наймита, а не сина.

Найкращі шанси з вищеназваних бастардів мав онук Степана Судакова Петро. Його дід займався тим, що бив і продавав конопляну олію, а також володів кравецьким ремеслом. Як написано в документі, він “пропитание имеет – шьёт обывателям русское платье”³¹. Оскільки інших родичів він не мав, то Петро мав усі шанси успадкувати дідове ремесло та нажити ним добро, яке складалося з хати, олійниці, комори, двох повіток, городу та корови. Однак цей випадок є скоріше винятком.

Та більшість таких дітей, швидше за все, поповнювала категорію наймитів. Показовою у цьому випадку видається доля Афанасія – прийомного сина Якіма Саннікова. Очевидно, після досягнення працездатного віку хлопця віддали в найми. У 26-річному віці він усе ще жив “в наймах у разных людей”³². Для родини, яка його виховувала, це був найкращий спосіб

позбутися зайвого рота, оскільки наймити частину платні отримували одягом та харчами³³. Невідомо, скільки часу ще б наймитував Афанасій, можливо, що до кінця життя, якби у 1777 р. його не віддали в рекрути³⁴. У цьому факті теж можна вбачати певну дискримінацію, адже рекрутчина вважалася для старообрядців найбільш неприйнятною повинністю³⁵, а в даному випадку в солдати віддавали представника однієї з найменш захищених категорій слобідського населення. Можливо, що таке вирішення проблеми влаштувало місцеву громаду, адже Афанасій не мав родини.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на нашу думку, старообрядницьке суспільство Малоросії традиційно осудливо ставилося до позашлюбних зв'язків. Діти, народжені від них, зазнавали певної дискримінації, яка виявлялася, головним чином, у ряді соціальних обмежень. Ці обмеження, очевидно, не були надзвичайно суворими, але сам факт їхнього існування вказує на певну суспільну упередженість відносно байстрюків. Щоправда, у проаналізованих нами реєстрах українських сіл особи цієї категорії не показані ззагалі. Пояснень цього факту, на нашу думку, може бути два – або їх там не було зовсім, що видається малоімовірним, або ж суспільство ставилося до позашлюбних зв'язків настільки осудливо, що вважало за краще не повідомляти про подібні випадки.

Примітки

1. Старообрядці – представники різноманітних релігійних течій, які виникли в результаті розколу російського православ'я в середині 17 ст. Церковний собор 1666–1667 рр. прокляв С. і віддав під суд царської влади, яка стала їх переслідувати. Тисячі С. були страчені, ув'язнені та відправлені на заслання. Послідовники С. змушені були переселятись на неосвоєні землі, на окраїни та за межі російської держави. З кінця 17 ст. їхні общини стали з'являтись і в Україні. Вони селились, як правило, в Північно-Східному регіоні та Слобожанщині. Найбільшим С. центром було т.з. Стародуб'є. У тому регіоні було засновано 19 населених пунктів: 2 – Добрянка та Радуль, знаходились на землях Чернігівського полку, 3 – Ардонь, Свяцька, Тимошкін Перевіз – у володіннях Києво-Печерської лаври, решта 14 – Воронок, Деменка, Єленка, Зибка, Злинка, Климова, Клинци, Лужки, Митьківка, Млннка, Чуровичі, Шеломи – на території Стародубського полку. У релігійному відношенні С. було есхатологічним різновидом православ'я. Наприкінці 17 ст. вони розділились на дві основні течії – пошівців і безошівців. Відмінність між ними полягала у тому, що перші визнавали священство, а другі – ні. У подальшому обидві течії розділилися ще на цілий ряд толків і згод.

2. Ревізіями в Російській імперії називалися подушні переписи населення, що відбувалися у XVIII–XIX ст. Усього було проведено 10 ревізій: перша – у 1719–27, остання – у 1857–60 рр. На території Гетьманщини ревізії стали проводитися з третьою (1765 р.). Детальніше див.: *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – 204 с.

3. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1907. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.126-292; Ф.206. – Оп.3. – Спр.7393.
4. Новозыбковский краеведческий музей (Брянская обл., РФ) (далі – НКМ). Книга переписи слободы Деменка Новозыбковского уезда за 1736 г. – КП.1639/РК.122. – Л.622-633.
5. Про обставини створення Румянцевського опису див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: показчик населених пунктів. – К.,1959. – С.3-12.
6. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка – М.,1978. – Т.2. – С.275.
7. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под. ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю.Шведовой. 20-е изд., стереотипное. – М., 1988. – С.167.
8. *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2-т. 3-е изд., испр., доп. – СПб., 2003. – Т.1. – С.183.
9. Поморський толк (Данилівці) – одна з найбільших течій у безпопівщині. Сформувався наприк. 17 ст. на Півночі Росії. Першу громаду заснував дяк Данило Вікулін у 1695 р. на р.Виг (звідси назва – Данилівці). На ранній стадії свого існування Д. заперечували царську владу, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. У пер. пол. 18 ст. Д. дещо відійшли від есхатологічних поглядів. Це викликало розкол і появу цілого ряду згод (новожони, філіповці, аароновці). В Україні громади Д. з'явились у др. пол. 18 ст. (у Харківській, Волинській та Київській губ.). Зараз діє лише незначна кількість.
- Федосіївський толк – одна з найбільш значних течій в безпопівщині, яка сформувалась у др. пол. 17 ст. Засновником Ф.т. був дяк Феодосій Васильєв, який разом з своїми однодумцями відколовся від поморців і організував общину нового напрямку. Для віровчення Ф.т. були характерні безшлюбність та вороже ставлення до держави і православної церкви. З др. пол. 18 ст. головним центром Ф.т. став Преображенський пчинтар у Москві, де були засновані чоловічий та жіночий монастирі. У 19 ст. Ф.т. розпався на цілий ряд згод. В Україні общини Ф.т. діяли у Волинській, Київській та Харківській губ.
10. *Эткинд А.* Хлыст (Секты, литература и революция). – М., 1998. – С.29.
11. *Власова И.В.* Брак и семья у русских (XII – начало XX века) // Русские. – М., 1999. – С.421.
12. *Вургафт С.Г., Ушаков И.А.* Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М., 1996. – С.55, 57.
13. НКМ. – Арк.617.
14. Там же. – Арк.617 зв.
15. ЦДІАК України. – Ф.1907. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.173.
16. НКМ. – Арк.617.
17. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.15 зв.
18. НКМ. – Арк.657 зв.
19. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.6 зв.

20. Там же.
21. ЦДІАК України. – Ф.1907. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.184.
22. Про умови подання реєстру див.: Там же. – Ф.206. – Оп.3. – Спр.7393. – Арк.1.
23. *Ожегов С.И.* Указ.соч. – С.479.
24. ЦДІАК України. – Ф.206. – Оп.3. – Спр.7393. – Арк.65 зв., 80.
25. Там же. – Арк.87.
26. Там же. – Арк.98 зв.
27. Там же. – Арк.18. Яків Железняков був за тогочасними мірками доволі багатим купцем. Його власний капітал становив 100 крб. Торгував купець милком: скуповував його в описних слободах і вивозив до Речі Посполитої (ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.221).
28. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.72.
29. Там же. – Спр.116. – Арк.564.
30. *Гончаров Ю.М.* Женщины фронта: сибирячки в региональном социуме середины XIX – начала XX вв. // http://www.zaimka.ru/08_2002/goncharov_siberians/.
31. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.232 зв.
32. Там же. – Арк.160.
33. Там же. – Арк.4.
34. ЦДІАК України. – Ф.206. – Оп.3. – Спр.7393. – Арк.87.
35. Невизнання старовірами рекрутчини пов'язане з тим, що вони не приймали нововведень царського уряду, вбачаючи у них реальне втілення своїх есхатологічних чекань. Серед таких нововведень – гоління рекрутам борід, а у старообрядництві це вважалося одним з найбільших гріхів. Дуже часто воно прирівнюється до злочинів, а у деяких безопівських згодах взагалі вважається ерессю (Дет. див.: *Вургафт С.Г., Ушаков А.И.* Указ. соч. – С.54). Старовіри надавали бороді особливого, сакрального, сенсу, що виразилося у повір'ях: “Чем борода шире, а усы длиннее, тем человек считается святее”, “Образ Божий в бороде, а подобие в усах”. До того ж, серед старообрядців панувало переконання, що без бороди не впускають до раю (Детальніше про роль бороди в російській народній культурі див.: *Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982. – С.173-175.). Крім того, для впізнання збіглих рекрутів практикувалася наколка у вигляді хрестика на кисті правої руки. Старовіри розглядали це, згідно зі своїми уявленнями, як позначення “печаттю Антихриста” (*Леонов О.Г., Ульянов И.Э.* Регулярная пехота: 1698–1801 / История Российских войск. – М.: ТК “АСТ”, 1995 – С.19).

Summary

In clause the presence of illegitimate connections in Schismatic Slobodas by Northern Little Russia in second half XVIII in is studied. The relation to them of the representatives of orthodox religions group and feature of social adaptation bastard is considered.

Одержано 12 жовтня 2005 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА СКЛАДОВА МІСІЙНО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧИНУ СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Акцентується увага на становленні національно-патріотичних елементів місійно-проповідницької діяльності представників Василіянського Чину в Галичині: посилення позицій греко-католицької обрядовості, національно-просвітницька робота серед загало тощо.

Ключові слова: національна свідомість, василіяни, місійно-проповідницька діяльність.

В історії Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) неодноразово простежується співпраця різноманітних світських інституцій із Церквою, завдяки якій вдавалося розвивати національну складову життя народу в умовах бездержавності. Здебільшого науковцями аналізувалося місце УГКЦ у формуванні національного світобачення українців Галичини¹. Через це роль окремих церковних інституцій, зокрема чернечого Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), в даному процесі є ще не достатньо дослідженою. В даній статті робиться спроба висвітлити особливості формування національної ідеї в середовищі ченців і встановити механізми та результативність її поширення серед широких верств українського населення Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Деякі питання порушеної проблеми розглядалися у монографічній літературі здебільшого вченими діаспори, серед яких були і ченці-василіяни². В радянській історіографії вони замовчувалися або ж розкривались необ’єктивно³. Автором залучені першоджерела здебільшого із фондів Центрального історичного архіву України в м. Львові (далі – ЦІДАУЛ) та матеріалів тодішнього василіянського періодичного видання “Місіонер”.

Серед найбільш поширених форм співпраці представників ЧСВВ з населенням були акції місійно-проповідницького характеру. Під місією розуміється комплекс різноманітних релігійних дій (проповіді, певні церемонії та богослужіння), основним завданням яких є “оживити і піднести християнський дух тієї чи іншої громади”⁴. В середовищі василіян подібна діяльність вважалася традиційною. Проте, через вплив внутрішньої кризи, у першій половині ХІХ ст. вона не розвивалася. Слід відзначити, що цей стан кардинально відрізнявся від специфіки тодішньої еволюції Католицької Церкви (далі – КЦ), якій було притаманне різке зростання темпів місіонерської активності. Повернення василіян до “приза-

бутих” методів праці відбувалося в ході Добромилівської реформи (1882–1904 рр.).

Визначальною метою місії вважалося утвердження християнського вчення. Водночас, під час їхнього проведення розглядалися й проблеми національно-патріотичного виховання. Складність становлення цього елементу проповідницької діяльності обумовлювалась повільним процесом формування єдиної національної ідеї серед українства Галичини. Причина такого стану полягала в доктринальних розходженнях серед політичних сил краю⁵.

Ставлення представників ЧСВВ до різних суспільно-політичних течій (москвофіли, народовці, полонофілство, австрорусинство тощо) обумовлювалося відношенням останніх до норм вчення католицизму. Москвофіли піддавались критиці за виразну промосковську орієнтацію і намагання наблизити греко-католицький обряд до російського православ'я. Проросійська позиція “твердих русинів” значною мірою зумовлювалася впливом комплексу меншовартості, незрозумінням власної традиції, небажанням працювати над зміцненням її специфіки. Частина народовців василіани не без підстав характеризували як індіферентних до вчення Церкви. А з представниками соціалістичного табору велася постійна гостра полеміка, зумовлена атеїстичним підґрунтям їхнього вчення. Не слід вважати, що ЧСВВ повністю відмежовувався від співпраці з окремими політичними діячами. Проте доктрина жодної з існуючих на той час політичних партій не знаходила повної підтримки зі сторони василіан.

В таких умовах керівництву Чину вдалося витворити своє бачення національного розвитку українців. Базисними постулатами при цьому вважалися обстоювання власної ідентичності, плекання традиції греко-католицизму та вірність своєму обряду, відданість престолу Габсбургів⁶. Проавстрійська орієнтація та пієтет перед інститутом правлячої в Австро-Угорській імперії династії, підтверджують не до кінця виважене розуміння необхідності опори на внутрішні сили народу у справі відстоювання національних прав.

Займаючи таку позицію, василіани розраховували на лояльне ставлення урядових кіл до розвитку українського руху, який постійно нашттовхувався на протидію поляків. На жаль, до такої конфронтації не рідко причучалися католицькі священники польської національності. Тому тематичне спрямування окремих місійних акцій зумовлювалося потребою укріплення в деяких регіонах прив'язаності українців до власного обряду, зміна якого часто ставала передумовою подальшого ополячення. Після проведеної 15-18 травня 1898 р. масштабної (близько 10000 присутніх) місії в с.Острів (р-н Ярославля), редакція “Місіонаря”, констатує факт пере-

ходу деяких українців даної місцевості до римо-католицького обряду, закликала, щоб після завершення заходу “вони опам’яталися і повернули до рідної Церкви”⁷.

Піднесення серед українського населення відданості греко-католицькому обряду і національності висувається на чільне місце серед причин проведення місійного заходу в листі о. Миколи Лопатяка (с.Дубрівка в межах Перемишельської єпархії) від 25 серпня 1907 р. (ч.94). Автор наголошує на відсутності релігійної толерантності зі сторони місцевого римо-католицького священства. Представники останнього, на його думку, своїми діями спонукають українців до зміни обряду. Тому з колись чисельної пастви Дубрівки залишилося всього близько 1000 осіб, поміж яких ще менше тих, хто “сміло і відверто визнавали, що є суть русинами”⁸. Шляхом проведення місійної акції із залученням василіян парох намагався “одних притягнути, а других поучити”, виходячи з того, що “тут много дуже утратило свій св. обряд, а горстка, котра полишилася, є ророризована від латинників”⁹.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується зростанням серед ченців антипольських настроїв при збереженні пошани до загальної католицької традиції. Одним із свідчень цього є листування брата Йосифа-Станіслава Зюлковського з протоігуменом у справі виходу з монастиря¹⁰. Окрім випадків нетолерантного ставлення зі сторони латинського кліру, появу таких тенденцій в середовищі ЧСВВ спричинило засилля поляків в суспільно-політичному житті Галичини. Міжнаціональна конфронтація посилювалася намаганням зі сторони польської політичної еліти перетворити її на плацдарм для подальшого відродження Речі Посполитої. При цьому вже з 60-х рр. XIX ст. еліті, в обмін на лояльність, вдалося заручитися мовчазною підтримкою зі сторони імперського уряду в справі послаблення національного ренесансу українців.

Водночас, василіяни не відмовлялися від налагодження співпраці з представниками римо-католицького духовенства. Умовою для цього вважались доброзичливість і взаємоповага. А метою спільних заходів найчастіше було намагання підняти рівень духовно-релігійного життя.

Яскравим прикладом взаємодії є випадки проведення мішаних “польсько-руських” місій. У 1883 р. такий трьохденний захід відбувся у с.Лавриків (Перемишельська єпархія, Потелицький деканат; повіт Рава-Руська) з дозволу місцевого пароха о.Гадея Минчакевича. Василіянський Чин представляв о. Діонізій Жуковський. Крім нього, в акції взяли участь єзуїти: оо. Рідл, Маковський, Тиховський. 4–13 червня 1887 р. мішану місію провели єзуїти (оо. С.Тиховський, Маковський, Шайна, Домбровський) та василіяни (о.Діонізій Жуковський) у с.Кохавино на Львівщині (Стрийсь-

кий деканат, Жидачівський повіт). У 1888 р. єзуїти (оо. В.Плукаш та С.Тиховський) та ченці ЧСВВ (оо. Єремія Ломницький, Юліан Дацій, Киприян Козловський) виступили місіонерами в ході акції у с.Городок на тодішній Станіславівщині (Заліщицький деканат, повіт Заліщики). Факти подібної співдії на початках проведення Добромильської реформи свідчать про намагання єзуїтів, на яких покладався обов'язок її здійснення, ознайомити нове покоління ченців ЧСВВ з методикою проведення місій. Водночас така взаємодопомога може розглядатися як еталон взаєморозуміння, досягти якого в часі кінця XIX – початку XX ст., на жаль, не вдалося.

В ході подальшої самостійної місійно-проповідницької діяльності гаслом василіян стало твердження про те, що “Русин (українець – І.Д.) обряду руського (греко-католицького – І.Д.) повинен триматися свого звичаю; не мішати одно звідси, одно звідти”¹¹. Випадки відмови від греко-католицького обряду в середовищі українців передували не тільки подальшому ополяченню, але й переходу у православ'я. Такі прояви, зумовлені здебільшого москвофільською пропагандою, різко засуджувалися василіянами. Часто місійні акції, як і у вищенаведених прикладах із подоланням пролатинської агітації, мали на меті ліквідацію проросійських впливів.

Особливого загострення ця проблема набула з наближенням початку Першої Світової війни, коли в Галичині розгорнулася широка промосковська агітаційна кампанія. У протистоянні з москвофільським впливом василіяни вдавались до публікації відповідних матеріалів в “Місіонарі”. Апологети православ'я в Галичині характеризувались ними, як “людці”, які зреклися “своїх батьків; свого язика (мови – І.Д.),... своєї народности”¹². Цим підкреслювалася взаємозалежність обрядової та національної складової у формуванні патріотичного світосприйняття.

Проблема подолання впливу православ'я і послаблення москвофільського руху не втрачала актуальності впродовж всього досліджуваного періоду. Одним із свідчень цьому є лист о. Михаїла Левицького (парох с.Щуровичі) від 1 червня 1898 р. до ігумена Львівського монастиря ЧСВВ. Парох просить про допомогу у проведенні місії. Необхідність прибуття василіян-місіонерів пояснюється ним потребою укріплення місцевого, прикордонного населення у вірності власним обрядам та вірі. Вказуючи на постійні побутові та економічні стосунки жителів Щуровичів з православними на тодішніх територіях України в складі Російської імперії, він вбачає у цьому можливість апостазії (зміни обряду)¹³. Отже, активізація місійно-проповідницької діяльності василіян, одним з завдань якої було зміцнення греко-католицької обрядовості, сприяла розвитку національної свідомості українського населення.

Характерним для національного світобачення в середовищі василіян було твердження про окремішність українців. В пресовому виданні ЧСВВ зазначалося: “... як не хочемо бути Поляками, не хочем бути і Москалями (росіянами – І.Д.). Як тоті, що хотять з нас поробити Поляків, то вороги наші, так само не приятелі, а вороги пишуть такі книжки, що хотять перекабалити нас на Москалів”¹⁴. Слід зауважити, що така позиція ченців підтримувалася зі сторони вищої ієрархії. Проти ополячення і латинізації греко-католицького населення, а також поширення москвофільських ідей виступав, наприклад, митрополит Сильвестр Сембратович (1882–1898 рр.)¹⁵. Тверезий національний підхід визнавався за василіянами навіть зі сторони ідейних противників. І.Франко, зокрема, наголошував на тому факті, що “щирий католицизм” не став завадою для збереження ними “почуття своєї національності”: протоігумена – о. П.Філяса та о. С.Ортинського він характеризував “завзятими народовцями”¹⁶.

Особлива увага зверталася представниками ЧСВВ на проблему взаємовідносин між українцями Галичини та земель, які знаходилися у складі Російської імперії. Незважаючи на територіальне розмежування, галичани відзначалися усвідомленням соборності свого народу. Утвердження такої позиції відбувалося завдяки зусиллям як громадсько-політичних сил, так і УГКЦ. Не залишався осторонь цього процесу і Василіянський Чин. Під час буржуазної революції в Росії (1905–1907 рр.) василіянське керівництво надіялося на можливість розгортання місійної праці серед “братів по мові”. Ці сподівання не справдилися, але усвідомлення необхідності проповідницької діяльності на українських теренах в межах Російської імперії було однією з визначальних складових доктрини розвитку діяльності ЧСВВ в першій половині ХХ ст. Свідченням цьому є створення василіянами, з метою підготовки місіонерів, у 1911 р. Місійного інституту святого Йосафата. Розуміння соборності нації підтримувалося ченцями ЧСВВ через друковане слово. В періодиці ними наголошувалося на єдиному корінні галичан і “русинів-українців” з-за Збруча¹⁷.

Місійно-проповідницькі акції сприяли розвитку об’єднавчих процесів серед українського населення різних регіонів Галичини. Їхніми учасниками виступали представники не тільки окремих областей краю, але й Закарпаття, підросійських територій. Прослідковується намагання василіян в ході організації подібних заходів пропагувати національну символіку. В оголошенні про проведення місійної акції на базі василіянського монастиря в Краснопуці (сучасна Львівщина) (6-12 липня 1901 р.) акцентувало на потребі використання синьо-жовтих барв при оформленні необхідних атрибутів (хрест, хоругви, спеціальні образи) представників окремих парафій. При цьому наводився приклад прочан з Закарпаття, які

щорічно брали участь у прощах до Гошівського монастиря (сучасна Івано-Франківщина)¹⁸.

Часто під час проведення місій акцентувалося на проблемах співіснування різних національностей у межах краю. Обстоюючи права свого народу на вільний національний, релігійний, культурний та господарський розвиток, місіонери ЧСВВ вдавалися до гострої критики негативного ставлення до українського населення і ущемлення його прав зі сторони представників інших національностей. Таку позицію не слід трактувати як вияв ксенофобії та шовіністичних настроїв. Василяни наголошували на необхідності толерантної і взаємовигідної співпраці в міжнаціональних стосунках. Ними обстоювалась теза про те, що “чи хто Німець, чи Москаль (росіянин – І.Д.), чи Русин (українець – І.Д.) – Всі ми браття і сестри ... великої святої родини на землі”¹⁹.

Засновник василянського руху св. Василій Кападокійський вважав, що реалізація ідеалу чернечого життя можлива через співпрацю його adeptів із соціумом. Василяни в ході місійно-проповідницьких акцій, паралельно з піднесенням духовності широких верств, безпосередньо впливали на формування таких складових національної свідомості українців Галичини як: усвідомлення власної окремішності та соборності своєї нації, необхідності легальними методами боротися за власні права; плекання здорового патріотизму та виваженого ставлення до представників інших національностей.

Примітки

1. *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – Філадельфія: Накладом союзу українців-католиків “Провидіння”, 1954. – 723 с.; *Великий А., ЧСВВ.* Українське християнство: Причинки до історії української церковної думки. – Рим: Видавництво оо. Василян, 1990. – 221 с.; *Стокало Н.Г.* Трансформація греко-католицизму в Австро-Угорській імперії // *Людина і світ.* – 2002. – №4. – С.21-29.

2. *Ваєрик М., ЧСВВ.* Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст.: Топографічно-статистична розвідка // *Записки Чина св. Василя Великого.* – Рим, 1979. – Серія 2. – Секція 1. – Т. XL. – 277 с.; *По василянських монастирях.* – Торонто: Видавництво й друкарня ОО. Василян, 1958. – 286 с.; *Войнар М., ЧСВВ.* Василяни в українськiм народі. – Нью-Йорк: Видавництво ОО. Василян Слово Доброго Пастря, 1950. – 81 с.; *Нарис історії Василянського Чину св. Йосафата // Записки Чина св. Василя Великого.* – Рим: Видавництво ОО. Василян, 1992. – Серія 2. – Секція 1. – Т. 48. – 640 с.

3. *Мигович И.* Преступный альянс: О союзе униатской церкви и буржуазного национализма. – М.: Политгиздат, 1985. – 190 с.; *Даниленко С.* Униаты / Авториз. пер. с укр. А. Андреева. – М.: Политгиздат, 1972. – 223 с.

4. Словарь иностранных слов / Под ред. Ф.Н.Петрова и др. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – С.414; *Шнираро Ф.* Католицький народний катехизм / Пер. о. Я.Левицького. – Львів: Місіонар, 1997. – С.589.

5. *Каровець М., о., ЧСВВ.* Велика реформа Чина св. Василя В. 1882 р. В 4 ч. – Жовква: Видавництво ЧСВВ, 1938. – Ч.4. – С.18, 19, 20; *Стоколос Н.Г.* Назв. праця. – С.23, 24.

6. *Каровець М., о., ЧСВВ.* Названа праця. – С.19, 20.

7. Вѣсти місіонарски з краю // Місіонар. – 1898. – Ч.3. – С.45.

8. ЦДДАУЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.45, 45 зв.

9. Там же. – Арк.46, 46 зв.

10. ЦДДАУЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.366. – Арк.24 зв.

11. ЦДДАУЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.38 зв.; Відповіді на питання // Місіонар. – 1902. – Л.5. – С.76.

12. Св. Отець Ігнатий Патрїярх, прообраз і заступник на жовтень // Місіонар. – 1907. – Л.10. – С.315.

13. ЦДДАУЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.44, 44 зв.

14. Розмовний листок // Місіонар. – 1905. – Л.9. – Обкладинка, зв.

15. *Лужницький Г.* Назв. праця. – С.523.

16. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів. В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – С.421.

17. Із свѣта і Церкви // Місіонар. – 1904. – Ч.5. – С.128.

18. Десять літ // Місіонар. – 1907. – Л.1. – С.3; Вѣсти місіонарски // Місіонар. – 1901. – Л.12. – С.188.

19. Синівська уяглисть Святїйшому Вітцю // Місіонар. – 1911. – Ч.4. – С.122.

Summary

At the article the forms of the national activity of the monk's of the Order Saint Basil Magnum are examine. They propagandized necessity of the national development of the Ukrainian people at Galicia by means of missions, their own press, patriotic enlightenment and the traditions of the Ukrainian Catholic Church.

Одержано 21 жовтня 2005 р.

КОНСТИТУТИВНІ РИСИ ВНУТРІШНЬОГО УСТРОЮ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ТЕЧІЙ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджуються віросповідні та організаційні особливості пізньопротестантських конфесій. Аналізується їх роль у процесі поширення цих конфесій у Правобережній Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: баптисти, адвентисти, сектанти, конфесія, пізній протестантизм.

Пізньопротестантські релігійні течії, які з'явилися у Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст., вже на початку ХХ ст. значно розширили географію свого існування, збільшили число прихильників, зробили кроки на шляху до церковного становлення. Ці успіхи були зумовлені дією ряду чинників, серед яких важливу роль відіграли риси внутрішнього устрою пізньопротестантських громад. Їх вплив на темпи поширення баптизму, адвентизму, євангельського християнства не отримали належного висвітлення в історичній літературі. Окремих сторінок цієї проблеми у своїх працях торкалися такі дослідники, як М.С.Грушевський, О.І.Клібанов, В.І.Любащенко, Ю.Є.Решетніков, С.В.Санніков¹, проте вона вимагає подальшого вивчення. Тому метою статті є висвітлення особливостей внутрішнього устрою пізньопротестантських конфесій та їх впливу на поширення цих конфесій у Правобережній Україні на початку ХХ ст.

Однією з характерних рис пізньопротестантських течій був раціоналізм. Жоден постулат віровчення не повинен був одразу сприйматись слухачами на віру. Кожне положення вимагало доведення та логічного обґрунтування. Ця особливість була настільки типовою для пізньопротестантських об'єднань, що термін “раціоналістичні секти” набув поширення у якості їхньої узагальненої назви². Про прояв раціоналізму в релігійній діяльності протестантських громад дають уявлення свідчення православного духовенства. На православному з'їзді, який відбувся у Черкасах у червні 1902 р., зазначалося, що сектант-проповідник не починає своєї роботи з доказів істинності свого віровчення, а лише читає своїм слухачам уривки з Святого Письма, після чого пропонує обміняти думками про прочитане. Учасники з'їзду підкреслили невимушеність та привабливість такої співбесіди: “Тут немає втоми від тривалого стояння, немає почуття примусовості. У цьому саме полягає якщо не успіх, то в крайньо-

му разі благодушна терпимість православних до сектанта-грамотія, який діє саме за подібних обставин”³. Як бачимо, слухачам не пропонувалася істина в останній інстанції, їх лише запрошували пройти свій власний шлях до її знайдення. Роль протестантського місіонера за таких умов полягала лише у тому, щоб скоординувати цей процес у потрібному йому напрямку. Єдиною й беззаперечною основою для логічних умовиводів була Біблія, що для православних віруючих виступало важливим аргументом на користь істинності слів сектантського проповідника.

Звичайно, раціональне обґрунтування тих чи інших догматичних положень при формуванні релігійної свідомості взагалі не є обов’язковим, оскільки особливість цієї свідомості якраз і полягає у сприйнятті ряду положень без доказів – на віру. Але апеляція до здорового глузду слухачів, спонукання їхньої розумової діяльності призводили до вироблення активної позиції неопітів у процесі формування в них нових релігійних переконань. Причому, ця позиція була обумовлена не тиском ззовні, а їхнім власним прагненням до пошуку істини. Вона проявлялась в особистому вивченні віруючими Святого Письма, власних роздумах над його змістом. Яскравою ілюстрацією у цьому плані може бути наступний приклад. Весною 1904 р. мешканець с. Солом’янки Київського повіту Київської губернії І.Лебедев перейшов із православ’я до сектантської громади, в зв’язку з чим був допитаний поліцейським наглядцем. Головним мотивом цього кроку селянина стало ретельне читання ним Біблії, зокрема Євангелій. Уважне їх вивчення, за свідченням І.Лебедева, привело його до переконання, “...що секта штундистів вірно розуміє слово Боже”⁴.

Активність віруючих протестантських конфесій проявлялась не лише у вивченні та обговоренні текстів Біблії, а була обов’язковою складовою усього їхнього життя, починаючи від сфери побуту і закінчуючи місіонерською діяльністю. Це давало їм змогу відчувати свою причетність до спільної справи служіння Богу, розкрити нереалізований духовний потенціал. Крім того, активна позиція віруючих обумовлювала усвідомлення ними відповідальності за власний вибір. А тому цілком закономірно, що релігійні переконання, сформовані на основі свідомого обговорення змісту Біблії, власних розмірковувань над ним, вирізнялись міцністю та непохитністю. Віруючі дивились на світ новими очима і вважали, що це світосприйняття відкрилось їм завдяки дару містичного єднання з Богом. Кожний з них прийшов до протестантизму внаслідок напружених духовних пошуків, а це робило їхню віру незламною і зводило нанівець зусилля священиків повернути сектантів до православної церкви шляхом так званих “умовлянь”. Часто ці бесіди закінчувались безрезультатно. Типовим прикладом у цьому зв’язку може бути категорична відмова в 1913 р.

кисянина П.Костяного і його доньки Ольги від “умовляння” православно-го священника. О.Костяна взагалі заявила, що не потребує ніяких храмів, пастирів, таїнств, бо люди самі можуть врятуватись⁵. У цих її словах досить виразно простежувався головний постулат протестантизму – спасіння людини однією вірою. Згідно з ним, для спасіння людини достатньо лише віри в Бога і рятівну місію Ісуса Христа⁶.

Протестантські конфесії приваблювали частину населення й тим, що Богослужіння та проповіді в релігійних громадах були доступними, зрозумілими для слухачів, а також вирізнялись високим ступенем емоційності. Доступність проповідей досягалась насамперед тим, що здійснювалися вони національною мовою членів громад. Її використання обумовлювалось бажанням керівництва протестантських об’єднань залучити до них якомога більше прихильників. А цього можна було досягнути, наблизивши протестантське віровчення до розуміння пересічної людини, використовуючи рідну мову того народу, серед якого проходила місіонерська робота. Значення національної мови в процесі поширення протестантських ідей особливо підкреслювалось в той час українською газетою “Рада”. Так, на її шпальтах влітку 1911 р. зазначалося, що використання сектантами української мови було важливим чинником, який сприяв зростанню популярності сектантства серед українців⁷.

Простота, доступність сектантських молитовних зібрань, що поєднувалась з високим ступенем їх емоційності, відзначалась в анонімній записці до департаменту духовних справ, датованій 1910 р.: “...Молитовні зібрання сектантів не можуть не справляти враження на слухачів, – писалось у ній. – Слово Боже, проповіді, молитви та гімни – все це читається та співається простою і зрозумілою мовою. Сектантські молитви є живою імпровізацією і виголошуються іноді від серця, захоплюючи тих, хто молиться, і своїм змістом, і силою почуття. Кожний член громади бере діяльну участь у молитві та співах. Така релігійна ситуація має сильну дію на відвідувача”. На відміну від сектантських молитовних зібрань, продовжували автори записки, у православних “...Богослужіння відбувається малозрозумілою слов’янською мовою. В цьому полягає неабияка причина як збайдужіння до православ’я, так і захоплення сектантством. Останнє відверто звинувачує церкву в тому, що в ній Св. Письмо та Богослужіння читаються незрозумілою для народу мовою”⁸.

Помітну роль у поширенні баптизму, євангельського християнства, адвентизму відіграв притаманний цим течіям демократизм внутрішнього устрою, який базувався на протестантській ідеології. Так, згідно вчення М.Лютера, всі члени громади мали право голосу в організаційних справах, іноді навіть у виробленні окремих положень свого вчення⁹. На

ставник громади був підпорядкований їй, він міг бути переобраний чи позбавлений сану. Так, адвентистський пресвітер с.Дзенгелівка Уманського повіту на Київщині Д.Цибульський на початку 1915 р. був зміщений з посади громадою за те, що почав виявляти владний характер і став дратівливим¹⁰.

Автономія протестантських громад на практиці інколи призводила до того, що вони не виконували ухвали своїх церковних з'їздів. Яскравим прикладом у цьому відношенні була поведінка членів Київської баптистської громади. Восени 1909 р. у м.Ростові-на-Дону відбувся черговий Всеросійський з'їзд баптистів, на якому обговорювались питання, пов'язані із затвердженням громад: представляти їх на реєстрацію з наставником чи без нього. Після голосування більшість учасників з'їзду прийняла рішення зупинитись на першому варіанті¹¹. Проте Київська громада під впливом авторитетного діяча евангельського руху І.П.Кушнерова не погодилася з цим рішенням і відмовилася офіційно реєструвати свого пресвітера, обґрунтовуючи свою позицію прагненням зберегти принципи ранньохристиянської рівності¹².

Зрозуміло, що подібна неслухняність не могла подобатись керівництву Союзу баптистів, позиція якого з цього питання була викладена у часопису "Баптист" (1910 р.). "Хоч рішення наших з'їздів не мають для громад законодавчої сили, – відзначалося у ньому, – і кожна громада сама за себе відповідальна перед Богом, може діяти, як їй заманеться, але у всякому разі рішення більшості... має моральне значення і бажано у всьому єдність"¹³. Отже, для аргументації своєї позиції керівництво Союзу баптистів дозволило собі вдатися лише до моральних методів впливу, апелюючи до свідомості віруючих. Причому, підкреслювалося, що остаточна ухвала все ж залишається за кожною громадою.

Демократизм сектантських громад виявлявся і у великій ролі їхніх загальних зборів. Так, у адвентистів саме вони розглядали та вирішували всі фінансові, господарські, благодійні справи громади, піклувалися про задоволення її релігійних потреб, перевіряли та затверджували звіти виконавчого комітету. Загальні збори приймали та виключали членів громади, обирали на кожний рік пресвітерів, дияконів, усіх службових осіб (секретаря, касирів, делегатів на конференції). Усі питання вирішувалися простою більшістю голосів¹⁴. Аналогічні принципи були взяті за основу й у діяльності громад інших пізньопротестантських течій. Кожний віруючий повинен був брати активну участь у обговоренні релігійних питань і справ своєї громади. Так, автори записки про стан сектантства у Київській єпархії, підготовленої на початку ХХ ст., відзначали, що на зборах протестантів кожному надається повна свобода слова¹⁵.

Подібні риси вигідно відрізняли протестантські об'єднання від православних, сприяли зміцненню позицій протестантизму, що змушені були констатувати й окремі діячі православної церкви. Зокрема, учасники Богуславського з'їзду православного духовенства, котрий мав місце на Київщині в травні 1905 р., аналізуючи причини поширення сектантства, відверто зізнавалися, що однією з них була “пасивна участь у богослужінні православних та активна – у сектантів”¹⁶. Таке становище диктувало гостру необхідність кардинальних реформ у православній церкві, проте їх проведення було надзвичайно утруднене в силу її цілковитої залежності від російського самодержавства. Демократичні засади організації сектантських громад обумовлювали рівність усіх віруючих не лише у вирішенні спільних справ, але й на рівні побутового спілкування. Це яскраво виявлялось у звертаннях “брат” чи “сестра” до всіх своїх одновірців, незалежно від їхнього статусу в даній релігійній організації. На думку російських чиновників, це було додатковим фактором, котрий приваблював селян до сектантських громад¹⁷. Це й не дивно, адже вони, за наявності станового устрою в Російській імперії, знаходились на найнижчому щаблі соціальної структури суспільства, а тому не могли залишатись байдужими до рівності в правах, існуючої між віруючими-протестантами.

Важливим фактором, який сприяв зростанню популярності протестантських течій серед православного населення, був високий моральний рівень членів сектантських громад, що визнавали й представники православної церкви та російської влади. Так, учасники вже згаданого з'їзду православного духовенства у м.Богуславі вказували, що одним із сприятливих чинників для поширення сектантства були такі типові риси протестантів, як “...чесність, тверезість, ощадливість, порівняний достаток, благодійність по відношенню до своїх єдиновірців”¹⁸. В окремих випадках характеристика морального рівня сектантів з боку православних діячів не обмежувалась простим переліком властивих їм моральних чеснот. Робилися спроби проаналізувати їхню роль у процесі поширення пізньопротестантських вчень серед православного населення. Одна з них мала місце в доповідній записці (1910 р.) до департаменту духовних справ. “За одноставною думкою багатьох наших місіонерів, – писалось у ній, – сектанти в моральному відношенні вище православних. У них переслідується пияцтво, розгульне життя та інші вади. Кожен сектант знайомий з Біблією, просякнутий релігійним одухотворенням і є запеклим проповідником свого вчення... Тверезе трудове життя сектантів і широка взаємодопомога їх у зв'язку з готовністю підтримати морально і матеріально кожного новачка, котрий вступає до їхньої громади, є, таким чином, кращою рекомендацією сектантству в очах темної простонародної маси”¹⁹.

Позитивні риси віруючих пізньопротестантських конфесій впливали з їхнього віровчення, згідно якого Біблія вважалась для них єдиним керівництвом як у справах віри, так і в суспільному та сімейному житті²⁰. Саме тому для них служіння Богу не закінчувалось разом із завершенням молитовного зібрання, а продовжувалось в кожному їхньому кроці, кожній справі тощо.

Переваги віруючих пізньопротестантських конфесій в моральній сфері значно ускладнювали роботу православних місіонерів. Якщо дискусії з питань догматики та обрядовості можна було вести, спираючись на Біблію, то високому моральному рівню сектантів потрібно було протиставити аналогічні приклади з життя православних віруючих. А це вдавалось далеко не завжди. З цього приводу один із місіонерів зазначав: “Діячі православної місії, сильні та праві в слові, виявляються безмовними перед сектантами, коли йдеться про моральний бік життя церкви. Ось чому найблискучіші бесіди православних з сектантами не приносять суттєвої користі”²¹. Яскравою ілюстрацією до цієї думки місіонера можуть бути марні спроби парафіяльного священника с.Стрижаково Липовецького повіту Київської губернії М.Сливинського повернути мешканку того ж села О.Легедзову з штундизму до православної церкви в 1913–1914 рр. На всі аргументи священника на користь істинності православної віри О.Легедзова відповідала, що віра сектантська краща і вона її не залишить, оскільки “там горілки не п’ють, заповіді виконують суворо, не лаються, не бешкетують і не крадуть, а у вас, у православних, це допускається і немає ніякої заборони”²².

Вплив моральних чеснот сектантів на поширення пізнього протестантизму був неоднозначним. З одного боку, організація повсякденного життя віруючих протестантських конфесій на основі християнських заповідей була для частини православних доказом істинності віровчення сектантів та прикладом для наслідування. Крім того, відмова від аморальних вчинків, в першу чергу від пияцтва, сприяла підвищенню добробуту пересічного сектанта і його сім’ї. З цього приводу у “Волинських єпархіальних відомостях” відзначалося, що “люди, заражені штундою, спочатку лишають пияцтво та розгул, різні лайки та бійки, стають братолюбними та старанними і тому їхній матеріальний стан збільшується щоденно. Як легко спантеличити православну жінку, яка знає життя штундистів і страждає від щоденної бійки свого п’яного чоловіка”²³.

З іншого боку, відповідність високому моральному еталону вимагала від вступників до релігійної громади внутрішньої самодисципліни, відмови від багатьох шкідливих звичок, що багатьом було не під силу. Крім того, громада суворо слідкувала за дотриманням віруючими високого

морального рівня, а для порушників формою покарання виступало вигнання з громади. Така принциповість забезпечувала відсів випадкових осіб, залишаючи в громаді лише щиро віруючих осіб, для яких моральні обмеження не складали проблем, оскільки були невід'ємною складовою їхньої релігійної свідомості. І хоча такий підхід гальмував зростання чисельності прихильників пізньопротестантських конфесій, проте їхнє керівництво не поспішало компенсувати кількісні показники за рахунок зниження якісних.

Принциповість віруючих протестантських об'єднань в моральній сфері породжувала ще одну проблему, а саме – оберталась дріб'язковістю в оцінці поведінки православних осіб (“хто люльку курить або часом горілку вживає, той уже не може бути добрим християнином, і под.”)²⁴. Така позиція сприяла формуванню виключності та відчуження сектантів від православного оточення, обмеження їхніх інтересів сферою зацікавлень своєї громади. Все це стояло на заваді гармонізації стосунків між православними та сектантами і, за слушною думкою М.С.Грушевського, знижувало значення такого явища, як “штунда”, в “українському житті”, створюючи добрий ґрунт для агітації духовенства й поліції проти сектантів²⁵.

Важливими привабливими рисами протестантських громад були моральна та матеріальна підтримка непрацевдатних та потребуючих допомоги сектантів своїми одновірцями. Так, у разі виникнення труднощів у когось із членів громади його одновірці надавали йому необхідну допомогу, включаючи й свою фізичну працю²⁶. Дія вищеназваних рис, притаманних сектантським громадам, на православне населення мала подвійний ефект. По-перше, будуючи свої взаємовідносини в громадах на основі християнських принципів братерства, сектанти тим самим стверджували істинність свого віровчення, оскільки саме воно було підґрунтям для розвитку таких взаємовідносин. По-друге, православні, які мали намір перейти до сектантів, бачили, що в їхніх лавах вони могли розраховувати на матеріальну й моральну допомогу з боку громади, тут їм буде гарантовано певний мінімальний прожитковий рівень, який залежав від рівня заможності членів громади. Водночас, приєднуючись до однієї з пізньопротестантських течій, неофіт мав пам'ятати, що він не лише отримає підтримку своїх одновірців, але й вони в будь-який момент розраховують на нього.

Матеріальні фактори активно використовувались протестантами з метою чисельного зростання своїх громад. На це, зокрема, вказував священник с.Усолус Житомирського повіту Волинської губернії А.Віх у рапорті на ім'я єпископа Антонія у січні 1903 р. Він зазначав, що незаможні селяни отримують від сектантів матеріальну допомогу худобою, хлі-

бом, грошима за умови приєднання до їхньої громади²⁷. Про це ж саме писав і помічник начальника Волинського ГЖУ (губернського жандармського управління) у доповідній записці своєму керівництву від 14 лютого 1910 р.: “Усі сектанти намагаються схилити селян до євангельської віри шляхом умовлянь, добротності та допомогою бідним і незаможним”²⁸.

Важливою обставиною, яка приваблювала багатьох у протестантських громадах, була мінімальна сума витрат, пов’язаних із членством у них. Як відомо, в протестантизмі заперечувалась роль церкви та духовенства як посередників між Богом та людьми, а, отже, відпадала необхідність витратити гроші на утримання церковної структури. Крім того, протестантські пресвітери, на відміну від священників, не брали з парафіян платні за здійснення релігійних обрядів. Протестанти вміло використовували цю обставину для пропаганди свого віровчення. Так, благочинний 6 округу Сквирського повіту Київської губернії І. Похилевич повідомляв 12 червня 1905 р. духовну консисторію, що “шпундисти в усіх парафіях переконують своїх односельців нічого не давати причту за треби, оскільки той користується грошима та землею від держави, і що в разі потреби члени причту самі повинні ще допомагати своїм парафіянам”²⁹. На безкоштовність виконання треб баптистським пресвітером, як на одну з переваг свого віровчення над православ’ям, вказували й баптисти Волинської губернії у 1913 р.³⁰.

У даному контексті віруючих приваблювала не сама можливість зекономити, а переконаність у більш правильній організації сектантських громад у цій сфері порівняно з православною церквою. Адже, переходячи до протестантських об’єднань, віруючі не уникали фінансових витрат – вони здавали гроші на місіонерські цілі, навчання проповідників, допомогу нужденним, будівництво молитовних будинків та інші потреби. А в адвентистів такі збори під назвою десятини (десятої частини прибутків) були закріплені на догматичному рівні і мали обов’язковий характер. Проте віруючі не лише чітко знали, з якою метою збираються гроші, але й нерідко самі вирішували, на які цілі їх використати. Крім того, вони бачили, що зібрані кошти використовувалися не для збагачення церковної верхівки, а для потреб розвитку релігійної течії і частково повертались до них у вигляді різноманітної матеріальної допомоги, навчання дітей у власних школах тощо.

Отже, до рис внутрішнього характеру, які позитивно вплинули на поширення течій пізнього протестантизму у Правобережній Україні, можна насамперед віднести притаманний сектантам раціоналізм. Логічне обґрунтування певних положень віровчення приваблювало до нього нових adeptів, а також сприяло міцності сформованих у них переконань.

Крім того, власні роздуми у пошуках істини обумовлювали активну позицію віруючих, яка проявлялась в усіх сферах діяльності релігійної громади. Новим прихильником також імпонувала доступність сектантських молитовних зібрань, їх зрозумілість, а також позитивно піднесена емоційна атмосфера, що панувала на них. Приваблював і демократизм сектантських об'єднань, де віруючі не лише мали право голосу у вирішенні важливих питань внутрішнього життя громади, але й самостійно обирали її керівні органи, а також самі могли бути обраними.

Обов'язкові високі моральні якості сектантів мали неоднозначний вплив на збільшення числа їх прихильників. З одного боку, вони свідчили про дотримання протестантами християнських заповідей і таким чином були зразком для наслідування. З іншого – обов'язковість їх дотримання зменшувала число потенційних прихильників протестантизму за рахунок осіб, які не могли або не хотіли зв'язувати себе рамками протестантської моралі.

Сприятливим фактором у процесі поширення пізньопротестантських течій виступала поширена у сектантів практика взаємодопомоги, моральної та матеріальної підтримки одне одного, а також мінімальна сума витрат, пов'язаних з членством у громаді.

Примітки

1. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992; *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1965; *Любашенко В.І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995; *Решетніков Ю., Санніков С.* Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні. – Одеса, 2000.
2. *Смолич И.К.* История Русской церкви. 1700–1917: В 2-х т. – М., 1996. – Т.2. – С.107.
3. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДА України). – Ф.127. – Оп.699. – Спр.994. – Арк.16.
4. История евангельско-баптистского движения в Украине: Материалы и документы. – Одесса, 1998. – С.68.
5. Там же. – С.81.
6. *Любашенко В.І.* Назв. праця. – С.32-33.
7. Скільки слів православним єпископам російської церкви на Україні // Рада. – 1911. – №162. – 20 липня (2 серпня). – С.1.
8. Российский государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург) (далі – РГИА). – Ф.821. – Оп.133. – Спр.199. – Арк.202 зв.-203, 207.
9. *Любашенко В.І.* Назв. праця. – С.34.
10. ЦДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3590. – Арк.78 зв.

11. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989. – С.145; *Савинский С.Н.* История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). – СПб., 1999. – С.270.
12. *Кушнеров И.* Опровержение // Баптист. – 1912. – №12. – С.21.
13. Беседы “Баптиста” // Баптист. – 1910. – №12. – С.93.
14. *Бондарь С.Д.* Адвентизм 7-го дня. – СПб., 1911. – С.68-69.
15. Записка о состоянии сектантства в Киевской епархии // CD “История Евангельского движения в Евразии: Материалы и документы”. – Одесса, 2001. – С.1-2 з 2.
16. История евангельско-баптистского движения в Украине: Материалы и документы. – Одесса, 1998. – С.69.
17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.78. – Спр.162. – Арк.23 зв.
18. История евангельско-баптистского движения в Украине: Материалы и документы. – Одесса, 1998. – С.69.
19. РГИА. – Ф.821. – Оп.133. – Спр.199. – Арк.207 зв.
20. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С.371.
21. РГИА. – Ф.821. – Оп.133. – Спр.199. – Арк.207 зв.-208.
22. Дела о переходе в общину евангельских христиан // CD “История Евангельского движения в Евразии: Материалы и документы”. – Одесса, 2001. – С.1 з 2.
23. Штунда на Волини // Волин. епарх. ведомости. – 1902. – №32, ч. неоф. – С.920.
24. *Грушевський М.* Назв. праця. – К., 1992. – С.170.
25. Там же.
26. ДАКО. – Ф.2. – Оп.78. – Спр.162. – Арк.23 зв.
27. Державний архів Житомирської області. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.668. – Арк.7 зв.
28. ЦДДА України. – Ф.1599. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.27.
29. ЦДДА України. – Ф.127. – Оп.1003. – Спр.77. – Арк.367 зв.
30. ЦДДА України. – Ф.1262. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.144; ЦДДА України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1535. – Арк.200.

Резюме

В статті досліджуються вероисповідні та організаційні особливості позднепротестантських конфесій. Аналізується їх роль в процесі розповсюдження цих конфесій в Правобережній Україні в началі ХХ в.

Ключевые слова: *баптисты, адвентисты, сектанты, конфессия, позний протестантизм.*

Одержано 20 жовтня 2005 р.

НАРОДНІ ВЧИТЕЛІ УКРАЇНИ В ОРГАНІЗАЦІЯХ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1905–1907 рр.)

Досліджується ставлення народних вчителів України до Всеросійського селянського союзу та їх участь у діяльності ВСС в роки революції 1905–1907 рр. у Росії.

Ключові слова: *Всеросійський селянський союз, народні вчителі.*

Революція 1905–1907 рр. здобула широкий відгук в середовищі різночинної інтелігенції. Особливу активність на селі проявляли народні вчителі, які мали кращі можливості впливу на свідомість селян порівняно з представниками інших професій. Не слід забувати, що педагоги становили наймасовішу групу тогочасної інтелектуальної еліти – її третю частину¹.

У даній статті буде розглянута участь народних вчителів України в роботі місцевих організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС).

Досі не існувало спеціалізованих досліджень цієї теми. З робіт загального характеру виділимо праці Р.Оленіна², О.М.Федькова³, а також В.Й.Борисенка та Г.А.Непорожньої⁴, які частково присвячені даній тематиці.

З самого початку ставлення членів селянських союзів до сільської інтелігенції було неоднозначним. На Установчому з'їзді ВСС питання участі інтелігенції в союзах не було повністю вирішено⁵. Активна участь інтелігенції в діяльності селянських союзів остаточно розвіяла упереджене ставлення землеробів до неї⁶. Зрештою, в “Проекті статуту ВСС”, видрукуваному в грудні 1905 р., зазначалося, що членами організації можуть бути всі інтелігенти, які прийняли програму союзу⁷.

На важливій ролі педагогів в організації та роботі селянських союзів наголошується в поданні прокурору Московської Судової Палати та Міністру Юстиції за №2446 від 4 лютого 1906 р. Зокрема, там зазначається, що після повернення делегатів з селянського з'їзду в Москві (6–10 листопада 1905 р.), на місцях ідеї ВСС почали пропагуватися окремими діячами, переважно з середовища сільських вчителів⁸.

Вивчення соціального складу делегатів обох з'їздів ВСС 1905 р. засвідчує, що близько 25% їх загальної кількості становили представники сільської інтелігенції. Це були, в основному, місцеві вчителі, обрані на селянських волосних чи сільських сходах⁹.

Відома дослідниця діяльності ВСС Є.І.Кирюхіна вивчила соціальний склад сільських і волосних комітетів союзу. 8 комітетів на території України складалося виключно з селян. Останні входили й до інших 6 коміте-

тів, але в їхньому складі також перебували вчителі (в чотирьох випадках), писарі (в трьох), студенти та волосні старшини (по одному випадку)¹⁰. Серед пропагандистів та агітаторів Союзу найбільшу кількість становили саме вчителі (18 з 46 осіб, або близько 39%)¹¹.

На другому з'їзді Всеросійського союзу вчителів (26–29 грудня 1905 р.) делегати різних губерній Російської імперії (в т.ч. й Київської) вказували на факт широкої участі місцевих вчительських груп в роботі селянських союзів. Усі делегати з'їзду одноставно заявили про необхідність вести роботу спільно з ВСС в інтересах визвольного руху в Росії. З'їзд прийняв спеціальну резолюцію про ставлення до Селянського союзу.

“Вісник Всеросійського союзу вчителів” (орган центрального бюро (ЦБ) союзу) в грудні 1905 р. помістив спеціальну статтю під назвою “Селянський союз і народний вчитель”. У ній він закликав освітян популяризувати програму ВСС, організовувати його сільські, волосні й повітові комітети, розповсюджувати літературу, створювати бібліотеки. Причому, ЦБ вчительського союзу радило діяти “помірковано і обережно”¹².

Поширенням ідей Селянського союзу серед вчителів і заохоченням їх діяльності у цій галузі займалася Лохвицька земська управа. До неї, зокрема, належав і М.І.Туган-Барановський¹³. Ця управа в часи реакції, коли вищі органи влади вимагали від неї дати негативну оцінку участі народних вчителів в селянському союзі, відмовилася виносити відповідну постанову¹⁴. Зрештою, на сторінках “Бюлетенів Лохвицької повітової земської управи” (№42 за 21 грудня 1905 р.) було надруковано циркуляр місцевого предводителя дворянства до вчителів народних шкіл повіту. Цей документ, складений нібито з консервативних позицій, отримав в “великоросійській” шовіністичній газеті “Киевлянин” такий відгук: “Пан предводитель, начебто, хоче сказати вчителям таку просту і загальновизану істину, що вчителю слід навчати дітей грамоті, а не брати участь в революційних організаціях на кшталт ВСС... Але з якої прекрасної далі підходить пан предводитель дворянства до висловлення вчителям своєї доброзичливої поради... Тут ми маємо цілу лекцію, в якій викладено в концентрованому вигляді, в доступній вчителям формі плани, способи діяльності і керівні положення, вироблені Селянським союзом”¹⁵.

Розповсюдження педагогами ідей ВСС відбувалося зазвичай таким чином: дізнавшись із якогось джерела про Союз, його програму та принципи функціонування, вчитель розповідав про нього наближеним до себе селянам. Після цього кілька осіб починали збиратися разом, обговорювали ситуацію в країні та шляхи її поліпшення. Вчитель, як людина найосвіченіша, розтлумачував незрозуміле односельцям, і тому спочатку, а подекуди й потім, знаходився на чолі організації. Навколо нього скла-

далося спершу невелике товариство, яке згодом зростало. Зрештою, громада виносила постанову про приєднання до ВСС¹⁶.

В подібному руслі діяв завідувач народним училищем м.Юзвин Вінницького повіту Подільської губернії Ю.Г.Максимчук, член Російського союзу вчителів, соціал-демократ за переконаннями. У листопаді–грудні 1905 р. у приміщенні училища він влаштував збори селян, результатом яких стало складання присуду про приєднання до Селянського союзу¹⁷. Максимчук говорив: “Я при розбурханому настрої селян, при схильності їх до насильств, прагнув їх переконати діяти відповідно до прав, наданих їм 17 жовтня...; запевняв їх, що своє незадоволення вони можуть виразити законно, за допомогою присуда, щоб такий представити в Державну Думу. Взагалі, я вмовляв їх триматися законних шляхів”¹⁸. Незважаючи на таку розсудливість, Ю.Г.Максимчука було звільнено з посади за “розповсюдження протигурдових закликів”¹⁹.

Саме поміркованість була характерною рисою діяльності народних вчителів в союзах селян на першому етапі революції. Наприклад, у комітеті с.Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії під час вирішення питання про необхідність організації страйку виокремилася дві течії: революційна та поміркована. Останню репрезентував учитель Шкоропад²⁰. А працівник земської школи К.Т.Івасенко на мітингах, що проходили в листопаді 1905 року в селах Кодінцево та Курісово-Покровське Одеського повіту Херсонської губернії, називав ВСС союзом “конституціоналістів”, очевидно, за прихильність до законних методів боротьби²¹.

Траплялися також випадки, коли освітяни сприяли місцевим організаціям ВСС з ініціативи самих землеробів. Так, в с.Ступична Звенигородського повіту Київської губернії місцевий вчитель І.Ф.Цимбал допомагав складати присуд на прохання окремих селян, що прочитали у газетах про засідання селянського з'їзду в Москві²².

Звернення до вчителів не завжди гарантувало компетентну пораду. Так, селяни с.Трьохізб'юнка Старобельського повіту Харківської губернії запросили до себе на мітинг вчителя А.В.Валовича зі слободи Кримська Слово'яносербського повіту Катеринославської губернії. Результатом проведеної ним роботи став присуд про приєднання до ВСС, а також до “Союзу союзів-адвокатів, союзу робітничого пролетаріату всіх найменуваних, корпорацій та гуртків”²³. Згадка про “Союз союзів-адвокатів”, і намір вступити до всіх можливих об'єднань, на нашу думку, засвідчує необізнаність вчителя з ключовими питаннями політичного життя країни.

Безперечно, за своїми політичними переконаннями та вподобаннями сільські вчителі становили далеко не однорідну масу. Були серед них противники організацій ВСС. Так, в с.Хорошках Кобелякського повіту Пол-

тавської губернії, де існував союз селян, діяльність працівника земської школи проявилася в невдалій спробі організувати “правову” партію на протривагу популярному ВСС²⁴.

Були поодинокі випадки, коли селянські союзи боролися з окремими педагогами. Прикладом може слугувати с.Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії, де місцевим відділенням ВСС було проведено бойкот “несимпатичного” вчителя²⁵.

Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. поклала край активній діяльності народних вчителів по організації селянських союзів. Ось як описує ситуацію на Полтавщині та Чернігівщині газета “Громадська думка” від 7 лютого 1906 р.: “Школи стоять порожні і навряд чи почнеться в школах навчання. Яких учителів ще не забрано, ті налякані тікають з повіту... У повітах забрано силу учителів та учительок із земських шкіл”²⁶. Подібна ситуація спостерігалася і на Херсонщині. Так, в Одеському повіті за скликання селянських мітингів та читання газет вчителі звільнялися училищною радою. Деякі були вислані, а 15 осіб ув’язнено²⁷.

Звісно, арешти діячів інтелігентних професій викликали протести членів ВСС. З огляду на це, МВС надіслало губернаторам інструкцію, в якій, зокрема, зазначалося, що у випадку арешту вчителів, фельдшерів, та інших земських службовців не потрібно звертати увагу на виступи різних самозваних союзів та делегацій²⁸.

У 1906–1907 рр. народним вчителям задля роботи у ВСС доводилося вдаватися до засобів конспірації. Так, в цілях пропагування ідей селянського союзу в масах, інтелігенція почала використовувати дрібні сільськогосподарські товариства, утворені на законних підставах. Вони були досить зручним прикриттям для пропаганди та агітації²⁹. Наприклад, в Богодухівському повіті Харківської губернії вчителі сільських шкіл Ілля, Мотя та Олена Соболеви займалися агітацією за програмою ВСС під виглядом читання лекцій про удобрення ґрунту³⁰.

У другий період революції вчителі активно займалися розповсюдженням друкованих видань Селянського союзу. Наприклад, у січні 1907 р. величезна кількість літератури була знайдена у вчителя Полтавського реального училища П.М.Єремеєнка. Як з’ясувалося, він отримував її з Москви, і, в свою чергу, пересилав третім особам³¹. В іншому випадку, навесні 1907 р., в с.Шилах Кременецького повіту Волинської губернії вчитель народного училища С.Третьак друкував на гектографі та розповсюджував серед селян прокламації³² від імені Дубенського комітету Всеросійського таємного селянського союзу³³.

Керівні органи Селянського союзу в цей час уже самі активно прагнули залучитися підтримкою педагогічної інтелігенції. Так, 21 серпня

1906 р. в м. Кам'янці-Подільському відбувся Подільський делегатський районний з'їзд ВСС, на якому, окрім інших, була вироблена й така резолюція: "Робітники (функціонери організації – М.В.) повинні проникати на вчительські з'їзди і залучати вчителів в члени ВСС. Окремі вчительські союзи намагатися втягнути до ВСС"³⁴.

Отже, освітяни українських губерній взяли активну участь у роботі місцевих комітетів ВСС. Зазвичай вони виступали своєрідним "мозковим центром" організації: до них зверталися за порадою, їм довіряли. Другий період революції вніс корективи в способи їх діяльності, перенісши акценти з відкритої мітингової боротьби до більш прихованих її форм.

Примітки

1. *Фареній І.А.* Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.8. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2004. – С.65.

2. *Оленин Р.* Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малоросии). – Б. м. в., Б. р. в.

3. *Федьков О.М.* Знищити в селянському русі риси пугачовщини... (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8(10). – С.264-283; Його ж. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906–1907 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.152-160; Його ж. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 роки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.

4. *Борисенко В.Й., Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002.

5. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в., Б. р. в. – С.20-22.

6. *Оленин Р.* Назв. праця. – С.153-154.

7. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.838. Колекція листівок. – Оп.5. – Спр.31. – Арк.2 зв.

8. *Мазуренко С.П., Мазуренко Ю.П.* К истории крестьянского движения 1905 г. // Пути Революции. – 1926. – №IV(7). – С.38; *Мазуренко В.* Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – №2. – С.44.

9. *Шанин Т.* Революция как момент истины. Россия 1905-1907 – 1917-1927 гг. – М., 1997. – С.195-196.

10. *Кирюхина Е.И.* Местные организации Всероссийского крестьянского союза

в 1905 году // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В.И.Ленина. – Киров, 1956. – Вып.10. – С.136.

11. Там же. – С.138-139.
12. Там же. – С.139-140.
13. Из хроники Лохвицкой республики // Киевлянин. – 1906. – №4. – 4 января. – С.2.
14. Киевские отклики. – 1905. – №331. – 11 (24) декабря.
15. Из хроники Лохвицкой республики. – С.2.
16. О крестьянском союзе. Крестьянское дело. – СПб., 1906. – №1. – С.14-15.
17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7390. – Арк.9.
18. Там же. – Арк.25 зв., 26.
19. Там же. – Арк.11.
20. *Новицький М.* 1905 р. на Українському селі (спогади). – Харків, 1931. – С.38.
21. Там же. – Ф.385. – Оп.1. – Спр.1427. – Арк.65 зв.-69.
22. Там же. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2057. – Арк.59.
23. Там же. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2121. – Арк.24.
24. “Крестьянский союз” в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине (Сборник). – Полтава, 1925. – С.113.
25. Аграрное движение в России в 1905–1907 гг. – СПб., 1908. – Ч.II. – С.101.
26. Події у Лохвицькому повіті // Громадська думка. – 1906. – №26. – 7 лютого. – С.3.
27. О крестьянском союзе – С.30.
28. ЦДАУК. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.111.
29. Там же. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.2118. – Арк.59.
30. Там же. – Арк.69.
31. Там же. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.821. – Арк.71-71 зв.
32. Там же. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10.
33. Там же. – Арк.2 зв.
34. Там же. – Ф.1596. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.61 зв.

Резюме

Исследуется отношение народных учителей Украины к Всероссийскому крестьянскому союзу и их участие в деятельности ВКС в годы революции 1905–1907 гг. в России.

Ключевые слова: *Всероссийский крестьянский союз, народные учителя.*

Одержано 29 листопада 2005 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4(477)“1918-1920”

О.М.Завальнюк

РОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ СТАТУТ 1884 р. – ОСНОВА НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТІВ У 1918–1920 рр.

В статті аналізуються норми загального статуту імператорських російських університетів 1884 р., які запозичувалися українськими державними університетами, що функціонували як вогнища національного відродження у 1918–1920 рр.

Ключові слова: національне відродження, університети, університетський статут.

Великою подією українського відродження у 1918 р. стала поява національних університетів – перших повноцінних вищих національних закладів українців у ХХ ст. Із 6 запланованих університетських закладів вдалося відкрити два, що функціонували у Києві та Кам’янці-Подільському. Відповідні закони, ухвалені урядом 5 серпня 1918 р. і затвердженні гетьманом П.П.Скоропадським 17 серпня 1918 р., встановлювали, що до видання нових статутів і штатів державних українських університетів поширити на них “силу загального статуту та штатів російських університетів 23 серпня 1884 року з пізнішими до них додатками та змінами...”¹. Це означало, що внутрішнє життя українських вищих шкіл мало регулюватися нормами, виробленими університетським будівництвом в Російській імперії і втіленими на той час в Україні в діяльності трьох російських університетів – Харківського, св. Володимира і Новоросійського.

Дослідники процесу становлення національної університетської освіти в добу Української революції 1917–1920 рр. (О.В.Колакова², О.М.Мироненко³, А.О.Копилов і О.М.Завальнюк⁴ та ін.) не обійшли того факту, що українські урядовці, розробляючи закони про університетотворення, використали апробований в Росії впродовж чотирьох десятиліть універ-

ситетський статут 1884 р. Однак вони не зробили відповідного аналізу згаданого документа, не з'ясували, наскільки він відповідав потребам українських університетських закладів.

“Загальний статут імператорських російських університетів” (1884 р.) складався із 6 відділів, другий і третій з яких поділялися на глави, і 157 статей.

Відділ I “Статуту” нараховував 5 статей, частина яких повністю втратила актуальність для України 1918 року. Так, ст. I віддавала університети під особливе покровительство імператора Росії (як відомо, самодержавство в Росії було ліквідовано на початку березня 1917 р.). Те ж саме стосується ст. 4 в частині підпорядкування кожного університету “начальству попечителя місцевого навчального округу”⁵ (в Україні навчальні округи перестали функціонувати в грудні 1917 р.⁶). Українські університети відмовилися від посади інспектора студентів та його помічників. Відповідно до згаданих законів про їх застосування, а також кількох наступних⁷, в структурі, наприклад, Кам’янець-Подільського українського держуніверситету функціонували фізико-математичний, історико-філологічний, правничий, богословський і сільськогосподарський факультети (два останні “Статутом” не передбачалися), проте не було медичного, який входив до чотирьох обов’язкових факультетів (всі вони були в структурі Київського державного українського університету). Університети знаходилися у головному віданні міністра народної освіти (ст. 4). Безпосереднє управління закладом покладалося на ректора при участі у передбачених випадках Ради (в українських університетах – Ради професорів), правління, зборів і деканів факультетів (ст. 5).

У відділі II “Управління університетом” мертвою для українських університетів виявилася глава I “Попечитель навчального округу” (ст. 6-9). Повноваження ректора були виписані у главі II (ст. 10-21). Ст. 10 передбачала вибір ректора міністром народної освіти з числа ординарних професорів терміном на 4 роки з наступним затвердженням самодержцем. Закон про заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету містив норму, за якою першого ректора терміном на 2 роки призначив міністр народної освіти (ним у серпні 1918 р. став в.о. екстраординарного професора Київського державного українського університету І.І.Огієнко, до того обраний у травні 1918 р. Радою лекторів Київського українського народного університету в.о. ректора майбутнього КПДУУ)⁸. У травні 1920 р. відбулися вибори ректора Радою професорів, у яких взяли участь і два студенти. Ним на 4 роки став І.І.Огієнко. Це рішення затвердив Голова Директорії УНР, Головний отаман С.В.Петлюра⁹. У КДУУ, який успадкував від КУНУ студентів трьох факультетів, рек-

тора не призначали, а вибрали на Раді професорів 24 вересня 1918 р. Ним став в.о. екстраординарного професора Ф.П.Сушицький¹⁰.

У безпосередньому підпорядкуванні ректора були секретарі Ради і правління, особи, що працювали за наймом у канцеляріях, бібліотекар, його помічники, секретар бібліотеки, казначей, бухгалтер, архітектор, ексекUTOR (чиновник, який відав господарськими справами і наглядом за зовнішнім порядком), архіваріус і лікар. Ректор головував у Раді і правлінні, міг головувати на зборах факультетів, мав наглядати за: 1) правильним ходом навчального процесу в університеті і за повнотою викладання усіх дисциплін; 2) належним виконанням всіма службовцями і їх помічниками своїх обов'язків; 3) дотриманням студентами і всіма відвідувачами університету встановлених правил і спонуканням їх до того з боку посадовців, яким безпосередньо доручався нагляд за цим; 4) утриманням навчально-допоміжних установ університету; 5) правильною витратою коштів закладу; 6) збереженням в цілості університетського майна¹¹. Крім того, ухвалював розпорядження про зарахування студентів, заходи щодо підтримки в закладах порядку і спокою, дозволяв відпустки, ініціював питання про налагодження безпосередньо підпорядкованих йому осіб, давав відзив на інших осіб університету, яких висували на нагороду¹².

Діяльність факультетів регламентували статті глави III. Кожний із них складався з декана і професорів, які викладали тут доручені їм навчальні дисципліни. До складу факультету також входили приват-доценти, лектори і особи, які працювали в навчально-допоміжних установах університету. На чолі факультету стояв декан, якого призначали на 4 роки. У КПДУУ в 1918 р. деканів призначав міністр (на фізико-математичному – П.М.Бучинського, богословському – В.О.Біднова)¹³. У лютому 1919 р. деканом історико-філологічного факультету обрали П.В.Клименка¹⁴, у серпні того ж року деканом сільськогосподарського факультету Рада обрала С.В.Бачинського¹⁵. В.о. декана правничого факультету у вересні 1919 р. обрали Х.М.Лебідь-Юрчика¹⁶. Всі декани КДУУ (Г.Г.Павлуцький, М.І.Туган-Барановський, А.В.Корчак-Чепурківський і Ф.П.Швець) спочатку були призначені, а у вересні-жовтні 1918 р. – обрані¹⁷.

Збори (в українських університетах – Рада) факультету мали досить широкі повноваження: проводили випробування на науковій ступені (за українським законодавством ця функція з'являлася після повного формування факультетів), а також півкурсіві, перевірочні, змагальні та інші заходи, які мали на меті “забезпечення успішного ходу студентських занять”¹⁸, зарахування студентам семестрів і вручення їм випускних свідоцтв про закінчення повного університетського курсу; ухвалювали рішення про видачу магістрам свідоцтв про проходження ними випробувань на

ступінь магістра, а також свідоцтв на право читання лекцій із званням приват-доцента; розглядати праці, які могли видаватися за кошти університету чи з його схвалення (остання норма в українських університетах не дотримувалася); призначати щорічні завдання студентам і стороннім слухачам для виконання наукових праць; присуджувати студентам і стороннім слухачам медалей і почесних відзивів за написання ними наукових праць; присуджувати премії за наукові праці, виконані за завданнями, запропонованими вченими, у тих випадках, коли право на це надано особливими ухвалами; обговорювати пропозиції ректора про заходи забезпечення повноти і правильності викладання і ухвалювати щодо них рішення; дозволити професурі читати лекції і призначити практичні заняття з студентами з інших предметів, що виходили за межі викладання кожним професором займаної кафедри, у тому разі, коли обраний для виконання предмет належить іншому факультету; розглядати звіти викладачів про практичні заняття з студентами; допускати в передбачених випадках докторів іноземних університетів до випробувань на ступінь магістра без попередньої перевірки знань повного курсу наук факультету¹⁹.

Чітко регламентувалися питання, які виносилися факультетами на розгляд Ради університету. До них належали: 1) пропозиції щодо осіб, які претендували на заміщення вакантних посад професорів і лекторів; 2) удостоєння наукових ступенів тих осіб, які виконали встановлені для цього умови; 3) порушення питання про присудження наукового ступеня доктора наук без магістерських випробувань і виконання дисертації особам, які були відомі своїми науковими працями, а також про допущення осіб, відомих своїми науковими досягненнями, на здобуття докторського ступеня прямо; про затвердження в якості доктора наук тих магістрів, які виконали особливо цінні дисертації; 4) вироблення навчальних планів і оглядів викладання з розподілом навчального часу на лекції і практичні заняття по днях і годинах; 5) пропозиції щодо об'єднання і розподілу кафедр з одного факультету на інший; 6) пропозиції про запровадження різних випробувань та умов допуску до них; 7) обміркування заходів про тимчасове викладання по вакантних кафедрах; 8) пропозиції про винагороду приват-доцентам; 9) розподіл грошових коштів між навчально-допоміжними установами факультету, пропозиції щодо вдосконалення їх діяльності; 10) повернення проектів документів, отриманих від Ради і правління університету, з своїми висновками²⁰.

На розгляд правління університету факультети мали право вносити пропозиції щодо розподілу приміщень під навчально-допоміжні установи і зміни до нього, прохання про призначення студентам стипендій і одноразових грошових допомог²¹.

Рада університету, яка складалася із всіх професорів закладу і працювала під головуванням ректора, була головним колегіальним органом, наділеним широкими повноваженнями. Так, вона щорічно встановлювала кількість медалей для нагородження студентів і сторонніх слухачів за праці, виконані на запропоновані теми, розподіляла їх серед факультетів; затверджувала рішення про присудження наукових ступенів особам, які виконали передбачені умови, а також ступеня доктора наук тим магістрантам, які представили дисертації, що вирізнялися особливими науковими якостями; вибирала почесних членів університету, заміщала вакантні посади професорів; розглядала пропозиції щодо об'єднання і роз'єднання кафедр, заміни однієї кафедри іншою, відкриття нових кафедр і про перенесення кафедр з одного факультету на інший; ухвалювала рішення про тимчасове викладання на вакантних кафедрах; розглядала пропозиції про винагороду приват-доцентам, заснування при університеті наукових товариств, подання зборів факультетів про заходи щодо поліпшення роботи навчально-допоміжних установ; за поданням факультетів допускала осіб, що були відомі своїми науковими працями, до здобуття наукового ступеня доктора наук прямо; задовольняла звернення факультетських зборів про присудження наукового ступеня доктора наук без складання іспитів і захисту дисертацій особам, які були добре відомі своїми науковими працями; розглядала і схвалювала навчальні плани, які виробляли факультети; обмірковувала подані факультетами огляди викладання, що містили розподіл навчального часу на лекції і практичні заняття по днях і годинах; попередньо розглядала проекти правил: про прийом студентів до університету, допущення до нього сторонніх слухачів, про обов'язки студентів, їх поведінку та відповідні покарання за порушення правил і обов'язків, про зарахування студентів півріч, проведення перевірочних, змагальних і півкурсних робіт, про завідування університетською бібліотекою, придбання для неї клінік і користування ними та про завідування університетськими клініками; розглядала складений правлінням кошторис університету²².

Інший колегіальний орган закладу – правління – займався майновими, фінансовими, студентськими та іншими питаннями. Зокрема, він розпоряджався коштами, які отримував університет, у т.ч. і спецфондом (не більше 300 руб. на один предмет на навчальний рік), давав згоду на укладання контрактів за підрядами і поставками (не більше як 500 руб. на кожний), на друк навчальних праць, схвалених зборами факультетів, за кошти університету чи від його імені, розглядав внесені ректором питання про прийом студентів та допуск сторонніх слухачів до університету, про перехід студентів із одного факультету чи університету в інший і про

виключення з навчального закладу, інші студентські справи, у т.ч. покарання винних за порушення правил (догана, арешт, звільнення і виключення), прийом фельдшерів до студентської лікарні, призначав стипендії і грошові допомоги з наступним затвердженням їх вищими інстанціями, ініціював питання про звільнення незаможних студентів від плати за навчання, розподіляв університетські приміщення під навчально-допоміжні установи і квартири посадовцям університету, запрошував на роботу вчителів мистецтв, вибирав бібліотекаря, його помічників, секретарів бібліотеки і правління, бухгалтера і його помічників, казначея, архітектора, університетського лікаря, ексекютора, архіваріуса, економа-ексекютора клінік, діловода їх контор і їх наглядача²³.

Правлінню належало розпоряджатися університетським майном, відкритими на утримання закладу кредитами, приймати плату за слухання лекцій та інші доходи, оберігати і раціонально витрачати кошти, контролювати виплату винагороди професорам та іншим викладачам за навчальну працю²⁴.

“Статут” передбачав посади інспектора студентів та його помічників. Однак в українських університетах їх не було – функціонувала канцелярія студентських справ, яка була наділена зовсім іншими функціями.

Відділ III “Устрій навчальної частини” складався із трьох глав. Перша містила норми, що регулювали викладання навчальних предметів. Українські університети не дотримувались частини статей (йдеться про кафедру богослов'я на кожному факультеті, викладання російської мови і літератури на історико-філологічному факультеті та ін.) Ст. 55-58, 63 передбачали навчальні дисципліни, які належало вивчати на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. Абсолютну більшість із них взяли для підготовки фахівців українські університети, доповнивши їх дисциплінами українознавства. Одному викладачеві заборонялось посідати відразу дві кафедри. Професор був зобов'язаний щотижня присвячувати викладанню дорученого предмету достатньо часу. Йому надавалось право “понад обсяг викладання по займаній кафедрі оголошувати курси і практичні заняття зі студентами і з інших предметів; причому, якщо оголошений предмет належав до іншого факультету, то останній мав дати свою згоду”²⁵.

Кожний факультет розробляв один чи кілька навчальних планів, робив огляд навчання на кожних півроку, з розподілом лекцій і практичних занять по днях і годинах. Ці документи розглядала Рада університету, після чого подавала їх на затвердження міністру народної освіти. Кожний студент міг, крім предметів свого факультету, прослухати за власним бажанням лекції, що читалися на інших факультетах²⁶.

Глава II “Випробування” передбачала, що названі заходи мали проводитись у 1) відповідних комісіях та 2) на факультетах. У першому випадку екзамінувалися ті студенти, які виконали навчальні плани і отримали від факультету випускне свідоцтво. У разі успішного проходження іспитів у комісії студент “відповідно до обсягу і якості виявлених ним знань” отримував диплом першого або другого ступеня²⁷. Факультети проводили випробування на наукові ступені магістра і доктора наук, на стипендії і грошові допомоги, перевіірочні, а також півкурсів роботи, які були обов’язковими лише для студентів-медиків.

У завершальній главі йшлося про навчально-допоміжні установи (бібліотеки, семінарії).

Відділ IV стосувався викладацького складу й працівників навчально-допоміжних установ. Йшлося про ординарних і екстраординарних професорів, приват-доцентів, лекторів, працівників бібліотек і семінаріїв. Ст.99 чітко прописувала вимоги до професорського корпусу: “Ніхто не може бути професором, не маючи ступеня доктора в галузі науки, що відповідає його кафедрі. Крім того, для отримання звання професора необхідно довести здатність до викладання читанням лекцій впродовж щонайменш трьох років на посаді приват-доцента університету чи викладача іншого вищого навчального закладу. Ступінь доктора потрібний також для отримання звання прозектора (лікаря-патологоанатома – Авт.)”²⁸.

В українських університетах чимало викладачів не мали наукового ступеня доктора наук, тому практикувалося призначити їх на посади в.о. ординарних професора (А.М.Лобода, І.М.Ганицький, О.М.Лук’яненко, В.О.Зіньківський та ін. – КДУУ) та в.о. екстраординарних професорів (Ф.П.Сушицький, І.І.Огієнко, О.С.Грушевський, Ф.П.Швець, М.П.Кравчук, Є.К.Тимченко та ін. – КДУУ²⁹, В.О.Біднов, О.З.Неселовський, М.О.Столярів, Д.Шелудько, А.Е.Малиновський, П.В.Клименко та ін. – КПДУУ³⁰).

“Статут” встановлював, що заміщення вакантної посади професора відбувається шляхом виборів на факультеті і в Раді університету з наступним затвердженням міністром народної освіти. У практиці роботи, наприклад, Кам’янець-Подільського державного українського університету впродовж першого року існування, відповідно до закону про заснування цього закладу, професорів, приват-доцентів і лекторів призначав міністр³¹. Професор, який мав 25 років стажу викладацької роботи в університеті, отримував звання заслуженого професора³².

Приват-доцентами могли працювати особи, що мали наукові ступені, професори інших вищих навчальних закладів і відомі своїми працями науковці (з дозволу міністра народної освіти), а також особи, які витрима-

ли випробування на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації (при умові, що після закінчення університету пройшло не менше 3-х років). Контроль за роботою приват-доцентів покладался на декана і ректора³³.

Відділ V був присвячений студентам. На навчання їх приймали один раз на рік (до 20 серпня). Студентами могли стати випускники гімназій відомства Міністерства народної освіти. В українських університетах цієї норми часто не дотримувались. Скажімо, відповідно до “Закону про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет” студенти переводились з одного закладу в інший, на другий курс. І це при тому, що абсолютна більшість із них не мали завершеної гімназійної освіти. З дозволу Міносвіти право для вступу до українських університетів було надано випускникам середніх спеціальних навчальних закладів, які не перебували у віданні МНО (кам’янець-подільські середня технічна сільськогосподарська школа і середня комерційна школа Мазінга), а також учительських семінарій. Осіб, які не подавали атестатів (свідоцтв) про середню школу (мали, наприклад, вищу початкову освіту) правління зараховувало вільними слухачами. Після складання відповідних іспитів за повний курс середньої школи в комісіях при університетах їх зараховували дійсними студентами³⁴.

За навчання студенти вносили відповідну плату. Вони мали право отримувати, відповідно до міністерських правил, стипендії. За кращі наукові праці студентів нагороджували золотими та срібними медалями. Найбільш здібних випускників залишали на 2 роки при університеті в якості професорських стипендіатів для підготовки до отримання наукового ступеня³⁵.

Завершальний, VI відділ містив перелік прав і переваг університетів. Так, всі університетські видання, отримана з-за кордону друкована і рукописна продукція не підлягала цензурі. Їм надавалося право періодично видавати наукові праці професури, мати свої друкарні, книгарні, засновувати наукові товариства, купляти нерухомість, присвоювати звання почесного члена університету з видачею відповідних дипломів особам, які підтримували науку або прославилися своїми обдарованістю і заслугами³⁶.

Таким чином, загальний статут імператорських російських університетів 1884 р., за відсутності аналогічного статуту в Україні доби визвольних змагань, мав слугувати основою нормативної бази функціонування українських державних університетів. Незважаючи на неприйнятність певної частини його норм, “Статут” мав загалом позитивне значення для налагодження праці національних вищих шкіл, хоч і уподібнював у значній мірі їх з внутрішньою організацією російських університетів. Передбачувана українськими законами тимчасова дія “Статуту”, на жаль, трива-

ла 2 роки. Через безуспішність спроб виробити свій статут українським університетам довелося жити за чужим аж до ліквідації їх у 1920–1921 рр.

Примітки

1. Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2, 3.
2. *Колтакова О.В.* Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. істор. журнал (далі – УІЖ). – 1993. – №7, 8. – С.32; Ї ж. Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.3. – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1994. – С.21.
3. Див.: *Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Косенко І.Б., Чехович В.А.* Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С.438; *Мироненко О.М.* Творення мережі національної вищої школи за часів владування П.Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності: Енциклопед. словник / За ред. Ю.І.Римаценка. – К., Донецьк, 1998. – С.371.
4. *Копилов А.О., Завальнюк О.М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) // УІЖ. – 1999. – С.44.
5. Высочайше Учрежденный Общий Устав Императорских Российских Университетов // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е. Т.IV. 1884. – СПб., 1887. – С.457.
6. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. Т.I. Доба Центральної Ради. – К.: Вид-во “Темпора”, 2002. – С.278.
7. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.22-23, 30-30 зв.
8. Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.3; *Завальнюк О.М.* І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Т.5. – К.: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. – С.112, 117.
9. *Завальнюк О.М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: “Абетка-НОВА”, 2005. – С.125.
10. Там же. – С.168.
11. Высочайший Учрежденный Общий Устав – С.458.
12. Там же. – С.459.
13. *Завальнюк О.М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти. – С.215, 241.
14. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1, 59.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.35.
16. *Завальнюк О.М.* Х.М.Лебідь-Юрчик і Кам'янець-Подільський державний український університет // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Т.3. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. – С.31.

17. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.66, 67.
18. Высочайший Учрежденный Общий Устав – С.459.
19. Там же. – С.459-460.
20. Там же. – С.460.
21. Там же. – С.461.
22. Там же. – С.460-461.
23. Там же. – С.462-463.
24. Там же. – С.463.
25. Там же. – С.465.
26. Там же. – С.466.
27. Там же. – С.467.
28. Там же. – С.468.
29. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.60-61; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.34.
30. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.22-22 зв, 26, 33.
31. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.6, 61; Ф.2582. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.22, 26, 33, 34.
32. Высочайший Учрежденный Общий Устав – С.469.
33. Там же. – С.469-470.
34. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.26, 27, 28.
35. Высочайший Учрежденный Общий Устав – С.472.
36. Там же.

Резюме

В статье анализируются нормы общего устава императорских российских университетов 1884 г., которые использовались украинскими государственными университетами, функционировавшими в 1918–1920 гг.

Ключевые слова: национальное возрождение, университеты, университетский устав.

Одержано 27 жовтня 2005 р.

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В УНР ВЗИМКУ – НАВЕСНІ 1919 РОКУ

У повідомленні розглядається питання військового будівництва в УНР взимку – навесні 1919 року, аналізуються причини слабкості Українських Збройних сил.

Ключові слова: *військове будівництво, Українські Збройні сили.*

Одним з найскладніших періодів в історії Української Народної Республіки стала зима 1919 року. Оточена зі всіх боків ворогами, молода держава мала довести світу своє право на існування. Наявність або відсутність збройних сил тоді фактично дорівнювала життю або смерті. Процес творення Української Республіканської Армії в перші місяці 1919 р. в історичних працях висвітлений досить фрагментарно і неповно. Конкретні кроки, які робилися щодо створення регулярного українського війська, можна прослідкувати на базі архівних джерел.

Після перемоги антигетьманського повстання проблема армії для Директорії залишалася доволі актуальною. Складна зовнішньополітична ситуація, війна з більшовицькою Росією вимагали реальної військової сили, здатної захистити незалежність та недоторканість молодій республіці. Армія, що сформувалася в ході повстання, була “мало збита, наспіх сформована сила, що не мала солідних організаційних форм та досвідченого командного складу”. Таку характеристику дав їй Олександр Удовиченко (в той час генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту)¹. Його оцінка збігається і з міркуваннями, висловленими начальником оперативного відділу Штабу Дієвої Армії, полковником М.Капустянським у доповіді на ім'я Головного отамана “Про становище на фронтах та засоби, необхідні для успішного захисту України”. На думку полковника, покликані за мобілізацією – найбільш чисельний елемент війська, але у війні з більшовиками, яка очікувалась, він зовсім ненадійний. Селянство (основа складова цього елемента) піднялось на боротьбу переважно з причин соціальних і після перемоги повстання вважало свою місію виконаною. Національна ідея для більшості селян була чужою, боротьба за самостійність проти Росії була для них незрозумілою і, на їх погляд, непотрібною².

До того ж, недисциплінована армія швидко розкладалася. Грабунки, погроми, невиконання наказів цілими частинами стали поширеним явищем. Тримати під контролем багатотисячну армію ставало все складніше. Остаточно не сформована армія вже вимагала корінної перебудови.

Потрібно було очистити лави війська від “непевного”, злочинного, розкладаючого елемента. На необхідності цього наголошувалось вже 16 грудня, в наказі отамана Осецького: “треба звернути найпильнішу увагу на особистий склад старшин та козаків кожної частини, і все, що не певне з Українського боку і не дисципліноване, а також злодії, грабіжники, провокатори та агітатори, повинні рішуче виганятись з частин”³. Логічним продовженням цього наказу, а фактично і першим кроком до очищення лав армії, став наказ Головного отамана від 1 січня 1919 року, у якому констатовалось, що “проведена наказом Директорії мобілізація дала дуже гарні наслідки”, та наголошувалося, що для впорядкування справи мобілізації на майбутнє всі мобілізовані, які досягли 25-річного віку, негайно звільнюються у відпустку. Виняток становили лише козаки з охоронних сотень повітових комендантів. Також на службі за бажанням могли залишитись всі козаки, старші 25 років, які отримують на це згоду командирів частин, в яких вони несли службу. Усіх звільнених за цим наказом планувалось ставити на облік, аби при першій потребі їх можна було повернути до частин⁴.

Зброя, яку мобілізовані принесли з собою, залишалась в частинах. Останні, в разі невиконання наказу, підлягали роззброєнню, а козаки тих частин позбавлялись права на земельний наділ⁵. Значений наказ переслідував дві мети: по-перше, скоротити чисельність повстанської армії, по-друге – очистити її лави від “випадкових” людей. Той факт, що наказ про демобілізацію було прийнято в час, коли військові дії по всій Україні не вщухали, а загроза з боку Росії стала очевидною, зайвий раз свідчить, що Директорія усвідомлювала катастрофічність становища в військовій галузі та необхідність негайного вжиття заходів.

13 січня 1919 р. Директорією УНР затверджено закон “Про заклик військових до дійсної військової служби”, який уточнював закон про мобілізацію від 27 грудня 1918 р. Зокрема, до 50 років понижувався віковий ценз старшин, які підлягали мобілізації. Правовою базою роботи призовних комісій залишалося “руководство по призову” часів світової війни. Лікарі, які входили до складу комісій, при визначенні придатності до військової служби також керувались нормами часів війни. Не підлягали мобілізації службовці всіх державних інституцій перших семи класів, чини міліції та адміністративно-політичного департаменту, учні середніх та нижчих шкіл до закінчення освіти, всі, хто служив у в’язницях, голови і члени губернських, повітових і волосних управ, міського самоврядування та секретаріат волосних народних управ, кваліфіковані робітники на штатних посадах, піддані інших держав тощо. Від явки на мобілізаційні комісії звільнялись лише “явні каліки”, а придатність чи неприда-

тність до військової служби мала визначати сама комісія. Терміни прибуття, роки народження мобілізованих та територія, на якій проводиться мобілізація, мали щоразу оголошуватись окремим наказом військового міністра. Останній також мав право в разі необхідності поширити призов і на інші вікові групи, крім передбачених у законі.

З огляду на те, що справа постачання війська все ще залишалась в незадовільному стані, закон від 13 січня 1919 року містив норму, згідно якої призвані по мобілізації мали з'являтися добре одягнутими та взутими, по можливості у військовій речі⁶.

Закон про заклик військових до дійсної військової служби мав на меті внести лад в справу мобілізації та забезпечити планомірність і послідовність її проведення.

Додатковим джерелом поповнення особового складу Республіканської армії мав стати прийом "охотників" – козаків і старшин, які не підлягали мобілізації на загальних підставах, проте виявляли бажання вступити до війська⁷. Відповідно до спеціально розробленої інструкції, з тих, хто вступив до війська за власним бажанням, формувались окремі підрозділи, причому підкреслювалось, що особливу увагу слід звертати на те, аби "до них не було призначено людей, не певних УНР й карного елемента".

Для того, щоб зробити військову службу привабливішою для десятків тисяч селян, які складали основу Республіканської армії, заохотити їх сумлінно нести військову службу, 18 січня 1919 р. Директорія ухвалила закон про додаткове наділення козаків армії УНР землею. Всі, хто служив у війську, в додаток до пайка землі, який по закону могли мати громадяни УНР, негайно наділялись додатковим земельним наділом розміром від 1-ї до 2-х десятин. Після закінчення війни кожному з козаків надавався кредит з державної скарбниці для закупівлі необхідного реманенту⁸. Дезертири та зрадники позбавлялись права на додатковий наділ.

Забезпечувати виконання ухвалених законів, у тому числі і щодо мобілізації, а також підтримувати лад у зашіллі, мала мережа губернських та місцевих військових комендатур, які, згідно з наказом головної управи військ УНР, відновлювались по всій території України. Комендатури були органами військової влади на місцях. Військові коменданти в обов'язки повноважень прирівнювались до місцевих комісарів, але втручання їх у справи цивільної влади заборонялось, якщо на підвладній коменданту території не оголошувався військовий стан. У такому випадку вся повнота адміністративної влади переходила до його рук. Серед головних обов'язків військових комендантів були: охорона ладу та спокою на підвладній території, забезпечення виконання на місцях законів та наказів влади УНР, проведення військових мобілізацій. Крім того, військові комен-

датури, у разі необхідності, мали допомагати інтендантським установам армійських корпусів в справі забезпечення війська всім необхідним. При створенні комендатур особлива увага зверталась на формування охоронних сотень і команд. Вважалось недопустимим залучення до їх складу людей не перевірених та ненадійних⁹.

У той же час, вживались заходи для вдосконалення структури армії. За наказом Головного отамана, від 2 січня всі військові частини, мобілізовані і розташовані на Поділлі, підпорядковувались отаману Шаповалу, розташовані на Херсонщині – отаману Грекову, на Лівобережжі – отаману Болбачану. Всі частини, які дислокувались на Київщині, поступали в розпорядження командира Осадчого корпусу, отамана Коновальця. Далі в наказі вимагалось, аби “всі підлегли от. Шаповалу, Грекову, Балбачану та Коновальцеві частини негайно ввести в розпорядження цих отаманів в штати, які додаються до цього. Сформувати для цього зо всіх частин цілі корпуси, дивізії, полки, курені, сотні, батареї й інші потрібні частини нормального складу, але ніяких нештатних частин існувати не повинно”. Заново сформовані по мобілізації частини повинні були мати відмінні назви від тих, які присвоювались частинам постійних корпусів. І, крім того, до їх назви мало додаватись слово “діевий” або “дієва”¹⁰.

Таким чином, робилась спроба вибудувати чітку вертикаль управління в армії. Корпус мав складатись з 2-х або 3-х піших дивізій з додатком технічних частин; дивізія – з 3-х піших та 3-х гарматних полків та технічних частин; піший полк – з 3-х куренів; курінь – з 4-х сотень; кінна дивізія – з 4-х полків; кінний полк – з 4-х сотень. При кожній кінній дивізії мав бути кінно-гарматний полк трибатарейного складу. Наказом також регламентувалась нумерація нових частин. Командирам новостворюваних корпусів наказувалось негайно приступити до утворення штабів по штату не окремої армії. Для формування резервів армії було вирішено залишити вісім кадрових корпусів, які виникли з решток кадрових корпусів гетьмана Скоропадського. Всі кадрові частини підлягали через командирів корпусів безпосередньо Головному отаману¹¹. Слід додати, що на той час загальна чисельність армії УНР, за даними Я. Тинченка, складала приблизно 100 тис. вояків¹².

8 січня 1919 року було видано наказ, яким скасовувались відновлені за гетьмана Скоропадського військові ранги, а натомість поверталась введена за часів Центральної Ради система службових посад¹³.

Таким чином, у першій половині січня 1919 року закладались засади регулярної боєздатної української армії. Та, на жаль, складна внутрішньо-і зовнішньополітична ситуація, у якій опинилась УНР, не дали змоги втілити в повній мірі в життя більшість з того, що було задумано.

З кінця грудня 1918 р. *de facto*, а з середини січня 1919 р. і *de jure* УНР перебувала в стані війни з радянською Росією. Напружена ситуація на фронтах вимагала коректив в процесі військового будівництва. 22 січня, відповідно до постанови Директорії, всі війська УНР поділено на фронти та групи: південно-східна група отамана Гулія, Східний фронт під командуванням Є. Коновальця та Правобережний фронт під командуванням отамана О. Шаповала. Такий поділ мав оптимізувати процес керівництва військами. Командуючі групами та фронтами Дієвої армії, як і командуючі постійними корпусами, безпосередньо підлягали військовому міністру, який, у свою чергу, підкорявся наказам Головного отамана¹⁴. Поділ на фронти і групи вніс плутанину в і без того складну ситуацію в галузі реформування війська. Існуюча вертикаль управління військами була фактично зруйнована, а за умов ведення бойових дій та відсутності постійного зв'язку між частинами вибудувати нову було вкрай важко.

Однією з головних перешкод на шляху творення боездатної дисциплінованої армії стала незадовільна якість старшинського складу армії та катастрофічна нестача старшин та підстаршин. Одразу після поділу військ на групи та фронти Головне управління Генштабу видало наказ про негайну перевірку відповідності старшин займаним посадам¹⁵. За результатами перевірки, старшини, що не відповідали “вимогам національного або морального характеру”, підлягали негайному звільненню з лав армії. Перевіркою командирів дивізій та корпусів мали займатись особисто командири фронтів та груп, для перевірки старшин нижчих посад при кадрових корпусах створювались спеціальні комісії.

Така політика, хоч і була спрямована на підвищення професіоналізму і “певності” підрозділів, насправді принесла військам чималу шкоду. “...До кадрових старшин і далі не було довіри, їх вважали “фахівцями”, хоча такі старшини і були українцями чистої води й чесними ідейно... Їх підпорядковують отаманчикам, не дають їм ходу. Коли з великими зусиллями удасться їм викувати добру бойову військову частину міцною дисципліною, отаманчики піднімають крик, що це, мовляв, на московський лад, та й начальство косо підглядає...” – так характеризував ситуацію в республіканському війську у січні 1919 року генерал А. Пузирський¹⁶.

З метою заповнення вакансій старшин та підстаршин, наказом Головної управи від 18 січня оголошувалась мобілізація перших (віком до 43 років) та других (віком до 25 років) в місцевостях, де раніш вона не проводилась¹⁷. Всі закликані мали негайно поповнити штати військових частин. В разі, коли після укомплектування штату частини у ній залишалися з мобілізованих кілька “не зайнятих” старшин, то з них формували резерв.

Наказом Головної управи війська УНР від 14 лютого віковий ценз під-

старшин, які підлягали мобілізації, понизили до 40 років¹⁸. 17 лютого було внесено зміни до закону про мобілізацію. Відтепер військовозобов'язаними вважались і ті старшини та військові урядовці (чиновники), які займали вчительські посади до 7-го класу включно; ті, що займали посади на державній та громадській службі до 4-го класу включно; всі старшини та військові урядовці, що навчалися в вищих школах¹⁹.

У першій половині лютого, з метою формування резервів Дієвої армії, до всіх повітових міст УНР планували направити вербувальників, які б агітували населення вступати до армії для захисту республіки²⁰.

Для підготовки старшинських кадрів планувалося відкрити юнацькі військові школи, до яких мали приймати всіх бажаючих молодих людей і козаків у віці від 20 до 30 років, при умові, що вони були громадянами УНР і мали освіту не нижчу, ніж два класи міністерської школи. Особливою інструкцією встановлювалися вимоги до стану здоров'я бажаючих вступати в юнацькі школи. Для більш повної комплектації шкіл передбачалося провести достроковий призов молоді 1897–1899 рр. народження²¹. Законом Директорії від 22 лютого цей призов було поширено і на народжених у 1900 р.²² З осіб, призваних на вищезазначених підставах, у кожному кадровому корпусі мали формуватися учбові полки, де вже з перших днів займалися б інтенсивним навчанням. Підготовлені таким чином кадри мали стати основою для розбудови Української армії.

На жаль, обставини, що склались в перші місяці 1919 року, перешкодили планомірному виконанню запланованих заходів. Війська Директорії зазнавали однієї поразки за другою, в результаті чого до кінця січня в руках Червоної армії опинилась майже вся Лівобережна Україна. З лютого війська УНР залишили Київ. Немалу роль в успіхах більшовиків на українському фронті відіграла анархія, яка панувала як в самій армії УНР, так і в її заплілі²³. Українська армія невпинно розкладалась. Перемога антигетьманського повстання, бажання солдат (більшість з яких були селянами) негайно, до приходу весняних польових робіт, скористатись плодами аграрної реформи, військовий та пропагандистський тиск більшовиків, – все це спонукало численні селянські загони, що брали участь у повстанні, повертатись з фронту додому. Чисельність війська скорочувалась з дня на день. За словами міністра військових справ Грекова, єдиною більш-менш боєздатною частиною залишався лише корпус Січових Стрільців. Але і він був помітно здеморалізований, головним чином через втрату підтримки в населення та фізичну втому вояків від безперервних бойових дій. Щоб врятувати корпус від руйнування, командування зняло його з фронту і відвело в тил на відпочинок та переформування²⁴.

У такій обстановці потрібно було негайно вживати заходів для попов-

нення війська. Проведення загальної мобілізації було заплановано на початок березня²⁵. З наближенням цього терміну стало зрозуміло, що мобілізаційні заходи, проведені в січні-лютому 1919 року з метою комплектації армії старшинським складом, не дали бажаних наслідків. Населення, яке швидко втратило віру у нову українську владу, не бажало йти до війська²⁶. Таким чином, через нестачу старшин та підстаршин, яка все ще відчувалась, справа мобілізації знов опинилась під загрозою.

Децо компенсувати дефіцит старшин в військах була покликана нова реорганізація армії, початок якій було покладено наказом Наказного отамана Грекова від 21 лютого 1919 р. Цим наказом запроваджувалась нова структура армії, скасовувались дивізії та полки, натомість утворювались коші. Кожен із них складався з двох загонів, загін включав в себе 5 окремих куренів, а також кінний курінь, гарматний курінь та інженерну сотню. У свою чергу, піший курінь мав складатись з 5 піших сотень, 2-х кулеметних та чотирьох кінних розвідників²⁷. Така схема організації армії значно скорочувала чисельність різноманітних штабів, що не лише спрощувало процес керівництва військом, але й зменшувало потребу в дефіцитних на той час офіцерських кадрах.

22 лютого наказом Головного управління генерального штабу 7 кадрових корпусів, що існували, переформовувались у дві запасних бригади, причому всі кадри (крім мобілізаційних відділів) 3-го, 4-го та 7-го корпусів передавались у розпорядження командуючих Східним та Північним фронтами для поповнення складу Дієвої Армії²⁸. Таким чином, у лави українського війська вливались кілька тисяч старшин і підстаршин.

Наприкінці лютого, на підставі закону про мобілізацію від 13 січня 1919 р., на всій території УНР було оголошено мобілізацію козаків, які народились у 1885–1887 роках. Збір мобілізованих призначили на першу декаду березня²⁹. Розраховувати на успіх цієї мобілізації також навряд чи можна було. Причини цього полягали, в першу чергу, в майже повній відсутності підтримки українського війська з боку населення. У багатьох повітах УНР селяни не лише демонстрували вороже ставлення до українських частин, а й вступали з ними у відкрите протистояння³⁰. Не сприяла успіху мобілізації і втрата військами Директорії значної території, що відчутно скоротило мобілізаційні ресурси. Крім того, значний відсоток підвладної військам УНР території був або безпосередньо ареною бойових дій, або прифронтовою смугою. Це часто призводило до повної або часткової руйнації адміністративного апарату, що також значно ускладнювало або навіть унеможлиблювало роботу мобілізаційних органів.

Щоб хоч якимось чином вплинути на ситуацію та збільшити число новобранців, 6 квітня Директорією було ухвалено закон, за яким призов-

ний вік було понижено до 19 років³¹. Проте цей закон вже не міг вплинути на стан речей: відсутність твердої влади на місцях, а часто хаос і невдачі військ УНР остаточно підірвали довіру населення до Директорії.

Крім того, важливим чинником, який впливав на чисельність армії навесні 1919 року, залишалось масове дезертирство, масштаби якого не йшли ні в яке порівняння з досить скромними показниками в галузі мобілізації. Так, тільки за одну добу 3 березня в Козятині було затримано близько 200 дезертирів³². На початку квітня було вжито заходів для боротьби з цим явищем. Зокрема, було наказано кожній військовій частині скласти списки козаків та старшин, які самовільно покинули частини. Копії цих списків повинні були направлятись місцевим комісарам, комендантам та начальникам залог. На залізничних вузлах створювались контрольні пункти, які слідкували за пересуваннями військових з метою виявлення та затримання дезертирів³³.

Та, на жаль, вжиті заходи не виявились достатньо ефективними – чисельність війська мала стійку тенденцію до скорочення. За даними Я.Тинченка, в середині квітня загальна чисельність армії УНР складала близько 21000 осіб при 108 гарматах, 7 панцерних потягах та 7 панцерних авто³⁴. Отже, за 4 місяці чисельність Республіканської армії скоротилась майже в 5 разів. До кінця травня через втрати та дезертирство склад бойових частин армії ще скоротився до 14–15 тис. багнетів і шабель³⁵. Таким чином, можна констатувати, що взимку-навесні 1919 року керівництво УНР не змогло опанувати озброєні маси, за допомогою яких було скинуто гетьмана, та перетворити їх на регулярну боєздатну армію.

Примітки

1. *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – С.50.
2. *Капустянський М.* Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Ч.1-2. – Львів: Діло, 1921. – С.17-18.
3. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.1
4. Там же. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.49.
5. Українська ставка. – 1919. – 10 січня. – Ч.20.
6. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.59. – Арк. 68 зв.; Ф.1075. – Оп.2. – Спр.53. – Арк. 13 зв.-14.
7. Там же. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.53. – Арк.83.
8. Там же. – Арк.84.
9. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.6-7 зв.
10. Там же. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.13.

11. Там же. – Арк.14 зв.
12. Україна 1919 рік: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Є.Маланюк. Уривки з спогадів. – К.: Темпора, 2004. – С.466.
13. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.1 а. – Арк.57.
14. Там же. – Спр.46. – Арк.291-292.
15. Там же. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.42-42 зв.
16. Цит. за: *Сідак В., Осташко Т., Вонська Т.* Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – С.40.
17. Робітничка газета. – 1919. – 21 січня. – №438.
18. Українська ставка. – 1919. – 16 лютого. – Ч.43.
19. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.71.
20. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.72.
21. Там же. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.53. – Арк.18.
22. Там же. – Арк.42 зв.
23. *Капустянський М.* Похід Українських армій... – С.22.
24. *Мазена І.* Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С.99-100.
25. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7; Українська ставка. – 1919. – 28 лютого. – Ч.53.
26. Там же. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.50; Ф.1078. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.206; Ф.1401. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.375; Ф.1401. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.215; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.21.
27. Там же. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.17-17 зв.
28. Там же. – Ф.1092. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.7.
29. Українська ставка. Ч.53. – 28.02.19. – С.1.
30. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.387, 423; Спр.11. – Арк.237, 423; Ф.1078. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.217; Спр.24. – Арк.64, 219, 221, 241.
31. Там же. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.53. – Арк.110.
32. Там же. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.32.
33. Там же. – Спр.90. – Арк.31.
34. Україна 1919 рік... – С.469.
35. *Капустянський М.* Похід Українських армій... – С.37.

Резюме

В сообщении рассматривается вопрос военного строительства в УНР зимой – весной 1919 года, анализируются причины слабости Украинских Вооруженных сил.

Ключевые слова: военное строительство, Украинские Вооруженные силы.

Одержано 7 листопада 2005 р.

РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ЛИПЕНЬ 1919 – ТРАВЕНЬ 1920 рр.)

В статті розглядається діяльність розвідки і контррозвідки Української Галицької армії у визвольних змаганнях на території Правобережної України в липні 1919 – травні 1920 рр.

Ключові слова: Українська Галицька армія, розвідвідділ.

Однією із складових національних збройних формувань доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. виступає Українська Галицька армія (УГА), яка брала активну участь у визвольних змаганнях на Правобережжі (липень 1919 – травень 1920 рр.).

Як відомо, для успішного виконання поставлених бойових завдань будь-яких збройних сил важливу роль відіграє діяльність розвідки та контррозвідки. Мала їх у своїй структурі і УГА. Діяльність цих спецслужб поділяється на два етапи: галицький та наддніпрянський. Останньому і приділена наша увага.

Зазначений поділ був започаткований колишнім старшиною розвідвідділу УГА четарем (лейтенантом) І.Вислоцьким¹. Його мемуари стали чи не найголовнішим джерелом в подальших дослідженнях з історії УГА, де піднімалось питання діяльності розвідки та контррозвідки, а також окремих робіт, присвячених цим спецслужбам, як зарубіжних² так і вітчизняних³ авторів.

Слід відмітити, що в працях з історії УГА участь спецслужб у визвольних змаганнях на території Правобережної України висвітлена недостатньо. Це стосується і першої узагальнюючої роботи В.Сідака “Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)”⁴. Покращенню стану справи в окресленому напрямку і присвячена дана публікація.

У наддніпрянський період при Начальній команді (керівний орган УГА) діяв розвідувальний відділ, якому підлягали розвідвідділи при корпусах і бригадах. Він включав в себе розвідку і контррозвідку. Командував ним поручник (старший лейтенант) Р.Ковальський. Старшинський склад відділу складався з 2-х поручників, 2-х четарів, 2-х хорунжих (молодших лейтенантів), підстаршинський – з 2-х осіб, які займались виключно канцелярською роботою. Кількість детективів (контррозвідників) і роз-

відників постійно змінювалась. Корпусні і бригадні розвідділи мали лише по одному старшині і 1–2 підстаршин з відповідним штатом детективів і розвідників⁵.

Для покращення роботи розвідки Начальна команда 12 грудня 1919 р. ухвалила рішення створити розвідуючі курси. До них Команда етапу (тилова служба) мала прислати 15 старшин, які повинні були підтвердити досвід роботи в розвідці і свою несудимість в минулому⁶. На жаль, з'ясувати перебіг діяльності цих курсів немає змоги через відсутність відповідної інформації.

Про територіальні рамки розвідроботи свідчить, зокрема, звіт за першу декаду жовтня 1919 р. У ньому йдеться про становище на більшовицькому фронті: 2-му корпусу УГА протистояла 1-а богунська бригада, їй на допомогу з фронту УСС прибув полк чисельністю 1000 багнетів, на озброєнні якого було 3 гармати, 20 кулеметів. На фронті УСС залишились 7-й і 8-й полки 3-ї бригади 44 радянської дивізії; Таращанський полк воював з поляками; проти Денікіна вели бойові дії 517-й, 519-й та 3-й інтернаціональний полки в районі Макарова. 9 жовтня 6-й піхотний полк Несмянова (1000 багнетів, 300 шабель) виступив проти радянської влади і зайняв Вишполь і Зорков; почались непорозуміння між українськими та російськими комуністами.

Детально інформувала розвідка і про денікінські війська: проти радянських військ на півночі і північному заході від Києва діяли 7-а і 15-а дивізії, проти 1-го корпусу УГА – 2-а терська дивізія (штаб у Фастові), з її складу на залізничній лінії з 6 жовтня діяли 500 піхотинців і 2 ескадрони кінноти, озброєних 6 гарматами і 1 броньовиком. До Фастова їм на підмогу прибула 2-а поволоцька дивізія (близько 1500 осіб) і транспорт із танками (кількість невідома); проти 3-го корпусу УГА діяла 5-а зведена дивізія генерала Осовського (2-й кінний полк – 500 шабель, 75-й севастопольський піхотний полк – 1500 осіб, 78-й новоїпінський піхотний полк – 500 осіб, 2-й кубанський полк вийшов зі складу дивізії); на лінії Монастирище–Христинівка–Тальне діяли 3 бронепоезди: “Пластун”, “Генерал Макаров”, “Генерал Гейсман”; з підслуханих розмов отримано відомості про безуспішні бої денікінців з повстанцями, в районі Умані виявлено 2-й козачий донський полк і 73-й севастопольський полк (загальна кількість полку 1000 бійців), а в район Христинівки мали прибути частини 4-ї дивізії (4000 осіб).

Не залишався поза увагою розвідки і польський фронт. Так, понад Збручем в цей час окопувалась 7-а дивізія армії Галлера, а на 1 жовтня поляками було оголошено мобілізацію 19–24 літніх чоловіків без різниці в національності⁷.

У практиці розвідділу було подання корпусним командуванням та Начальній команді даних про настрої ворога. Так, зокрема в звіті від 25 вересня 1919 р. подавалась інформація про небажання кубанців воювати з українцями⁸.

Для розвідувальних цілей використовувались, по мірі можливості, галицькі авіатори. Це дозволило провести успішні операції по здобуттю Старокостянтинова, Вінниці, Жмеринки, Бердичева, Вапнярки та Києва⁹. Дійшло до того, що через часті розвідпольоти три літаки вийшли з ладу¹⁰.

Діяльність розвідділу сприяла здобуттю Жмеринки та Вінниці. Зокрема, під час підготовки наступу перед розвідниками було поставлено завдання дослідити сили й розміщення більшовицьких частин. Розвідники встановили контакти зі старшинами розташованих у Жмеринці двох радянських дивізій, особливо з інтернаціональною, у якій були колишні полонені австрійської армії. Отримана інформація сприяла успішному наступу і виявленню більшовицьких шпигунів після захоплення Жмеринки. Багато цінного було отримано і від дезертирів із інтербригади¹¹. На збирання важливої інформації пішло два тижні. Так, було виявлено, що більшовики мали намір використати проти УГА танки, проте направили їх проти Добровольчої армії. За успішне виконання завдання хорунжий розвідділу І.Вислоцький був підвищений у званні до четаря¹².

У великій нагоді галицьким воякам під час жовтневих боїв з денікінцями стала отримана інформація про противника від розвідділів фронтових бригад¹³. Для отримання цих даних активно використовувалась авіація¹⁴.

Серед розвідділів найдіяльнішим був відділ 1-го корпусу, яким керував здібний старшина (прізвище не встановлено), убитий згодом більшовиками. Його дії зберегли життя багатьом українським воякам. Розвідники проникали далеко за лінію фронту, аж до Гомеля¹⁵.

Велику увагу розвідділ приділяв боротьбі з більшовицькими шпигунами. Так, вже наступного дня після зайняття Жмеринки було викрито 7 медичних сестер, одна з яких, за легендою, була донькою угорського офіцера¹⁶. Розвідділу стало відомо про діяльність більшовицької шпигунки Рози Кляймен, про що були проінформовані галицькі вояки¹⁷.

Начальна команда воліла мати точні відомості про стан армії УНР та повстанські загони. За декілька тижнів інформацію було зібрано¹⁸. Напередодні заключення угоди з денікінцями згідно вказівки Начальної команди було зібрано інформацію щодо політичних настроїв у війську¹⁹.

На території Правобережжя, прикриваючись кур'єрством між урядами УНР та Польщі, діяла польська розвідка. Вона знаходила підтримку у місцевих поляків. Тому великим успіхом розвідділу став арешт у Він-

ниці польського резидента – капітана Ковалевського. Той дав цінну інформацію про польську армію на східному фронті²⁰. Поряд з розвідвідділом, функції контррозвідки частково виконувала польова жандармерія УГА²¹.

Підписавши угоду з денікінцями, Начальна команда направила на територію Чехословаччини представника розвідвідділу, який мав налагодити контакти з розвідниками, що діяли в Галичині, і підготувати ґрунт для повернення стрільців на батьківщину для звільнення її від поляків²².

З переходом УГА під контроль Червоної армії розвідвідділ зазнав репресій. Багатьох розвідників було розстріляно. Заарештували керівника відділу Р.Ковальського. Однак під час конвоювання до Одеси йому вдалося вискочити з вагону і, не зважаючи на зламану при цьому ногу, втекти. Частина працівників відділу спромоглась перебратись за кордон²³.

Нестача вісток з-за Збруча, суперечливі вісті з періодичної преси непокоїли галицьке вояцтво. За ініціативою начальника розвідвідділу Р.Ковальського було частково налагоджено листування з ріднею. Штаб Головного Отамана, від якого відправлялися кур'єри до Польщі, став посередником у пересиланні листів. Для цього було видано спеціальні подвійні листівки, пристосовані для переписки (одна – до Галичини, інша – для відповіді). Це листування підлягало цензурі. Заборонялося вказувати місце знаходження, військовий підрозділ²⁴. Листівки іноді доходили до адресатів, а дехто з галичан навіть отримував відповідь²⁵.

Таким чином, під час визвольних змагань на території Правобережжя галицька розвідка та контррозвідка досягли значних успіхів. На жаль, як справедливо зазначив І.Вислоцький, ситуацію ускладнювало нерозуміння справ розвідки в деяких цивільних і військових колах²⁶.

Примітки

1. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С.354-359; Його ж. Спомини розвідувачого старшини 1919–1920 на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – №5. – С.6-10; №7-8. – С.8-11; №9. – С.6-8.

2. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. – Львів, 1992; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія // Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т.9. – С.3343-3347; Його ж. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974.

3. *Кравчук М.В.* Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. – Івано-Франківськ, 1997; *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії розвідки та контррозвідки (Нариси). – К., 1994; *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996; Його ж. Українська Галицька армія // Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доп. – К., 2001. – С.905-910.

4. *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998.
5. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.355-356.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.48.
7. Там же. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.62-62 зв.
8. Там же. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.1.
9. Там же. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.73, 76; *Кравс А.* За українську справу: Споми́ни про III корпус УГА після переходу за Збруч. – Львів, 1937. – С.24; *Фостаковський І.* Летунство УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С.233.
10. *Фостаковський І.* Назв. праця. – С.234.
11. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.357.
12. Там же.
13. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.19; Оп.2. – Спр.127. – Арк.10.
14. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.73, 76.
15. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.357.
16. Там же. – С.358.
17. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.61.
18. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.358.
19. *Вислоцький І.* Політичні настрої старшин УГА // Літопис Червоної Калини: історико-краєзнавчий часопис. – 1993. – №7-9. – С.10-11.
20. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.358.
21. Історія українського війська. – С.528.
22. *Вислоцький І.* Військова розвідка УГА. – С.358.
23. Там же. – С.359.
24. *Секретар М.* Польова пошта УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – №9. – С.7-8.
25. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. – С.321.
26. *Вислоцький І.* Споми́ни розвідуючого старшини... – №9. – С.8.

Резюме

В статье рассматривается деятельность разведки и контрразведки Украинской Галицийской армии в освободительной борьбе на территории Правобережной Украины в июле 1919 – мае 1920 гг.

Ключевые слова: Украинская Галицийская армия, разведотдел.

Одержано 14 жовтня 2005 р.

СЕЛЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА СУСПІЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919 р.)

З'яовуються тенденції, домінуючі у правосвідомості селянських мас періоду Директорії УНР у контексті тогочасної соціально-правової ситуації.

Ключові слова: селянська правосвідомість, право, анархія, Директорія УНР.

Протягом століть формувалися правові засади селянської свідомості, які відображали погляди хліборобів на важливі сторони суспільно-політичної дійсності: роль держави та влади, власність, законність, права та обов'язки різних соціальних верств. Іманентні народній правосвідомості норми та цінності багатьох в чому визначали перебіг громадсько-політичних процесів революційної доби 1917–1921 рр. З'ясуванню особливостей проявів селянської правосвідомості в контексті політичного та соціально-правового становища, що склалось в період Директорії УНР, присвячено дану статтю.

Вітчизняні історики приділяли мало уваги дослідженню зазначеної проблеми. Витоки народної правосвідомості та її прояви у революційну добу, переважно через феномен махновського руху, висвітлювала у своїх працях О.Н.Атоян¹.

На початок революційних подій 1917–1921 рр. українське суспільство перебувало в стані соціокультурного розколу. Законодавством Російської імперії більша частина населення – селянство, була відділена від решти суспільства. Адміністративна та юридична сегрегація селян призводила до збереження значних рудиментів феодальних соціально-правових відносин. Село судилося переважно за звичаєвим правом, “по правді та справедливості”. Це право було досить еластичним і в кожному конкретному випадку отримувало різне трактування. Тому у селян не виробилося розуміння сталості та “твердості права”². На противагу державній юрисдикції селяни вважали, що право на власність дає лише застосування особистої, як правило, фізичної праці. Оскільки офіційне право охороняло приватну власність поміщиків, які не докладали фізичних зусиль для її надбання, воно в очах селян було несправедливим. Вони вважали, що землю та інвентар панів, як нажиті “неправедно”, треба порівну розподілити між тими, хто на них працює.

Жорстка опіка і репресії державних органів, значні податки, безземелля та бідність створили у свідомості селян стереотип ворожості до них

державної влади та вищих верств суспільства (чиновників і поміщиків). Селяни мріяли про “щасливе життя” на справедливо поділеній панській землі, з сільським самоврядуванням та судом, без впливу державних структур та міського “великого суспільства”.

Після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд ставив мету ввести селянство у сферу державного права, прищепити засади юрисдикції буржуазно-ліберального суспільства, однак запровадження демократії призвело до послаблення влади та спровокувало анархію. Центральна Рада також намагалася вести справи у руслі законності, але, сповідуючи “ліву” політичну лінію, проголосила скасування приватної власності на землю і допустила безкоштовну аграрну експропріацію, що фактично доруйнувало правову систему держави і посилило анархію. Ще радикальнішу політику проводили більшовики. Виступаючи проти приватної власності взагалі, вони відкидали демократичне законодавство як буржуазне, визнавали лише революційне право і впроваджувати його закликали народні маси. Цей заклик позитивно сприйняло селянство, яке розпочало власну регіональну правотворчість, базуючись переважно на близьких йому нормах звичаєвого права, вважаючи законними актами постанови місцевих з’їздів та сходів³. Оскільки більшовики закликали народ не звертати уваги на буржуазну законність, не очікувати формально-юридичних державних актів, а явочним порядком втілювати соціально-економічні перетворення, ділити землю та майно, вони користувалися широкою популярністю серед селянства, яке також відкидало державно-правові норми. Політика Центральної Ради, а особливо більшовиків, призвела до майже повної нівеляції суспільного значення права у свідомості широкого загалу, деструкції владних структур, класового протистояння, розгулу криміналітету, поглибленню анархії і, як наслідок, архаїзації соціальних відносин.

Селянський загал розумів соціальну справедливість як втілення аграрного “чорного переділу”, тому в період Тимчасового уряду та Центральної Ради фіксуються численні факти захоплення та розподілу землі і майна, виступів проти державної влади, яка робила спроби запобігти цьому. Навести порядок та законний лад намагалася гетьманська адміністрація П.Скоропадського. Відновивши державними законодавчими актами право приватної власності і повертаючи поміщикам землю та майно, гетьманський уряд заклав потужну вибухівку під свою владу, оскільки більшість селян вважали аграрну реекспропріацію несправедливою, а отже – незаконною. Відтак, селянство масово чинило спротив адміністративним та репресивним органам державної влади, виступало проти відновлення приватної власності на землю, налагодження податкового

апарату, заведення судових структур. Таким чином, можна констатувати, що за два роки революції у широкого загалу цілком деформувалася система суспільних цінностей, домінували тенденції правового нігілізму та ігнорування державної влади. За гетьманату у селянства посилювалося переконання, що зміцнення державної влади, яка заводить систему права, суперечить їх інтересам.

Невдоволення гетьманським режимом вилилося в широке народне повстання, очолене Директорією. Селянський загал взяв участь у ньому, сподіваючись і надалі жити за своїм правом, тобто розпоряджатись панською землею та автономізуватись від державного впливу.

Щоб завадити розгулу селянської анархії, що мав місце при ослабленні влади восени 1917 р., представники Директорії у регіонах у другій половині листопада 1918 р. закликали населення підтримувати порядок по селах, стежити, щоб поміщицьке майно, яке стало народним добром, не було розграбовано. Селян застерігали: “Пам’ятайте, тільки порядок і спокій дадуть змогу повернути з панів збитки”, а саме – накладені на них поміщиками контрибуції⁴. Щоб упередити грабунки, 28 листопада 1918 р. селянським органам влади Кам’янець-Подільського повіту Подільської губернії оголошено, що все поміщицьке майно повністю переходить у розпорядження повітового комісара і ніхто, крім нього, не має права розпоряджатися майном. Зазначалось, що державна варта надалі буде охороняти порядок і називатись “вартівниками-козаками”.

У ході повстання населення кинулось розкрадати на млинах і складах хліб, розтягувати майно панських маєтків. У деяких селах Могилів-Подільського повіту селяни пограбували млини, фільтарки тощо. Місцевий повітовий комісар суворо наказував сільським органам влади не допускати грабунків державного майна та насильства над мирними жителями, вживати суворих заходів проти грабіжників⁵. Сільським старостам дано вказівку припинити неподобства, злочинців заарештовувати і віддавати під суд, майно взяти під охорону, а розграбоване повернути до маєтків.

Реагуючи на хвилю грабунків, що почалися одразу після повстання, 26 листопада 1918 р. Директорія видала відозву, якою закликала зберігати народне добро, а злочинців карати судом. Особливо цікавою в даному контексті є апеляція до судів. Цим нова влада декларувала курс на дотримання законності. Оскільки державні суди тоді фактично не функціонували, селяни зрозуміли, що закликала чинити суд громади, тобто самосуд, що врешті й широко практикувалось. Надалі, щоб покласти цьому край, влада хотіла отримати свідчення про масштаби практики самосудів. У середині грудня 1918 р. всім волосним комісарам Кам’янець-Подільського повіту прийшло розпорядження надати свідчення, де “від-

булись самосуди на селі, в якій формі це скінчилося”⁶. Але боротьба з самосудами за відсутності міцної влади не мала успіху.

Представники Директорії рекомендували місцевим адміністраціям оголосити селянам, що весь поміщицький хліб – це власність Української Народної Республіки. Однак, це мало кого стримувало. Хлібороби, які за Центральної Ради та більшовиків розбирали поміщицький реманент і ділили землю, не могли зрозуміти, чому панське майно, нажите “потом та кров’ю” їх та їхніх дідів і прадідів, повинно належати якомусь абстрактному “народу”, якщо саме вони і є той конкретний “народ”, який через свою вкладену працю та працю предків, за законом селянської “справедливості”, і має найбільше право отримати це майно. Тому селяни, незважаючи на заклики Директорії, продовжували захоплювати збіжжя, худобу, інвентар, різні речі у поміщицьких економіях та на складах.

Місцева влада намагалась боротись з пограбуванням панських маєтків. Видавались розпорядження повітових комісарів, за якими сільські старости особисто відповідали за цілісність майна і мали стримувати громаду від незаконних дій. А тих, хто майно розбирав, заарештовували. Однак в умовах, що склалися, це було неможливо, оскільки значна частина селян брала участь у пограбуванні панських господарств. В окремих регіонах, де грабунки продовжувалися, адміністрація ухвалювала жорсткі постанови, намагаючись ввести принцип колективної відповідальності. Так, Ново-Ушицький повітовий комісар на Поділлі 16 грудня 1918 р. видав наказ, який зачитувався на волосних сходах, де зазначалося, що “за всі грабунки, насильства, безпорядки відповідає все населення даної місцевості”⁷. Однак і це не збило хвилю грабінництва.

16 грудня 1918 р. на місця прийшла телефонограма, що Київ узято, гетьман утік. Священникам пропонувалось оголосити цю звістку по селах, відслужити молебень за УНР і закликати селян до спокою та порядку. Ця акція мала стати своєрідним рубежем переходу “від війни до миру”, символізувати закінчення повстання, закінчення невизначеності з владою, сприяти усвідомленню селянством того, що остаточно встановлено владу Директорії, і воно повинно повернутися до мирного життя, завести адміністрацію, суд, виплачувати податки.

Але озброєне селянство, вкусивши “волі” під час повстанського безвладдя, знову заволодівши поміщицьким майном та землею, порівнявши своє тогочасне становище з періодом жорсткого пресингу адміністративно-репресивних органів гетьманської держави, зробило висновок, що без державних владних структур буде жити вільніше, тому що слабкі державні інституції не зможуть повернути панську землю та майно, змусити платити податки, виконувати різні повинності, йти до війська тощо.

В кінці грудня 1918 – на початку 1919 рр. різко зросло дезертирство з лав армії УНР. Селяни були впевнені, що участь у антигетьманському повстанні – справа добровільна і відповідно надалі участь у будь-яких державних структурах – справа також добровільна. Дисципліну вважали рудиментом царського режиму. Відтак частина козаків новоствореної армії УНР покинули свої підрозділи і порозходилися на різдвяні свята додому. За дезертирство таких солдат-селян страхали віддати під суд. Однак вони щиро не розуміли, навіщо повертатися в частини, навіщо потрібна армія, якщо військо гетьмана розбите. У свідомості селян, інтереси яких були локалізовані територією села, щонайбільше повіту, питання про захист держави не стояло.

Тим часом, анархія ширилася Україною. У Липовецькому повіті Київської губернії селяни грабували економії, нищили ліси тощо. Як зазначалося, “влади ніякої ніхто не признає”⁸. Начальник повітової міліції закликав припинити неподобства і наголошував, що винних у злочинах буде віддавати військово-польовому суду. Проте у більшості випадків ці погрози не виконувалися, так як правоохоронців було недостатньо для приведення до порядку озброєних селян. Щоб нормалізувати ситуацію, адміністративні органи Директорії віддали розпорядження місцевим комісарам вжити рішучих заходів по вилученню у населення зброї. 24 грудня 1918 р. місцевим органам влади Кам’янецьчини прийшов наказ повітового коменданта стежити за порядком у волостях, боротися з анархією, збирати по селах зброю. Якщо у певних регіонах створиться загрозлива ситуація, викликати військову силу, щоб віддати злочинців під суд.

У січні 1919 р. адміністративні органи Поділля констатували, що у населення “на руках” багато зброї, повсюдно банди грабіжників. Самовільна порубка лісів поширювалася і в деяких пунктах набула масового характеру. Тероризована селянами міліція розбігалася. Цілі громади виносили постанови не платити податків. Надзвичайно збільшилася кількість пограбувань та вбивств⁹.

Щоб державна влада не могла реалізувати свої накази та постанови, населення виступало проти присутності представників правопорядку в селах. 18 січня 1919 р. селяни с.Макова Кам’янець-Подільського повіту заарештували міліцію. Повітовий комісар наказував волосній владі оповістити населення, що “обеззброєння міліції громадянами є самочинним” і вони будуть нести за це кару. Звичайно ж, за таких умов ситуація набирала ознак абсурду, оскільки селяни і так знали, що їх дії “самочинні”, тим більш погрози про покарання не втілювалися. На початку лютого 1919 р. на місцях спостерігався майже повний розвал владних структур. Селянство ігнорувало, а часто розганяло правоохоронні органи. Кам’я-

нець-Подільський повітовий комісар просив сільську владу доповісти, “чи є на місцях міліція, чи повтікали?”.

У деяких селах в умовах правового хаосу селяни почали самі створювати структури самоохорони. Так, 22 січня 1919 р. громада с.Нігина Кам'янець-Подільського повіту на сільському сході організувала в себе дружину, яка б захищала інтереси трудового народу та припиняла безпорядки, грабунки, спекуляцію¹⁰.

Насильства та злочини захлиснули Подільську губернію. 26 лютого 1919 р. було розграбовано фільварок Біланівка біля самого Кам'янця-Подільського. Влада безсило констатувала – “грабунки кругом”.

За давньою традицією, з кримінальними злочинами населення боролось шляхом самосудів, які й стали основною формою втілення правосуддя. У с.Татарисках на Кам'яниччині 31 березня 1919 р. відбувся самосуд селян над злодієм, якого розстріляли. За грабунки розстріляно 3 мешканців містечка Городок на Поділлі.

На початок весни 1919 р. Подільська губернія була фактично повністю охоплена анархією. Реальних збройних сил для її приборкання не було. Все ж, губернський комісар мав намір, сконцентрувавши військові формування, розпочати боротьбу з безладдям. Він заявляв, що з прибуттям боєздатних частин приступить до наведення порядку “від Збруча в глибину губернії, котра кишить озброєними бандами”¹¹. Однак, повномасштабних акцій провести не вдалося через складну військово-політичну ситуацію.

Після падіння гетьманату та занепаду владних структур, розірваності зв'язків між “центром та периферією”, “містом та селом”, спостерігається майже повна локалізація інтересів населення та абстрагування його від інтересів держави. Селяни свідомо регенерували феодалну систему “кормління”, тобто зосередження в своїх руках певної сфери діяльності для отримання коштів та матеріальних благ. Мешканці прикордонних сіл Поділля мали значні кошти від доставки контрабандних товарів, а оскільки прикордонники стояли на заваді цій діяльності, селяни намагалися їх усунути. Так, 14 березня 1919 р. селяни сіл Залуччя, Бережанки, Гукова виступили проти прикордонної охорони. Відтак через кордон пішли значні партії контрабанди¹². Таким чином, егоїстичні інтереси селянства посилювали його антиетатизм та правовий нігілізм.

Як і до революції, цивільні справи, сімейно-господарські колізії, проблеми спадковості майна селяни продовжували вирішувати на своїх зібраннях, послуговуючись нормами звичаєвого права. Так, сход с.Кривчика Ново-Ушицького повіту при розгляді питання успадкування майна після смерті хазяїна господарства констатував, що у селі є давній звичай,

коли майно переходить у спадок не його батькам, а вдові (хоч вона й бездітна) на правах власності.

За відсутності регулюючих функцій влади вакханалія беззаконня точилася навіть у сакральній для селян сфері – сфері землеустрою. Хлібороби самі не могли поділити між собою землю “по справедливості”. У деяких місцях Кам’янецьчини відмічалось, що селяни однієї волості самовільно захоплювали землі селян іншої волості¹³.

Оскільки судова система не працювала, представниками влади УНР констатувалося, що “є одне право – це добра рушниця і гостра шабляка”. Наголошувалося, що необхідно звернути саму рішучу увагу на якнайшвидшу організацію суду. Однак, військово-політична ситуація була надзвичайно складною. Український уряд, відступаючи разом з армією, контролював все меншу територію, і, звичайно, під час бойових дій було не до заведення судів.

За роки війни й громадянського протистояння накопичилася велика втома населення від безладдя та анархії. Загал селян бажав спокою та порядку, заведення якого чекали від українського війська, яке влітку 1919 року тиснило більшовицьку армію на Правобережжі. Населення з приходом влади УНР сподівалося, що “мабуть Петлюра заведе якийсь лад і порядок, а то годі при тих більшовиках з їх порядком було жити”¹⁴. Однак, у деяких місцях поведінка вояків підрозділів армії УНР зводила ці очікування нанівець. Так, у Шарівській волості на Поділлі українські козаки вбили селянина, що викликало негативну реакцію населення і набуло розголосу. Селяни обурювалися, що за влади УНР “терор, немає права, як і за більшовиків”. Слід зазначити, що в армії УНР, яка складалась переважно з селян, були значні проблеми з дисципліною, і загальносупільні дестабілізаційні процеси мали негативний вплив також на свідомість українських вояків.

За відсутності державних судових органів суперечки і конфлікти вирішувалися первісним способом, провокуючи ескалацію насильства, особисті трагедії. Були випадки, коли один селянин убив гуску, інший, з помсти, убив теля. Перший за теля убив сина. Часта зміна влади призводила до безкарності злочинців. Раніше, коли Директорія контролювала Поділля, син убив батька, і його заарештували. Надалі, коли прийшли більшовики, вони випустили убивцю, і він перебував на свободі. Відзначалось, що “розбишак побільшало” тому, що їх звільнили з в’язниць більшовики. Збройне насильство стало звичною формою розв’язання проблем у народній свідомості. Навіть якщо хтось з селян хотів вигнати пастухів зі своєї землі, він робив це, застосовуючи зброю. На місцях продовжувалися грабежі. Селяни нарікали, що “немає ні суду, ні закону”. А відсутність

чіткого аграрного законодавства призводила до сваволі: “Один чоловік за старих часів продав землю. Зараз силою її відібрав під тим приводом, що земля тепер не продається, а хто на ній працював, той і буде”. Самі ж селяни масово грабували лісові господарства краю. Органи влади доповідали: “Грабіж лісу став на справжню організовану дорогу і цілі села займаються ним, як спеціальним промислом, організуючись у добре озброєні загони у 40-50 чоловік”. Таким чином, спостерігалось замкнене коло дезорганізації: селяни нарікали на владу, влада – на селян.

Вище констатовалося, що з початком революції, після жорсткої опіки царської адміністрації, селяни розуміли свободу, як відсутність на селі державної влади та суду і саморегуляцію сільського життя. Але деструкція адміністративних структур, наростання анархії, вал насильства призвели до психологічного зламу широкого загалу. Між “свободою” та “порядком”, у розумінні селян, населення починає віддавати перевагу останньому. На ситуацію безвладдя та беззаконня селянство реагувало так: “Міліція направляє до мирового (судді) – той не розбирає. Це свобода! Хай пропаде та воля! Потрібно зараз одно: “земля і влада”. Влади твердої, хоч самодержавної влади, хоч царя, аби спокій і порядок”¹⁵.

Адміністрація УНР намагалася взяти ситуацію на місцях під контроль. Однак, через відсутність коштів для формування правоохоронних органів, міліціонери стали залишати службу, тому розпорядження влади населення не виконувало, бо не було примусового органу, котрий би дав зрозуміти, що “влада є влада, а не фікція”¹⁶. Голови адміністративних структур УНР наполягали на негайному відновленні роботи судово-карного апарату, щоб населення зрозуміло, що не можна безкарно чинити злочини. Необхідно показати, що уряд не лише уміє видавати накази і декретувати, але й в силі наполягти на виконанні своїх наказів.

Улітку 1919 р. уряд УНР постав перед проблемою збору врожаю, який за законом мав відійти державі. З регіонів, контрольованих Директорією, надходили звістки, що селяни звикли до анархії, і без озброєної сили частину врожаю, належну державі, не віддадуть. І дійсно, селяни забирали майже увесь хліб з колишніх поміщицьких, а тепер державних земель собі, оскільки поняття “державне” і “нічье” були для них тотожні. Бувало, цілі села здійснювали нічні рейди, щоб захопити державне збіжжя. Працівники міністерства внутрішніх справ зазначали, що у деяких селах селяни не задоволені, що потрібно давати частину урожаю державі, але аргументувати, чому цього не слід робити не можуть, тому заявляють, що “просто не бажають давати”. В даному випадку селянство бачило слабкість державних органів, їх неспроможність втілювати репресії, тому ці органи ігнорувало.

Представники УНР констатували, що в регіонах Подільської губернії адміністративний апарат не налагоджено. Накази влади УНР не виконувалися і “всякий робить, що захоче”. На місцях панував страшний розбій. Лише між Дунаївцями та Миньківцями у липні 1919 р. зафіксовано 60 випадків пограбувань. За відсутності державного суду на селі продовжувалась практика самосудів. Так, у с.Калинівці Могилів-Подільського повіту селяни вбили 2 людей, а 3 закопали живими¹⁷. Форми виконання деяких вироків (закопування живими) свідчать про архаїзацію селянської правосвідомості.

З повітів надходили сумні факти самосудів і жорстокої помсти навіть за невеликі матеріальні злочини. Зазначалось, що “селяни страшенно скучили за судом”. Протягом літа 1919 р. фіксувалися численні повідомлення з місць, що селянство, “стомлене часом безладдя та безправ’я”, всюди вимагає відновлення функціонування судового апарату, правоохоронних органів і заведення твердої влади, яка б забезпечила лад та порядок.

Описуючи становище на селі, відзначали непевність, беззаконня, відсутність судів, недостатність міліції. Водночас, “селянин озброєний, боронить своє проти всякого посягання, чи то навіть правових бажань власної держави. Держава не має навіть найменшої сили. Цим обставинам треба протиставити те, що велика частина населення бажає заведення ладу та порядку, закріплення державної влади”¹⁸. Інші представники Директорії також відмічали втому народу від анархії і психологічну готовність до встановлення сильної авторитарної влади: “Селяни відверто говорили, що прийде один господар і дасть довгоочікуваний спокій для знесиленого краю. Ці розмови про єдиного господаря стають щораз частішими, і народ уже вступив на шлях психологічної реакції, і коли не буде уміло взято і використано цієї реакції, то недалеко той час, коли по селах почнуть одверто заявляти: “давайте царя”.

Організація та функціонування влади на місцях не відповідали “бажанню населення, яке так вморилось за роки безладдя і безчинств”. З іншого боку, значна частина селянства, заражена вірусом анархії, продовжувала виступати проти усілякої влади взагалі. Типовою була ситуація на Бердичівщині, звідки доповідали, що влада у повіті слабка, селяни не визнають ніякої влади і ігнорують будь-які розпорядження¹⁹. Скрізь торжество сваволі, розбою, анархії, вакханалія грабінництва та спекуляції. У багатьох регіонах діяли банди. Через великий бандитизм на місцях населення не бажало здавати зброю, до чого закликав уряд УНР.

Українськими політичними діячами неодноразово констатувалось, що державний апарат “не опанував селом” і не поширив на нього свого впливу. Так, з Летичівського повіту доповідали, що твердого ґрунту місцева

влада не має, більшість сіл живе самостійно, атмосфера села незалежна навіть від волосної управи. Відтак, до влади УНР і української державності селяни ставились байдуже, ностальгуючи за царем, при якому було дешевше та безпечніше жити. Основна причина такого ставлення вбачалася у відсутності проведення земельної реформи, “як цього бажали селяни”. Зазначалося, що село хоче твердої влади, звідкіля б вона не прийшла, від своїх чи чужих: “все одно гетьман, цар чи Іван, чи австрійці”²⁰. Остання констатація свідчить про стан значного психологічного стресу селянства від хаосу суспільних відносин, оскільки раніш воно не підтримало влади царя, гетьмана та австрійців, з якими асоціювався жорсткий порядок.

Доповідаючи про настрої на місцях, представники українських адміністративних органів зазначали, що повсюдно основним лейтмотивом висловлювань населення є побажання завести тверду місцеву владу. Селяни казали прямо – “дайте нам батька” і вимагали царя, при якому був “порядок, залізна рука”. Стверджувалось, що народні маси цілковито підуть за тими військово-політичними силами, які зможуть захистити їх від грабунків та насильства.

Отже, суспільно-правове становище в період Директорії визначало парадоксальне поєднання двох тенденцій: архаїчно-антиетатистської та державно-регенеруючої – домінуючих у правосвідомості селянських мас. Першу визначала анархічна складова соціальної психології селян, антидержавна, антивладна, протизаконна спрямованість їх дій, яка ще досить розповсюджена була серед широкого загалу. Ця тенденція характеризувалася станом селянської правосвідомості, в центрі якої перебували прагнення автономізації від державних структур селянської громади і регулювання її життя у власних локальних межах через сільське самоврядування та сільське судівництво (самосуд). Другу визначала психологічна втома від війни, анархії, відсутності дієздатних органів влади, дезорганізації суспільного життя, трагічних наслідків нівелюючої закону та права і, відтак, розуміння потреби запровадження цивілізованих державних та правових структур для упорядкування соціальних відносин. Таким чином, влітку 1919 р. спостерігається певна трансформація селянської правосвідомості в напрямку від “анархії” до “порядку”, від “архаїки” до “цивілізації”. Якщо в 1917–1918 рр. селянство ще плакало надію “щасливо зажити”, дистанціювавшись від держави та “великого суспільства” і намагаючись не допустити впливу владних та судових інституцій на село, то влітку 1919 р. значна його частина, навчена гірким досвідом безвладдя та пов’язаних з цим матеріальних та моральних втрат, вже вимагає жорсткої державної влади та наведення порядку. Психологічно селянст-

во було готове сприйняти будь-який режим, який приборкає анархію, встановить закон та право.

Примітки

1. *Атоян О.Н.* Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003; В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919. – Луганск, 2003.
2. Политическая наука. Россия: опыт революций и современность. Выпуск 2. – М., 1998. – С.239; *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. – К, 1903. – С.26.
3. *Файджес О.* Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть.* – СПб., 1994. – С.232.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.17.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.201, 204-206, 216.
6. ДАХО. – Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.21, 33, 45.
7. Там же. – Ф.Р-264. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1; Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.54, 72; Спр.4. – Арк.15, 17.
8. ЦДАВО України. – Ф.1646. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.162.
9. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.3, 6, 20; Спр.17. – Арк.46.
10. ДАХО. – Ф.Р-267. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.162, 211, 249, 259; Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.29.
11. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.46.
12. ДАХО. – Ф.Р-267. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.230, 237; Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.21.
13. Там же. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.907. – Арк.54; Ф.Р-3026. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.
14. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.76. – Арк.185; Спр.11. – Арк.145; Спр.57. – Арк.10, 23.
15. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.6-7.
16. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.23, 192; Ф.1062. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.70.
17. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.164; – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.200. – Арк.25; Спр.57. – Арк.225, 259; Спр.97. – Арк.30.
18. Там же. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.24; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.25.
19. Там же. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.177-178; Ф.1092. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.25 зв.; Оп.2. – Спр.176. – Арк.7; Ф.538. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.12.
20. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.164; Ф.1078. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.68;

Резюме

Стаття посвящена дослідженню тенденцій, домінуючих в правосознанні українського крест'янства в період Директорії УНР в контексті соціально-правового положення, котре сложилось в Україні.

Ключевые слова: *крест'янське правосознання, право, анархія, Директорія УНР.*

Одержано 20 жовтня 2005 р.

УДК 37(477)(092)

Ю.В.Телячий

СТЕПАН ПОСТЕРНАК: ПРАЦЯ НА БЛАГО УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ, НАУКИ, КУЛЬТУРИ

У статті розкривається життєвий і творчий шлях С.П.Постернака, його внесок у створення національної системи освіти, характеризується творчий доробок педагога, бібліотекознавця.

Ключові слова: *національна система освіти, творчий доробок.*

Сучасна історична наука висуває якісно нові завдання перед історичним джерелознавством. Досить актуальним є вивчення джерел із культурологічних позицій, залучення до наукового обігу джерел, що відбивають духовне життя людей на різних етапах розвитку суспільства, використання праць, які раніше не були доступними для дослідників. Важливе місце в групах історіографічних джерел посідають монографічні дослідження, котрі несуть певне, досить специфічне пізнавальне навантаження, оскільки саме в них найґрунтовніше відбивається розвиток історичної науки, на їх основі створюються узагальнюючі праці, навчальні посібники тощо¹.

Донедавна таємничою завісою покривався період Української революції 1917–1920 рр., що пов'язаний із Центральною Радою, гетьманом П.Скоропадського, Директорією УНР. Разом з іншими складовими державотворчих процесів, невідомими були відомості про культурно-освітній розвиток України того часу, про діяльність сподвижників національної культури і освіти, був заборонений доступ до їх творчої спадщини.

Починаючи з 1991 р., зі зміною державного статусу, в Україні стало можливим об'єктивно, на засадах істинності і неупередженості трактувати події Української революції, досліджувати актуальні аспекти з минулого національної освіти, що досягла в 1917–1920 рр. значних позитивних змін і зрушень. Разом із розвитком освіти, в той час сталося відновлення вітчизняного книгодрукування, з'явився широкий спектр української періодики, побачили світ вагомі, хоча й нечисельні дослідження, присвячені культурно-освітнім подіям і процесам.

Одне з чільних місць в означеному масиві праць посідає монографія “Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.”². Її автор – Степан Пилипович Постернак – знаний освітянин, активний учасник революційних подій, державотворчих і культуротворчих процесів 1917–1920 рр., організатор бібліотечної справи в Україні.

Незважаючи на сплеск публікацій про діячів у галузі освіти і культури як періоду революції, так і перших десятиліть Радянської влади в УРСР, ім'я, діяльність і творчий доробок С.Постернака поки що залишаються недостатньо популяризованими в Україні. Так, фундаментальне видання “Українська революція і державність (1917–1920 рр.)”, що побачило світ 2001 р.³, фіксує лише три роботи С.П.Постернака і дві незначних за обсягом статті Ю.В.Телячого⁴. В них частково розкривається діяльність С.Постернака впродовж революційних подій 1917–1920 рр., також аналізується й зазначена вище книга.

Матеріали особового фонду С.Постернака, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України (м.Київ), подають скупі біографічні відомості про його життя до лютого 1927 р., коли він обіймав посаду директора Всенародної бібліотеки України⁵. Узагальнивши наявні матеріали, перед нами постає постать людини, освітнього діяча, книгознавця, патріота України.

Народився Степан Пилипович Постернак 27 квітня 1885 р. в с.Степанівка-Сальне Ніжинського повіту на Чернігівщині, в родині дяка. Крім нього, батьки виховували брата Олександра і сестер Марію та Анастасію⁶. Попри сімейні нестатки, вступив до гімназії, після того – в Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька. Освіту продовжив у Петербурзі – в археологічному інституті та університеті, який закінчив 1911 р. з дипломом першого ступеня⁷.

Педагогічну діяльність С.Постернак розпочав ще до революції 1905–1907 рр. За участь у революційних подіях був ув'язнений в Ніжинській тюрмі⁸. По закінченні університету працював учителем міських комерційних шкіл Умані, Тихора, Таганрога, викладачем учительської семінарії у Києві⁹. До 1917 р. брав участь у роботі кількох педагогічних з'їздів¹⁰.

Революційні події 1917 р. докорінно змінили долю Степана Постернака. Він безпосередньо включився в державотворчі процеси, став ініціатором культурно-освітніх перетворень, що розпочалися в Україні після створення УЦР. В Україні активно діяла плеяда видатних педагогів того часу (І.Стешенко, С.Русова, О.Дорошкевич, М.Дем'яновський, І.Огієнко, П.Холодний, О.Музиченко, С.Постернак, І.Невеселий, В.Островський та ін.), які досить успішно розробляли й реалізовували різнобічні проблеми національної освіти і виховання¹¹.

На державному рівні було оголошено конкурс на докорінне реформування системи освіти і створення національної школи.

15-20 грудня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд (нарада) у справі організації народної освіти за участю 191 делегата з усіх регіонів. Підготовкою з'їзду, за дорученням Генерального секретарства освітніх справ і Генеральної шкільної ради (далі – ГШР), займалося організаційне бюро на чолі з С.Сірополком. Головою президії з'їзду делегати обрали С.Постернака. Основну доповідь, заслухану на форумі, підготував П.Холодний (“План управління справою освіти на Україні”). З'їзд ухвалив ряд постанов і резолюцій, найвагомішою з яких був “Проект управління справами освіти на Україні”, вироблений комісією ГШР зі змінами і доповненнями¹².

Плановому характеру проведення шкільної реформи в УНР перешкодив наступ на територію України більшовицьких військ. 18 лютого 1918 р., за розпорядженням наркома освіти УРСР В.П.Затонського, управління справами Київської шкільної округи (далі – КШО) перейшло до новоствореного радянським урядом комітету. Його членами стали С.Постернак, З.Архимович, Є.Ківліцький, Г.Чирков, А.Лещенко, К.Шило.

Після відновлення в столиці влади Центральної Ради, 3 березня 1918 р. відбулося засідання ГШР. Заслухавши звіт комісії про управління КШО, вона ухвалила “висловити як її членам, так і організаціям, їх командировавших, подяку за роботу”. Керування освітою на Київщині передали комісаріатові “в попередньому його складі”¹³.

16 березня 1918 р. Степан Постернак одержав призначення на посаду губернського комісара освіти Київщини¹⁴. Очолюване ним відомство доклало немало зусиль для становлення та розвитку шкільництва в даному регіоні. Степан Пилипович багато зробив для українізації навчальних закладів, поліпшення матеріально-побутових умов педагогів, збільшення матеріально-технічної бази освітніх установ. За його безпосередньої участі організовувалися нові гімназії, початкові школи. Якщо 1915 року на Київщині відкрили 14 вищих початкових шкіл, 1916 – лише 3, то у 1917–1918 рр. – вже 39¹⁵.

С.Постернак, разом з головою відділу середньої школи О.Дорошкевичем, головою відділу педагогічних шкіл Л.Білецьким, ініціював створення принципово нового органу в структурі Міносвіти – Ради міністра освіти. 23 квітня 1918 р. його обрали членом Ради й доручили разом з колегами підготувати кінцеву редакцію статуту Ради міністра освіти¹⁶.

В умовах державотворення особливої актуальності набула проблема загального безкоштовного навчання. До її розв'язання українська влада, через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, змогла приступити лише на початку 1918 р. Саме з цією метою при участі міністра освіти В.К.Прокоповича було організовано спеціальну комісію в складі педагогів – представників усіх національностей і регіональних управ на чолі з генеральним інструктором МНО О.Ф.Музиченком. Разом з відомими педагогами, громадськими діячами П.І.Холодним, Т.Лубенцем, С.Романюком, Жукевичем, Слуцьким, С.О.Сірополком, Луначарським, Звіривим, М.Потапенком протягом березня-вересня 1918 р. в ній взяв участь і С.Постернак¹⁷. Комісія розробила перспективний план переходу до загального початкового безкоштовного навчання. Наступним мав стати закон про загальну середню освіту, але втіленню в життя цих важливих для громадян УНР нормативних актів перешкодили воєнно-політичні події. На жаль, за гетьманату П.Скоропадського робота вищезгаданої комісії не відзначалася особливою активністю та результативністю. Фактично, закон почав втілюватися в життя лише 1919 р. за часів Директорії УНР¹⁸.

Як губернський комісар народної освіти, Степан Постернак піклувався поліпшенням умов життя і праці вчительства – однієї з головних верств населення, що сприяла запоручі успіху шкільної реформи. Так, в червні 1918 р. він звернувся до міністра освіти Української держави М.П.Василенка з доповідною запискою, у якій, зокрема, писав: “З кожним днем гіршає становище народного учителя: нечувана дорожнеча, невелика платня, та й ту учителі не одержують місяцями. Учителство тижнями не бачить гарячої страви, часто не має навіть хліба, не має в чому виходити в клас... Учителство голодало, але терпеливо ждало, надіялося і вірило, що от-от прийде йому на поміч міністерство освіти. Проходять місяці, і учителство почало вже зневірятися, приходити в розпач. Більш енергійні і талановиті кидали школи, йшли на заробітки... Рівень школи понижується... А деякі зневірені вкрай, не витримують далі і кінчають життя самогубством... Поставлений стояти на сторожі інтересів учительства Київської губернії, придавлений страшним кошмаром – життям страдника-учителя, я благаю Вас, Пане Міністре, іменем цього голодаючого, зневіреного, вічно забутого і вічного парія серед нищих

працівників, негайними мірами прийти на допомогу учительству і спасати його, а разом і школу”¹⁹.

У липні 1918 р. Степан Постернак брав участь у з’їзді комісарів народної освіти Української держави, що проходив у Києві. Головою з’їзду був директор департаменту середньої школи МНО А.С.Синявський, а товаришем голови (заступником) – С.Постернак. Ряд резолюцій, ухвалених форумом, спрямовувалися на українізацію навчально-виховного процесу і, особливо, на удосконалення шкільного управління²⁰.

С.Постернак очолював видавничий відділ МНО. У 1919 р. він – голова популярно-наукового відділу “Всевидав” у Києві, заввідділом учительських шкіл МНО. За його редакцією видано низку праць О.Музиченка, Каптерева, В.Родникова, А.Володимирського, М.Монтессорі. Він опублікував ряд матеріалів про бібліотечну справу, освітні, краєзнавчі та наукові проблеми. Жвавий інтерес у сучасників викликала його стаття “Постановка справи підготовки вчителів за часи революції в Росії й на Україні”, видрукована у журналі “Вільна українська школа”.

Монографія Степана Постернака “Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.” стала своєрідним підсумком розвитку національно-демократичного напрямку української історіографії в галузі освіти, який сформувався та переважав в Україні у 1917–1920 рр. Автор, аналізуючи зміст освітньої політики, наголошує, що вона здійснювалася за широкої підтримки з боку української громадськості. Це й забезпечило успіх здійснення національно-демократичних перетворень, насамперед у початковій та середній освіті. Належна увага приділена діяльності українських урядів періоду революції та громадських організацій із реформування навчальних закладів, наводиться досить цікавий узагальнений та статистичний матеріал про кількість нижчих і вищих початкових та середніх шкіл. С.Постернак констатує, що уніфікація різнотипових початкових шкіл дореволюційної доби та повсюдне зростання їх кількості є наслідком урядової політики та громадського руху за створення “єдиної школи” і здійснення програми всенародного навчання. Розглядаючи проблеми середньої освіти, він звернув увагу на значення нової законодавчої бази діяльності педагогічних колективів гімназій і реальних училищ, зокрема для подолання негативної ролі деяких батьківських комітетів середніх шкіл у процесі їх українізації. У монографії висвітлено також діяльність владних структур у справі підготовки вчителів, розширення мережі фахових середніх навчальних закладів, системи вищої освіти. Також проаналізовано матеріальне становище вчительства та шкільних закладів, характеризується вплив Всеукраїнської вчительської спілки на національне шкільництво²¹.

С.Постернак розкрив процес розвитку освіти й системи управління галуззю в Україні за такими періодами розвитку державного управління:

1. Влада Тимчасового уряду до видання Центральною Радою першого Універсалу (з 27 квітня по 10 червня 1917 р.).
2. Україна на шляху до “куцої” автономії на підставі першого Універсалу, а також утворення Генерального секретаріату освіти (з 10 червня по 3 липня 1917 р.).
3. “Куца” автономія України, визнана Тимчасовим російським урядом (з 3 липня по 7 листопада 1917 р.).
4. Українська Народна Республіка (з 7 листопада 1917 р. по 25 січня 1918 р.).
5. Встановлення в Україні радянської влади (січень-лютий 1918 р.).
6. Останні дні Центральної Ради (березень-квітень 1918 р.).
7. Гетьманщина (з 30 квітня по 15 грудня 1918 р.).
8. Директорія (друга половина грудня – січень 1919 р.).
9. Встановлення в Україні радянської влади (від лютого до половини серпня 1919 р.).
10. Період від вересня до грудня 1912 р., “коли весь рух поставлений під прапором єдиної неділимій Росії”²².

Разом з тим, незважаючи на строкатість та субстратну різноякість зазначених періодів, автор проаналізував політику й процес формування державних органів управління освітою в Україні, висловив власні судження із цього приводу, дав оцінку (інколи суб’єктивну) періодам Гетьманату й встановленню радянської влади, зазначаючи, що українська національна школа не стала реальністю на теренах всієї України. Він наголошував: “І сум огортає серце, коли уявити собі, якими б колосальними кроками пішов уперед український народ, якби весь час революції своєю волею, спокійно, без поворотів, без постійних перерв міг проводити творчу будівничу освітню роботу”²³.

Проте описово-збиральний, інтуїтивно-емпіричний рівень дослідження феноменології освіти й системи управління не дозволив автору на доказово-теоретичному рівні розкрити процес становлення й розвитку центральних органів державної виконавчої влади, управління вищою освітою, структуру й повноваження місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в галузі освіти. Однак, на думку С.В.Майбороди, дослідження С.Постернака й нині є основною працею з історії розвитку освіти в Україні у 1917–1919 рр.²⁴.

В передмові до книги, датованій 1 грудня 1919 р., С.Постернак зазначає про неможливість об’єктивного дослідження революційних подій, які були ще надто “живі”, наголошує на відсутності доступу дослідників до

архівних, статистичних матеріалів не тому, що такий доступ заборонений, а, в першу чергу, в зв'язку з тим, що “бувше Міністерство Народної Освіти подавало дуже мало інформації про свою діяльність і про розвиток освітнього руху на Україні, не спромігшись видати ні одного бюлетеню”. Автор вказує на складність тісних регулярних відносин між центральним освітнім відомством і органами управління освітою, навчальними закладами в регіонах. Як об'єктивний чинник, вказує на часту зміну політичної ситуації, що наклала відбиток й на громадське, освітнє життя. Вказані обставини. На думку автора, “... не давали змоги висловитися так, як те було б бажаним”²⁵.

У короткому супроводі від Всеукраїнського видавничого союзу наголошується, що ця праця “мала бути додатком до книжки П.Каптерева “Нові заходи в організації народної освіти й середньої школи”. З такою метою була замовлена й написана вищезазначена робота С.Постернака. Непереможні технічні умови друку не дають змоги видавництву випустити роботу С.Постернака разом з книжкою”²⁶. Книга побачила світ, ймовірно, на початку 1920 р. у київському видавничому товаристві “Друкар” (серія “Педагогічно-психологічна бібліотека”)

Монографія складається з короткої передмови автора, вступу, де розкривається національний характер освітнього руху в Україні впродовж періоду революції, й таких розділів: “II. Велика революція на Україні й освітній рух; III. Реформа школи й освіти на Україні – рух за рідну школу й освіту; IV. Реформа школи й освіти на Україні – на шляху до єдиної, вільної, трудової школи; V. Народня школа й всенародне навчання; VI. Із історії середньої школи на Україні; VII. Із історії вищої школи на Україні; VIII. Організація професійної освіти на Україні; IX. Підготовка вчительства; X. Освітній рух в галузі позашкільної освіти й дошкільного виховання; XI. Заходи по розвитку науки й мистецтва на Україні в часи революції; XII. Книга й підручник за часи революції на Україні; XIII. Із історії вчительства на Україні”.

В цілому, дана монографія важлива при вивченні історії освіти в Україні періоду національно-визвольної революції.

Встановлено, що для підготовки узагальнюючих досліджень з історії освіти в Україні її використали С.О.Сірополко, Г.Васькович, з історії української революції – Д.І.Дорошенко, а також сучасні науковці: М.Г.Кукурудзяк, М.М.Собчинська, О.М.Завальнюк, Ю.В.Телячий, В.К.Майборода, С.В.Майборода, Д.Ф.Розовик та ін.

З приходом у Київ більшовиків (1919 р.) С.Постернак залишився в столиці й разом з іншими відомими педагогами продовжив працю в справі розбудови народної освіти в складі “Комісії по перегляді і здійсненню

єдиної трудової школи при шкільному відділі Народного Комісаріату освіти”, очолюваної заступником наркома освіти УРСР Салько²⁷.

Комісія погодилась з основними засадами шкільної реформи в Україні й видала “Декларацію Київського союзу учителів-інтернаціоналістів”, у якій зазначалося: “Учителі-інтернаціоналісти, стоячи на ґрунті класової боротьби і не придаючи ніякого значення національним забобонам, визначають за всіма заселяючими Україну народами повне право національного самовизначення, через яке лежить найближчий шлях до підняття народних мас до інтернаціональної самосвідомості”²⁸.

С.Постернак проводив активну пропагандистську роботу.

Читав лекції на педагогічні теми в Таганрозі, Києві, Житомирі, Херсоні, Конотопі, Ейську, Тихорі, Звенигородці, Рівному, Валках, Ніжині, Чигирині, Черкасах та ін.²⁹.

Крім того, він був головою популярно-наукового відділу Всевидаву у Києві, головою і відповідальним редактором товариства “Книга” Київської губнаросвіти, головою і редактором педагогічно-психологічної секції “Книгоспілки”. Після завершення визвольних змагань очолював педагогічно-психологічну секцію Київського крайвидаву і Вукоопспілки, працював вченим секретарем комісії для складання “Енциклопедичного словника”³⁰.

У 1921 р. стає членом ВУАН. Тоді ж обійняв посаду керівника секції історії освіти в складі педагогічної комісії ВУАН³¹. У 1923 р. очолив координаційну роботу всіх комісій із складання “Енциклопедичного словника”, став позаштатним постійним співробітником науково-педагогічної комісії при ВУАН.

Враховуючи визначні здобутки С.П.Постернака в галузі бібліотечної роботи, з березня 1922 р. його призначили директором Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Крім того, він очолював секцію академбібліотекарів м.Києва³². Впродовж 1923–1929 рр. Степан Постернак був співредактором (разом із В.Козловським і М.Сагардою) “Бібліотечного Збірника” ВБ України (чч.І–ІІІ, 1926–1927 рр.), “Журналу бібліотекознавства та бібліографії” (чч.І–ІІІ, 1927–1929 рр.). В цей час з’явилися його праці з історії Всенародної бібліотеки України, з теорії бібліографії та бібліотекознавства³³. Був одним із авторів “Статуту Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук у м.Києві”³⁴.

Степан Пилипович Постернак був організатором і учасником багатьох педагогічних і бібліотечних форумів. В 1924, 1926 рр. він – делегат бібліографічних з’їздів РСФСР, в 1923–1926 рр. – делегат шести бібліотечних з’їздів, що відбувалися в РСФСР і УРСР. Учасник двох пленумів Укрнауки, делегат Всесоюзного краєзнавчого з’їзду³⁵.

Чорна хвиля сталінських репресій не обминула й С.Постернака. На початку 1930-х років його було заарештовано³⁶. Подальша доля невідома.

Такий життєвий і творчий шлях пройшов С.П.Постернак – український педагог, дослідник, бібліотекознавець, патріот України. Загалом, його біографія й нині залишається невивченою, що відкриває перспективи наукових пошуків для істориків національної освіти, науки і культури.

Примітки

1. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. Навч. посіб. / В.Литвин, В.Гусев, А.Слюсаренко та ін. – К., 2002. – С.102, 105.
2. *Постернак С.П.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К., 1920.
3. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Національна бібліотека ім. В.Вернадського. Редкол.: О.Онищенко (голова) та ін. – К., 2001.
4. *Телячий Ю.В.* Педагогічна і громадська діяльність Степана Постернака в період української державності (1917–1919 рр.) // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави. Зб. наук. праць (за матеріалами міжн. наук.-прак. конф., м.Хмельницький, 23-24 жовтня 1997 р.). – Хмельницький, 1998. – С.87-88; Його ж. Степан Постернак і його вклад в розбудову національної світи в період української державності (1917–1920 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К., 1999. – Вип.7. – С.248-252.
5. Особова справа Постернака С.П. // Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5729. – Арк.1-3.
6. Там же. – Арк.1.
7. Там же. – Арк.2.
8. Там же. – Арк.1 зв.
9. Там же. – Арк.2.
10. Там же. – Арк.3.
11. *Кукурудзяк М., Собчинська М.* З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.135.
12. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920). – К., 1996. – С.1635.
13. Центральний державний історичний архів України (м.Київ). – Ф.707. – Оп.300. – Спр.38. – Арк.2.
14. Там же. – Оп.311. – Спр.1. – Арк.171.
15. *Телячий Ю.* Степан Постернак... – С.250.
16. ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.125.
17. Там же. – Спр.17. – Арк.1.

18. *Завальнюк О., Телячий Ю.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.54.
19. Село: орган Подільської губернської народної управи. – 1918. – 24 серпня. – №19. – С.13-14.
20. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1-5 зв.
21. *Завальнюк О., Телячий Ю.* Названа праця. – С.7.
22. *Постернак С.* Названа праця. – С.14-15.
23. Там же. – С.12.
24. *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): Моногр. – К., 2000. – С.16-17.
25. *Постернак С.* Названа праця. – С.3
26. Там же. – С.4.
27. *Васькович Г.* Названа праця. – С.24.
28. Там же. – С.122.
29. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5729. – Арк.2.
30. Там же. – Арк.2.
31. Історія Академії наук України (1918–1923): Документи і матеріали. – К., 1993. – С.534.
32. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5729. – Арк.2 зв.
33. Енциклопедія українознавства: словникова частина. Гол. ред. В.Кубійович / перев. в Україні. – Львів, 1996. – Т.5. – С.2275.
34. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліогр. вид. / НАН України. Національна бібліотека ім. В.Вернадського. – С.204.
35. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.5729. – Арк.3.
36. *Прокопчук В.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С.93.

Резюме

В статье рассматривается жизненный путь и творческая деятельность С.Ф.Постернака, его вклад в создание национальной системы образования, анализируется творческое наследие педагога, библиотковеда.

Ключевые слова: *национальная система образования, творческое наследие.*

Одержано 20 жовтня 2005 р.

ОСВІТА ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ – ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ “ПРОСВІТ” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1917–1922 рр.)

У статті розкривається діяльність сільських “Просвіт” Правобережної України у контексті розвитку освіти дорослого населення, її труднощі та здобутки протягом 1917–1922 рр.

Ключові слова: “Просвіта”, Народний Дім, Правобережна Україна, Департамент позашкільної освіти, освіта, книгозбірня, хата-читальня, курси, школа.

За сучасних умов розвитку українського суспільства виникла потреба у всебічному об’єктивному вивченні історії культурно-освітніх товариств “Просвіта”, оскільки це самобутнє явище викликало впродовж десятиліть неоднозначні оцінки. Протягом всього періоду існування просвітницьких осередків їх діяльність у цілому характеризувалась позитивно. Так, розкривались найрізноманітніші форми роботи серед населення, роль і місце “Просвіт” у суспільно-політичних, культурно-освітніх процесах, вплив товариств на підняття національної свідомості громадян тощо. Проте існувала література суто критичного характеру. Серед неї виділяється праця В.Торського “Українська державність і нова роля “Просвіт”, опублікована у 1918 р. У ній автор прискіпливо підійшов до оцінки товариств, зазначив, що діяльність їх була пасивною¹.

У радянський період спостерігалось негативне ставлення до “Просвіт”, їх діяльності. В історичній літературі ці організації висвітлювались у чорних тонах, необ’єктивно або взагалі інформація про них була відсутня.

Сучасні вітчизняні дослідники О.В.Лисенко², О.М.Герман³, С.А.Масюк⁴, Л.І.Євселевський⁵, С.Я.Фарина⁵, В.С.Лозовий⁶, та інші у своїх роботах значне місце відводять ролі просвітницьких осередків у національно-визвольних змаганнях українського народу, аналізують процес утворення “Просвіт” у різних регіонах держави, розкривають форми і методи культурно-освітньої праці просвітян, показують їх участь у створенні навчальних закладів тощо. Однак зазначені вчені вивчали історію переважно губернських та інших міських товариств. У той же час провінційні “Просвіти” випадали з їх поля зору або досліджувались фрагментарно.

Виходячи з цього, публікація має на меті висвітлити особливості діяльності сільських товариств у контексті їх внеску у розвиток освіти дорослого населення на території Правобережної України у 1917–1922 рр.

Наслідком політики царського уряду до 1917 р. у галузі освіти став надзвичайно низький рівень грамотності як серед дітей, так і дорослого населення. Відтак, сільські товариства значну увагу приділяли розвитку позашкільної освіти у краї.

У післяреволюційний період надруковано матеріали очевидців тих подій – публікації, брошури, мемуарна література тощо. Автори розмірковували над питанням ролі освіти дорослого населення для майбутньої держави, організації навчання, подолання проблем, що виникали на шляху утворення закладів тощо. Так, у брошурі “Яку користь дають товариства “Просвіта” та Народній Дім і як їх закладати” невідомого автора зазначалось, що навчитись грамоті дорослій людині важко. Проте за “15–20 уроків вона вже може читати”⁷.

Звідусіль лунали заклики засновувати “Просвіти”, а при них курси для дорослих⁸. Тогочасна преса повідомляла про масові факти організації різноманітних освітніх закладів для населення⁹. Сільські “Просвіти” відгукнулись на це внесенням у свої статутні документи пунктів про утворення закладів для дорослих людей¹⁰.

Утворення освітніх закладів для дорослих було нелегкою справою. Необхідно було потурбуватись про помешкання, роздобути підручники, канцелярське приладдя. Значною проблемою у зимовий період стали пошуки пального для освітніх закладів. Важливим було знайти відповідних кваліфікованих лекторів.

Долаючи негаразди, провінційні “Просвіти” розпочали важку роботу із надання освіти дорослому населенню. Під помешкання відводились кімнати у місцевих школах, у колишніх маетках поміщиків, священників, просвітницьких будинках або хаті якогось селянина. Підручники закупували у губернських, повітових центрах, а у випадку їх відсутності користувались тим, що було в наявності. Лекторами на курсах призначались, як правило, представники місцевого населення. Це були переважно учителі, фельдшери, просвітяни. Зважаючи на сільськогосподарські роботи, у яких були задіяні селяни, провінційні товариства старались організувати навчання восени та взимку.

Питання освіти дорослого населення постало на I Всеукраїнському з’їзді “Просвіт”, який відбувся 20–23 вересня 1917 р. Делегат форуму М.Ярмоленко у своїй доповіді зауважив, що дорослих людей важче вчити, і закликав присутніх домагатись для них виділення коштів не менше, ніж на шкільну освіту¹¹.

Значною проблемою у становленні цієї справи на місцях була нестача методичних матеріалів, які забезпечували б процес навчання. Тому сільські “Просвіти” надсилали прохання до Департаменту позашкільної

освіти та інших органів влади вислати їм існуючі програми курсів для дорослих, конспекти народних читань, а також всі інші відповідні матеріали. Окрім цього, деякі товариства, як, наприклад, Головківське Чигиринського повіту Київської губернії, зважаючи на важливість організації справи освіти дорослих і з метою прискорення надходження інформації, готове було заплатити гроші¹².

Враховуючи значні проблеми в організації освіти дорослих, просвітницькі товариства різних губерній координували діяльність із приводу вирішення цього питання. Так, рада Могилянського товариства Гайсинського повіту на Поділлі на своєму засіданні 25 вересня 1918 р. ухвалила рішення приступити “до відкриття в с.Могильні на Поділлі... гімназії для дорослих” (з 4-річним курсом). Селяни, закінчивши її, отримали б середню освіту. Не маючи достатніх фінансових засобів, сільські просвітяни звернулись по допомогу до Київської “Просвіти” із проханням “допомогти практичними порадами”¹³. Організація зазначених освітніх закладів передбачала складну процедуру: необхідно було подати прохання у Комісаріат освіти, зазначивши педагогічний персонал гімназії, місце її розташування, джерела фінансування, розмір зарплати працівників тощо. Сприяючи освіті населення, просвітяни по можливості забезпечували учнів, переважно вихідців із найбідніших родин, підручниками, шкільним приладдям.

Важливим питанням щодо організації закладів для дорослих стала чисельність слухачів. Вона була різною і залежала від загальної кількості неосвічених людей у селі, можливостей “Просвіти”, бажання селян підвищити свій освітній рівень тощо. Були випадки, коли мешканці того чи іншого селища відмовлялись відвідувати курси чи школи, вважаючи їх непотрібними для себе. У цілому ж кількість слухачів коливалась від кількох чоловік до сотні. Так, Ягубецька “Просвіта” Уманського повіту Київської губернії мала на курсах 97 чоловік¹⁴.

У 1918 р. голова Департаменту позашкільної освіти С.Русова зазначала, що 80% українського населення неписьменне¹⁵. З огляду на це, освіта дорослого населення набувала виняткової ваги. Подальший розвиток ця справа отримала на II з'їзді “Просвіт”, який відбувся 3-5 листопада 1918 р. На форумі було зазначено, що вечірні школи мають 2 завдання: 1) навчити дорослих людей грамоті: читати, писати, рахувати; 2) поширити загальний розвиток дорослого населення, даючи йому найпростіші знання, при цьому не забуваючи про “моральне виховання”¹⁶.

Новий імпульс розвитку освіта дорослого населення отримала із приходом до влади Директорії УНР. Для губернських та повітових комісарів освіти була розроблена інструкція, за якою заклади для дорослих

поділялись на групи грамотності та групи додаткових і загальних знань. Згідно наказу міністерства освіти від 30 січня 1919 р., викладання всіх предметів на курсах для дорослих повинно здійснюватись українською мовою¹⁷.

На початку 1919 р. міністерство народної освіти закликала повітові управи, просвітницькі організації терміново вжити заходів для поширення освіти для дорослого населення. Найбільш придатними для цього формами влада вважала вечірні школи й книгозбірні, які необхідно було створювати по можливості у всіх селах¹⁸. Тим осередкам, де працювали такі заклади, міністерство виділяло допомогу. Обов'язковою умовою надання такої фінансової підтримки було реєстрація закладів освіти для дорослих.

За сприяння влади і “Просвіт” у регіоні відкривались освітні заклади для дорослих. Так, у с.Баламутівка Проскурівського повіту Подільської губернії відкрито вечірню школу для дорослих. Навчання у ній проводилось щодня, крім неділь і свят, з 5 до 9-ї години вечора. Лекції для дорослих читали: з релігії – священник П.Любенецький, з географії й письменства – Г.Качан, з арифметики й природознавства – С.Турський, з історії України, гігієни й співів – Г.Мельник¹⁹.

У 1919 р. В.Чередниченко – активна діячка просвітницького руху, у своїй публікації “Про “Просвіти” зауважувала, що “на Україні не повинно бути ні одного неграмотного українця”²⁰. Враховуючи роль освічених людей для держави, міністерство народної освіти надіслало розпорядження про організацію на місцях 2-місячних загальноосвітніх курсів для дорослих. Департамент позашкільної освіти запропонував місцевим самоврядуванням у співпраці із культурно-освітніми організаціями, в тому числі “Просвітами”, негайно приступити до відкриття відповідних закладів²¹. У сільській місцевості організувались вечірні та недільні курси, а для селян, які закінчили початкову школу – доповнюючі²². Щодо шкіл для дорослих, то вони склались, як правило, з 2 груп: грамотності та додаткових і загальних знань. Проте перешкодою у процесі становлення освітньої справи на селі стало те, що держава не могла забезпечити вчителям достойну оплату праці. Погіршувало становище й те, що у 1919 р. посилювалися інфляційні тенденції й педагоги, в тому числі й просвітяни, через низьку зарплату залишали свої посади. Суттєвою перешкодою на шляху освіти дорослих стало прифронтове положення окремих сіл²³.

Радянська влада також надавала освіті дорослого населення виняткового значення. На місцях ухвалювались рішення про відкриття навчальних закладів. Так, делегати з'їзду завідуючих відділами народівити Київського повіту постановили, щоб всі “Просвіти” вжили заходів для орга-

нізації курсів для дорослих²⁴. Більше того, окремі осередки почали створювати навіть секції, які відповідали за цю ділянку роботи.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що відкриття закладів для дорослих у 1920 р. було нелегкою справою. Це красномовно підтверджує план роботи літературно-видавничої секції Краснопільської “Просвіти” Житомирського повіту Волинської губернії, який передбачав широку підготовчу роботу щодо організації курсів. По-перше, необхідно було підшукати помешкання, по-друге, визначити кількість слухачів, по-третє, скласти програму курсів, по-четверте, підібрати і закупити підручники для слухачів і лекторів, а також запросити до читання лекцій місцевих інтелігентів²⁵.

Через велику кількість бажаючих відвідувати курси чи школи для дорослого населення, при багатьох сільських товариствах регіону були утворені класи. Структуру навчального процесу у таких закладах можна простежити по курсах для дорослих у с. Червін, що на Волині (табл. №1)²⁶.

Таблиця №1. Кількість годин, відведених на навчальні дисципліни на курсах для дорослих при Червінській “Просвіті” у 1920 р.

№ п/п	Предмети	Класи		
		I	II	III
1	Рідна мова	6	4	3
2	Арифметика	4	4	3
3	Письмо	6	—	—
4	Російська мова	—	3	2
5	Історія	—	2	2
6	Географія	—	2	2
7	Геометрія	—	—	2
8	Природознавство	—	3	2
9	Фізика	—	—	2
10	Сільське господарство	2	2	2
11	Політична економія	—	1	1
12	Соціологія	2	2	2
13	Історія праці	1	1	1
14	Всього	21	24	24

З таблиці видно, що під час навчання слухачі вчилися читати, писати, рахувати, здобували теоретичні знання із таких дисциплін, як: рідна мова, арифметика, історія, природознавство, фізика, соціологія тощо. Разом з тим, селяни отримували практичні навички, зокрема вчилися складати листи, переказувати тексти тощо. Вчителі зазначених курсів мали щотижневе навантаження, що ілюструє таблиця №2²⁷.

Таблиця №2. Щотижнєве навантаження вчителів на курсах для дорослих при Червінській “Просвіті” у 1920 р.

№ п/п	Прізвище вчителя	Тижнєве навантаження (годин)	Кількість годин, відведених на підготовку до лекції	Кількість годин, відведених на перевірку зошитів	Загальна кількість годин
1	М.Фотінський	5	5	2	12
2	Є.Невеліч	10	10	—	20
3	М.Соболевський	9	9	3	21
4	Ю.Сімура	12	6	6	24
5	Л.Желтовська	4	4	—	8
6	Л.Желтовський	8	8	2	18
7	М.Корнілович	5	5	3	13
8	М.Тімошев	7	5	—	12

24 лютого 1920 р. Слободищенська “Просвіта” Житомирського повіту відкрила вечірні заняття для дорослих. На них перебувало 80 слухачів, з яких сформовано було три групи. Заняття вели вчителі місцевої школи. Окрім цього, два рази на тиждень відбувались читання літератури на історичну тематику і художніх творів. На ці читання приходило найбільше слухачів²⁸.

Зважаючи на складність суспільно-політичної ситуації, міністерство народної освіти запропонувало просвітницьким установам, щоб при вечірніх школах подавалась об’єктивна інформація про політичне становище у державі. Такі освітні заклади могли розраховувати на допомогу згаданого міністерства та місцевих органів влади, тим більше, що утримувати школи для дорослих виключно силами “Просвіт” було дуже важко. На адресу повітових відділів народної освіти приходили кошториси на утримання закладів для дорослих. Фінансові витрати відповідних установ характеризує кошторис згаданого товариства с.Слободище, з якого видно, що на потреби школи потрібно 256500 крб. При цьому кошти планувалось витратити на придбання зошитів, газу і крейди, не рахуючи оплати праці лекторів, найму помешкань та інших необхідних видатків. З 1 грудня 1920 р., коли школа була відкрита, у ній нараховувалось 79 учнів: у першій групі – 25 чоловік, другій – 21, третій – 33. Для вивчення пропонувались наступні предмети: українська мова, арифметика, історія України, географія України, природознавство, геометрія і співи²⁹. Зва-

жаючи на важкий фінансовий стан у державі, частину видатків несли сільські товариства. Кошти залучались із різних джерел, наприклад із оплати квитків за вистави, концерти, інші заходи, а також використовувались допомога сільської громади, добровільні пожертви тощо. Проте через недостатнє матеріально-технічне забезпечення, брак кваліфікованих кадрів та коштів частина відповідних закладів діяла нерегулярно.

На Поділлі утворення освітніх закладів для дорослих у цей час також мало важливе значення. Це можна побачити із того, що плануючи свою діяльність, просвітницькі товариства вважали за потрібне найперше відкривати заклади для дорослих. Незважаючи на значні утиски із боку влади, сільські “Просвіти” сприяли відкриттю вечірніх шкіл для дорослих у селах Балинської волості Кам’янецького повіту: Балині, Зеленчі, Заліссі і Слобідці Балинській³⁰.

На курси, крім неосвічених селян, записувались і малограмотні, бажаючи поглибити свої знання. Так, на курсах для дорослих при “Просвіті” с.Висока Піч Житомирського повіту з 15.10. 1920 р. до 1.1. 1921 р. 4 викладачі навчали 16 осіб, з них 9 “грамотних” і 7 неграмотних. На тиждень приходилось 8 лекцій. Всього було проведено 18 лекцій з української мови, 2 – з арифметики і геометрії, 6 – з історії України, 8 – з літератури, 6 – з географії, 9 – з природознавства, 4 – з гігієни, 11 – лекції на політичні теми³¹.

Про організацію закладів для дорослих йшла мова на з’їзді “Просвіт” у Луцьку, який відбувся 15 лютого 1921 р. Так, у його постановках зазначалось про необхідність організації курсів для дорослих. При цьому держава повинна була підтримати позашкільну освіту матеріально³². У зв’язку із цим, Котелянською “Просвітою” Житомирського повіту були утворені курси, програма яких мала за мету ліквідувати неписьменність і розширити політико-економічний світогляд слухачів. Лекції передбачались як для неграмотних, так і грамотних селян. Для всіх слухачів пропонувались наступні дисципліни: рідна мова, арифметика, природознавство, історія, географія, історія української літератури, анатомія, гігієна, політична економія, і звичайно, історія соціалізму. На організацію навчання товариство запросило у повітвідділу народівити 60 тис. крб.³³.

Тогочасна преса повідомляла про факти відкриття освітніх закладів для дорослих у регіоні. Так, газета “Вісти” Кам’янець-Подільського військово-революційного комітету зазначала, що майже при кожній “Просвіті” Кам’янецького повіту відкривались школи для дорослих³⁴.

Курси для дорослих мали свою спеціалізацію. Окремі з них організовувались виключно для малозабезпеченого населення, зокрема Горбовичська “Просвіта” Київського повіту влаштувала такі курси. Їх відвіду-

вало всього 8 слухачів, оскільки у більшості селян був низький рівень свідомості. До того ж, окремі селяни вважали образливим для себе відвідувати навчальні заклади. Просвітяни пояснювали їм доцільність отримання освіти, але така робота не завжди давала позитивний результат³⁵. Сівська “Просвіта” того ж повіту здійснювала навчання всього 5 чоловік. Заняття проводились протягом 15 годин на тиждень у помешканні школи. Навчальною програмою курсів були передбачені практичні заняття³⁶.

Окремі провінційні товариства у 1921 р., бажаючи визначити освітній рівень селян, проводили перепис грамотного, малограмотного і неграмотного населення. Такі дії передбачали здійснити просвітяни Жилинської “Просвіти” Київського повіту. Вони вирішили опитати людей віком від 18 до 40 років. З цієї метою село поділялось на 6 ділянок між членами Ради. У 3-денний термін інформацію необхідно було подати до канцелярії осередку³⁷.

Значну увагу влада приділяла освіті дорослого населення на місцях. Так, із плану роботи Житомирського повітового відділу народів ми дізнаємось про рішення відкрити курси із підготовки учителів для шкіл ліквідації неписьменності у кожному волосному центрі. Крім цього, передбачалось утворити спеціальні волосні та сільські комісії із ліквідації неосвіченості у складі голови “Просвіти” і завідуючого школою та ін.³⁸. Одночасно з цим, усі подільські волосні відділи народів отримали розпорядження із Кам’янця подати інформацію про те, з якого часу існують освітні заклади для дорослих, кількість лекторів і слухачів у них³⁹.

У 1921 р. відбувся III з’їзд голів волосних і сільських ревкомів Звенигородського повіту Київської губернії. На ньому була піддана критиці діяльність “Просвіт” за те, що вони головну увагу звертали на постановку театральних заходів і не вважали за потрібне давати селянам політичну освіту. З огляду на це, з’їзд постановив: “Просвіти” повинні розпочати енергійну працю в справі боротьби з безграмотністю, для чого вони повинні головну увагу звернути не на вистави, а на влаштування курсів грамоти, лекцій, хат-читалень”⁴⁰.

У 1921 р. на шляху освіти дорослих стала Червона армія. Житомирський повітвідділ народів отримав повідомлення від завідуючого Фасовським волосним відділом про те, що у волості вечірні школи відсутні. Причиною цього була мобілізація селян, які бажали вчитись до лав Червоної армії⁴¹. А у Черняхівській волості того ж повіту, як зазначалось у повідомленні, на заваді навчанню стали обшуки шкіл для дорослих, які проводились із метою вияву дезертирів⁴². Крім цього, освітні заклади не відкривались за відсутності помешкань, матеріально-технічного забезпечення, палива тощо.

Навесні 1922 р. органи Липовецького повітполітосвіти і наросвіти надіслали просвітницьким товариствам “обіжного” листа. У ньому пропонувалось провести облік неписьмених людей віком від 10 до 50 років і надіслати їх списки у повіт не пізніше 1 квітня цього ж року⁴³. Подальша робота провінційних “Просвіт” у справі освіти дорослого населення була припинена у зв’язку із ліквідацією осередків органами радянської влади.

Таким чином, у 1917–1922 рр. важливою для майбутнього Української держави була справа освіти дорослого населення. Значну роль у її поширенні відіграли сільські “Просвіти” Правобережної України. Просвітницькі товариства, долаючи перешкоди у своїй діяльності, сприяли піднесенню освіти селян регіону.

Примітки

1. *Торський В.* Українська державність і нова роля “Просвіт”. – Вовча: Друкарня каси дрібного кредиту, 1918. – С.42.
2. *Лисенко О.В.* “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): Дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 169 с.
3. *Герман О.М.* Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1995. – 24 с.
4. *Масюк С.А.* Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 143 с.
5. *Євселевський А.І., Фарина С.Я.* “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К.: Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.
6. *Лозовий В.* Подільська “Просвіта” // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам’янець-Подільський, 1995. – №4. – С.38-47.
7. Яку користь дають товариства “Просвіта” та Народній Дім і як їх закласти. – Полтава: Електрична друкарня І.А.Фрімберга, 1918. – С.7.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.809. – Арк.35.
9. По Україні // Нова рада. – 1918. – №218. – 21(8) листопада. – С.3.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.-841. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.50.
11. ЦДАВО України. – Ф.2201с. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.134.
12. ЦДАВО України. – Ф.2201с. – Оп.2. – Спр.391. – Арк.64.
13. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1447. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.13.
14. ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.42.

15. ЦДАВО України. – Ф.2201с. – Оп.1. – Спр.1002. – Арк.9.
16. ДАКО. – Ф.1447. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.18.
17. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.57.
18. ЦДАВО України. – Ф.2201с. – Оп.2. – Спр.381. – Арк.5.
19. З життя “Просвіт” на Поділлію // Село (Вид. Подільської губернської народної управи). – Кам’янець-Подільський, 1919. – №7. – С.27.
20. *Чередниченко В.* Про “Просвіти” та їх значіння задля народної культури // Просвітянин-Кооператор. – Ромен: Видання тов-ва Просвітянин-Кооператор, 1919. – Ч.12. – 15 грудня. – С.15.
21. По Поділлію // Шлях. – 1919. – Ч.33. – 25 вересня. – С.4.
22. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.190. – Арк.11 зв.
23. ДАЖО. – Ф.Р.-31. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.64.
24. ДАКО. – Ф.Р.-95. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.15.
25. ДАЖО. – Ф.Р.-31. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.164.
26. Там же. – Арк.94-95.
27. Там же. – Арк.95.
28. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.24.
29. Там же. – Арк.23, 25.
30. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р.-6. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.153.
31. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.1.
32. Державний архів Волинської області (далі – ДАВОЛ). – Ф.36. – Оп.1 а. – Спр.32. – Арк.62
33. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.5, 8.
34. По позашкільній освіті // Вісти. – 1921. – №53. – 6 лютого. – С.2.
35. ДАКО. – Ф.Р.-1162. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.15.
36. ДАКО. – Ф.Р.-94. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.11.
37. ДАКО. – Ф.Р.-94. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.6.
38. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.488.
39. Всім Волвіднаросам // Вісти. – 1921. – №56. – 10 лютого. – С.2.
40. ДАКО. – Ф.Р.-1. – Оп.1. – Спр.282. – Арк.190.
41. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.19.
42. ДАЖО. – Ф.Р.-2524. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.468.
43. ДАВО. – Ф.Р.-5009. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.199 зв.

Резюме

В статті розкривається діяльність сільських “Просвіт” Правобережної України в контексті розвитку освіти дорослого населення, її труднощі та успіхи на протязі 1917–1922 рр.

Ключові слова: “Просвіта”, Народний Дом, Правобережна Україна, Департамент зовнішнього освіти, освіта, бібліотека, хата-читальня, курси, школа.

Одержано 17 жовтня 2005 р.

УДК 94(477.43)“1917-1920”

В.Б. Стецюк

ЗЕМСТВА ТА “ПРОСВІТИ” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

Стаття присвячена взаємодії земств та “Просвіт” Правобережної України в добу визвольних змагань 1917–1920 рр., участь просвітян в роботі земського самоврядування. Особливу увагу приділено співпраці земських та просвітянських структур в сфері освіти та культурно-просвітницької роботи.

Ключові слова: земське самоврядування, “Просвіта”, культурно-просвітницька робота.

Одним із маловивчених питань історії Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. є проблема взаємодії різних громадських організацій, в тому числі і “Просвіт”, з органами місцевого самоврядування – земськими радами та управами. Потрібно відзначити, що ця проблема практично не розглянута в історичній літературі, що зумовлено майже повною закритістю досліджень подібної тематики в радянські часи. Серед сучасних дослідників її побіжно торкалися І.Верховцева¹, Є.Сохацька², В.Лозовий та В.Нестеренко³, Л.Дровозюк⁴ та інші.

Насамперед варто наголосити, що співпраця земських органів самоврядування та осередків “Просвіти” зародилась ще в дореволюційні часи. Пояснювалось це тим, що в земствах, особливо серед земських службовців, зосереджувалась велика кількість соціально активних, національно свідомих діячів. Цьому контингенту відомий земський діяч О.Моргун

дав таку характеристику: “Земство повинно було піклуватися про культурний розвиток населення – от що саме притягувало до земства поступову інтелігенцію. Починаючи з 1890-х років у земстві стали шукати притулку і ті, кого доля викидала в провінцію з причини “політичної неблагонадійності”... З національного боку земські службовці, зв’язані в щоденній роботі з українським народом, і за походженням здебільшого з українських козаків, українських селян і різночинців, перейняті були національно-українськими настроями”⁵. Тому досить часто земці активно включались в роботу “Просвіти” або ж навпаки – просвітяни, прагнучи більш активно працювати для добробуту рідного краю (а таку можливість в той час надавали практично лише земства), ставали співробітниками земських установ. Прикладом може служити незмінний голова Подільської “Просвіти” К.Г.Солуха, який 35 років пропрацював земським лікарем (10 років – у Оринінській волосній лікарні, 25 – в Подільській губернській земській лікарні)⁶. Суттєву роль відігравав і згаданий чинник – політичні переслідування, єдиним порятунком від яких нерідко ставали саме земства. Скажімо, в лютому 1912 р. після ліквідації житомирської “Просвіти” частина її членів знайшла притулок у Волинському губернському земстві⁷.

Однак лише після Лютневої революції співпраця земств та “Просвіт” змогла набути масового організованого характеру. Насамперед, вона проявилась в обранні до складу земських рад багатьох членів місцевих осередків “Просвіти”. Показово, що чимало дослідників спеціально підкреслюють винятково важливу роль “Просвіти” в демократизації земського самоврядування⁸. Як свідчать факти, просвітяни нерідко становили найбільш національно свідому та патріотично налаштовану силу в земських радах. Наприклад, у Вінницькому повіті до складу повітової земської ради вже 3 квітня 1917 р. було кооптовано двох представників Вінницької “Просвіти” – І.М.Шульгу та М.О.Литвицького. Показово, що вони фактично становили половину організованого українства в повітській раді, оскільки з 46 гласних осіб лише четверо представляли українські організації (крім двох названих, ще двоє представників Союзу подільських українців), а решта – волості та міста повіту, або ж організації національних меншин (польські, єврейські), чи професійних утворень (вчителів, кооператорів)⁹. До Подільської губернської ради та управи увійшов інший член Вінницької “Просвіти” – викладач Вінницького вчительського інституту Ю.О.Щириця, який зробив значний внесок у справу українізації школи на Поділлі.

Безумовно, ділові стосунки налагоджувались не одразу. Скажімо, Кам’янець-Подільська “Просвіта” спершу зустріла запеклий опір в питанні

ні про включення її представників до складу повітової земської ради, і навіть була змушена звернутись до Української Центральної Ради з проханням про надання моральної підтримки в цьому конфлікті¹⁰. Тим не менш, будучи допущеними до процесу демократизації Кам'янецького земства, просвітяни відіграли в ньому помітну роль. Показово, що з трьох діячів “Просвіти”, що взяли участь в зборах, двоє – П.Блонський та О.Пашенко були обрані відповідно головою та заступником голови повітової земської управи¹¹. Поступово просвітяни увійшли до складу переважної більшості земських установ Правобережжя, активно включившись до їхньої праці.

Переломним моментом у стосунках земських самоврядувань з осередками “Просвіти” можна вважати осінь 1917 р. Саме у вересні цього року на з'їзді “Просвіт” було прийнято рішення, згідно з яким представники місцевих осередків мають надавати земствам допомогу в якості інструкторів культурно-просвітницької роботи, земських лекторів, сприяти розвитку земського друку тощо. Водночас переобрання земських рад у вересні-листопаді 1917 р. сприяло входженню до їх складу значної кількості демократично налаштованих, національно свідомих діячів, що більш активно почали співпрацювати з “Просвітами”.

Головним внеском “Просвіти” та просвітян-земців в роботу місцевого самоврядування стало суттєве поживлення культурно-освітньої роботи. Зокрема Подільська губерньська земська рада за доповіддю вже згаданого Ю.Щириці в березні 1917 р. ухвалила рішення про українізацію навчальних закладів краю та демократизацію управління ними. Відповідна постанова передбачала, що в школах губернії навчання повинно вестись рідною мовою учнів. Для відповідної підготовки вчителів влітку в містах Кам'яниці, Вінниці та Балті мали бути організовані курси українознавства. З осені 1917 р. планувалось ввести в учительських семінаріях краю викладання української мови, письменства та історії України. А з осені 1918 р. викладання в подібних навчальних закладах мало вестись українською мовою¹².

Хоча головна увага приділялась розвитку початкової та середньої школи, значний внесок земство та “Просвіта” зробили у інші напрямки освіти. Наприклад, в Кам'яниці-Подільському вони спільними зусиллями створили перший в губернії дитячий садок. Сучасник описував його наступним чином: “Дітей одвідує садок в середньому – 30 душ. В більшості це – діти бідноти. При садкові діти отримують чай з хлібом і гарячий сніданок... Садок не перериває своєї роботи й на зиму. А щоби дати можливість дітям найбіднішої родини одвідувати садок взимку, Управа постановила видати на взування і одіж дітей 2500 карб”¹³.

В травні та вересні 1918 р. Відділ позашкільної освіти губерньського земства та місцева “Просвіта” проводили курси українознавства для урядовців, де викладались українська мова, історія, географія, письменство та діловодство. Їх відвідали 260 осіб¹⁴.

В листопаді 1919 р. підвідділ позашкільної освіти Летичівської повітової управи спільно з місцевими просвітянськими та кооперативними осередками організував загальноосвітні курси для селян повіту та робітників м.Летичева. Курси мали тривати шість тижнів, протягом яких їх учасникам викладалось 18 навчальних дисциплін. “Просвіти” мали право рекомендувати учасників курсів (планувалось, що на них навчатимуться по два представники від кожного населеного пункту повіту), але при цьому зобов’язувались виділити кошти на їх утримання. Цікаво також, що серед предметів, що викладались на курсах, був такий, як “Організація просвіт, спілок і інших товариств”¹⁵.

Зразком співпраці земств та “Просвіти”, а також плідної роботи просвітян в органах земського самоврядування стало створення Кам’янець-Подільського українського державного університету. Широко відомим є той факт, що головну роль в створенні університету відіграли місцева “Просвіта” та органи місцевого самоврядування – Кам’янець-Подільська міська дума, Подільська губерньська та Кам’янецька повітова земські управи. Однак варто відзначити інше – головними “шттовхачами” ідеї створення в Кам’янці вищого навчального закладу були провідні діячі подільської “Просвіти”, які в період національно-демократичної революції обійняли керівні посади в органах самоврядування: голова губерньської земської управи В.Приходько, голова повітової управи О.Пашенко, гласний міської думи О.Шульмінський¹⁶.

Чимало планів земців та просвітян в сфері освіти через складну політичну та фінансову ситуацію не вдалось реалізувати. Так, після окупації східної частини Поділля в березні 1919 р. більшовицькими військами, зупинилась розбудова на території краю мережі професійних навчальних закладів, в тому числі й створення за сприяння “Просвіти” ткацької школи у Вінницькому повіті¹⁷.

Просвітянські та земські структури докладали чимало зусиль для збереження історичної та культурної спадщини краю. Наприклад, Київська губерньська “Просвіта” взяла активну участь в упорядкуванні могили Т.Шевченка, а її керівник О.Лотоцький увійшов до складу спеціальної комісії під керівництвом голови губерньської управи С.Петлюри, зайнявши в ній місце заступника голови комісії. На викупленій землі біля Чернечої гори було створено комплекс “Тарасовий стан”, де розпочалось будівництво готелю в українському стилі, встановлено зв’язок з Києвом

пошейним шляхом та по Дніпру човнами, завезено обладнання, будівельні матеріали, створено станцію земської пошти. Плідна робота комісії дозволила невдовзі перетворити комплекс у видатний культурний центр всеукраїнського значення¹⁸.

Активно співпрацювали земські та просвітянські структури у видавничій сфері. Наприклад, в період 1918–1919 рр. принаймні три подільські часописи були результатом співпраці земств та “Просвіт”: газета “Життя Поділля” та педагогічний журнал “Основа” у Кам’янці-Подільському видавались за підтримки місцевої “Просвіти”¹⁹, а вінницька газета “Шлях” (друкований орган Вінницької “Просвіти”) – від повітової земської управи²⁰.

Земства надавали “Просвітам” фінансову підтримку, сприяли відкриттю їх філій, відкривали народні будинки, бібліотеки-читальні, надавали підручники, комплектували бібліотеки тощо. В селах Київського повіту Ставищі, Сопин і Шкарівці повітове земство виділило кошти на влаштування місцевих відділень “Просвіти” та бібліотек-читалень²¹. У с.Терновка Черкаського повіту місцевий осередок “Просвіти” надав допомогу земству в будівництві народного будинку. В с.Яблонці Київського повіту за участі земства було організовано молодіжну філію “Просвіти”²². У 1920 р. Подільське губернське земство виділило Вінницькій “Просвіті” 50 тис. крб. на організаційні роботи²³.

Свою повагу до просвітян земство всіляко підкреслювало та демонструвало. Зокрема, коли на початку вересня 1919 р. громадськість Поділля відзначала ювілей професійної та громадської роботи К.Солухи – засновника і багаторічного керівника подільської “Просвіти”, то в організації урочистого вечора взяли активну участь губернське, Кам’янечке повітове та Оринінське волосне земства. На самому ж святкуванні, що відбулось 14 вересня в Українському клубі, представник губернської управи зачитав вітання ювіляру та оголосив про призначення земством стипендії імені К.Солухи в місцевому університеті²⁴.

Цікаво, що “Просвіти” в період революції нерідко ставились до органів земського самоврядування як до свого керівництва, принаймні в справі розвитку народної освіти та культури. Осередки “Просвіти” звітували перед земствами про виконану роботу, звертались по допомогу (і, як ми вже бачили, в більшості випадків її отримували), координували свої дії з планами земських самоврядувань. Наприклад, Глибичанська “Просвіта” Ушицького повіту 6 листопада 1919 р. повідомляла губернській управі, що має книжки, свою школу та влаштує лекції серед населення. Водночас просвітяни жалілись, що “гостро відчувається брак книжок та коштів” і просили допомоги земства, насамперед історичною та сільсько-

господарською літературою²⁵. Літинська “Просвіта”, відновивши діяльність після визволення повіту від більшовиків, також повідомила про це губернську управу, наголосивши на необхідності підтримки з боку земства, насамперед літературою²⁶.

Останнім документально зафіксованим фактом співпраці земств та “Просвіт” регіону стало створення в червні 1920 р. Подільської районної української національної Ради, яка охопила 4 повіти: Кам’янецький, Новоушицький, Проскурівський і Летичівський. Метою її роботи було проголошено об’єднання всіх національних сил, боротьба за міцну самостійність УНР тощо. Базою для створення Ради стало місцеве земське самоврядування, а всього вона включала представників більш ніж від двадцяти національних організацій. Ввійшов до складу Ради і представник “Просвіти”²⁷. Щоправда, організація проіснувала недовго і після захоплення Кам’янця-Подільського більшовицькими військами була ліквідована. Водночас було розігнано і всі земські структури.

Як бачимо, в 1917–1920 рр. земське самоврядування та “Просвіти” Правобережжя продемонстрували низку зразків ефективної взаємодії громадської організації та місцевого самоврядування. “Просвіти” відіграли помітну роль в демократизації земських рад, а згодом просвітяни зробили значний внесок в роботу земств, насамперед культурно-просвітницького спрямування. Водночас, земства змогли підтримати діяльність осередків “Просвіти” матеріальними ресурсами (кошти, приміщення тощо). На жаль, складна політична ситуація завадила логічному розвитку цієї співпраці, хоча вона є цінним уроком для сучасної розбудови місцевого самоврядування в Україні.

Примітки

1. *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 235 с.
2. *Сохацька Є.* Олімпіада Пащенко – діячка “Просвіти” та організатор українського шкільництва на Кам’яничині // *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. – Кам’янець-Подільський, 1996. – С.85-95.
3. *Лозовий В., Нестеренко В.* “Просвіта” на Поділлі в добу національно-визвольних змагань // *Там же*. – С.28-40.
4. *Дровозюк А.М.* Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр. – Вінниця, 1997. – 47 с.
5. *Моргул О.* Українські діячі в земствах // *Український історик*. – 1967. – Ч.1-3 (21-23). – С.63-64.
6. Україна. – 1919. – 3 вересня. – С.4.
7. *Верховцева І.Г.* Названа праця. – С.69.

8. *Дровозюк Л.М.* Названа праця. – С.35; *Сохацька Є.* Названа праця. – С.87.
9. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.69.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. Т.1. – К., 1996. – С.40.
11. *Сохацька Є.* Названа праця. – С.88.
12. *Лозовий В., Нестеренко В.* Названа праця. – С.28.
13. Освіта. – 1918. – №1.
14. *Лозовий В., Нестеренко В.* Названа праця. – С.31.
15. Україна. – 1919. – 28 жовтня. – С.4.
16. Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.2.
17. Село. – 1918. – 29 листопада. – С.2.
18. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1240. – Оп.3. – Спр.169. – Арк.24-35.
19. Основа. – 1918. – №1. – С.4; Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С.265.
20. Шлях. – 1919. – 15 серпня (Ч.1). – С.4.
21. ДАКО. – Ф.1240. – Оп.3. – Спр.174. – Арк.8-14.
22. Там же. – С.35.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.2882. – Арк.42.
24. Україна. – 1919. – 14 вересня. – С.4.
25. Робітничая газета. – 1919. – 8 листопада. – С.2.
26. Україна. – 1919. – 26 жовтня. – С.4.
27. *Лозовий В., Нестеренко В.* Названа праця. – С.37.

Summary

The article is devoted to co-operation of zemstvos and “Prosvita” Right-bank Ukraine in time of Liberation competitions 1917–1920, participation of “Prosvita” in work of zemstvos self-government. The special attention is spared to the collaboration of zemstvos and prosvitas structures in the sphere of education and in a civilized manner-elucidative work.

Keywords: *zemstvos self-government, “Prosvita”, in a civilized manner-elucidative work.*

Одержано 27 жовтня 2005 р.

ВЧК-ГПУ І СТАНОВЛЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Досліджується роль та методи діяльності ВЧК-ГПУ у становленні одно-партійної системи в Україні на початку 1920-х рр.

Ключові слова: ВЧК-ГПУ, однопартійна система.

Наявність багатопартійної системи є ознакою формування громадянського суспільства. Після Жовтневого перевороту лідери більшовицької партії взяли курс на створення однопартійної системи в країні. Сьогодні певні політичні сили теж намагаються підпорядкувати партійним інтересам всі гілки влади. Практика демонструє, що вони використовують апробовані більшовиками методи протидії політичним опонентам. Таким чином, сучасна політична боротьба в Україні визначила актуальність досліджуваної проблеми.

Захоплення більшовиками влади в Петрограді в 1917 р. сприймалося сучасниками як випадковість і явище тимчасове. Підготовка та здійснення Жовтневого перевороту свідчила, що лідери більшовиків почали побудову “держави диктатури пролетаріату” не враховуючи політичні інтереси впливових, більш масових партій соціалістичного спектру.

Враховуючи появу в Конституції СРСР 1936 р. норми про керівну та спрямовуючу роль ВКП(б) та підтвердження її в ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., історія становлення та діяльності Комуністичної партії в Росії (СРСР) стала об’єктом детального дослідження. В радянський період навіть започаткувалась галузь історичних знань “історія КПРС”.

Періодизація, основні тенденції історіографії історії Комуністичної партії досліджені в узагальнюючій праці “Политические партии России: история и современность”¹.

Становлення однопартійної системи в СРСР стало предметом вивчення на початку 1960-х рр. Розглядалися основні причини припинення активної політичної діяльності “небільшовицьких” політичних партій. З огляду на ідеологічні постулати стверджувалося, що монополія Комуністичної партії в СРСР є вибором більшості населення країни, виявом демократії². Думка західних дослідників про встановлення в СРСР комуністичної диктатури проголошувалась “буржуазною фальсифікацією”.

З другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. із розширенням доступу вчених до архівних фондів та введенням в науковий обіг нових доку-

ментів дослідники активно вивчали діяльність “небільшовицьких” партій, їх програмні документи, взаємовідносини з Комуністичною партією³.

З кінця 1970-х рр. практично єдиним ґрунтовним дослідженням щодо діяльності загальноросійських партій в Україні і українських соціалістичних партій була праця І.Ф.Кураса⁴. Написана з позиції “теорії класової боротьби”, вона стала певним проривом в оприлюдненні самого факту існування розлого українського соціал-демократичного руху. В кінці 1980–1990-х рр. в Україні активно досліджувалися взаємовідносини більшовиків та їх політичних опонентів у 1917 р.⁵. Публікації програмних документів українських партій дали змогу дослідникам оцінити державницькі прагнення та пропонувані шляхи розвитку українського суспільства⁶. Так, О.Висоцький, аналізуючи програмні положення УСДРП в 1917 р., стверджував, що здобуття Україною автономного статусу планувалося українськими соціал-демократами не через укладання взаємних договорів між національними частинами імперії та делегування частини їх повноважень “центру”, а шляхом надання центральним органом влади в Росії, який представляє волю всеросійської революційної демократії, права України на автономію⁷. Таким чином, їх мета та завдання співпадали з загальноросійським соціал-демократичним та національно-визвольним рухом, водночас ставили себе в залежність від діяльності інших партій. Автономія України та вирішення національного питання стали основою програмних положень і Української партії соціалістів-революціонерів, яка у 1918 р. нараховувала близько 40 тис. членів⁸. О.Висоцький доводив, що істотна різниця між УСДРП та УПСР була лише в соціальній базі. Соціал-демократи робили ставку на пролетаріат як найбільш революційний клас через відсутність дрібнобуржуазного та власницького інтересу, есери головною рушійною силою революційних перетворень бачили трудове селянство, як найчисельнішу соціальну верству. Парламентській формі правління, яку обстоювали соціал-демократи, есери протиставляли “диктатуру трудової демократії”. Лідер УПСР М.Шаповал так роз’яснював це поняття: “...ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії”⁹.

Ще одним напрямом вітчизняної історіографії стало дослідження єврейського національного руху в 1920-х рр. В.Гусев, О.Козерод, І.Погребинська, І.Самарцев, Н.Горовська, О.Заремба та інші досліджували вплив комуністичних ідей в єврейському середовищі, громадську та політичну думку¹⁰. Р.Подкур окремо висвітлював роль ВЧК-ГПУ у ліквідації сіоністських організацій на початку 1920-х рр.¹¹. Публікації Ю.Шаповалом, В.Пристаikom, В.Золотарьовим окремих документів фрагментарно висвітлюють участь ГПУ в ліквідації єврейського національного руху¹².

В 1996 р. діяльності національних партій на теренах колишньої Російської імперії була присвячена міжнародна конференція за участю істориків країн СНД, США, Фінляндії. Її матеріали стали основою видання “История национальных политических партий России”¹³.

При дослідженні встановлення однопартійної системи лише фрагментарно згадувалася роль колишніх радянських спецслужб. Слідуючи радянській історіографії, ВЧК-ГПУ, як каральний орган більшовицької партії, виходив на арену при потребі “захисту завоювання революції” і “придушення” та “ліквідації контрреволюційних заговорів дрібнобуржуазних партій”¹⁴. Натомість поза увагою залишався комплекс заходів щодо розколу, дискредитації політичних опонентів, інформаційного забезпечення партійно-державного керівництва, тощо.

Метою даної статті є дослідження ролі та методів діяльності ВЧК-ГПУ у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. Для порівняння вивчається діяльність Полтавського (Лівобережжя) та Подільського (Правобережжя) губЧК – губвідділів ГПУ.

Джерельною базою дослідження стали документи Політбюро ЦК КП(б)У, місцевих партійних органів, циркуляри, періодичні інформаційно-аналітичні зведення, доповідні записки органів ВЧК-ГПУ. Чекисти інформували вище та місцеве партійне керівництво про діяльність “непролетарських” політичних партій, готували нариси історії виникнення та минулої політичної діяльності, досліджували програмні засади, організаційну структуру, в додатках подавалися збірки партійних документів тощо. Інформаційний відділ ВЧК-ГПУ готував також тематичні номерні “Бюлетені”, які під грифом “Секретно” розсилалися місцевим апаратам держбезпеки, іноді партійним лідерам.

Опубліковані, за ініціативи політичного керівництва радянської Росії, тенденційно підібрані матеріали розкритих ВЧК-ГПУ “контрреволюційних закатів”, стенограми судових процесів мали довести громадськості “правильність” усунення політичних опонентів¹⁵. Водночас, ці матеріали стали основним фактичним матеріалом для науковців, який спровокував зробити хибні висновки щодо мети та завдань дрібнобуржуазних партій у політичному процесі 1917 – початку 1920-х рр.¹⁶.

Спираючись на заяву ЦК РСДРП(б), опубліковану у “Правді” 7 (20) лис_топада 1917 р., Є.Гімпельсон стверджував, що більшовики не мали на меті ліквідовувати соціалістичні партії, збереження багатопартійності малося на увазі у політичному процесі Радянської Росії. В заяві стверджувалося, що “перехід уряду з рук однієї партії в руки іншої радянської партії забезпечений без всякої революції, простим рішенням Рад, простими перевиборами депутатів в Ради”. Ця думка простежувалася в дек-

реті про право відклику делегатів, прийнятому ВЦВК 21 листопада (4 грудня) 1917 р.¹⁷.

Будучи жорстко централізованою партією, більшовики одразу взяли курс на тотальні революційні перетворення та формування монопартійної системи в державі. Вище політичне керівництво вважало радянські та державні установи, громадські організації допоміжними органами партії. Звичайно, що таке бачення повністю виключало не тільки діяльність, але і саме існування навіть соціалістичних партій.

Однак, боротьба більшовиків з соціал-демократами ускладнювалася рядом обставин. По-перше, спільність походження і основ ідеології, по-друге, спільна підпільна робота проти царизму, по-третє, традиційна популярність серед інтелігенції та селянства, по-четверте, особисті дружні, а іноді і родинні стосунки змушували більшовиків маневрувати.

Основним інструментом протидії діяльності небільшовицькому громадсько-політичному руху були ВЧК-ГПУ та їх місцеві органи. “Всеросійская Чрезвычайная Комиссия” створена 20 грудня 1917 р. як тимчасовий орган боротьби з можливим всеросійським страйком службовців¹⁸. Змусити вийти на роботу та виконувати посадові обов’язки сотні тисяч чиновників, від точності виконання яких залежали доставка продовольства, функціонування фінансової, транспортної, комунальної, медичної, соціальної системи, пошти та телеграфу, в листопаді-грудні 1917 р. стала основною проблемою більшовицької влади. Загроза паралічу державної системи стала цілком очевидною.

В критичній ситуації більшовицькі лідери змушені діяти радикально. В.Ленін вимагав жорстких заходів, фактично репресій¹⁹. Натомість, 18 грудня 1917 р. був розпущений Петроградський ВРК, який координував боротьбу з контрреволюцією і саботажем, мав під своїм впливом військові підрозділи та загони Червоної гвардії. В радянській історіографії цей факт був прокоментований так: ВРК був створений як штаб з підготовки революції, тому, “виконавши свої бойові завдання”, він самоліквідується²⁰. Трохи дивно, з першого погляду, рішення під час кризи.

У звіті ВЧК за перші чотири роки існування, за підписом М.Лаціса зазначалося: “Першу боротьбу з контрреволюцією прийшлося винести на собі петроградському Військово-революційному комітету. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету приходилося, в першу чергу, стикатися з ними. А у них були свої “плакальнички” у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висували свою “загальнолюдську” мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівни-

ків Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немисливо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих розмірковувань, 7 грудня (старого стилю) радою Народних Комісарів було прийнято.... постанову про організацію ВЧК...”²¹.

З огляду на позицію лівих есерів, для ліквідації саботажу чиновників було розроблено комплекс економічних заходів. Серед них – націоналізація банківської системи призвела до припинення виплат страйкуючим, конфіскація продовольства з приватних складів поклала край постачанню продуктів чиновникам, арешти учасників страйку, показові судові процеси та конфіскації майна. Ці дієві заходи дещо перервали глобальний саботаж. Але на засіданні РНК 27 січня 1918 р. Ф.Держинський таки запропонував проект декрету по боротьбі з саботажем та спекуляцією, який передбачав жорстокі заходи щодо саботажників. Невідомо, чому з пропозиціями Держинського не погодилися, а передали проект на доробку комісії, в яку, окрім голови ВЧК, входили нарком фінансів В.Менжинський та заступник наркома торгівлі та промисловості М.Бронський²². У кінці січня 1918 р. чиновників таки змусили вже просити дозволу вийти на робочі місця. Необхідність у прийнятті спеціального декрету відпала. Згодом, зважаючи на позицію лівих есерів, працівники деяких приватних банків, заручившись підтримкою голови Петроградської ради профспілок Д.Рязанова та члена колегії наркомату юстиції лівого есера В.Кареліна, в лютому 1918 р. просили РНК амністувати саботажників і допустити їх на робочі місця. Але більшістю голосів наркоми відхили пропозицію щодо переговорів²³.

Паралельно розгортався ще один конфлікт в коаліції. 31 грудня 1917 р. відповідно до постанови РНК, ВЧК заарештувала членів “Союзу захисту Установчих зборів”, які намагалися відкрити самовільно засідання. Політичні опоненти більшовиків в черговий раз здійснили спробу передати владу легітимно обраним 25 листопада 1917 р. Установчим зборам. Більшовики, не отримавши переваги на виборах, розуміли Установчі збори як політичний інструмент передачі захопленої ними влади “...дрібнобуржуазним партіям”. Декретом Раднаркому від 9 грудня, підтвердженим постановою ВЦВК від 14 грудня, вони були розпущені²⁴.

Коли один із лідерів партії лівих есерів, нарком юстиції І.Штейнберг, і член колегії наркомату юстиції В.Карелін без відома ВЧК звільнили арештантів, більшовицьке керівництво побачило зазіхання на владу. Виправдовуючи свої дії, І.Штейнберг на засіданні РНК 1 січня 1918 р. заявив, що політичні арешти мають здійснюватися лише з дозволу наркомату юстиції. Така позиція лівих есерів передбачала спробу поставити під конт-

роль діяльність не лише ВЧК, а й всю боротьбу проти політичних опонентів. Прекрасно зрозумівши суть тактичного ходу лівих есерів і маючи чисельну перевагу в РНК, постановою уряду від 1 січня 1918 р. більшовики заборонили втручатися в дії ВЧК. В постанові підкреслювалося, що ВЧК, створена при Раді Народних Комісарів, наркомати юстиції та внутрішніх справ, комісії Петроградської ради мають право лише спостерігати за діяльністю Комісії. Контроль з боку Петроградської ради мотивувався тим, що діяльність ВЧК спочатку поширювалася лише на Петроград та його околиці. Всі конфліктні ситуації між цими органами мають розглядатися лише в РНК, причому без призупинення поточної діяльності ВЧК²⁵. Практично ВЧК отримала права наркомату і підпорядковувалася РНК та ВЦВК, перед яким звітувалася.

На політичному підґрунті згаданого конфлікту наголошував Ф.Держинський. Він зазначав, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. "...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними "союзними" імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі і інтересам союзних імперіалістів"²⁶.

Хоча більшовики з політичних і тактичних міркувань 21 січня 1918 р. пішли на включення до складу колегії ВЧК лівих есерів М.Ємельянова, В.Волкова, В.Александровича, П.Сидорова, більшість голосів членів Колегії ВЧК та РНК була у більшовиків. Ліві есери, не довіряючи більшовикам, намагалися зміцнити свої позиції у вищих органах влади, вимагали присутності своїх членів у всіх каральних та правоохоронних органах. Вони прекрасно розуміли, що під час чергового політичного конфлікту замість переговорного процесу більшовики застосують ВЧК та інші силові структури як інструмент боротьби з політичною опозицією.

Нарком юстиції І.Штейнберг вимагав включити представників партії лівих есерів до ВЧК без обговорення і затвердження кандидатур на засіданні РНК. Ф.Держинський та інші члени РНК на засіданні 20 січня 1918 р. виступили проти цього. Було визнано за бажане призначення заступником голови ВЧК члена фракції лівих есерів, але всі кандидатури затверджувати лише на засіданні РНК.

М.Лаціс, характеризуючи обставини призначення лівих есерів у ВЧК, зазначав : "Тут... грала роль не відсутність тямущих працівників, а тиск лівих есерів, які почали боротьбу проти Надзвичайної комісії і вимагали участі в ній для контролю"²⁷. Але через меншість ліві есери позбав-

лялися можливості впливати на розвиток подій, хоча на засіданнях РНК вони постійно піднімали питання щодо обмеження компетенції ВЧК. 13 лютого 1918 р. в гострій дискусії між Ф.Дзержинським, В.Бонч-Бруевичем, І.Штейнбергом, В.Александровичем було остаточно визначено функції існуючих установ “розшуку і припинення”, “слідства та суду”. Більшовики пішли на поступки, зосередивши у ВЧК роботу по “розшуку, припиненню та попередженню злочинів”, залишивши подальше “впровадження справи, проведення слідства і передачі справи в суд” в компетенції слідчої комісії при Трибуналі. Водночас РНК вирішило поповнити обидві Комісії “енергійними товаришами”²⁸. На політичному компоненті органів держбезпеки наголошував Ф.Дзержинський. На його думку, це був період угодовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єдиною метою – утримати владу, “...щоб не бути банкрутами у справі управління країною”²⁹.

Численні політичних дискусії між лівими есерами та більшовиками в РНК щодо шляхів розвитку країни, спроба лівоесерівського заклоту 6–7 липня 1918 р. повністю визначили ідеологічну орієнтацію ВЧК на більшовицьку партію³⁰. За твердженням В.Менжинського, перший голова ВЧК Ф.Дзержинський постійно повторював: “ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охоранку або орган контрреволюції”³¹.

Така ідеологічно-кадрова реконструкція була конче необхідна для більшовиків з їх ідеєю концентрації зусиль, жорсткого централізовано-го підпорядкування партії всіх органів влади.

Спочатку у ВЧК діяльністю політичних опонентів займався контрреволюційний відділ. З створенням в червні 1919 р. секретно-оперативного відділу (з січня 1921 р. – секретно-оперативне управління) розпочалася цілеспрямована робота по припиненню функціонування політичних партій. Організаційну структуру секретного відділу секретно-оперативного управління повністю пристосували для реалізації цієї мети. Так, 1-е відділення займалося анархістами, 2-е – меншовиками, 3-е – правими есерами, 4-е – правими партіями, 5-е – лівими есерами, 6-е – духівництвом, 7-е – іншими партіями, 8-е – “осведомительское”, 9-е – робота проти єврейських партій³².

Вище партійно-державне керівництво вимагало від органів держбезпеки всебічної поінформованості у всіх сферах діяльності політичних партій і сил, з’ясування громадянської позиції, особистих якостей керівників її центральних і місцевих органів. Тому від “осведомителів”, що працювали в середовищі політичних партій, вимагалася висвітлення внутрішньопартійних дискусій, суперечок (аби в подальшому це можна

було використати для нейтралізації основних політичних фігур в партії); збір інформації особистого характеру про активних членів партії, про їх звички та взаємовідносини між собою тощо; інформування про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення; збір інформації про зв'язки політичних партій з іншими регіонами; сприяння розпаду місцевих організацій політичних партій. В кінці 1921 р. за апаратом ВУЧК числилося 12 тисяч секретних співробітників³³. Зокрема на Поділлі на початок 1920-х рр. кількість агентури досягла 2219 осіб³⁴.

Керівництво ГПУ у своїх інформаційно-аналітичних зведеннях зазначало, що досить впливовою політичною силою у робітничому середовищі в Україні залишалась Російська соціал-демократична робітничка партія. На початок 1920 р. її члени очолювали ряд профспілок, мали своїх прибічників у середовищі залізничників, робітників, кустарів, інтелігенції³⁵.

Хоча хвиля репресій, судових процесів, що прокотилися протягом лютого-березня 1920 р. і зменшила активність членів РСДРП, політичне керівництво знову доручало чекістам рішуче посилити боротьбу проти соціал-демократів: політично неблагонадійні особи бралися на облік; за ними встановлювався постійний нагляд; збиралася компрометуюча інформація. Так, у лютому 1922 р. керівництво Полтавського губЧК констатувало, що в губернії налічувалося більше 60 членів РСДРП, з них 20 чол. проживало в м.Полтаві. Меншовики не проявляли політичної активності, однак знаходилися під постійним агентурним наглядом. “Освідомлювачі” встановили, що меншовик Маркман регулярно отримує із закордону “Социалистический вестник”; прибулий з Харкова Пумме відвідав авторитетних в минулому меншовиків³⁶.

Вжиті заходи змусили РСДРП ширше використовувати нелегальні методи роботи. Зокрема, Подільська губЧК у звіті за 1–15 березня 1922 р. повідомляла: “...меншовики продовжують свою діяльність, збираються на квартирі у відомі дні, де читають різні доповіді і реферати”. Співробітники інформаційного відділення відзначили, зокрема, активну позицію меншовика Гольдберга на зборах друкарів з приводу збільшення тарифних ставок, що викликала підтримку робітників. В своїй промові він акцентував увагу на “неправильній політиці Радянської влади”, аргументуючи це заявою Шляшнікова і Коллонгай до Комінтерну. Промова отримала підтримку у робітників, які після зборів в розмовах захоплювалися правдивістю його доводів. ВЧК санкціонувало арешт 25 березня 1922 р. активних подільських меншовиків Гольдберга, Лупинського, Іоффе³⁷.

Інформація місцевих апаратів ВЧК-ГПУ визначила подальші кроки вищого політичного керівництва Радянської Росії та України стосовно соціал-демократів. 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) в своїй директиві всім

губкомам і обкомам відзначив, що “...при повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій ...партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має деякий нелегальний апарат, яка має деякі засоби... і яка зберегла деякі зв'язки серед робітників, молоді і студентства. Ця обставина робить партію меншовиків на теперішній час самою значною силою на політичній арені, яка працює в напрямку буржуазної контрреволюції”.

Членів РКП(б) зобов'язали при активізації меншовиків в порядку партійної дисципліни повідомляти органи ГПУ. Керівники партійних, радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ГПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій системи НКШС, НКПоштелю, НКПраці, НКВТ, НКЗС, а також трестів та вузів. Партійні комітети були повідомлені, “...що по лінії ГПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партійним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ГПУ”³⁸.

Переслідування і гоніння з боку владних структур та підпорядкованих їм каральних органів прискорили процес розпаду РСДРП. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів затвердив постанову про остаточну ліквідацію меншовицьких осередків в Україні і позбавлення закордонної організації повноважень від українських організацій РСДРП.

Незважаючи на юридичне оформлення розпаду РСДРП, політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 8 лютого 1924 р. зобов'язало ГПУ УСРР продовжити і посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовицьких організацій, не допустити можливості їх подальшого організаційного оформлення³⁹.

Інформаційно-аналітичні звіти підрозділів центрального апарату і місцевих апаратів в ряді випадків залишаються одним з нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих організацій політичних партій. Так, в доповідній записці начальника секретно-оперативної частини Подільського губвідділу ГПУ Гаріна до Подільського губкому КП(б)У подаються відомості про діяльність УКП у 1922 р. В ній, зокрема, говорилося про історію утворення подільського осередку УКП в 1921 р., діяльність в регіоні члена ЦК Української комуністичної партії Симона, що згрупував навколо себе “антирадянські націоналістичні елементи”, давалася характеристика активістам Рябоконию та Мукиду. Завдяки їх зусиллям за короткий час організація залучила значну кількість членів, сформувала мережу осередків в усіх повітах губернії. Головною базою УКП на Поділлі залишилася Брацлавщина, де при місцевій організації створили осередок комЮНУ.

В доповідній записці повідомлялося про заходи губвідділу ГПУ щодо нейтралізації укапістів. Вже в квітні 1922 р. за допомогою секретного апарату ГПУ керівництво місцевої організації УКП було розколоте на два угруповання чисельністю відповідно: 6 і 16 чоловік. Останні після розколу вступили до КП(б)У. Подільський губком УКП змусили утворити ліквідаційну комісію. Однак, розпустили лише Вінницьку організацію. Більшість осередків самоліквідувалися. Зокрема, колишні члени Кам'янець-Подільської організації УКП подали заяви про вступ до КП(б)У. Після розпаду місцевих організацій окремі активні члени Української комуністичної партії виїхали в інші міста: Симон – до Катеринославу, Кукниченко – до Полтави, Вихор – до Чернігова⁴⁰.

Подібні доповідні записки готувалися на основі повідомлень секретних співробітників. Так, уповноважений по політичним партіям, отримавши відповідну інформацію у вересні 1921 р., повідомляв Подільський губком КП(б)У про конфіденційну розмову між лідерами УКП Яровим та Яворським. Вони обговорювали майбутні кроки партії. Особлива увага акцентувалася на висловлюваннях Яворського: "...Докласти всіх зусиль для того, щоб втягнути в свою роботу весь орган народної освіти і поставити його під вплив УКП таким чином, щоб він доклав всіх зусиль на селі серед селян, а не серед вінницької бюрократії. Тоді ми будемо вільно перетягувати селян на свій бік, а це дає можливість провести за допомогою виборів членів УКП в органи влади, тоді ми зарекомендуємо себе так, що не будемо боятися ні ЧК, ні КП(б)У тому, що ми за собою маємо силу українського пролетаріату". Дещо іншої позиції дотримувався Яровий, який обережно зауважив: "...Зараз їхати на село – перестріляють бандити, крім того на місцях переслідує КП(б)У"⁴¹. На жаль, автору не вдалося встановити, хто з двох лідерів осередку УКП доповів про конфіденційну розмову уповноваженому ГПУ.

В лютому 1922 р. Полтавська губЧК теж констатувала розкол в губернському осередку УКП. Член губкомуні Іван Запара подав заяву до ЦК УКП про вихід з партії через її повну неспроможність. За агентурними даними, інший авторитетний член губкомуні – Надія Омельченко, теж на шляху до виходу з партії. Водночас, дещо несподіваною для чекістів була реакція на розкол тих членів УКП, які намагалися продовжувати політичну роботу серед населення. Деякі місцеві осередки, зокрема у Кобеляцькому повіті, почали "схилятися в бік українського шовінізму" і виступати проти радянської влади⁴².

Активність місцевих осередків Української комуністичної партії викликала роздратування вищого політичного керівництва республіки, яке своєю постановою від 26 січня 1923 р. акцентувало увагу на необхідності

активізації зусиль ГПУ УСРР, спрямованих проти різних політичних партій і в т.ч. УКП. Тому для проведення оперативної роботи виділили додаткові кошти⁴³.

На початку 1923 р. ГПУ розпочало енергійну роботу по нейтралізації політичних угруповань анархістів. За інформацією уповноваженого Кам'янець-Подільської секретної групи, анархісти Шлякман, Дриккер, Малайдах вороже ставилися до Комуністичної партії, проводили антирадянську агітацію серед населення. Для контролю за політичною діяльністю згаданих осіб секретною групою завербували брата відомого київського анархіста. Досить швидко почали надходити відомості про активну діяльність останніх і зв'язки їх з київськими анархістами, представлено оригінал відозви та явки анархістів.

Секретну групу ГПУ проінформували про вчинок анархіста Васермана на лекції стосовно антирадянської діяльності анархістів та їх зв'язок з білогвардійцями та кримінальними бандитами, влаштованій Кам'янець-Подільським окружним комітетом КП(б)У. Як свідчив інформатор, Васерман виправдовував махновщину і закликав присутніх знайомитися з анархістською літературою. Відзначаючи активізацію політичної діяльності анархістів, губвідділ ГПУ наказав заарештувати їх ватажків. Однак, під час слідства виявилось, що завербований секретний співробітник просто спровокував дії анархістів в Кам'янець-Подільській окрузі. Однак і цього, на думку уповноваженого секретної групи, достатньо для їх адміністративного вислання за межі губернії⁴⁴.

Губернський відділ ГПУ звільнив анархістів, залишивши під арештом лише секретного співробітника. Його притягнули до відповідальності за провокування активної політичної діяльності згідно наказу №2 начальника Центрального управління надзвичайних комісій України В.Манцева від 15 січня 1921 р., який забороняв секретним співробітникам бути організаторами антирадянських акцій⁴⁵. З прийнятим рішенням не погоджувався уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи, який вважав, що авторитет анархістів та їх вплив на населення зріс після звільнення з-під арешту⁴⁶.

Полтавська губЧК теж активно відстежувала та протидіяла діяльності анархістів. В лютому 1922 р. зареєстровано 10 чол., співчуваючих анархістам, виявлений новий осередок на чолі з робітником-металістом Усовим на Полтавському чавуноливарному заводі. Робітники відкрито позиціонували себе анархістами, критикували економічну політику більшовицького уряду, "намагаючись дискредитувати владу". Особливе занепокоєння викликало захоплення ідеями анархізму учнів місцевих навчальних закладів. Хоча чекісти оцінювали листівки молодих анархістів як

“специфічні, які мають школярський відтінок”, та скептично ставилися до їх агітаційно-пропагандистської діяльності, сам факт поширення ідей анархізму у молодіжному середовищі змушував до проведення оперативних заходів⁴⁷.

Жорстко і безкомпромісно боролися співробітники ВЧК-ГПУ проти партії есерів. В її активізації на початку 1920-х рр. не останню роль зіграла телеграма секретаря ЦК РКП(б) В.Куйбишева, надіслана всім губкомам і обкомам партії. В ній повідомлялося, що у Москві відбудеться судовий процес над правими есерами. Але “...міжнародна буржуазія і 2 Інтернаціонал мобілізує свої сили, щоб завадити розкриттю перед обличчям всіх трудящих Росії і всього світу партії есерів, як партії міжнародного імперіалізму і вітчизняної контрреволюції”.

Зважаючи на резонанс процесу, губкоми КП(б)У зобов’язувалися зібрати на місцях всі відповідні компрометуючі матеріали на ПСР. На засіданні 23 травня 1922 р. бюро Подільського губкому постановило, що всі члени партії – вихідці з партії есерів – мають надати інформацію про зрадницьку діяльність есерів. Але губком партії ніякої компрометуючої інформації не отримав. Всі колишні есери надіслали листи, в яких запечували контрреволюційну діяльність партії⁴⁸.

Для протидії більшовицькій диктатурі соціалістичні партії об’єднували зусилля. Полтавський губвідділ ГПУ в квітні 1922 р. проінформував керівництво і губком КП(б) про спроби місцевого осередку партії лівих есерів-максималістів створити бюро щодо злиття з синдикалістами⁴⁹. Посилив впевненість у об’єднавчому процесі представник ЦК максималістів Стрельцов. На загальних зборах Полтавського осередку він поінформував про скликання в березні місяці Всеукраїнського з’їзду партії⁵⁰.

Неспокій у керівництва ГПУ викликала можливість об’єднання соціалістів перед реальною небезпекою фізичного знищення. Колегія ГПУ націлювала співробітників місцевих апаратів та агентуру на поглиблення розколу в соціалістичному русі. На думку Д.Б.Павлова, у 1922 р. вони бачили безпосередню загрозу в об’єднавчих процесах серед есерів. Тому начальник секретно-оперативного управління В.Менжинський вимагав “всі сили “осведомлення” направити на те, щоб не дати об’єднатися есерівським угрупованням” і “розбити їх об’єднавче спрямування”⁵¹. Полтавським лівим есерам не вдалося протидіяти більшовикам. Розкладницька робота агентури та силові акції ГПУ настільки вплинули на партійців, що дехто з них “обуржуазився”: почали відвідувати церкву та дотримуватися релігійних обрядів, “купували міщанські речі, як то рояль та ін.”. На думку уповноваженого політгрупи Полтавського губвідділу ГПУ, “партія відзначається не революційністю, а міщанством”⁵².

Керівництво ГПУ України вимагало у звітах обов'язково вказувати чисельність місцевих партійних осередків за окремою статистичною формою (для прикладу див. таб.1).

Таблиця 1. Інформація про рух особового складу Полтавської організації лівих есерів-синдикалістів станом на 1 березня 1922 р.

	Активних членів	Рядових членів	Співчуваючих	Безпартійних, які надають послуги	Випадково взятих на облік
Всього стоїть на обліку на 1.02. 1922 р.	9	14	1	4	10
Прибуло	2	-	6	4	3
Вибуло	4	-	-	-	-
Арештовано	-	-	-	-	-
Переміщено з губернії	-	-	-	-	-
Всього стоїть на обліку на 1.03. 1922 р.	7	14	7	8	13

Схожа ситуація склалася з есерами у Подільській губернії. В кінці 1923 р. уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи ГПУ доповідав, що у місті налічується лише 12 есерів, серед яких налагоджено надійне інформування. Всі вони ніякої політичної роботи не ведуть, займаються своїми дріб'язковими справами. Нічого спільного між собою не мають, крім розмов про минулу політичну роботу⁵⁴.

Таким чином, на початку 1920-х рр. ВЧК-ГПУ стали інструментом у ліквідації “непролетарських” партій. Реалізація оперативних заходів (розкол, дискредитація, звинувачення в контрреволюції, арешт, адміністративне вислання, тюремне ув'язнення) забезпечили панівне становище місцевих організацій КП(б)У в політичному житті регіонів. З фізичним знищенням в період “великого терору” колишніх лідерів та ідеологів “непролетарських” партій політична суспільна думка в СРСР обмежувалася лише марксистсько-ленінською ідеологією.

Політбюро ЦК РКП(б) було єдиним органом, який направляв і керував державним репресивним апаратом, приймав політичні рішення про початок кампанії з ліквідації партій, визначав міру покарання, умови дострокового звільнення тощо. Маючи необмежену владу і керуючись принципом “революційної доцільності”, політбюро визначало долі сотень тисяч громадян.

Майбутні дослідження слід зосередити на взаємовідносинах ВЧК-ГПУ та українських, єврейських партій різного політичного спрямування.

Примітки

1. Политические партии России: история и современность. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000.

2. Див.: *Гимпельсон Е.Г.* Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история. – 1994. – №4/5. – С.94-110; Див. також: *Калин В.В.* Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий в период подготовки и победы Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965; *Гусев К.В.* Крах мелкобуржуазных партий в СССР. – М., 1966; *Спириин А.М.* Классы в партии в гражданской войне в России (1917–1920 гг.). – М., 1968; Его же. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX века – 1920 г.). – М., 1977; *Малашко А.М.* К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР. – Минск, 1969; *Сивохина Т.А.* Крах мелкобуржуазной оппозиции. – М., 1973; Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М., 1980; Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984.

3. Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984; *Тарновский К.Н.* О некоторых особенностях формирования непролетарских партий в России (Непролетарские партии России в трех революциях). – М., 1989; *Шелохаев В.В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. – М., 1991 и др.

4. *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978.

5. *Галмрецький Ю.М.* Більшовики та їх політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Український історичний журнал. – 1987. – №11. – С.66; *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація правосервіської і меншовицької опозицій в Україні в 1920–1924 рр. – К., 1993; *Мельник О.О.* Ставлення українських політичних партій до всеросійських та українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.

6. Українські політичні партії кінця XIX–XX ст.: програмові та довідкові матеріали / Упор. В.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг Фенікс, 1993.

7. *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку XX ст.: соціалістичний сегмент УСРДРП та УПСР у компаративістському вивченні. – Дніпропетровськ, ДДФЕІ, 2001. – С.32.

8. Див.: Українські політичні партії кінця XIX–XX ст. – С.127; *Висоцький О.Ю.* Названа праця. – С.66.

9. *Висоцький О.Ю.* Названа праця. – С.42.

10. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.) – К.: Асоціація “Україно”, 1996; *Козерод О.В.* Переломные годы. Еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.). – Харьков: Еврейский мир, 1998; *Позребинская И.* Документы по истории еврейских

политических партий и молодежных организаций в архивах г.Киева // Євреї в Україні. – К.,1997. – С.30-37; *Погребинська І., Самарцев І.* Євреї в Україні. ХІХ – початок століття: історико-економічний аналіз // Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст.: Документи та матеріали. – К., 2002. – С.11-23; *Горюська Н., Зафемба О.* Основні напрями єврейської громадської та політичної думки (кінець ХІХ–ХХ ст.) // Єврейські політичні партії... – С.24-46.

11. *Поджур Р.Ю.* Діяльність ВЧК-ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського держуніверситету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С.195-213.

12. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К.: Абрис, 1997; *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001.

13. История национальных политических партий России. – М., 1997.

14. Див.: *Галинков Д.А.* Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн. – М.: Политиздат, 1986. – Кн.1; Кн.2. та ін.

15. Красная книга ВЧК. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – Т.1; Т.2. та ін.

16. Див.: Политические партии России: история и современность”. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – С.38-40.

17. *Гимпельсон Е.Г.* Путь к однопартийной диктатуре. – С.96.

18. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.33-37.

19. Там же. – С.34-36.

20. Там же. – С.34.

21. *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд // Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997–2000. – М.: Изд-во X-History, 2003. – С.123-124.

22. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.52-53.

23. Там же. – С.57.

24. Декреты Советской власти. Т.1. – М., 1956. – С.159, 171.

25. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.39-44.

26. *Дзержинский Ф.* О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. Избранные произведения. В 2-х томах. Т.1. 1897–1923. – М.: Политиздат, 1977. – С.182.

27. Там же. – С.51.

28. Из истории ВЧК. Сборник документов (1917–1921 гг.). – М.: Госполитиздат, 1958. – С.91.

29. *Дзержинский Ф.* О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – С.182.

30. *Петерс Я.* Пролетарский якобинец // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М.: Политиздат, 1987. – С.95.
31. *Менжинский В.Р.* Рыцарь революции // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – С.179.
32. *Кокурин А., Петров Н.* ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – №6. – С.109.
33. *Семеновко В.И.* Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК. – Харьков, 1994. – С.23.
34. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО.). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.21.
35. *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в професійному русі в Україні (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №2/3. – С.31.
36. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.14 зв.
37. ДАВінО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.29 зв., 49 зв.
38. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.585. – Арк.34-35
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.1. – Арк.21.
40. ДАВінО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.16.
41. Там же. – Арк.17-18.
42. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.15.
43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.11.
44. ДАВінО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.16.
45. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.640. – Арк.21, 21 зв.
46. Там же. – Спр.146. – Арк.8.
47. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.14-15.
48. ДАВінО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.8.
49. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.3.
50. Там же. – Арк.4.
51. *Павлов Д.Б.* Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов 30-х годов. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.7.
52. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.4.
53. ДАВінО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.18.

Резюме

Исследуется роль и методы деятельности ВЧК-ГПУ в становлении однопартийной системы в Украине в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: ВЧК-ГПУ, однопартийная система.

ТИПИ ОЗБРОЄНИХ ЗАГОНІВ СЕЛЯН ЗА ФОРМАМИ І МЕТОДАМИ ПРОТИВЛАДНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1920–1924 рр.

В статті здійснено аналіз антибільшовицького повстанського руху на Правобережній Україні в 1920–1924 рр. Зокрема проведено класифікацію озброєних загонів селян за формами, методами боротьби.

Ключові слова: отаман, Партизансько-Повстанський Штаб, повстанський загін, карний загін, диверсійна група.

21 листопада 1920 р. українські війська перейшли на територію Польщі, де були інгерновані польською владою і розміщені в таборах м.Каліш, Олександрів, Вадовиця, Петроків, Пикуличі, Ланцут¹. Проте на території радянської України залишилось чимало офіцерів та рядових армії УНР, які приєдналися до отаманщини й перебували у підпіллі.

У сучасній українській історіографії, яка веде свій відлік з 1991 р., з'явилося чимало статей, присвячених селянському повстанському руху 1920–1924 рр. Серед них найбільшої уваги заслуговують праці К.Завальнюка², Р.Коваля³, А.Зінченка, Л.Петрова⁴, І.Шульги⁵, І.Срібняка⁶, О.Завальнюка, І.Рибак та ін.⁷. Провідне місце належить О.Ганжі, оскільки вона вперше поставила цю проблему і виділила приналежність та основні складові озброєних загонів селян⁸. Переважна більшість дослідників приділяли увагу лише описовому характеру діяльності отаманських загонів. Всебічного й детального висвітлення даної проблеми у сучасній історичній науці не відбулося.

Варто зазначити, що для виправдання своїх дій перед світовою громадськістю та щоб створити негативну уяву про повстанські загани, більшовицька преса і пропаганда вигадали поняття “політичний бандитизм”, “карний бандитизм”, “куркульський бандитизм” тощо⁹. Мав місце і абсурдний термін “карно-політичний бандитизм”¹⁰. Ці назви досить часто прирівнювались, незважаючи на свої протилежні значення, а то й визначались багатогамним загальним поняттям “контрреволюційний елемент”. То ким же були селяни, які становили основний контингент отаманських загонів: повстанцями або бандитами? Щоб відповісти на це питання, необхідно проаналізувати причини, які породили повстанський рух.

Екзильні українці не втрачали надії повернення на Батьківщину. На початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій під

керівництвом В.Заєгорша у складі п'яти осіб. Діяльність Відділу була незадовільною¹¹, тому наприкінці січня 1921 р. на його базі створено Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ) при головній команді військ УНР. Він мав вирішувати всі питання, що були пов'язані із збройною протидією більшовицькій владі в Україні, в тому числі і організацію всеукраїнського повстання. Начальником Штабу було призначено командуючого четвертою Київською дивізією Армії УНР генерала-хорунжого Ю.Тютюнника. Спочатку Повстанський Штаб у складі семи осіб перебував у м.Тарнові. 22 червня 1921 р. він переїхав до м.Львова. На цей час він мав розгорнуту структуру і складався з трьох частин: політичної, цивільної та військової “референтур” (за радянською термінологією – управлінь), кожна з яких поділялась на відділи, підвідділи та секції¹².

Для допомоги ППШ 12 березня 1921 р. у Львові при штабі 6-ї польської армії було створено український розвідувальний відділ під назвою “Евіденція-П” у складі трьох частин: організаційної, обліку, політичної секції. Відділ мав контрольно-перепускні пункти в Тернополі, Дубно (з підпунктами у Корці, Ланівцях, Підволочиську). В квітні-травні 1921 р. кількість пунктів збільшилась, вони розташовувались у Тернополі, Кременці (з підпунктами у Шумську, Куневі), Копиченцях (Кудринці, Скала, Гусятин), Рівному (Остріг, Устя, Сатанів) і Сарнах. Пункт в Дубно було закрито. Кожний пункт обслуговував призначену йому повстанську групу в Україні, розробляв шляхи для розвідників та зв'язківців. Наприкінці червня 1921 р. “Евіденція-П” була реорганізована в інформаційний відділ ППШ¹³.

Територія УСРР була поділена на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. були реорганізовані у п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони¹⁴.

В березні 1921 р. в м.Києві було створено “Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет” (ВЦПК). Його очолювало Правління з 5–6 членів, головою якого був І.Чепілка¹⁵.

На Правобережній Україні на північ від лінії Мошни – Лисянка – Гайсин – Ямпіль діяла Північна група, південніше – Південна група повстанців. Північна група прибула з-за кордону в середині травня 1921 р. на чолі з Карим, начальником штабу Вогнем і комендантом Радецьким. До 25 травня 1921 р. штаб знаходився в с.Федорівці, а потім – в м.Калинівка. Йому підпорядковувалося 5–10 повстанських комітетів¹⁶. Кожний район поділявся на кілька дільниць. Так, начальником Лещівської дільниці був Харченко, Гайсинської – Лихо, Ямпільської – Шіллер тощо¹⁷.

Шостий повстанський комітет з вересня 1921 р. очолював Яків Гальчевський¹⁸. Він контролював шість повітів Подільської губернії: Літин-

ський, Летичівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Вінницький та Могилів-Подільський¹⁹. В них діяли повстанські загони Погиби, Лісового, Галюка, Байди, Хмари (Харченка) та й самого Гальчевського чисельністю від семи осіб до декількох сотень²⁰. Крім повстанських дій, ці загони займались вербуванням селян, а також слідували за перспективою виникнення повстанських загонів місцевого значення²¹. Масово велася агітація поміж селянами. Траплялись випадки матеріальної допомоги. Так, один із відділів повстанського загону Орла 3 серпня 1922 р. зібрав в лісі декількох селян с.Вербовці і агітував їх проти радянської влади, здавання продподатку тощо. При цьому повстанці роздали селянам вилучені речі з Ольховецького промислового об'єкту: відра, нитки тощо²².

Отаманські загони під керівництвом військових професіоналів, таких як Карий, Кравченко, Трейко, Мордалевич, Заболотний та інші використовували державні атрибути екзильного уряду УНР: печать, штемпель²³, прапор з характерним написом²⁴. Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну²⁵.

Діяльність повстанських загонів місцевого значення за браком військового досвіду і дисципліни була недовготривалою. Так, у квітні 1920 р. загін жителів с.Добра Криниця Миколаївського повіту захопив в заручники волосний загін міліції, завданням якого був арешт осіб, причетних до самогоноваріння²⁶. В червні 1921 р. поблизу с.Левковка Бердичівського повіту діяв повстанський загін під командуванням шкільного вчителя Герасима Юри²⁷. Як правило, після декількох поразок залишки таких загонів визнавали зверхність відомих отаманів.

Чому селяни організовували власні повстанські загони або допомагали матеріально і масово вступали до загонів, які мали спеціальну підготовку? Відповідь на це питання неоднозначна.

Основними причинами цього явища були: політика “воєнного комунізму”, запровадження військового стану, примусове насадження комуністичних органів влади, насильницька “радянська” села, перманентний голод, свавілля по відношенню до мирного населення та проведення примусової мобілізації до Червоної Армії, боротьба більшовиків з релігійними установами, прагнення селян до відновлення влади УНР²⁸. Крім того, повстанський рух був спричинений і чисельними випадками насильства під час збирання продподатку²⁹, недбалим ставленням до своїх обов'язків радянських службовців³⁰, поганим забезпеченням селян товарами першої необхідності³¹ та продуктами харчування тощо³².

Але рух мав і національне забарвлення. Частина селян розуміла, що

вийти з такого скрутного становища у боротьбі з сильним та жорстоким ворогом можна, тільки здобувши національну незалежність³³. З цією метою в с.Мішанець Остропільської волості Волинської губернії в 1921 р. існувала невелика підпільна організація, яку створили жителі цього та навколишніх сіл³⁴. Крім цього, селяни активно вступали до потужних підпільних організацій, які створювались за посередництва уповноважених осіб згідно плану ППШ. Їх основною метою була організація та підготовка повстання. Так, в Кам'янець-Подільському повіті в 1921 р. існувала підпільна організація, яка налічувала близько 500 осіб³⁵.

Вона мала наміри розпочати повстання 12 квітня 1921 р. У селах Гуменці, Вербка, Маків, Шатава перебувало багато дезертирів Червоної Армії, які були озброєні гвинтівками, ручними гранатами та декількома кулеметами. Центральним пунктом збору повстанців мав стати Гуменецький ліс, звідки, розділившись на три групи, повстанці повинні були захопити м.Кам'янець-Подільський. Повстанці розраховували на підтримку працівників Народного банку, студентів ІНО та українських патріотів міста, очікувалась допомога українських військових частин з-за кордону. Керівником повстання було обрано колишнього начальника Шатавської міліції Лащевського. Повстання було перенесено на 27–28 квітня 1921 р. Але двоє учасників організації виявились зрадниками. Знаючи все, чекісти з власної недбалості та недисциплінованості заарештували лише близько 20 осіб. Значна частина підпільників залишилась на волі³⁶.

Через деякий час підпільну організацію у Кам'янецькому повіті було відновлено. Повстання планувалось розпочати 15 вересня 1921 р.³⁷ Очолювали організацію Ветрянов і Петрушенко (Дем'яненко)³⁸. Вона нараховувала близько 150 осіб. Незабаром, завдяки свідченням секретаря організації Марії Назаренко, чекісти зруйнували план повстанців³⁹.

Для відновлення організації з Польщі приїхав отаман Ісаков. Йому допомагав мешканець с.Яцьківці Марков, який до того часу збирав продродаток в с.Жванчик Новоушицького повіту. Окремі мешканці с.Гниляки, Яцьковецька Гута та Нефедівського хутора займались мобілізацією чоловічого населення цих та навколишніх сіл. Ісаков планував захопити м.Кам'янець-Подільський, розраховуючи на допомогу кінного загону отамана Томашевського (близько 300 осіб), який зосереджувався біля с.Суржа. Хоча Ісаков був полковником армії УНР, але він не зміг організувати селян. Тому доля й цієї повстанської організації була визначена. Так, мобілізовані мешканці с.Яцьківці, вступивши в сутичку з червоноармійським кінним загonom, зазнали значних втрат. Згодом Ісаков був заарештований червоноармійцями у с.Нефедівці і переправлений в с.Миньківці. Через недбалість охорони йому вдалось втекти й повернутись до повстан-

ців⁴⁰. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1921 р. ця організація нараховувала близько 150 осіб. Її члени, розділившись на групи по 10–12 осіб, розійшлись по навколишніх селах, де закликали селян приєднуватись до них, вступали в сутічки з червоноармійцями⁴¹. Внаслідок занепаду дисципліни та дезертирству і ця Кам'янецька повстанська організація зазнала краху. 45 її учасників було заарештовано червоноармійцями⁴².

Згідно плану ППШ повстання повинно було охопити район міст: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Деражня, Жмеринка, Вінниця. Осередками повстання мали стати повстанські підпільні організації. Зокрема, до жовтня 1921 р. діяла Проскурівська підпільна організація “Чорна маска”, яку очолював Кутасевич⁴³. Вона нараховувала близько 400 осіб, а на озброєнні мала 15 кулеметів⁴⁴. В її підпорядкуванні знаходились Сатанівська, Летишівська, Літинська та інші організації – всього до 15 тис. повстанців. Вся Подільська повстанська організація влітку – на початку осені 1921 р., за підрахунками ВНК, нараховувала близько 50 тис. осіб, у яких було 400 кулеметів та шість гармат⁴⁵.

Яскравим прикладом різнобарвності повстанських загонів була Волинь. Проаналізуємо діяльність загону Гордія, який більшовицькі автори відносили до “політичного бандитизму”, “карного бандитизму” або до “політично-карного бандитизму”. Цей загін, чисельністю до 20 осіб, діяв групами по троє осіб у лісах поблизу автомобільних доріг. Ночували теж в лісах або в довірених осіб у різних селах. Іноді вони переодягались в червоноармійську форму та розпитували у місцевих жителів сіл про місцезнаходження повстанців і у випадку позитивної відповіді карали селян побиттям. Загін Гордія здійснював напади на села, вбивав радянських службовців та грабував державні установи, здійснював єврейські погроми і напади на червоноармійців⁴⁶. В жодному документі не зазначено, що Гордій або ж його загін чинили дії з корисливою метою. Хоча повстанці, потребуючи допомоги, проводили переговори з карними угрупованнями. Так, весною 1924 р. Гордій встановлював стосунки з карними загонами Андрощока, Куліша та Сука⁴⁷.

Звинувачення у бандитизмі висувувалися більшовиками і щодо загонів Сороки (Бондарчука)⁴⁸, Гарася⁴⁹, Антонока⁵⁰.

Ватажки загонів прагнули поповнити їх склад людьми, у яких не було іншої альтернативи, як боротьба з більшовицькою владою. Так, загін Гальчевського 10 серпня 1922 р. здійснив напад на м.Летичів⁵¹, під час якого визволив 30 в'язнів, з яких 15 приєдналось до повстанців⁵². Закордонні керівні повстанські структури, потребуючи сильних фізичних та вольових особистостей, інколи укладали із злочинцями домовленість: за матеріальну винагороду проводити диверсійні акти в радянській Украї-

ні. Так, з 1923 р. на Поділлі діяла диверсійна група братів Григорія та Євгена Овчаруків, основне ядро якої складало шість осіб. Спочатку брати діяли разом, але через конфлікт з другим відділом Польського генерального штабу Григорій організував власну групу зі злочинців Могилівського повіту. З 1924 р. його група перейшла у підпорядкування Румунії. Незважаючи на це, брати продовжували працювати й далі разом, ділячись здобутою інформацією, документами радянських службовців тощо⁵³.

У 1923–1924 рр., в зв'язку з активізацією органів ВНК – НКВС (ДПУ), діяльність великих повстанських загонів стала неможливою⁵⁴.

Отже, в першій половині 1920-х рр. в УСРР існував масовий повстанський рух, спрямований проти більшовицької влади. Цей рух в деякій мірі розпалювався і підтримувався екзильним урядом УНР за допомогою отаманських загонів, більшість з яких мали військовий досвід. Діяли і місцеві повстанські заgonи, які в своїй більшості діяли проти продовольчої політики більшовиків. Через відсутність достатніх навиків ведення боротьби та дисципліни, селяни цих загонів переходили в підпорядкування досвідчених отаманів. Поряд з повстанськими загонами, діяли і карні. Повстанські осередки використовували окремих злочинців у своїх цілях.

Примітки

1. *Срібняк І.* Обеззброєна, але не скорена (інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921–1924 рр.). – К., Філадельфія: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С.21.
2. *Завальнюк К.* Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. XX ст.). – Вінниця: Логос, 2000.
3. *Коваль Р.* Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001.
4. *Зінченко А., Петров Л.* Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. // *Сучасність.* – 1997. – №12. – С.74-85.
5. *Шульга І.Г.* Гірка Правда. Нариси з історії Подільського селянства 1920–1932 років. – Вінниця: ВАТ “Віноблдрукарня”, 1997.
6. *Срібняк І.* Названа праця.
7. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004; *Рибак І.В., Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я.Гальчевського: географія і хроніка подій // *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи.* Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С.230-235.
8. *Ганжа О.І.* Селянський рух на Україні при переході до НЕПу: бандитизм чи повстанство? // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Міжвідомчий

збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип.2. – С.30-35; *Ганжа О.І.* Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000.

9. *Стасюк І.* Вони виборювали незалежну Україну // Подільські вісті. – 1996. – 25 червня. – С.2.

10. Державний архів Хмельницької області (Громадські об'єднання) (далі – ДАХО (ГО)). – Ф.П-458. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.46.

11. *Срібняк І.* Названа праця. – С.83.

12. Там же. – С.83-85.

13. Там же. – С.85-87.

14. Там же. – С.88.

15. Там же. – С.92.

16. *Поджур Р.* Повстанський рух на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Тези доп. і пов. 16-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С.58.

17. *Присяжнюк В.* Поділля. Роки двадцяті. Повстанський рух проти червоних // Подолія. – 1994. – 23 липня. – С.3.

18. Архів Управління СБУ в Хмельницькій області. – Спр.26404. – Арк.200.

19. *Харковий А.Д.* Селянський рух на Поділлі (жовтень 1921 р.) // Тези доп. і пов. 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С.61-62.

20. *Рибак І.В., Красносілецький Д.П.* Названа праця. – С.232.

21. Архів Управління СБУ в Хмельницькій області. – Спр.26404. – Арк.201.

22. ДАХО (ГО). – Ф.Р-1067. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.11.

23. *Шульга І.Г.* Названа праця. – С.21.

24. *Присяжнюк Л.* Радвлада не виправдала надії селян. Селянські рухи на Поділлі. Яке їх підгрунтя? // Подолія. – 1998. – 29 липня. – С.3.

25. ДАХО. – Ф.Р-1010. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.24.

26. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р-152. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.14.

27. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.13. – Спр.260. – Т.2. – Арк.59.

28. *Петренко В.І.* Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920–1922 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – С.71.

29. *Накорнеева О.* Опір селян становленню радянського режиму на Поділлі в 1920–1925 рр. // Вінничина: історія та сучасність / Ред. кол.: Григорчук П.С., Димніч О.В., Зінько Ю.А. та ін. – Вінниця, 2002. – С.55.

30. ДАХО (ГО). – Ф.П-458. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.60, 72.

31. ДАХО. – Ф.Р-336. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.140; ДАХО (ГО). – Ф.Р-1010. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.3.

32. ДАХО (ГО). – Ф.П.458. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.116.
33. *Петренко В.І.* Названа праця. – С.69.
34. Архів Управління СБУ в Хмельницькій області. – Спр.П-28509. – Арк.36.
35. ДА СБУ. – Ф.13. – Спр.514. – Арк.74.
36. ДАХО. – Спр.П-30428. – Арк.82, 102, 111.
37. Державний архів Вінницької області (Громадські об'єднання) (далі – ДАВО (ГО)). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.508. – Арк.19 зв.
38. *Зінченко А., Петров Л.* Названа праця. – С.82.
39. ДАВО (ГО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.508. – Арк.19 зв.
40. ДАХО. – Спр.П-30284. – Арк.2.
41. Там же. – Арк.37-38.
42. ДАХО. – Ф.Р-336. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.244.
43. ДА СБУ. – Ф.13. – Спр.514. – Арк.107.
44. *Зінченко А., Петров Л.* Названа праця. – С.82.
45. ДА СБУ. – Ф.13. – Спр.514. – Арк.111, 109.
46. *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький селянський повстанський рух під проводом Гордія: географія та хроніка подій // Бердигів древній і вічно молодий: Матеріали науково-краєзнавчої конференції (8-11 червня 2005 р.). – Житомир: Косенко, 2005. – С.48-49.
47. ДАХО (ГО). – Ф.П.458. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.5, 17.
48. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р-846. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.17 зв.
49. ДАЖО. – Ф.Р-1657. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.84.
50. ДАХО (ГО). – Ф.П.458. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.136.
51. *Рибак І.В., Красносілецький Д.П.* Названа праця. – С.233.
52. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.22. – Арк.44 зв.
53. Архів Управління СБУ в Хмельницькій області. – Спр.28618. – Арк.304.
54. *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). В 2 кн. – Кн.2. – М.: Политиздат, 1978. – С.161.

Summary

The article was analyzed a problem of the untibolshevik move on Pravobereshnoy Ukraine 1920–1924. Researcher established that there classification detachment in the country, the forms and methods of the ungovernment resistance.

Key words: *the ataman, the partisan uprising of the staff, the uprising detachments, the criminal detachments, the diversion detachments.*

Одержано 20 жовтня 2005 р.

СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Розкриваються перші кроки молододі радянської держави по впровадженню та розвитку нових обрядових форм у духовні засади широкого загалу населення країни.

Ключові слова: обряд, обрядовість, свято, традиція, звичай, символ.

Побудова держави нового типу вимагала створення нових духовних засад, які б виконували функцію по задоволенню тих чи інших потреб індивідів, соціальних груп, класів, трудових колективів і в цілому всього суспільного організму. Це, передусім, світоглядні, ідеологічні, інші форми суспільної свідомості, які умовно можна розділити на стабільні (традиція, звичай, обрядовість, звички, стереотипи поведінки) та подвижницькі (громадська думка, настрої, психологія). Всі вони тісно між собою переплетені, активно взаємодіють, відображають дійсність та своєрідно впливають на свідомість, почуття і поведінку людей. У формуванні принципово нових в історичному плані суспільних відносин, способу життя, в перші роки радянської влади певна увага приділялась становленню та функціонуванню нової по ідейному змісту і соціальним функціям обрядовості.

Тема її становлення і розвитку постійно привертала увагу науковців, однак глибоке обґрунтування теорії і практики в цій області припадає на 60–80-ті рр. ХХ ст. Віддаючи належне науково-теоретичній та практичній значимості досліджень етнографів, філософів, соціологів, педагогів, потрібно зазначити, що дещо в тіні залишається історичний аспект становлення нових обрядових форм, який припадає на перші роки радянської держави. Досвід цих років може послужити певним прикладом для молододі незалежної української держави в питанні формування духовних цінностей у широкого загалу населення України.

В основу перших нових обрядів були закладені революційні традиції світового пролетаріату, трудящих мас, народів Росії, прогресивні культурні надбання минулого. Був використаний досвід К.Маркса і Ф.Енгельса, які розробили порядок прийому нових членів в Союз комуністів, де передбачались і деякі обрядові елементи. На засіданні паризьких обцин Союзу комуністів в 1848 р. одноголосно було прийнято пропозицію К.Маркса про те, щоб всі члени Союзу носили червону пов'язку, встановлювалась форма звернення до членів Союзу – “друзі”¹. Варто відзначити, що в Статуті комуністичної спілки, створеному в 1850 р. при участі К.Маркса,

однією із умов членства було “відмова в повсякденному житті від участі в якому б то не було церковному союзі і від усіх обрядів, крім тих, дотримання яких передбачається громадянськими законами”². Таким чином, Статут підкреслював принципову ворожість члена комуністичного союзу будь-яким проявам релігійної обрядовості і в той же час визнавав допустимість участі в обрядах громадянських.

Декрет Паризької комуні про відокремлення церкви від держави заклавав початок розвитку громадянської обрядовості. В школі вводились основи світського навчання, відмінялась молитва перед початком занять. Вилучались ікони, предмети релігійного культу, узаконювався громадянський шлюб. Була відмінена релігійна присяга в державних організаціях і армії. Вводились нові революційні символи та ритуали: державним символом став червоний прапор; комунари носили червоний шарф, оторочений позолотою; був розроблений ритуал похоронів загиблих комуністів тощо³.

В той же час, політизація духовного життя країни в перші роки становлення радянської влади відкидала на другий план розвиток обрядовості, яку неправомірно ототожнювали з релігією. В науковій літературі питання такої орієнтації навіть не розглядалися.

В 20-ті роки цю проблему спробував підняти на емпіричному рівні відомий письменник і громадський діяч В.В.Вересаєв. Він звертався до свідомості нової інтелігенції, переважно пролеткультівської, намагаючись переконати її в тому, що без красивих, яскравих свят та обрядів духовне життя суспільства не може обійтись⁴. В.В.Вересаєв зазначав, що для того, щоб символ, закладений в обрядовій дії, був не тільки зрозумілим, але й пережитим присутніми, необхідно, щоб кожен із них зіграв не тільки пасивну роль людини, яка сприймає обряд як зовнішню для неї дію, але і активну роль безпосереднього учасника обрядового ритуалу. Визнаючи потребу людей знайти стереотипні форми для прояву колективних переживань, він писав: “У людей є непоборна потреба в урочисто-радісній і урочисто-сумній моменти свого життя збиратися разом і в чомусь проявляти володіючі ними почуття... Ось тут-то і потрібні закріплені, тверді обряди, потрібні відповідні русла, в які б могла вільно і легко направитись володіюча людиною скорбота або радість”⁵.

Вступаючи в полеміку із своїми опонентами, В.Вересаєв писав, що це тільки: “... при першому знайомстві всякий обряд, всяка умовна дія викликає дивне враження. Варто подивитись навколо наївно-тверезими, спостережливими і незрозумілими очима... і все навколишнє перетворюється в одну суцільну нісенітницю самої сміховинної властивості”⁶. Цим він хотів показати, що тільки людині, яка не звикла до певного обряду і не сприймає його в певному соціально-фіксуєчому значенні, він може ви-

датись сукупністю безглузких дій без всякого змісту та доцільності. Розглядаючи питання про обряд як колективну дію, яка несе в собі певний смисловий зміст, який повинен однозначно сприйматися всіма його учасниками, В.Вересаєв зазначав: “Одноманітність? Трафарет? У всякій колективній дії необхідна якраз одноманітність. Умовна дія є саме таке діяння, якому люди домовились надавати один певний, загальний для всіх зміст”⁷. І все ж, йому не вдалось переконати своїх багаточисельних опонентів, нігілістично настроєних проти всякої “старовини”.

Проти нової обрядовості, крім пролеткультівців, виступали і ідеологи однієї із різновидностей анархізму – “махаєвщини”, які стверджували, що соціалізм не покінчив з релігійними уявленнями, свідченням чого, на їх думку, є святкування робітниками Першотравня, як “прихованого релігійного прагнення”. Проти такого бачення пролетарських свят виступав іще напередодні революційних подій 1905 року в своїй полеміці з лідером “махаєвщини” – Вольським (В.Малайським) Г.В.Плеханов⁸.

Щось подібне проповідували деякі представники меншовиків і лівих есерів, які входили до першого складу Радянського уряду. Вони вперто чинили опір введенню військової присяги в армії, звинувачуючи більшовиків у відродженні царської присяги, яка зобов’язувала солдат висловлювати свою відданість царю як наміснику Бога на землі.

Опоненти В.Вересаєва були ворогами усіх обрядів – і старих, і нових, приписуючи прихильникам останніх намір з допомогою ритуалів штучно підігрівати революційний ентузіазм, який ними втрачений. Вони висловлювали занепокоєння, як би нові обряди не викликали “містичних настроїв”. Багато опонентів розглядали нову обрядовість як тимчасовий “пропагандистський захід”, розрахований на категорію осіб, які іще відчували потяг до народності, умовностей, символіки. При цьому обряди ними називались як завгодно: “побутова театральність”, наглядна агітація, моральний стимул, але тільки не їх дійсним найменуванням, оскільки терміни “обряд”, “ритуал”, “свято” ототожнювались із релігією.

Незважаючи на критику та протистояння, нова обрядовість, хоча і помалу, але все ж поступово створювалась. Для молодого радянської влади, в першу чергу, потрібні були суспільно-політичні і державні обряди, які були покликані вирішити завдання ліквідації царської системи свят та обрядів, а також старих символів, які підтримували основи самодержавства, та утвердження нових суспільно-політичних свят, обрядів і символів, покликаних закріпити успіхи і знаменні події в житті держави.

Уже в 1918 р. Раднаркомом було прийнято ряд Декретів та рішень, які були направлені на повне усунення традицій самодержавства і церкви та сприяли створенню і закріпленню нових свят і обрядів (реформа

старого календаря, “Декрет про пам’ятники республіки”, введення перших державних свят)⁹.

У цьому ж році вперше з’явилися такі символи, як Серп і Молот, Червона зірка. Виникають і нові обряди, в яких ця символіка відігравала важливу роль. Демонстрації трудящих набули державного характеру, стали символом підтримки влади, їх готовності захищати її. Новий і дійсно-політичний зміст демонстрацій знайшов свій прояв у символах, лозунгах і транспарантах, у виступах на мітингах. Державний характер стали носити і похорони людей, які загинули за радянську владу, видатних революціонерів. В цих обрядах широко використовувалась також і традиційна символіка, створена ще до революції – революційні пісні, червоні прапори тощо.

Становлення Червоної Армії, укріплення революційної дисципліни викликали потребу прийняття військової присяги. Декретом ВЦВК від 22 квітня 1918 р. був затверджений текст урочистої обіцянки воїнів. В той же день Голова Раднаркому В.І.Ленін, голова ВЦВК Я.М.Свердлов та голова Всеросійської комісії по формуванню підрозділів Червоної Армії В.І.Подвойський прийняли військову присягу від частин Московського гарнізону¹⁰. Пізніше було встановлено єдині для всієї армії і флоту день і порядок прийому військової присяги. Текст військової присяги і положення про порядок її прийняття неодноразово змінювались і доповнювались, удосконалювалась форма проведення самої церемонії.

Значна частина нових свят та обрядів були закріплені в декретах радянської влади. Декрет “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918 р.), проголошуючи і гарантуючи населенню країни повну свободу совісті, право сповідувати будь-яку релігію або ж не сповідувати ніякої, відмінив всі релігійні обряди і церемонії, які супроводжували в минулому державні і суспільні публічні акти. Викладання релігії і дотримання релігійних обрядів у навчальних закладах заборонялось. Ікони і релігійні символи вилучались із державних та громадських установ. Релігійні обряди проголошувались приватною справою громадян, гарантувалось вільне їх відправлення при умові, якщо вони не порушують громадський порядок і не супроводжуються замахом на права громадян.

Правовою базою корінних змін у побуті були перші декрети Радянського уряду про шлюб, дітей, ведення “Книг актів громадянського стану”, розлучення тощо¹¹. Створювались нові форми сімейної обрядовості, пов’язані з народженням дитини, весільні, а також похоронні. Ці обряди поєднували в собі риси нового побуту з давніми традиціями. Домінуючими були громадська значущість події, велика кількість учасників. Оскільки нові сімейні обряди проводилися на противагу релігійним, вони і на-

зивались по-новому: “червоні хрестики”, “червоні весілля”, “червоний похорон” тощо.

Обрядовість 20-х років, безперечно, стала вагомим внеском у розвиток культури, суспільної думки і світогляду. Однак традиції нової сімейної обрядовості не розвинулись належним чином, не дістали у побуті постійного громадянства.

Характерною особливістю сімейної обрядовості цих років було прагнення ввести революційні перетворення в сферу побуту, сім'ї, повсякденних відносин без врахування соціально-психологічних особливостей цих сфер. Розвиток обрядовості був направлений проти релігії. Організатори нової обрядовості прагнули прямо та безпосередньо ввести політичну ідеологію у сферу сімейних відносин і тим самим випускали з уваги їх специфіку. Введені ними обрядові дії добре і яскраво проявляли політичність, а не сімейні відносини. Думки та почуття людей, які відображали сімейні відносини, залишались поза нових обрядових форм, оскільки ці форми були взяті із іншої сфери громадського життя.

В обрядах 20-х років була одна слабка ланка: їх організатори не розуміли, що обрядові акти, які оформляють сімейні відносини, завжди символічні, а в них широко включались дії самого життя – засідання, обговорення, голосування, складання протоколів тощо. Нові обряди були перенасичені виступами, поздоровленнями, а часом і доповідями. Це й зрозуміло: революційні настрої прямо і безпосередньо входили у сімейну обрядовість у властивих для них формах мітингу, зборів, засідань. В.В.Вересаєв, з неохвалою перераховуючи обрядові акти “червоного весілля”, вказує, що це не весільний обряд, а самі звичайні збори тих років. І хоча революційна енергія учасників цих зборів заслуговує поваги, збори не могли стати обрядовою формою, яка виражала думки і почуття людей, викликані вступом у шлюб¹².

Головна причина невдач нових обрядів в 20-х роках була у тому, що ініціатори цієї справи не розуміли логіки розвитку звичаїв та традицій. Вони почали із заключного етапу їх утвердження, в той час як у масовій моральній практиці іще не дозріли початкові стадії цього процесу. Нові сімейні відносини тільки почали утверджуватись у житті широких мас, іще не був накопичений необхідний моральний досвід в реалізації цих відносин і давати цим незрілим відносинам обрядове оформлення означало напевне потерпіти невдачу. Незрілість нових сімейних відносин не давала можливості і для вірного вибору обрядових дій по тій простій причині, що система нових моральних норм, які регулювали ці відносини, знаходилась в періоді свого становлення. Тому ентузіасти нової обрядовості змушені були вводити в обряди дії самого життя, головним

чином із сфери політичних відносин, де революційні традиції досягли стану повного свого розвитку.

Слід відзначити і причини значно глибші. Боротьба із внутрішніми і зовнішніми ворогами, економічною розрухою, масовою безграмотністю, потреба в укріпленні обороноздатності держави вимагали великих зусиль та енергії молодій державі. Тому зайнятися обрядовістю в повній мірі не явилось можливим. Природно, це відобразилось на їх розвитку. Крім того, при розробці і впровадженні нових обрядів недостатньо враховувались особливості побуту людей, їх психологія, мало використовувались народні обрядово-святкові традиції. Проявились також і антиобрядові упередження, які існували у деякій частині інтелігенції. В силу даних обставин нова обрядовість в той час не стала загальним явищем.

Примітки

1. Див.: Социалистическая обрядность. – К., 1985. – С.34.
2. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. – Т. 7. – С.565.
3. Див.: Фурсин И.И. О природе и социальных функциях обрядности в социалистическом обществе // Вопросы научного атеизма. – Вып. 13. – М., 1972. – С.34-42.
4. Див.: Вересаев В. Полн. собр. соч. – Т.8. – М., 1930. – С.221.
5. Вересаев В. К художественному оформлению быта (об обрядах старых и новых) // Красная новь. – 1926. – №1. – С.162-163.
6. Там же. – С.169.
7. Вересаев В. Об обрядах // Красная новь. – 1926. – №11. – С.176-177.
8. Див.: Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в пяти томах. – Т. 3. – М., 1957. – С.56.
9. Див.: Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т. 2. – С.95-96.
10. Див.: Фурсин И.И. О природе и социальных функциях обрядности в социалистическом обществе // Вопросы научного атеизма. – Вып. 13. – М., 1972. – С.34-42.
11. Див.: Декреты Советской власти. – М., 1957. – С.237, 242.
12. Вересаев В.В. Полн. собр. соч. – Т.8. – Ч.2. – М., 1929. – С.221.

Summary

This article deals with the first steps of the young Soviet state on the new ceremony forms introduction and development into the spiritual lift of the vast masses of the country population.

Key words: ceremony, ceremonial, holiday, tradition, custom, symbol.

Одержано 13 жовтня 2005 р.

КРАЄЗНАВЧІ МУЗЕЇ 30-Х РОКІВ ХХ ст. В УМОВАХ ЗРОСТАЮЧОГО ІДЕОЛОГІЧНОГО ТИСКУ

У статті розкривається згубний для музейної справи 30-х років ХХ ст. курс на реекспозицію й апологетику компартійної влади.

Ключові слова: музей, музейна справа, експозиція, реекспозиція, ідеологічні вимоги, занепад.

Стан музейного будівництва в Україні 30-х років знайшов відображення як у радянській, так і пострадянській історіографії. Еволюція висвітлення: від визначення місця музеїв у культурній революції – до показу репресій, занепаду¹. Мета даної статті полягає в розкритті характеру ідеологічних вимог до музейної справи, зокрема – реекспозиції на класово-формаційних засадах, включення музеїв у систему ідейно-політичних інструментів партії і їх згубних наслідків.

Тридцять років негативно позначилися на музейній справі. Репресії забрали найкращі кадри музейників. Типовою для того часу була доля працівників Дніпропетровського краєзнавчого музею: після репресій 1934 року на роботі залишилося з 17 працівників тільки двоє – прибиральниця і доглядач². Після кількарізових арештів брак працівників склався у Вінницькому краєзнавчому музеї. Музею боялися, як вогню, робота в музеї була перепусткою до в'язниці. 1940 року доля музейних фахівців СРСР з вищою освітою зменшилась до 37% проти 66,7% 1925 року. Тільки третина з них мала профільну музею спеціальність. За даними, що їх наводить Р.В.Маньківська, кожен третій музейник працював за сумісництвом³.

Морально-психологічний та ідейно-політичний рівень кадрів теж підганявся під ідеологічний трафарет. 1936 року директор Вінницького музею у паспорті установи так оцінював внесок попередників: “Протягом існування музею з 1919 року керівництво його і робітники мало ворожі елементи. Директором якого з 1919 по 1932 р. був Брілінг, що взяв на роботу націоналіста Ярушевича, якого в 1933 році зіслав орган ГПУ... Під керівництвом Брілінга музей уявляв із себе кунсткамерну збірку і ніякої класової боротьби в експозиціях не було. Лише в 1932 р. почав перебудовуватися за суспільно-економічними формаціями, став відбивати класи і класову боротьбу”⁴.

В Україні йшла перебудова музеїв. Вона стосувалася як змісту роботи, так і форми експонування музейних предметів. Головний напрям

реорганізації полягав у переході від науково-дослідницької, освітньої роботи до пропагандистської, ідейно-виховної. А це вимагало докорінної зміни експозицій, які мали будуватися на марксистсько-ленінській філософії, відображати рух людського суспільства від нижчої первіснообщинної до вищої комуністичної суспільно-економічної формації, класову боротьбу, як рушійну силу суспільного прогресу, концентруватися на історії Жовтневої революції, громадянській війні, соціалістичному будівництві. Тому головними в експозиції мали бути не стільки речі, скільки ілюстрації політичних формул. Питанням перебудови музейної справи присвячувалися різні зібрання, найважливішими з яких були наради 1938 і 1940 років.

Про втілення їх настанов можна судити з “перебудови” Вінницького обласного краєзнавчого музею. 1935 року музей очолював Висоцький, всіх працівників налічувалося 14⁵. Експозиції ділилися на десять розділів:

I. Еволюційний мав підрозділи “Земля та її походження”, “Розвиток життя на землі”, “Вимерлі тварини”, “Походження людства”.

II. Природа Вінницької області (грунти, корисні копалини, лікарські рослини, фауна).

III. Докласове суспільство (дородова комуна, родова комуна, трипільська культура).

IV. Греко-скіфська культура.

V. Доба раннього феодалізму.

VI. Доба селянських війн (Хмельниччина, Коліївщина).

VII. Релігія на службі феодалів (єврейський культ, католицький, православний).

VIII. Кріпосне право (селянська хата в розрізі; хага поміщика в розрізі).

IX. Цехи за періоду мануфактури.

X. Сільське господарство.

Одинадцятий розділ – “Капіталістичне будівництво” був у стадії створення. До радянського періоду ще не дійшли⁶. Музей мав невелику бібліотеку – 199 томів, фототеку – 193 фотографії, 314 негативів, 159 діапозитивів. У кінотеатрі імені М.Коцюбинського музей влаштував виставки “Імперіалістична війна”, “Історія партії”, які відвідало 45519 чоловік⁷. Місце оригіналів займали копії, карти, діаграми, анотації. Боротьба з “речовизмом” перетворювала експозиції в наочні посібники по відповідних темах. Фондова робота занепала. На перше місце висувались експонати соціалістичної доби.

Стан невизначеності й занепаду був характерний і для одного з кращих в Україні Волинського науково-дослідного музею. У доповідній записці культпропу обкому партії 27 вересня 1933 року представник секто-

ру науки Київського облвню Машкевич та інспектор музейних установ Козубовський констатували, що в музеї панували “старі традиції і націоналістична практика”, характерні для багатьох музейних працівників області. А це “не давало можливості музеєві проводити належну перебудову в бік його наближення до задач і форм соціалістичного будівництва”. Вони і відмічали, що музей консервувався в старій академічній структурі з архаїчним поділом його відділів, який “існував ще за часів земства (археологічний відділ, етнографічний, відділ мистецтв та природничий)”⁸.

1931 року передбачалася реекспозиція на класово-формаційних засадах. Однак директор не мав для цього ні матеріальних, ні кадрових засобів. Два будинки, в яких розміщалися експозиції і концентрувалася робота, не опалювалися, не мали електропроводки, а, отже, – електричного світла. Приміщення потріскались, протікав дах⁹. Кадри відзначалися недостатньою професійністю. Низька зарплата виплачувалася невчасно.

Тому й робили, що могли, поступово уступаючи ідеологічному наступу партійців та методологічній схоластиці, формували відділ “продукційних сил”, заклали ботанічну ділянку на 50 культур, зібрали колекцію насіння, облаштували кабінет рослинознавства, прочитали 14 лекцій, на яких були присутні 3816 слухачів, провели 221 екскурсію для 15304 відвідувачів, організували пересувну сільськогосподарську виставку на час посівної кампанії. 18 працівників музею відвідували гуртки діамату та історії більшовизму. “Вся робота, – відзначав у звіті за 1932 рік директор, – була спрямована в бік перебудови музею, щоб в найближчому часі став він відбитком класової боротьби та соціалістичного будівництва, центром комуністичного виховання робітничих та колгоспних мас”¹⁰.

Незважаючи на зусилля працівників, у вкрай незадовільних умовах функціонував проскурівський музей: його антропологічний відділ розміщався в двох кутках міста, сільськогосподарський – у “Господарях”, санітарно-гігієнічний – у темній підвальній кімнаті будинку адмінвідділу, мисливський – у будинку канцелярії ВУСОПУ¹¹.

Безкінечні реорганізації нищили багаті фонди київських музеїв. Центральний історичний музей, що створювався відповідно до постанови РНК УРСР від 11 вересня 1935 року на базі Всеукраїнського музейного містечка, перебрав для використання колекції реорганізованих музеїв Інституту історії матеріальної культури Академії наук, Етнографічного, Музею діячів Академії наук, Всеукраїнського історичного та інших музейних закладів. Зберігалися вони незадовільно, бо новостворюваний музей не мав нормальних сховищ¹².

7 березня 1939 року РНК УРСР прийняв постанову про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України. Київський облас-

ний відділ народної освіти передавав, наприклад, Києво-Кирилівський державний заповідник управлінням в справах мистецтв, Уманський державний заповідник (“Софіївку”) – Наркозему УРСР. Така розпороченість можливо й поліпшувала фінансування, зате позбавляла ці заклади кваліфікованого керівництва і контролю¹³.

На цей час у Київській області залишилося 5 державних музеїв, підпорядкованих народній освіті, стан яких бажав покращення. Інспектор музеїв Андрусенко 28 жовтня 1938 року доповідав управлінню музеями НКО, що в місті Кам’янка гинуть і парк, пов’язаний з перебуванням там 1820–1822 рр. декабристів, “Грот декабристів” і будинок, де був О.С.Пушкін. Будинок знаходився на території шарикопідшипникового заводу. Там проживали мешканці, які на свій погляд міняли інтер’єр приміщення. Він пропонував виділити кошти, об’єднати ці об’єкти в музейний комплекс¹⁴.

Не відповідав вимогам влади Білоцерківський краєзнавчий музей. І хоч 1938 року музей відвідало 12 тис. осіб, все ж перебудова експозицій, на думку того ж Андрусенка, йшла незадовільно, за що він “персональну відповідальність” покладав на директора П.Л.Ледяйкіну. Він вимагав до 15 лютого 1939 року завершити “революційний підвідділ та кімнату Сталінської Конституції”, а історико-революційний відділ “побудувати за схемою “Короткого курсу історії ВКП(б)”¹⁵.

У квітні 1937 року був відкритий у Києві Український державний музей образотворчого мистецтва. Він теж забезпечував “класово-формаційний підхід”, бо в семи розділах засобами образотворчого мистецтва послідовно розкривав історію докласового, ранньокласового та радянського мистецтва, прославляв героїку революції та громадянської війни, соціалістичного будівництва¹⁶.

Крива державних музеїв у ці роки пішла вниз¹⁷:

	1928	1933	1938
СРСР	805	732	761
УРСР	123	138	115

1939 року в музейну мережу України ввійшли музеї приєднаних західних областей.

На Волині за радянський період довоєнного життя вони пройшли два етапи розвитку: перший – з вересня 1939 – по 8 травня 1940 р., до прийняття постанови уряду щодо музеїв і бібліотек Західної України, коли робота зводилася до переобліку експонатів та формування штатів, та другий – після прийняття постанови, коли почалася корінна реорганізація музейної справи на нових ідеологічних засадах. 8 травня 1940 року

Раднарком прийняв постанову за №635 “Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України”, якою привернув увагу до швидшого становлення мережі цих закладів, передбачив асигнування, кадрове забезпечення, зобов’язав центральні музейні установи посилити методичну допомогу. 1940 року кількість музеїв збільшилася порівняно з 1938 роком на 11, штатних одиниць – на 610, бюджетні видатки – на 8117500 крб.¹⁸.

Звіт про роботу музеїв системи НКО за 1939 рік та план удосконалення їх роботи на 1940-й засвідчують вихолощення історико-краєзнавчого, науково-дослідницького змісту їх роботи, запровадження невластивих таким закладам форм політико-виховної роботи, невпинний ідеологічний тиск. 1939 року музейними працівниками було прочитано 8660 лекцій і бесід, організовано 622 пересувних виставки на революційну тематику. НКО бачив серйозний недолік тому, що не всі музеї перебудували роботу по створенню нових відділів “у світлі вказівок партії і тов. Сталіна”, що недостатньо розгорнув політико-масову роботу Бердичівський музей¹⁹. Тому й передбачалося на рік 1940-й “закінчити перебудову відділів музеїв згідно затверджених положень НКО УРСР”, “практикувати скликання при музеях нарад за участю представників РПК, ОК КП(б)У, громадськості, кращих стахановців, орденосців промисловості і сільського господарства, пов’язаних з експозицією музеїв...”²⁰. Вводилася система контролю за ідейно-політичним рівнем експозиційного показу: експозиційний план розглядала наукова рада музею і затверджував обласно, обласних і республіканських музеїв – управління в справах музеїв НКО УРСР. Увага зверталася на показ в експозиціях “реакційної ролі релігії і пропаганду войовничого атеїзму”, відображення досягнень “нової Сталінської епохи”²¹. НКО вимагав особливу увагу звертати на оборонну пропаганду, яка висувалася на одне з провідних місць.

Примітки

1. *Сейненский А.Е.* Музей воспитывает юных. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.; *Буланый И.Т., Ештушенко И.Г.* Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. – К., 1979; *Мезенцева Г.Г.* Музеезнавство. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.; *Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.* У просторі і часі. – Житомир: Журфонд, 1995; *Гарбузова Л.Г.* Сторінки біографії Н.К.Дмитрука // VIII Всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура”. Ч.І. – Харків, 1997. – С.374-378; *Шморгун П.М.* Г.Ю.Храбин – історик Черкаського краю // Там же. Ч.ІІ. – С.432-434; *Маньківська Р.В.* Підготовка музейних кадрів в Україні (20–30-ті роки) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.8. – К.: Рідний край, 1999. – С.179-183; *Василь Дубровський.* 2-й відділ Баклагу ГПУ-НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965 та ін.

2. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. – Хмельницький, 1991. – С.158.

3. *Маньківська Р.В.* Назв. праця. – С.182.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р.166. – Оп.11. – Спр.360. – Арк.138.
5. Там же. – Арк.139.
6. Там же. – Арк.142-143.
7. Там же. – Арк.148.
8. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.212. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.13.
9. Там же. – Арк.27.
10. Там же – Арк.24-25.
11. Культурная жизнь в СССР. Статсборник. – М., Л., 1940. – С.180.
12. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Т.2. – Спр.2481. – Арк.2.
13. Репресоване краєзнавство... – С.206.
14. ДАКО. – Ф.Р.212. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.14.
15. Там же. – Арк.2.
16. Там же. – Арк.12.
17. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. – С.250-251.
18. ДАКО. – Ф.Р.4320. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.
19. Там же. – Арк.5.
20. Там же. – Арк.5 зв.
21. Там же. – Арк.6.

Резюме

В статье раскрывается губительный для музейного дела 30-х годов XX ст. курс на резкспозицию музеев, подчинение их деятельности идейно-политическим задачам компартии.

Ключевые слова: *музей, музейное дело, экспозиция, резкспозиция, идеологические требования, упадок.*

Одержано 27 жовтня 2005 р.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: СТАН, ТРУДНОЩІ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ (1930–1940 рр.)

В статті розглядаються проблеми розвитку охорони здоров'я, пологової допомоги у селі в період передвоєнних п'ятирічок.

Ключові слова: дільнична лікарня, лікарська амбулаторія, фельдшерський пункт, колгоспний пологовий будинок.

Загальна тональність вищезазначеної проблеми в радянські часи визначалося тезою, що на шляхах колективізації сільського господарства у розвитку охорони здоров'я на селі відбулися радикальні позитивні зміни порівняно з дореволюційним чи доколгоспним періодами¹.

Автор, на основі нової бази даних, намагався встановити реальний стан сільської медицини, з'ясувати труднощі та проблеми її розвитку.

У соціально-побутовій сфері села чільне місце посідає організація медичного обслуговування. У доколгоспний період, як відомо, не відбулося істотного поліпшення стану охорони здоров'я на селі. У роки першої п'ятирічки медичному обслуговуванню сільського населення майже не приділялося уваги. У цей час пріоритетними, першочерговими були завдання індустріалізації країни. Бурхливий ріст міст спричинив і необхідність розвитку у них мережі медичних закладів. У зв'язку з цим, поліпшувалась їх укомплектованість кадрами, обладнанням за рахунок обділення потреб сільських закладів охорони здоров'я. Саме в даний період помітно посилювався розрив у медичному обслуговуванні сільського та міського населення. У 1932 році співвідношення забезпечення на 100 тисяч населення ліжко-місцями в лікарнях міста і села складала 6,2:1, працівників – 32,2:4,26. Сільські лікарні, порівняно з міськими, були в три рази менше обладнані лабораторіями, у два рази – дезинфекційними камерами. Рентгенівські та прозекторні кабінети в сільських лікарнях взагалі були відсутні². До цього слід додати, що одна сільська лікарська дільниця обслуговувала в середньому 13, а амбулаторія – 35 тис. людей³. Лікар Петро Федаш, член виїзної редакції газети “Радянське село”, влітку 1929 року обстежував сільські медичні заклади Дніпропетровської області і з цього приводу писав: “Санітарний стан установ жахливий. Одвічна пилюка і павутиння вкривають все, що можна вкрити. У столиках хворих: брудні недоїдки, солоні огірки, цигарки. Безліч мух, що їдять хворих в палатах і обліплюють їжу на кухні. Додайте до цього, що хворі на черев-

ний тиф лежать у загальних палатах, а палати заразливих хворих зайнято під гуртожиток і забруднені гірш за найзлиденнішу хату”⁴. Все це ще раз свідчить про надто низький рівень медичного обслуговування сільського населення. До такого ж невтішного висновку прийшла і газета “Вісті”, проаналізувавши стан охорони здоров’я у місті та в селі. “Якщо в місті ми вже в основному створили кількісно достатню лікувально-профілактичну мережу і справа у вирішальному якісному поліпшенні її роботи, то на селі стан медико-санітарної частини не можна не визнати як зовсім недостатній, незадовільний”⁵.

У роки другої п’ятирічки залишковий принцип фінансування розвитку медичної мережі сприяв тому, що план будівництва сільських лікарень було виконано лише на 52%⁶. Це вкрай негативно позначилось на рівні забезпечення сільського населення лікувальними закладами. Темпи насиченості міст закладами медицини залишалися значно вищими, ніж на селі. У 1937 р. на 1000 чол. міського населення припадало 6,6 ліжко-місць в лікарнях, а на селі – всього 1,4⁷. На якість медичного обслуговування сільського населення негативно впливала неукомплектованість лікарнями сільських медичних закладів. У 1936–1937 рр. зовсім припинився приплив лікарських кадрів на село⁸. Нарком охорони здоров’я УРСР С.І.Канторович констатував сумну статистику забезпечення сільських медичних закладів лікарнями: “По сільських медико-санітарних закладах є тепер до 5000 лікарських посад, заміщено 2600. Щоб обслужити кваліфікованим медичним наглядом велику мережу амбулаторій, пологових будинків, ясел – для цього кожен сільський район повинен мати не менше 5 лікарів. А в Україні є ще 126 районів, які не мають і цієї скромної норми. Справа в тім, що з 17 тисяч лікарів, які працюють на Україні, майже половина зосереджена у містах (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі), а на селі працює всього 2600 лікарів, або 15% їх складу”⁹. Склалась парадоксальна ситуація: у той час, як на одного лікаря у Києві припадало 5 ліжко-місць у лікарні, то в Україні нараховувалось 6 сільських районів, які мали лише одного лікаря¹⁰. У замітці “День у районній лікарні” описано роботу єдиного лікаря у Дубосарському районі. “О 18 годині розпочинається обхід (у лікарні 65 ліжок). Триває дві години. Далі йдуть записи в історії хвороб, виписування ліків. Раггом сестра повідомляє, що привезли трьох жінок з кровотечею. Хатні засоби сільських “абортмакерів” зробили своє. Лікар біжить оглядати хворих. Двом потрібна негайна операція. У цей час дзвонить телефон. Виклик з радгоспу “Молдоввінтрест”. Нещасний випадок. Тут же сестра повідомляє, що привезли хворого з ущемленням грижі. У Дубосарах один лікар займає 5 посад. Не вистачає 6 медпрацівників”¹¹.

Певним гальмом на шляху розвитку охорони здоров'я на селі у другій п'ятирічці був нераціональний розподіл лікарських кадрів всередині сільських районів. Через це основна маса лікарів зосереджувалась в райцентрах, а більше половини – 1055 сільських дільничних лікарень, залишались без лікарів¹². У результаті чисельність дільничних лікарень у роки другої п'ятирічки зменшилась на 342 одиниці¹³. Наведені дані свідчать про надзвичайно низький рівень медичної допомоги сільському населенню. Її критичний стан змусив уряд Радянської України 20 червня 1938 року прийняти постанову “Про зміцнення сільських лікарняних дільниць”. Нею встановлялося, що основною формою розвитку сільської медицини є дільнична лікарня, яка відтепер стала розглядатись як центр лікувально-профілактичного обслуговування селян. Її діяльність ґрунтувалася на:

- 1) територіальному принципі застосування найбільш досконалих методів обслуговування сільського населення;
- 2) єдності та комплексності проведення всіх заходів;
- 3) організаційному об'єднанні всіх медичних та санітарних закладів даної території під керівництвом дільничного лікаря¹⁴.

Затверджувався склад та штатний розпис лікарської дільниці. У її складі мала бути лікарська амбулаторія, фельдшерський пункт, мережа колгоспних пологових будинків, дезинфікатор і санітарний фельдшер для обслуговування дільниці, акушерка для допомоги породіллям вдома. Постановою передбачалось значне збільшення дільничних лікарень, фельдшерських пунктів на селі, зменшення території, що ними обслуговувалася та кількості населення, яке припадало на одну дільницю. Як наслідок, у 1938–1940 рр. відбувається деякий кількісний ріст медичних закладів на селі¹⁵:

<i>Основні показники охорони здоров'я на селі</i>	<i>1937</i>	<i>1940</i>
Лікарняні стаціонарні заклади	1003	1179
Чисельність лікарняних ліжок у них	29251	32658
Лікарняні амбулаторно-поліклінічні заклади	2771	3470
Протитуберкульозні диспансери	39	44
Венерологічні пункти	67	84
Дитячі поліклініки і амбулаторії	2	3
Жіночі і дитячі консультації	419	573
Заклади фельдшерсько-амбулаторної допомоги	3609	8440
Фельдшерсько-акушерські пункти	3043	6268

Збільшилась кількість аптек: якщо у 1937 році їх нараховувалось 1093, то у 1940 – 1256¹⁶. Все ж кардинально поліпшити медичне обслуговуван-

ня на селі не вдалося. Слабкою залишалась матеріальна база сільських закладів охорони здоров'я. Так, з 119 районних та дільничних лікарень Дніпропетровської області в 1939 році автоклави мали лише 60, рентгєнівські апарати – 8, лабораторію з мікроскопом – 15, фізико-терапевтичну апаратуру – 7, дезінфекційну – 40¹⁷. Транспорт, переважно гужовим, у 1940 році було забезпечено 987 сільських дільничних лікарняних республіки¹⁸. Недостатньо розвинутою залишалась мережа медичних закладів на селі, їх укомплектованість висококваліфікованими кадрами. У 1940 р. в 605 дільничних лікарнях не було жодного лікаря¹⁹. 1940 року на одну сільську лікарняну дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення²⁰. В результаті збільшився розрив кількісних та якісних показників у медичному обслуговуванні міських та сільських жителів. Даний висновок підтверджують такі розрахунки. Показник забезпеченості лікарською допомогою в 1940 році в середньому по Україні склав 1,2 ліжка на тисячу людей. Якщо врахувати ліжка, які використовувались сільським населенням в міських стаціонарах, то показник фактичної забезпеченості лікарською допомогою становив 2,1 ліжко-місця на 1000 сільського населення, в той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місць на 1000 міського населення²¹. Якщо на одне ліжко-місце в міських лікарнях витрачалось 4480 крб., то у сільських – 3310 крб., в тому числі на харчування відповідно 226 і 152 крб., медикаменти – 1450 і 805²².

Отже, склалась істотна різниця в доступності медичної допомоги для сільських жителів та мешканців міст. Якщо у 1939 році кількість пацієнтів лікарень в Україні склала 2,5 млн. осіб, то серед них жителів села було лише 760 тис.²³. У цьому ж році амбулаторії відвідало 100 млн. пацієнтів, з них мешканці сіл – 14,2 млн.²⁴. У місті медична допомога вдома була надана 6 млн. хворим, а на селі – менш як 600 тисячам²⁵. Наведені дані переконливо свідчать про неспроможність обіцяної модернізації медичного обслуговування сільського населення у зв'язку з утвердженням колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства. Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою жителів сіл виявились значно нижчими їх аналогів у місті.

Гострою на селі залишалась проблема пологової допомоги. У роки колективізації біля ліжка породіллі, в кращому випадку, знаходилась бабка-повитуха. Справа в тім, що багато з них відмовлялись надавати допомогу, побоюючись суворого покарання за знахарство та отримання нетрудових прибутків. До того ж, через усусліьнення тягла селянин був позбавлений можливості своєчасно доставити породіллю в лікарню. Так, в селі Лисянка Жмеринського району Вінницької області голова колгоспу не надав допологової відпустки Кафетирці Євгенії, не дозволив від-

вести породіллю в лікарню. Несвоечасно надана їй допомога призвела до того, що жінка померла²⁶. В тому ж районі в селі Петрунки колгоспниці Лісовій Парасці теж не було надано допологової відпустки. Завгосп колгоспу не дав коней, щоб відвезти жінку в лікарню. Її чоловік всю ніч бігав по різних бригадах колгоспу, але коней отримав лише ранком, коли вже було пізно. Лісова під час пологів померла, залишивши сиротами четверо дітей²⁷. Створений у 1928 р. фонд допомоги матері-селянці під час вагітності і пологів через нецільове витрачання коштів не міг істотно впливати на створення на селі пологодопоміжних закладів²⁸. У 1932 р. по селах республіки нараховувалось всього 1230 акушерських пунктів²⁹.

Схвилювана критичною ситуацією з пологодопоміжними закладами на селі та високою смертністю серед сільських породіль, група передових лікарів республіки вирішила створити колгоспні пологові будинки³⁰. Перший такий заклад на селі був заснований у 1934 р. головою Сербослобідської сільради Емільчанського району Київської області Оленою Ковальчук. З нагоди його відкриття вона звернулась з листом до колгоспниць України. У ньому, зокрема, говорилося: “Від нас до лікарні 15 кілометрів. Відстань невелика. Не кожна жінка наважується в такому стані відправитись у лікарню. І багато жінок народжують вдома. За допомогою сільради пологовому будинку надано чисте і світле приміщення, зроблено ліжка для новонароджених. У нашому селі вперше в Радянському Союзі з’явився новий заклад – колгоспний пологовий будинок”³¹. На 1 січня 1935 р. в республіці діяло 92 колгоспних пологодопоміжних закладів³². У квітні 1935 р. Наркомат охорони здоров’я провів рейд-перевірку їх роботи. Всього було обстежено 70 колгоспних пологових будинки. Кожен з них в середньому обслуговував від 1,5 до 5 тисяч населення, яке проживало на відстані 3–5 кілометрів від нього³³. Такі заклади полегшували становище матері-колгоспниці, зробили більш доступною медичну допомогу при пологах. Про це йшлося в листі Лукії Меденко з села Сербослобідка в редакцію газети “Вісті”: “Нині вперше довелось побувати в колгоспному пологовому будинку. І ось я пригадую, як нам, біднячкам, доводилось народжувати раніше. Тепер у нас акушерка і лікар часто приїжджає. А тоді акушеркою була звичайна бабка. Хлопчик? Значить треба йому пуповину відрізати цвяшком, щоб майстром був. Дівчинка? Гребінкою, щоб доброю ткалею була. А там цвях іржавий, а гребінка брудна. Вдома у нас як було? Ранком народила, а вечером вже на роботу треба вставати. Хіба будеш лежати, якщо діти плачуть. Піднімаєшся, а тоді тижнями стогнеш. Не швидко до тебе повертається здоров’я”³⁴.

Спочатку мережа колгоспних пологових будинків швидко зростала. На 1 квітня 1935 р. їх нараховувалось 172, на 1 вересня цього ж року – 620.

1 січня 1936 р. їх чисельність досягла 1082³⁵. Все ж їх кількість далеко не відповідала потребам села. Пересічна кількість населення, яка припадала на один пологовий будинок, у 1936 році була такою: до 500 осіб – 67 будинків, від 500-1000 до 1000-1499 – 173, 1500-1999 – 168, 2000-2999 – 135, 3000-4999 – 117, 5000 і більше – 49³⁶. Подальше їх створення наштовхувалось на ряд перешкод: відсутність приміщень, кадрів, небажання керівників колгоспів брати на себе турботи по їх організації. З метою поширити практику їх створення у березні 1936 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд працівників колгоспних пологових будинків. Виступаючи на цьому з'їзді, П.П.Постишев заявив: “Хоча уже деякий час триває організація колгоспних пологових будинків, їх нараховується тільки 1350, проте в таких областях, як Чернігівська, Донецька маємо лише по сотні, а на Україні 11 тисяч сільрад. Отже, треба поставити завдання, щоб у кожній сільраді був родильний будинок. Якщо не можна зараз це здійснити, треба добитися, щоб принаймні на дві сільради був один такий будинок”³⁷. Проте досягти наміченого не вдалося. У 1940 р. в селах республіки було 3017 колгоспних пологових будинки на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжок для породіль були розміщені в інших сільських лікувальних закладах³⁸. Це дозволило забезпечити 0,7 пологових ліжка на 1000 сільських жителів, у той час як в місті цей показник склав 1,8³⁹. До того ж, більшість колгоспних будинків розташовувалась в простих селянських хатах, мали примітивне обладнання, незадовільними були санітарно-побутові умови, догляд за дітьми та матерями. Комісія Наркомату охорони здоров'я УРСР, яка у 1937 р. обстежувала роботу колгоспних пологових будинків, доповідала секретарю ЦК КП(б) У С.В.Косіору: “... мало голів колгоспів та сільрад, які не турбуються про пологові будинки. У них породіль не постачають продуктами харчування, акушеркам не надають транспорт для патронажу матерів та немовлят. Багато пологових будинків припиняють свою роботу взимку через відсутність палива. В таких будинках колгоспниці не бажають народжувати і ліжка використовуються на 15–20%”⁴⁰. Недостатньо розгалужена мережа колгоспних пологових будинків, незадовільні побутові умови в них, неякісне медичне обслуговування зумовили те, що в 1940 році стаціонарною пологовою допомогою було охоплено лише 49,5% сільських породіль, в той час як у місті цей показник склав 87,5%⁴¹.

Отже, незважаючи на створення колгоспних пологових будинків, які надовго стали типовими сільськими погодопоміжними закладами, не вдалося істотно вплинути на поліпшення медичного обслуговування сільських породіль. Переважна більшість з них продовжувала народжувати вдома, без належної допомоги.

На основі вивчення та аналізу бази даних автору вдалося встановити: по-перше, що розвиток охорони здоров'я на селі у роки передвоєнних п'ятирічок відбувався уповільненими темпами; по-друге, причинами цього було мізерне фінансування медичних закладів на селі, яке до того ж здійснювалося за залишковим принципом; по-третє, встановлено, що у розглядуваний період різко посилювався розрив у медичній допомозі сільського і міського населення, як у кількісному, так і якісному відношенні. Це доводить неспроможність тези радянської історіографії про докорінне поліпшення охорони здоров'я в українському селі в роки передвоєнних п'ятирічок.

Примітки

1. *Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И.* Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.; *Вылцан М.А.* Советская деревня накануне Великой Отечественной войны (1938–1941 гг.). – М.: Политиздат, 1970. – С.200; *Ермак А.П.* Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926–1937 гг.) // Становление и развитие социалистического образа жизни в деревне. – Воронеж, 1982. – С.99-104; *Черненко І.Г.* Боротьба Комуністичної партії за ліквідацію культурно-побутових відмінностей між містом і селом у роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип.58. – С.84-90.
2. *Хорош І.Д.* Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: Автореф. ... д-ра. мед. наук. – К., 1965. – С.25.
3. Вісті. – 1933. – 6 вересня.
4. Там же.
5. Радянське село. – 1929. – 6 вересня.
6. Вісті. – 1933. – 6 вересня.
7. Там же. – 1937. – 30 березня.
8. *Овсієнко І.І.* Республіканський з'їзд дільничних лікарів // Комуніст. – 1939. – 14 січня.
9. *Канторович С.І.* Про поліпшення медичної допомоги на селі // Вісті. – 1936. – 15 травня.
10. Сільський лікар // Комуніст. – 1936. – 21 травня.
11. Там же. – 1935. – 21 травня.
12. *Хорош І.Д.* Указ. соч. – С.26.
13. *Лекарев Л.* Основні питання амбулаторно-поліклінічного обслуговування населення УРСР в третій п'ятирічці // Радянська медицина. – 1940. – №1. – С.71.
14. *Хорош І.Д.* Указ. соч. – С.26.
15. *Огієнко П.М.* Охорона народного здоров'я на селі. – К., 1940. – С.32.

16. *Хорош И.Д.* Указ. соч. – С.27.
17. *Лекарев Л.* Названа праця. – С.71.
18. Зміцнювати сільську медицину // Радянська медицина. – 1940. – №10. – С.78.
19. *Хорош И.Д.* Указ. соч. – С.25.
20. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.31. – Спр.273. – Арк.65.
21. *Коган С.С.* Охорона здоров'я в УРСР напередодні ХХІІ роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції // Радянська медицина. – 1940. – №8-9. – С.8.
22. Там же. – С.9.
23. Там же. – С.10.
24. Там же. – С.12.
25. Там же. – С.13.
26. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів – К., 1965. – Т.ІІ. – С.511.
27. Там же. – С.512.
28. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1098. – Арк.155.
29. *Хорош И.Д.* З історії організації родопомочі в сільських місцевостях УРСР // Педіатрія, акушерство і гінекологія. – 1964. – №6. – С.62.
30. Вісті. – 1934. – 10 листопада.
31. Там же.
32. Там же.
33. *Канторович С.І.* Колгоспні родильні будинки на Україні // Вісті. – 1935. – 3 листопада.
34. Зміцнювати медицину на селі // Вісті. – 1 травня.
35. Праця в УРСР. Статистичний збірник. – К., 1937. – С.275.
36. Там же.
37. Вісті. – 1936. – 10 березня.
38. Дбати про матір і дитину // Радянська медицина. – 1940. – №10-11. – С.92.
39. *Хорош И.Д.* Розвиток охорони здоров'я на селі. – К., 1971. – С.123.
40. Проблеми сільської медицини // Радянська медицина. – 1940. – №10-11. – С.92.
41. ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.14. – Спр.290. – Арк.19.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы развития здравоохранения и родовспоможения на селе в годы передвоенных пятилеток.

Ключевые слова: *участковая больница, амбулатория, фельдшерский пункт, колхозный роддом.*

Одержано 13 жовтня 2005 р.

ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ОБ'ЄКТ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Аналізується ставлення української влади до фермерства як до об'єкта аграрних відносин у період трансформації сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: *фермерство, аграрна політика, багатокладність.*

В умовах становлення багатокладної економіки і ринкових відносин поряд із традиційними формами господарювання активно формується, а точніше – відроджується, сектор фермерських господарств.

Українська історіографія тривалий час ігнорувала цю проблему, затим інтерес до неї дещо зріс¹, нині її актуальність не зменшується, а навіть зростає. Зумовлено це тривалою аграрною кризою, втратою ресурсного потенціалу сільського господарства, загрозливим занепадом його окремих галузей, пошуком раціональних шляхів господарювання. Йдеться про питання не лише важливі для держави, а й надзвичайно складні й суперечливі, вирішення яких залежить від науково-обґрунтованої аграрної політики і, зрештою, політичної волі керівництва до реалізації цих питань на основі застосування ефективних макроекономічних механізмів.

Мета даної статті – розглянути проблему становлення фермерської форми господарювання з політичних, загальнодержавних і соціальних позицій, у контексті реальної аграрної політики.

На думку економістів², Україна навіть наприкінці 90-х років ще не спромоглася мати всебічно відпрацьовану, чітку стратегію розвитку агропродовольчого сектора економіки. За власною ініціативою або за дорученням тих чи інших органів управління окремі наукові заклади (Українська академія аграрних наук, Інститут аграрної економіки УААН, Інститут економіки НАНУ) спільно з сільськогосподарськими відомствами підготували кілька варіантів концепції аграрної політики України, однак жодний із них не перетворився на відповідний законодавчий акт. Визначення кінцевої мети та етапів здійснення аграрної політики залежало в кінцевому результаті від волі окремих політичних лідерів країни, їхнього розуміння процесу модернізації сільськогосподарського виробництва.

Варто зазначити, що керівники держави, чиновники агропрому майбутнє України бачили у великих колективних господарствах, побудованих на приватноорендних засадах. “Я за те, щоб надійно закріпити землю у власність селян, – заявляв президент Л.Кучма у виступі на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектора 11 бе-

резня 2002 р. – Вони повинні довічно володіти нею, здавши її в оренду та одержувати за це пристойну орендну плату. А безпосередньо господарювати на землі – прерогатива підприємств, здатних вести виробництво на достатньо високому організаційному і технологічному рівні”³.

Отже, за словами Л.Кучми, селяни володітимуть землею довічно, а безпосередньо господарювати на ній будуть інші. “На мій погляд, – розвивав свою думку Л.Кучма, – варто придивитися до договору сільгоспідприємств, які поступово викуповують у селян майнові паї. Це особливо актуально з точки зору інтересів пенсіонерів”⁴. Позицію Л.Кучми поділяв прем’єр-міністр В.Янукович: “Світові тенденції і власний досвід свідчать про те, що майбутнє – за великими підприємствами...”⁵.

На жаль, цю позицію розділяє й частина науковців. Так, у новій економічній парадигмі національної продовольчої безпеки України в XXI ст., підготовленій Інститутом аграрної економіки УААН, фермерські господарства розглядаються як “економічна база середнього класу”⁶. На перший погляд, позиція учених заслуговує схвалення. Та їхні подальші міркування розчаровують: фермерству відводиться роль підсобних селянських господарств – забезпечувати продовольством внутрішній ринок. Регіональні ж продовольчі потреби: виробництво сировини для переробних галузей, формування державних фондів продовольства, ресурсів для зовнішньої торгівлі – повинен взяти на себе корпоративний сектор. Очевидною є підміна понять, ігнорування основних виробничих рис фермерства. По-перше, за таких умов фермерство не стане середнім класом, по-друге, за своїми параметрами фермерські господарства не зможуть прилучитися до сучасних європейських господарств такого типу.

Невизнання справжнього місця фермерства в багатокладній економіці України базується на хибній думці про економічні переваги великих сільськогосподарських підприємств над індивідуальними фермами. Ось що пише з цього приводу відомий дослідник трансформації сучасних аграрних відносин Ц.Лерман: “Емпіричні дані, зібрані в країнах СНД, Центральної і Східної Європи, наочно демонструють, що великі колективні або корпоративні підприємства не випереджають індивідуальні ферми за показниками своєї діяльності, що суперечить успадкованому від соціалізму переконанню в перевагах великих господарств”⁷. Про те, що індивідуальні ферми в ринковій економіці досягають в цілому не гірших результатів, ніж корпоративні підприємства, свідчать численні дослідження західноєвропейських і американських учених. Європейський Союз, до речі, планує провести реформу, метою якої є відмова від переважаючої системи субсидіювання великих господарств, з переорієнтацією на середні й дрібні фермерські підприємства⁸.

Відаючи перевагу великим колективним підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах, українська влада поставила в нерівні умови господарювання з ними індивідуальні фермерські господарства: якщо лише за 1994–1999 роки держава списала з перших 6,8 млрд. грн. боргів, крім того, надала допомогу у вигляді відсоткових бюджетних кредитів, прямих дотацій, різних податкових пільг, поставок сільськогосподарської техніки за лізингом на суму 3,1 млрд. грн., то за цей самий час допомога фермерам була швидше символічною, ніж ефективною⁹.

Усе це, а також організована і потужна протидія антифермерських сил призвели до того, що на початковому етапі розвитку фермерського укладу проявлялися не так позитивні риси фермерських господарств, як їх проблеми. Та навіть за таких обставин фермерство як соціальне явище відбулося, набуло визнаних загальноцивілізаційних ознак і зайняло своє місце в наявній моделі аграрних відносин України. Уже в середині 90-х років фермерські господарства України за урожайністю основних сільськогосподарських культур мало чим поступалися сільгоспідприємствам, а на кінець 2002 року з окремих культур (цукрові буряки, картопля) навіть їх випередили. Незначним було відставання фермерських господарств від сільгоспідприємств щодо урожайності зернових культур (з одного гектара відповідно було зібрано по 25,3 і 25,8 ц). Причому в деяких областях фермери досягли значно кращого, ніж середньостатистичний, результату: у Закарпатській області, наприклад, урожайність зернових сягнула 35,8 ц з гектара, Кіровоградській – 33,1 ц, Харківській – 33,0 ц, Дніпропетровській – 30,5 ц, Одеській – 28,5 ц¹⁰. З'явилися фермерські господарства, які з року в рік стабільно одержують високі врожаї. Таким, зокрема, є фермерське підприємство “Південь” Волноваського району Донецької області, яке 2001 року зібрало рекордний в Україні урожай озимої пшениці – 130 ц з гектара¹¹.

Весною 2005 року XV з'їзд фермерів України схвалив концепцію програми розвитку фермерства на 2005–2015 роки, яка, за словами першого заступника голови всеукраїнської фермерської асоціації В.Петрова, є удосконаленим варіантом Столишнінської реформи і сприятиме зміцненню приватної власності на землю в Україні. До 2015 р. фермери планують створити в країні близько 200 тис. господарств, які володітимуть половиною всієї орної землі. Передбачається, що програма дасть змогу відкрити півтора мільйона робочих місць у сільській місцевості, допоможе українському селу досягти європейського рівня розвитку. З метою підвищення ефективності виробництва, створення альтернативи посередникам, що забирають значну частину прибутку, фермери зобов'язуються здійснити широке кооперування свого виробництва¹².

На тлі згасаючого імпульсу аграрної реформи, що поминула чи то другий, чи то третій етап і перетворила нинішнє село в резервацію престарілих людей, сотні тисяч працездатних селян змушені їхати на заробітки в Європу. Здавалося б, намагання фермерства відкрити нові робочі місця, розвивати перспективний уклад господарювання мало б привернути до себе увагу керівництва держави, аграрних чиновників. Однак в Україні продовжується антиселянський курс на наймитизацію. У село йдуть олігархи-скоробагачки, суне нова сила – промислові підприємства, інвестори, що запобігають повному краху сільського господарства і експлуатують колишніх працівників колгоспів і радгоспів. Так, у Донецькій області значну частину колишніх колгоспних і радгоспних земель взяли в оренду шахти, енергетичні концерни, металургійні комбінати. Шахта А.Засядька, наприклад, отримала землі десяти господарств, розташованих на території Слов'янського, Краснолиманського і Костянтинівського районів, акціонерному товариству “Металургійний комбінат ім. Ілліча” належить земля двадцяти господарств Новоазовського, Володарського та Першотравневого районів. Великі земельні масиви орендують концерн “Енерго”, асоціація “Рост” та інші підприємства. У Кам'янець-Подільському районі, що на Хмельниччині, сільськогосподарські функції взяло на себе ЗАТ “Адамс”¹³. Інтересами названих структур стають не лише орні землі, а й птахофабрики, свинокомплекси, елеватори, переробні підприємства. З одного боку – це добре: запущені, неорані поля обробляються, господарства сплачують податки, частина селян, зайнятих у виробництві, отримує заробітну плату. З іншого – це втрата для сотень тисяч селян звичного способу життя, перетворення їх у звичайних сільських наймитів.

Масова “наймитизація” селян означатиме заперечення реалізації проголошеного владою курсу на формування середнього класу, без якого “демократія на селі – фікція, а точніше – охлократія, яка вигідна тим, хто бачить в селянстві об'єкт політичного маніпулювання”¹⁴.

Така ситуація, здається, не турбує не лише аграрних чиновників, а й науковців. Викликає подив висновок П.Гайдуцького, начебто “в аграрному секторі України утворилась перспективна система різнорозмірних типів господарств”, аналоги якої є хіба що в США, Канаді.

Звичайно, певна зовнішня схожість між типами американських і українських господарств спостерігається. Проте в американському аграрному секторі економіки переважають сімейні і приватні фермерські господарства – їх налічується понад 2 млн. Середній розмір земельної площі ферм становить близько 180 га. Річна виручка – від 2,5 тис. доларів до 500 тис.¹⁵ Іншими словами, США – фермерська держава, а в Україні взято курс на розвиток великих приватно-орендних підприємств і двірсько-

го господарства, яке завжди було для чиновників джерелом паперового достатку. До речі, подібний курс аграрних перетворень запропонували своєму народові кенійські “реформатори” та олігархи деяких латиноамериканських країн.

У травні 2004 р. на розширеному засіданні комітету Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин був презентований закон “Основні засади державної аграрної політики”. У заключному слові віцепрем’єр І.Кириленко попросив депутатів: “Прошу підтримати нового міністра (В.Слауту. – В.Н.), вашого колегу – народного депутата, який перший серед усіх міністрів вийшов із концептуальним законом до вас...”¹⁶.

Отже, попередні закони не мали концептуального характеру і Україна за роки незалежності так і не розжила на схвалений на найвищих державних рівнях, політико-правовий документ із чітко визначеними завданнями у сфері аграрного будівництва: куди, з якою метою і як іти?

Що ж до названого закону, то жодних нових стратегічних змін він не зафіксував. Більшість його накреслень – декларації, на які хибували численні попередні нереалізовані закони, постанови і президентські укази. Головна увага в ньому, як і раніше, звернена на розвиток сільгоспідприємств, а не фермерських господарств, хоча валове виробництво сільгоспідприємств у 2003 році зменшилося порівняно з 2002 роком на 25,5% (загальний показник – зменшення на 10,2%). Кредиторська заборгованість сільгоспідприємств станом на 1 січня 2004 р. становила 11,8 млрд. грн., що майже вдвічі перевищувала дебіторську¹⁷. Прийшлося вкотре списувати борги і знову готуватися до чергових “балачок” у парламенті про посівну, жнивування, копання буряків, знаючи, що такі питання не розглядаються в законодавчому органі жодної цивілізованої країни світу.

Проблеми, про які йде мова у цій статті, зрозумілі усім, крім численної армії аграрного чиновництва, яке паразитує на праці “наймитизованої” більшості українського селянства. Про це свідчать, наприклад, роздуми фермера із Хмельниччини К.Матвіюка, висловлені ним у статті “Без селянина немає держави, без фермера – майбутнього”: “Переважна більшість фермерів, – пише він, – це пропахнуті соляркою мужики із позбавленими пальцями. Вони мають державні акти на довічне успадкування користування землею, але законодавство потихеньку змінюється, вже “довічного успадкованого користування” не буде, а буде оренда, тобто невдовзі чужий дядько щось кине голові села і районному керівництву, а ті заберуть землю у фермера і віддадуть в оренду йому з метою “більш раціонального використання землі”. І вони (наші керівники) почасти будуть праві, бо чужий дядько відразу прижене на поля “Джон-Діри” і “Домінатори” замість наших ЮМЗ-6 і СК-5 “Нива” випуску 1989 року...

В цьому році обласна рада вперше виділила з бюджету 1700 тис. грн. як допомогу сільськогосподарському секторові. З них фермеру має бути виділено 60 тис. грн. Якщо ділити пропорційно землі, що обробляється, то фермерам мало б дістатися у 2–3 рази більше виділеного. Найбільш розкрадений колгосп має сьогодні критий зернотік, тваринницькі та складські приміщення, а у фермера здебільшого – чисте поле. То де ж тоді запевнення влади, що вона однаково ставиться до всіх товаровиробників? Невже і досі фермер для влади – класовий ворог?»¹⁸.

Наведені слова – справедливі, хоча й жорсткі. Навчений життям фермер висловився точно: без селянина не може бути держави. Не упосліджений наймит має становити середній клас українського демократичного суспільства, а вільний виробник, що на власний розсуд розпоряджатиметься результатами своєї праці. На жаль, цього не розуміють або не хочуть розуміти керівники аграрної галузі, деякі політичні лідери – представники нинішньої еліти. “У розвитку української культури велику роль відіграли і селянство, і козацтво, і шляхта, – зазначає Я.Ісаєвич. – Але якщо в минулому історики звертали основну увагу на “народ”, на “маси”, то тепер частішає тенденція вважати головним фактором розвитку національної культури і свідомості еліту. Не заперечуючи роль еліт у формуванні програм національного руху і в розвитку професійної елітарної культури, не можна ігнорувати і значення селянства. Воно було фактором континуїтету, тяглості української культури, завдяки чому кожна чергова денационалізація еліт не закінчувалася зникненням етносу”¹⁹.

З таким судженням не можна не погодитися. У сучасному світі селянство (фермерство) розглядається як основа збереження відтворювальної функції нації, її духовної і культурної спадщини.

Отже, в аграрній політиці незалежної України фермерство поки що займає неадекватне цій перспективній соціальній групі місце, що зумовлено і об’єктивними, і суб’єктивними причинами. Головною з них є цілеспрямований і послідовний опір певних соціальних і політичних сил, що бачить у фермерстві свого основного конкурента у сфері сільськогосподарського виробництва.

Примітки

1. *Мірошниченко М.* Фермерство: проблеми становлення, розвитку та ефективності // *Економіка України.* – 1995. – №2; *Жук О.* Фермерство в Україні: дійсність і перспектива // *Економіка України.* – 1994. – №5; *Берляч А.* Селянське і фермерське господарство. Куди податись? // *Віче.* – 1999. – №7; *Мордвінов О.* На фермера покладайся, а сам не дрімай // *Віче.* – 1999. – №8; Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 року). – Кам’янець-

Подільський, 2003; *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004.

2. *Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В.* Аграрні перетворення: здобутки і втрати // Віче. – 1998. – №10 (79).

3. *Кучма Л.Д.* Село на шляху реформ. Виступ на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектора 11 березня 2002 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 13 березня.

4. Там же.

5. *Янукович В.Ф.* Уряд надає особливої уваги розвитку аграрного сектора // Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.13.

6. *Саблук П.* Основні положення нової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України в ХХІ ст. // Економіка України. – 2002. – №5. – С.57.

7. *Лерман Ц.* Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта // Вопросы экономики. – 2001. – №8. – С.84.

8. *Нечитайло В.В.* Названа праця. – С.12.

9. *Крамлюк Таубадейл Ш., Зоря С.* Сільськогосподарські аспекти членства України в СОТ // Наукові матеріали. – 2000. – №4. – С.18-23.

10. За даними Держкомстату України.

11. *Зарецька М.* Фермери показують клас // Фермерське господарство. – 2001. – №28.

12. *Павлова Е.* Куда “повернет” фермерское движение? // Наша держава. – 2005. – 3 марта.

13. *Нечитайло В.В.* Названа праця. – С.13.

14. *Газін В.П.* Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі... – С.109.

15. *Чопенко В.* Коні, люди і... сільськогосподарський перепис // Дзеркало тижня. – 2004. – 12 червня.

16. *Чопенко В.* Гонки по аграрній вертикалі // Дзеркало тижня. – 2004. – 29 травня.

17. Там же.

18. *Матвіюк К.* Без селянина немає держави, без фермера – майбутнього // Подільський кур'єр. – 2004. – 26 лютого.

19. *Ісаєвич Я.* Селяни України: вчора і сьогодні // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С.125.

Резюме

Исследуется место и роль фермерских хозяйств в аграрной политике Украины в период трансформации сельскохозяйственного производства (1991–2005 гг.).

Ключевые слова: фермерство, аграрная политика, многоукладность.

Одержано 25 жовтня 2005 р.

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Регіональні утворення розглядаються як невід'ємна частина суспільства, а його регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною і мовною, визнається як позитивний фактор, що забезпечує духовне, економічне багатство й розвиток.

Ключові слова: політична культура, регіональна політика, політичні процеси, політичний розвиток, трансформаційні процеси, регіональні відмінності.

Пізнання політичного процесу будь-якого суспільства неможливе без вияву рушійних пружин самого суспільного механізму та їх поглибленого вивчення.

Політична культура посідає особливе місце тут хоча б тому, що формує досить жорстке підґрунтя для розвитку політичного процесу, опосередковано визначає поведінку різноманітних груп і верств населення й, таким чином, є важливою частиною “соціального клімату” в суспільстві.

Розвиток політичної культури – це практичний процес, і вирішальним фактором її становлення є набуття навичок практичної й ефективної участі громадян у розв’язанні суттєвих проблем суспільного життя.

У контексті сучасних перетворень політичний розвиток України детермінований системною трансформацією, яка включає економічний, політичний, соціальний, культурний, етнополітичний та інші аспекти, однак розгортання трансформаційних процесів відбувається складно й суперечливо. Значною мірою такий процес зумовлено впливом регіональних відмінностей. Тому побудова суверенної Української держави, як визначальної умови розвитку українського суспільства, вимагає постійних пошуків ефективних шляхів реформування політичної системи й неможлива без врахування регіональної специфіки. Масштабність і сталість тенденцій регіоналізації дозволяє говорити про дослідження феномена регіональної політичної культури, що становить важливий предмет дослідження українських політологів і соціологів.

Останніми роками в Україні з’явилися теоретичні дослідження, в яких соціально-політичні зміни розглядаються під кутом формування нових явищ у регіональній політичній культурі суспільства. Чимале місце в цих дослідженнях посідають особливі зміни провідного типу політичної культури в процесі подолання тоталітарної ідеологічної спадщини. Велику увагу приділено також питанням формування багатопартійної системи в Україні, становленню виборчої системи, особливостям

політичного вибору й електоральної поведінки різних категорій населення.

Чисельні наукові розвідки присвячені питанням соціально-регіональної структури політичних орієнтацій населення України (С.Оксамитна, С.Макеєв, А.Романюк, Н.Черниш). Вони дають змогу цілком компетентно судити про зміни, що відбулися останніми роками в політичній свідомості й поведінці різних суб'єктів, прилучених до процесів суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Слід зазначити, що вищевказані проблеми залишаються мало дослідженими в теоретико-методологічному й емпіричному аспектах, тому вивчення регіональної політичної культури як важливого чинника консолідації сучасного українського суспільства являється однією з умов формування нової парадигми регіональної політики в Україні.

Загальновідомо, що категорія політичної культури в сучасній політологічній науці є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні та прогнозуванні політичних процесів.

Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномену політичної культури в залежності від того, яке коло явищ охоплює політична культура у сфері політичного життя суспільства.

Політологічний енциклопедичний словник визначає політичну культуру як історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності й діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя [16, с.41]. Політична культура як частина загальної культури, яка формується та виявляється в процесі політичного життя, включає в себе культуру політичного мислення й поведінки індивідів і соціальних спільнот, культуру організації та функціонування політичних інститутів і всього політичного життя в суспільстві.

Перші дослідження політичної культури зосереджували увагу на вивченні суб'єктивних компонентів – сукупності політичних установок щодо певної політичної системи. Розширення об'єкту вивчення включає до політичної культури особливості політичної поведінки людей, і тим виводить її в сферу об'єктивних феноменів політичного життя.

У політичній культурі особи, поряд з політичними знаннями, ідеологічними позиціями та зразками політичної діяльності, велике значення мають емоційно-психологічні компоненти – політичні переконання, почуття, настрої, оцінки, переживання й таке інше [18]. Характерні

риси та особливості політичної культури зумовлюються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та іншими чинниками.

Одним з базових елементів функціонування політичної системи є феномен політичної культури. Він розглядається дослідниками з різних точок зору, насамперед з огляду на те, яке саме коло явищ охоплюється даним феноменом політичного життя. У даному дослідженні її можна визначити “як сукупність усталених форм політичної свідомості і поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб’єктів політичного процесу у рамках певної політичної системи” [5, с.15].

Для конкретизації запропонованого визначення потрібні деякі пояснення щодо таких понять, як “сталі форми політичної свідомості та поведінки” й “суб’єкти політичного процесу”. Під сталими формами політичної свідомості в цьому разі розуміють політичні орієнтації, установки, переконання. Усталені форми політичної поведінки – це вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи (узвичаєні форми участі в тих або інших політичних організаціях, кампаніях, акціях).

Політична культура як цілісний компонент протистоїть “політичній стихії”, впроваджуючи в неї елементи впорядкованості, стабільності, відтворюваності.

Політична культура, згідно когнітивістському визначенню, є сукупністю базисних знань про соціальне життя, що поділяються великим числом членів суспільства та визначають їхнє розуміння конкретних політичних ситуацій та поведіння в них [17, с.324].

Таке визначення можна поділити на три основні групи: соціальну онтологію, політичні цінності та операціональний політичний досвід. Соціальна онтологія – це система категорій, що “задає” базисні уявлення про структуру й властивості соціальної реальності. Цінності дозволяють групувати ситуації за шкалою “прийнятності” [5, с.10]. Операціональний досвід – сукупність прийомів, що використовують для вирішення типових проблем, набір стереотипних сценаріїв поведінки в стандартних ситуаціях [5]. Кожна політична культура володіє вбудованим в неї інтегруючим механізмом, який безпосередньо корелює з вказаним вище набором знань. Суспільство не може існувати на протязі тривалого проміжку часу, якщо у “критичної маси” його членів відсутні уявлення, що сприяють його збереженню.

Політичні інститути суспільства не є нейтральними щодо характеру існуючої в суспільстві політичної культури, та успіх тих або інших політичних інститутів у забезпеченні соціальної стабільності залежить від

того, якою мірою ці політичні інститути узгодяться з характером інтеграційних механізмів, що закладені в політичній культурі.

У дослідженнях з різноманітних аспектів формування й функціонування політичної культури звичайно йдеться про політичну культуру тієї чи іншої соціальної групи (етнічної групи, населення регіону тощо) і політичну культуру індивіда (як виборця). Звичайно, треба певним чином звузити дослідницький аспект, наголошуючи лише на одному з значень категорії “народ”, і під регіональною політичною культурою розуміти поєднання відносно сталих форм регіональної політичної свідомості та поведінки окремого суб’єкта населення регіону.

Політична культура населення регіону є фрагментом більш обсягової дефініції “політична культура народу”, під якою розуміються “усталені в межах певного історичного періоду розвитку народу форми політичної свідомості, притаманні головним соціальним групам та базисному типу особистості конкретного народу” [1, с.101].

Регіональна політична культура значною мірою спирається на минуле населення регіону – його історію, традиції і спрямована передусім у сьогодення та перспективу розвитку регіонів суспільства.

Розглядаючи регіональну політичну культуру в окресленому вище аспекті, слід передусім конкретизувати предмет дослідження. Під регіональною політичною культурою слід розуміти сталі в межах певного історичного періоду розвитку населення території форми регіональної політичної свідомості, властиві головним соціальним групам та базисному типу особистості цього населення. Тобто, регіональна політична культура є найстабільнішим феноменом регіонального політичного життя того чи іншого етносу, незважаючи на те, чи існує цей етнос як нація з розгорнутими формами соціально-економічної та політичної організації, або ж як населення регіону, включеного в межі держави, утвореної іншим етносом, який домінує у цій державі.

Впродовж усього історичного розвитку населення регіону форми й типи регіональної політичної культури можуть змінюватися, однак ці зміни, на відміну від змін у політичній культурі народу, можуть мати революційний характер.

Яскравим прикладом революційної зміни політичної культури української нації є зміна прокомуністичних орієнтацій у більшості регіонів України, які фіксувалися в репрезентативних соціологічних дослідженнях на початку 1991 року, на антикомуністичні – наприкінці того ж самого року, коли саме зійшлися кінець комуністичної ідеології і початок національної державності [5].

Ще один яскравий приклад – результати березневого та грудневого

референдумів 1991 року, під час яких загальнонародним голосуванням розв'язувалися питання перспективи СРСР і незалежності України [13]. Уже навіть цього прикладу досить, щоб наочно показати, як менш ніж за рік революційно змінилася домінанта політичної культури нації – від голосування за Союз до однозначного ствердження незалежності України.

Більшістю представників української нації була продемонстрована несталість засадничих політичних орієнтацій. І це пояснюється, насамперед, несформованістю самої нації як суб'єкта “державотворення”. Регіональна й соціально-класова неоднорідність, амбівалентність українського суспільства, в якому досить мирно співіснують “ілюзії соборності та периферійна ностальгія за імперським заступництвом, прагнення до економічної свободи та прив'язаність до комуністичного патерналізму, зумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати такі варіанти національно-державного розвитку, що суперечать один одному” [1, с.102].

Однак слід зазначити, що окремі елементи політичної культури зберігають свою інваріантність упродовж усього періоду останніх політичних трансформацій в Україні. Це виокремлене стале ядро регіональної політичної культури й визначає “зони стабільності” [1, с.100] в хаосі політичного життя суспільства, що трансформується. А отже, вивчення регіональної політичної культури дозволяє визначити її роль в консолідації українського суспільства.

Консолідацію можна розглядати й використовувати як суто політичну технологію, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, масами, натовпом. Саме це й відбувається у соціально-політичній царині, – діючі політики керуються саме поверховим і суто тактичним розумінням цього феномена. Консолідація – це центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної наснаги, особливо в разі політичної мети, досягнення якої неможливе поза цим чинником.

Спостерігаючи за розвитком політичних баталій останніх років другого тисячоліття, процесом розпаду “соціалістичної цивілізації” і намагання створити замість неї багато якісно нових соціально-політичних утворень, можна стверджувати, що консолідацію сучасні політичні суб'єкти розглядають лише як засіб руйнації або досягнення влади, а не як мету соціального розвитку.

На думку О.Донченко, консолідація – це центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної наснаги, особливо в разі політичної мети, досягнення якої

неможливе поза цим чинником. [5, с.55]. Вона може бути відносно стабільним станом соціуму, компонентом способу та якості життя людей у даному суспільному просторі і визначатися кількома внутрішніми тенденціями, які спрямовують людей до масових форм поведінки.

Втілення подібних тенденцій у реальні еволюційні життєздатні форми залежить від об'єктивних та суб'єктивних соціальних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для даного соціуму період історичного часу. До об'єктивних чинників належать історико-політична й культурно-поведінкова архітектоніка конкретного соціуму, його інтегральний психокультурний тип, характер притаманої йому на даному історичному етапі стан масової свідомості тощо. До суб'єктивних чинників належить, передусім, наявність чи відсутність компетентного політичного лідера, для котрого згадані об'єктивні чинники є даністю, на яку він має зважати і якою він має навчитися керувати.

Регіональна консолідація (без протиставлення українському центру) дозволяє забезпечити втілення в життя національних цінностей, наближає до розуміння першочергової ваги загальнонаціональної ідеї – ідеї відродження України як сталої, великої держави з демократичними порядками та соціально-орієнтованою економікою [14, с.267].

Заслугове на увагу думка про необхідність виділення регіонально-цілісного підходу, що є науковим фундаментом уявлень про регіон як цілісність та єдність його природного, економічного середовища та соціуму. Державна регіональна політика повинна бачити кожний регіон у всій складності його історичного шляху, формування етносу, місця в територіальному поділі праці [18, с.35].

Між регіонами України існують диспропорції економічного та соціального розвитку. Слід зазначити, що такі диспропорції на рівні регіонів можуть призвести до загострення питання про напрямки та тенденції подальшого розвитку регіональної суспільної свідомості там, де чинники етнополітичного походження не становлять виразної специфіки окремих регіонів. Представники територій, де на перший план не виходять етнонаціональні проблеми, також тяжіють до пошуків відповіді на питання про “істинні” причини свого незадовільного сучасного становища. І “вихід” з нього нерідко знаходиться на шляхах розвитку власних регіональних сценаріїв майбутнього, генерації регіональних міфів, формування регіональної ідентичності. Відбувається, на наш погляд, ще не чітко виражена, але все більш яскрава тенденція регіоналізації суспільної свідомості, зміщення пріоритетів у свідомості пересічних громадян з національних цілей та цінностей на локальні, регіональні.

У цьому випадку має місце тенденція до появи так званої регіоно-

центричної форми суспільної ідентифікації, лояльності передусім до своєї “малої” батьківщини [15, с.41], що входить у конфлікт з лояльністю до держави, до атрибутів та інститутів державної влади в цілому. До того ж відсутні політична практика, традиції правового вирівнювання, профілактичного зняття гостроти цих конфліктів, регіональних і загальнонаціональних цінностей та ідентичностей, що призводить до неадекватних реакцій з боку державного центру. Це відкриває шлях до того, що й відносно однорідні регіони можуть демонструвати й підкреслювати свою специфіку як аргумент у дискусії з центром, у намаганнях протидії уніфікаційним заходам державної влади, як засіб тиску на центральні державні установи з метою задоволення найнагальніших місцевих потреб.

Політична культура чітко визначає характер вимог до неї, спосіб виразу цих вимог, відповідні дії політичних лідерів та резерви народної підтримки існуючого політичного режиму. Отже, тип та особливості політичної культури багато в чому зумовлює функціонування політичної системи, тоді як остання визначає характер політичної культури. А як підкреслює американський дослідник основних факторів консолідації демократії Л.Даймонд, “зміни в ролі, силі або стабільності демократії вкрай рідко відбуваються без будь-яких помітних зрушень у політичній культурі” [20, с.43].

Політична система, процес консолідації демократії та політична культура є взаємозалежними. Зважаючи на їх взаємовплив і взаємозалежність, слід визначити особливості стосовно українських реалій. Використовуючи термінологію відомого американського дослідника політичної культури Г.Алмонда, тип політичної системи України можна визначити як континентально-європейський, найбільш яскравою особливістю якого є висока фрагментарність, що зумовлена, насамперед, неоднаковим рівнем політичного розвитку окремих регіонів країни.

Слід зазначити, що в межах окремих регіонів країни історично утворилася досить складна система відносин між різними соціальними групами, які мають специфічні політичні інтереси, а також способи та можливості їх вираження. Це стало основою для формування регіональних політичних культур, які відрізняються власною системною цілісністю на рівні політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки. Утворення і функціонування регіональних політичних культур пов’язане з різною роллю територій в історичному розвитку України.

Регіональність політичної культури українського суспільства особливо помітною стала у перехідний період, коли руйнуються звичні стереотипи, уявлення та установки щодо політичної системи та взаємодії між різними суб’єктами політики. В регіональному житті має місце подвійна специ-

фічність цінностей і норм: з одного боку, на рівні регіону інтерпретуються системи цінностей і норм, що мають загальнонаціональний характер, з іншого – неможливим є існування будь-якої суспільної групи, якщо вона не інтерпретує ціннісну систему суспільства, а відтак не створює систему власних норм. Через це виникає груповий порядок, що відрізняє одну соціальну групу від іншої, не є виключенням і регіональні спільності. Таким чином, можна стверджувати, що саме існування регіону породжує свої специфічні регіональні цінності, норми й своєрідну регіональну політичну культуру.

Особливо помітною різниця в системі політичних орієнтацій генерацій спостерігається у суспільствах, які переживають період реформування. Тоді формується певний розрив між політичною культурою старших поколінь та політичною культурою нових, яка знаходиться у стадії формування.

Щодо політичної культури українського суспільства, у межах якого водночас відбуваються процеси політичної трансформації, можна говорити і про деякі спільні риси на рівні регіональних культур: низький рівень довіри до державних інститутів та професійних союзів; мінімальний рівень віри у здатність політичної системи до конструктивних трансформацій; неоднозначність у сприйнятті та тлумаченні таких визначальних понять як демократія, політичний плюралізм, розподіл влади і т.д.; прийняття ідеї ринку за умов одночасного незадоволення результатами спроб запровадження і реалізації механізмів його функціонування.

Особливістю політичної культури України в цілому є й схильність до застосування неконвенційних форм протесту (участь у демонстраціях, страйках) та силових методів розв'язання конфліктних ситуацій (використання фізичної сили щодо політичних супротивників, руйнація приміщень або пам'яток, які мають символічне політичне значення). У контексті цієї проблеми є показовими політичні дії народних депутатів України в приміщенні Верховної Ради, які сприймаються більшістю населення на рівні прикладу.

Фрагментарність політичної культури, особливо із неузгодженими регіональними культурами, негативно впливає на процеси демократизації. Слід наголосити, що у багатьох країнах Європи, де функціонують континентально-європейські політичні системи, історично сформувалися механізми взаємодії політичних культур на регіональному рівні та поєднання специфічних політичних орієнтацій і цінностей із загальнодержавними.

Щодо України, то політико-правовий компроміс повинен проявитися на конституційному та базисному рівнях [11, с.227]. Основою першого рів-

ня є визнання всіма політичними партіями формальних цінностей та правил, декларованих конституцією держави. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри й не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань. Лише після констатації конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації суспільства, та про необхідність зосередження зусиль основних політичних сил на досягненні базисного консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, організоване врегулювання конфліктів та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства.

Заміна регіональних установок громадян загальнонаціональною згодою була б небезпечною для сучасної політичної ситуації в Україні. Зважаючи на стійкість почуття приналежності до визначальних соціальних спільнот (насамперед регіональних), будь-яка спроба послабити їх політичний вплив має незначні шанси на успіх. У нетривалій часовій перспективі такі дії можуть призвести до зворотного ефекту – стимулювати єдність всередині регіональної культури, спровокувати насилля, а не загальнонаціональну єдність [20, с.59].

Тому в Україні потрібно звертатися до можливостей узгодження політичних цінностей, орієнтацій та традицій, якими оперують носії існуючих регіональних політичних культур.

Тривале економічне процвітання, на думку Р.Інглегарта, може дарувати законність режиму будь-якого типу у промисловому суспільстві. Так, воно може підтримувати життєдіяльність демократичних інститутів, якщо вони вже створені. Однак, до того часу, доки економічний розвиток не супроводжується певними зрушеннями у соціальній структурі та політичній культурі, малоймовірно, що ліберальна демократія може реалізуватися [7, Р.1220]. Отже, узгодженість регіональних культур в Україні може бути забезпечена підвищенням темпів економічного зростання, що призведе до формування почуття задоволеності життям у носіїв регіональних культур.

Але поряд з економічним зростанням слід визначити прогресивну дію політичного, культурного, духовного розвитку регіональних соціумів. Саме в політичному житті соціуму як єдиного цілого виявляється його соціально-прагматичний розум, загальна емоційна чутливість, рівень послідовності та інші самостійні творчі компоненти психіки.

Слід звернутись до критеріїв прогресивності в ході розвитку суспільства як певної не випадкової організованої спільноти, що набуває якості органічного системного цілого. Чим вищою є організація соціуму,

тим певніше виявляється його єдність, соборність, підпорядковуючи собі різноманітність індивідуальних, групових, регіональних центрів. Не кожную сукупність людей на певній території можна назвати суспільством, а лише таку, члени якої об'єднані спільними інтересами і між собою, і з деяким цілим, що може бути спільною метою або енергетичним джерелом життєдіяльності.

Таким чином, чим вищим є рівень розвинутої суспільства, його єдності, тим більшою є міра індивідуальності, свободи його частин – регіонів. Тільки у такій єдиній органічній системі ціле, тобто держава, здатна допомагати нормальному життю і самовираженню її структурованих частин – регіонів.

Відповідно до цього, чим розвинутішим є суспільство, тим конкретнішими, повнішими, стабільнішими є його якісні форми, підтримувані мірою налагодження внутрішніх обмінних процесів між його структурними компонентами.

Разом з тим, ґрунтуючись на факті полікультурності суспільства, варто визнати, що мирне політичне життя вимагає дотримання таких умов, як цивільна єдність, загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному, правовому планах; створення клімату толерантності, терпимості, міжрегіонального діалогу.

Завдяки цим принципам кожний соціум збереже свою ідентичність, розів'є її, збереже свою регіональну культуру, цінності і традиції і внесе свій внесок в інтеграцію і консолідацію українського суспільства. Недотримання цих принципів може внести небажані на даному етапі розвитку українського суспільства елементи федералізації.

У перспективі еволюційної трансформації регіонів України на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, активістської, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально політичних позицій, здатних вирішальним чином вплинути на структуру регіональної політичної культури.

До можливих напрямів утвердження зазначеної орієнтації можна віднести: вироблення у свідомості людини почуття причетності до процесів регіонального політичного життя; підвищення ступеня зацікавленості суспільними справами; переорієнтацію індивідуальної, традиційно-орієнтованої політичної культури, властивої, на думку Г.Алмонда і С.Верби, “молодим” політичним системам перехідного типу в бік “культури участі”, що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство; участь населення у регіональному політичному житті в рамках місцевих спільнот з метою вирішення конкретних проблем, що безпосередньо пов'язані з індивідуальними чи сімейними

проблемами; розвиток поширеного в сучасних правових системах права суспільних інтересів, яке передбачає діяльність, спрямовану на проведення правової реформи [21, с.31].

Реалізація ідеї міцної незалежної української держави неможлива без зміцнення усіх її складових, у тому числі й регіональних. Тут можна виходити також із загальної тенденції демократизації суспільних процесів в Україні, що відкриває перспективи для “справжньої” свободи усіх його індивідуальних, групових, у тому числі й регіональних суб’єктів як передумови формування громадянського суспільства. Процес регіональної інституціоналізації детермінований низкою факторів політико-економічного, юридично-правового і соціально-культурного характеру, які зумовлені складними процесами, що знаходять свій прояв у сучасному українському суспільстві.

Зазначене дає можливість виділити такі характерні риси, притаманні сучасній регіональній політичній еліті, як наявність номенклатурних витоків, посилення ролі виконавчої вертикалі, переважне використання неформальних каналів лобіювання, найбільш впливовіших на процес прийняття політичних рішень, закритість еліти для її нових членів, об’єднання економічної та політичної еліт у регіоні, з деякими відмінностями, що обумовлені місцевою специфікою.

Ключовим принципом при формуванні нової парадигми регіональної політики України, на думку автора, є визнання регіональності українського суспільства. Така регіональна розмаїтість суспільства, поряд з культурною, релігійною і мовною, повинна бути визнана як позитивний фактор, що забезпечує його духовне, економічне багатство й розвиток, а регіональні утворення повинні розглядатися як невід’ємна частина суспільства.

Примітки

1. *Бичко А.К. та ін.* Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – 392 с.
2. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 240 с.
3. *Дуцик Д.* Мас-медіа і політична криза: посилення залежності ЗМІ // Публіцистика і політика: 36. наук. праць. – Вип.2 / За заг. ред. проф. В.І.Шляра. – К., 2001. – С.47.
4. *Дзюба І.* Україна перед сфінксом майбутнього: Лекція в Університеті “Києво-Могилянська академія”, 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. – 2001. – №2. – С.70-84.
5. *Донченко О.* Архетип психосоціальної еволюції поглядів з погляду політичного менеджменту// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.51-66.

6. Енциклопедія етнокulturознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін.; За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000.

7. *Inglehart R.* The renaissance of political culture // *American Political science review*. – 1988. – Vol.82. – №4. – P.1203-1230.

8. *Карпунов О.В.* Націоналізм: пошуки нових концептуальних підходів // *Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи*. – Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1995.

9. Концепція державної регіональної політики України. Проект. (Верховна Рада України, листопад 2000 р.).

10. *Костенко Н.* Культурні ідентичності: перетворення і визнання // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2001. – №4. – С.69-88.

11. *Лейнхарт А.* Демократія в многосотавных обществах. Сравнительное исследование. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.

12. *Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б.* та ін. Українське державотворення: невигребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997.

13. *Михальченко М.І.* Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України / Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія // Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

14. *Нагорна Л.* Політична культура в контексті національної безпеки // III Міжнародний конгрес українців. – оповіді та повідомлення. Політологія. Етнологія. Соціологія. – Харків, 1996. – С.264-268.

15. *Орacheва О.И.* Региональная идентичность: миф или реальность? // региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России (материалы семинара). Под ред. д.и.н. проф. Ильина М.В., к.г.н. Бусыгиной И.М. – М., 1999. – С.36-43.

16. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. Горбатенко В. За ред. Шемшученка Ю., Бабкіна В., Горбатенка В. 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004 – 736 с.

17. *Петрів Т.* Інформаційна доба і проблеми сучасної політичної культури // Українська журналістика в контексті світової: 36. наук. праць. Вип. 5 / Гол. ред. проф. В.І.Шкляр. – К., 2001. – С.29-32.

18. *Поліщук І.* Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Дис. ... канд. політ. наук 23.00.02 / Університет внутрішніх справ. – Харків, 1998. – 23 с.

19. *Рубцова Т.М.* Формування суб'єктності регіону – ознака демократизму // *Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку*. Г.І.Мостовий. – Харків, 2000. – С.117.

20. *Taylor Ch.* Sources of the Self. The Making Of the Modern Identity. – Cambridge, 1996. – P.43.

21. Указ Президента України Про Концепцію державної регіональної політики від 25 травня 2001 року №341/2001.

Summary

Such regional variety of a society both with religion and language, should be recognized as the positive factor, which provides its spiritual, economic riches and development, and the regional formations should be considered as the integral part of the society. The author's opinion of the key principle at formation new way of regional policy of Ukraine is a recognition of regionality of the Ukrainian society and consideration of the given fact as values.

Одержано 25 жовтня 2005 р.

УДК 32.001

В.В.Кобильник

ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

З'яовується сутність демократичного транзиту, розглядаються особливості трансформації посткомуністичних режимів загалом і українського зокрема, аналізуються передумови демократичних перетворень в Україні.

Ключові слова: *посткомуністичний режим, демократизація.*

Характерним явищем політичного розвитку сучасного світу є “безпрецедентний демократичний прорив”¹. За останню чверть ХХ ст. кількість демократичних режимів у світі збільшилася більш ніж утричі: з 39 у 1974 р. до 120 у 2000 р.; а їх питома вага – у два з половиною: з 25,5% до 62,5% від загального числа політичних режимів². Проте нові демократичні політичні режими, як правило, є нестабільними і, не відповідаючи багатьом параметрам демократичного урядування, перебувають на стадії переходу до нової системної якості.

Перехід до демократії – досить складний і тривалий процес, зумовлений цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників: характер попереднього режиму, зрілість громадянського суспільства, якість політичної

еліти, взаємини між основними політичними силами, міжетнічні та міжконфесійні відносини, політичні традиції, особливості політичної культури тощо. Внаслідок цього, політичні режими перехідних суспільств істотно відрізняються не тільки від сталих демократій, але й один від одного безліччю понять, якими характеризуються ті або інші їх специфічні риси.

Багатоманітність визначень режимів перехідних суспільств спричинила певну “концептуальну плутанину”³, що, у свою чергу, дало підставу деяким науковцям заявити не тільки про неспроможність політичної науки пояснити процеси трансформації політичних систем, а й поставити під сумнів ліберально-демократичні цінності світового політичного розвитку⁴.

Зважаючи на це, сьогодні потрібно більш глибоко розглянути проблемні аспекти теорії переходу політичних режимів із недемократичних у демократичні. У даній статті ми спробуємо з’ясувати сутність демократичного транзиту; виокремити особливості трансформації посткомуністичних режимів загалом і українського зокрема; проаналізувати історико-політичні передумови демократичних перетворень в Україні.

Як вважає М.Михальченко, в основу теорії переходу поставлені погляди К.Маркса (особливо тези роботи “Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта”, 1852 р.) та А. де Токвіля (“Старый порядок и революции”, 1856 р.). К.Маркс більш детально показав соціально-економічні детермінанти політичної трансформації, а А.Токвіль сконцентрував увагу на інституціональних характеристиках переходів⁵.

Однак, однією з найбільш обґрунтованих спроб розробки теорії “політичного транзиту” є модель американського політолога Д.Растоу, який проаналізував передумови та стадії демократизації у Швеції і Туреччині на початку ХХ ст., звернувши особливу увагу на значення суб’єктивних чинників переходу, поведінки еліт та компетентного керівництва процесом трансформації⁶.

Інший дослідник процесів переходу, С.Хантінгтон, характеризує світову тенденцію демократизації як циклічний процес, якому властиве чергування “припливів” та “відпливів”⁷. У своїх працях він підкреслює хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а “хвиля демократизації” визначається як “сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той час переходів у протилежному напрямі”⁸.

Так, за теорією С.Хантінгтона, перша хвиля демократизації (1920–1926 рр.) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права насамперед у країнах Західної Європи і Північної Америки. Зворотна хвиля (1926–1942) принесла тоталітаризм у різ-

них його формах: фашизм, сталінізм, нацизм, повернення низки країн до авторитарних форм правління. У період першої хвилі налічувалося 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942–1962 рр.) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальними рухами і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від колоніальної залежності, включно з процесом певної демократизації у деяких із них. У цей час існувало 36 демократій. Зворотна хвиля (1962–1975 рр.) означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 держав.

Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975 р. і триває до тепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії. Потім вона охопила Латинську Америку. У 80-х роках збанкрутували диктаторські режими в Чилі, Аргентині, Парагваї, Бразилії, Південній Кореї, на Філіппінах тощо. Особливе значення мав 1989 рік – рік оксамитових і не тільки оксамитових (Румунія) революційних переходів у країнах Центральної та Східної Європи. Нарешті, на початку 90-х років тоталітарні режими зазнали краху в нових незалежних державах (ННД), що входили раніше до СРСР. Усього з комуністичним тоталітаризмом порвали 38 держав, що становили в минулому так званій соціалістичний табір⁹.

Загалом дослідників “перехідного періоду” можна поділити на дві категорії. Перша група – це автори, в роботах яких при аналізі трансформації політичних режимів є визначення основних термінів і критеріїв як самого режиму, так і етапів його трансформації, які в більш загальних рамках можна поділити на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх аспектів належить дефініція політичного режиму, який трансформується, тобто визначення висхідного і кінцевого типу режиму; співзалежність режиму держави та уряду; основні етапи перехідного періоду та його ключові елементи. Не менш важливим є і зовнішній аспект у процесі успішної демократичної трансформації політичних режимів, тобто зовнішній вплив на внутрішні процеси і шляхи переходу, розвиток процесів в глобальному масштабі¹⁰.

Друга група – це дослідники, які у своїх працях проблему трансформації розглянули через фокусування уваги на ролі політичних еліт і політичного лідерства. Авторі доводять, що обов’язком лідерів є переконати людей в перевагах нового режиму і його свободах, у можливостях зміни уряду мирним шляхом і неможливостях переробити в короткий час всю негативну спадщину, яка залишилася від недемократичних лідерів, та виправити усі помилки, які призвели до існуючої кризи. Це,

насамперед, роботи Джузеппе ді Палма, Самуеля Хангтінгтона, Джулермо О'Донела і Філіпа Шмітера¹¹.

У 80-х роках ХХ століття з'являється ціла низка досліджень по транзитології. Найвагомим доробком даних років була робота багатьох учених з різних країн світу над узагальненням переходу від авторитарних режимів в Латинській Америці і Південній Європі в 1977 р. в міжнародному центрі ім. Вудро Вільсона в Вашингтоні. Як результат цієї співпраці, в 1985 році з'явилася узагальнена монографія "Переходи від авторитарного правління"¹². Дане дослідження визначає основні засади та етапи перехідного періоду і дозволяє застосувати загальні принципи для аналізу посткомуністичної трансформації в Центральній-Східній Європі.

Серед українських дослідників трансформаційних процесів потрібно виділити А.Колодій¹³, В.Полохала¹⁴ та О.Романюка¹⁵. Ціла низка досліджень, присвячених закономірностям посткомуністичної трансформації, опублікована в журналі "Полис"¹⁶ де висвітлюється точка зору російських дослідників трансформації політичних режимів. Значне місце серед останніх займають праці А.Ю.Мельвіля¹⁷.

Хоч процес трансформації недемократичних режимів у демократичні в різних країнах проходить по-різному, зі своїми проблемами та труднощами, успіхами та перешкодами, йому властиві певні спільні риси, що дозволяють визначити його сутність та виділити типи і стадії переходів, притаманні різним країнам.

Беручи до уваги всі три хвили демократизації, дослідники виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Велика Британія, Швеція). Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту; поступове збільшення гарантії особистих прав – спочатку громадянських, потім політичних і, нарешті, соціальних; розширення виборчого права і поступове витіснення виборчих цензів; перетворення парламенту у вищий законодавчий орган і здійснення ним контролю за діяльністю уряду.

Циклічна модель (країни Латинської Америки, Азії, Африки). Демократичні й авторитарні форми правління по черзі змінюють одні одних – чи то шляхом військових перетворень, чи зусиллями правлячих еліт. Причиною таких коливань є слабкість демократичних традицій та незрілість інших внутрішніх передумов демократії у цих країнах.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії за відносно коротким проміжком часу. Цьому сприяє зрілість

внутрішніх передумов демократії (високий рівень урбанізації, індустріалізації, високий освітній рівень населення, численність міського середнього класу, раціоналізація й індивідуалізація масової свідомості як культурна передумова демократії).

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження чи розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини й створення системи їх захисту;
- поділ політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову, чітке розмежування їхніх повноважень;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації¹⁸.

За загальним правилом, процес переходу проходить чотири послідовні стадії: 1) лібералізації недемократичного режиму; 2) переговорів і укладання угод; 3) прийняття рішень; 4) консолідації демократичних інститутів, звання суспільства до нових політичних механізмів¹⁹. У літературі, присвяченій перехідним суспільствам, існують деякі розбіжності у назвах етапів та у проведенні часових меж між ними. Проте загальний зміст залишається тим самим, що й дає змогу подати їх типи та стадії в узагальненому вигляді, покладаючись в основному на класифікації Д.Растоу та А.Пшеворського²⁰.

Доповнюючи наведені вище погляди, польський політолог Є.Вятр виділяє три форми найбільш вірогідної мирної трансформації недемократичних режимів у демократичні. Перша форма – реформа зверху. Вона трапляється, коли правителі самі, добровільно наважаться втілити в життя програму демократичних перетворень. Друга форма трансформації тоталітарних і авторитарних режимів пов'язана із швидкою їх загибеллю і відмовою від влади на користь демократії. Третя форма – це поступове проведення реформ, яке спирається на узгодження дій сил, що стоять при владі і опозиції²¹.

Політична теорія переходу розроблена, головним чином, на досвіді латино-американських та інших країн третьої хвилі демократизації, де перехід відбувся до 90-х років ХХ ст. Головним завданням трансформаційних процесів у цих країнах було зруйнування авторитарних політичних систем і розбудова демократії. Пізніше, після подій 1989 року, основні

положення теорії переходу були підтверджені і розвинуті на досвіді посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи. Однак потрібно зауважити, що в даний регіон комуністичні режими були принесені ззовні і не пустили тут надто глибокі коріння. І в останній період свого існування вони мали більше спільного з авторитаризмом, ніж з тоталітаризмом.

Окремий випадок складають пострадянські суспільства. Хоч перехідні процеси в них мають багато спільного з вище зазначеними групами країн, вони тут значно складніші і йдуть з більшими труднощами, адже комунізм у цих державах протримався понад 70 років, а інститути громадянського суспільства або не існували ніколи, або були викорінені з практики і свідомості людей репресіями та голодоморами. Цим суспільствам належить реформувати не лише політичну систему, але й увесь суспільний устрій, економічну систему, політичну свідомість і політичну культуру. Дослідження цих глобальних змін, на думку деяких політологів, можуть скласти самостійну галузь – політологію посткомунізму²².

Як і будь-якому іншому переході до демократії, посткомуністичній трансформації притаманна постановка мети лібералізації та демократизації і наявність певного руху в їх напрямі, проте відсутні гарантії досягнення цієї мети. Ймовірність успішного переходу залежить як від особливостей посткомуністичного переходу як такого, так і від специфічних умов окремих суспільств²³.

Як показали дослідження зарубіжних і українських політологів, процес переходу до демократії посткомуністичних країн має декілька фаз, які відрізняються певними змінами як у політичному устрої, так і в економіці, та стосунками із розвиненими демократіями. З.Бжезінський запропонував періодизацію посткомуністичної трансформації, у якій зазначає також, яких форм має набирати сприяння Заходу на кожному етапі посткомуністичних перетворень²⁴.

На першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в існуючих політичній та економічній системах, здійснюються політична трансформація вищих органів влади, відбувається встановлення демократії “зверху”. Ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об’єднання і громадсько-політичні рухи. На цій фазі суспільних змін важливо усвідомити необхідність радикальної політичної реформи як основи ефективності економічних перетворень та досягти в суспільстві демократичного консенсусу і спільної згоди з тим, щоб дістати підтримку народу у проведенні реформ, подоланні труднощів та соціальних негараздів, які неминучі на цій стадії. В економічній

галузі здійснюється лібералізація цін, зовнішньої торгівлі, стабілізація грошової одиниці, розпочинається приватизація (поки що безсистемна) одержавленої власності.

Швидка і всебічна трансформація економіки суспільства, так звана “шокова терапія”, яка, на думку багатьох економістів, є бажаною, можлива лише за наявності певних об’єктивних і суб’єктивних передумов. В іншому випадку вона може спричинити економічне безладдя та політичну конфронтацію.

У Польщі швидкі перетворення з використанням методів шокової терапії уможливила наявність сформованої в масштабі країни і зорієнтованої на рішучі реформи контр-еліти в особі об’єднання “Солідарність”. Ця нова еліта спиралася на моральний авторитет католицької церкви, що був здатний надихнути людей на самопожертву. Окрім того, в країні існувала достатньо розвинена ринкова структура в економічній сфері (некоопероване селянство і велика “підпілля” економіка), що дало змогу підготувати людей до таких швидких змін: відпущення цін та припинення дотацій; приватновласницька психологія, підприємливість, бажання включитись у бізнес, ризикувати, міняти рід занять і т.д. були тут на значно вищому рівні, ніж, скажімо, у пострадянських країнах.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів і інститутів на основі прийняття нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта. Створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система. Здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва. Відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Розв’язання завдань другої фази дає можливість перейти до третьої, заключної фази, якій притаманні політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система. Формується демократична культура і підприємницька традиція. Відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури. Здійснюється велика приватизація. На основі значних іноземних інвестицій здійснюється реструктуризація виробництва.

Відмінності у темпах перетворень, а отже і в тривалості основних фаз посткомуністичної трансформації, в окремих країнах обумовлені ступенем підготовленості суспільства до політичних, економічних та ідеологічних змін, а саме:

- тривалістю комуністичного режиму і ступенем знищення усіх проя-

вів приватної власності та громадянського суспільства;

- рівнем залежності старої комуністичної еліти від імперського центру;
- рівнем політичного та економічного лібералізму, що дозволявся комуністичною владою ряду країн в останні роки свого існування (режими Кадара в Угорщині, Герека і Ярузельського в Польщі);
- рівнем догматизму комуністичної еліти та її відданості старому режиму;
- чисельністю нової еліти й наявністю у неї політичної волі до здійснення рішучого переходу до демократії;
- ступенем консолідації суспільства навколо ідеї трансформації, розвиненістю інститутів громадянського суспільства;
- фінансово-економічним становищем країни, доступністю ресурсів²⁵;
- характером стосунків з міжнародним співтовариством;
- гостротою і складністю додаткових проблем, які доводиться вирішувати в період трансформації, окрім власне переходу: наявністю чи тільки становленням власної держави (і національної еліти); повноцінністю структури економічного комплексу; наявністю чи відсутністю інших гострих проблем, що потребують значних коштів і зусиль для їх вирішення (як, наприклад, Чорнобильська проблема в Україні).

Щоб зрозуміти особливості переходу до демократії в Україні, необхідно з'ясувати, в якій послідовності і за яких внутрішніх і зовнішніх умов відбувається трансформація, яким є навколишнє суспільне середовище, в якому формується нова політична система.

Демократичний розвиток посткомуністичного типу, а саме до такого належить транзит в Україні, на відміну від інших, не відбувається за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль демократизації. За класичною моделлю розвитку демократії Д.Ростоу, нація і держава з'являються раніше, ніж починається демократизація²⁶. Україна ж вирішувала проблеми становлення національної держави, маркетинга економіки і демократизації одночасно. Особливістю українського розвитку є також відсутність національної єдності або єдиної політичної нації як передумови будь-яких демократичних трансформацій. Так, на запитання Web- сторінки газети "День": "Що, на вашу думку, найбільше заважає формуванню єдиної української політичної нації?" – 12% опитуваних вважають наявність розбіжностей між сходом і заходом країни; 25% – розподіл українців на російськомовних і україномовних²⁷. Це свідчить, що політичне суспільство ще не стало реальністю життя країни.

Як уже було сказано, перехід до демократії від тоталітарного суспільства передбачає надзвичайно глибокі перетворення, вимагаючи заміни не лише політичних інститутів, а й усього суспільного ладу, включно

з економічною системою. Це об'єктивно є надскладним завданням, особливо в умовах глибокої системної кризи, яку переживають перехідні суспільства. Полегшити справу може лише те, що суспільний лад, до якого повертаються, ще зберігся в пам'яті старшого покоління як відомий і бажаний взірець суспільної практики. Для колишнього СРСР це мало характерно. В Україні, окрім західних областей, майже повністю було стерте уявлення про “несоціалістичний” спосіб життя, знищена приватна власність і приватна ініціатива. Не дивно, що економічні успіхи сьогодні майже повністю залежать від уряду і даються йому найтяжче – не лише з суб'єктивних, а й з об'єктивних причин. А саме ці успіхи служать одним з найсуттєвіших факторів легітимізації нових правлячих еліт. Отже, економічний чинник дуже ускладнює процес демократичної стабілізації.

Аналіз попередніх переходів до демократії підтверджує важливість існування консенсусу серед політичних еліт для успішного завершення трансформації, чого не сталося в Україні. Таким чином, суб'єктивні причини, пов'язані з неадекватною, нереконструкторською поведінкою правлячих еліт в Україні, обумовлені як тим, що перехід відбувається шляхом “вростання” старих еліт у нові відносини, невирішеністю проблеми передачі влади (хоч би тимчасової) в руки нової еліти, яка б зрушила справу реформування економіки та закріпила політичні здобутки, так і тим, що значна частина комуністичної еліти завжди відзначалася високим рівнем відданості старому режиму і зберегла його дотепер (часом маскуючи свої переконання з корисливих міркувань). Вона не зацікавлена у радикальних змінах, і тому суспільна трансформація в Україні носить суперечливий, непослідовний характер²⁸. У політичному спектрі це знаходить відображення у порівняно великому впливові так званих “лівих сил”, які виступають проти ринкових і демократичних реформ, мріючи про відновлення своєї влади над суспільством.

Тип переходу був обумовлений перебігом подій, що передували створенню української держави, та порівняною малочисельністю нової еліти в особі національно-патріотичних сил, недостатньою її підтримкою з боку суспільства²⁹. Немалу роль відіграв і зовнішній чинник: політика союзного центру щодо України.

Зважаючи на стратегічну роль України в збереженні Союзу і комуністичної системи, “союзний” реформатор Горбачов намагався утримувати тут стару, брежнєвську генерацію комуністичної номенклатури якомога довше. До 1990 р. компартією України, а заодно і всім політичним життям республіки, правив В.Щербиський, що був, по-суті, українським Брежнєвим. Через це процеси демократизації тут запізнилися щонайменше на два роки. А перший український реформатор Леонід Кравчук зму-

шений був виконувати ролі, які в Росії випали на долю лідерів двох поколінь політичної еліти перехідного періоду – Горбачова і Єльцина.

Горбачовська абдикація 1991 року суттєво не зачепила внутрішніх процесів політичної трансформації в Україні і не стала прискорювачем переходу, як це було в Росії. Розриву з минулим не сталося не стільки через суперечливу особистість Л.Кравчука (а вона була такою не лише суб'єктивно, а й об'єктивно, внаслідок означеного вище суміщення ним функцій двох етапів переходу), скільки через периферійне становище України, уже затриманий зусиллями центру процес трансформації і необхідність вирішувати, паралельно з завданнями політичної і загальносуспільної трансформації, не менш складні завдання утвердження державної незалежності³⁰. З цієї причини політичні лідери, що представляли реформаторські сили в Україні, весь час мусили проявляти певну обережність, слідкувати за тим, щоб одні перетворення не зашкодили іншим.

Отже, Україна запізнилася з реформами на старті і, як наслідок, опинилася в невідгідному становищі з погляду конкуренції з іншими посткомуністичними державами. Пізніше колишня метрополія продовжувала проявляти пильну увагу до всіх помилок і невдач українського керівництва та намагалась використати їх (опираючись на проросійські сили в Україні) для того, щоб зробити Україну більш поступливою щодо претензій Росії на роль “консолідуєчої сили” на так званому євразійському просторі, ослабити легітимність тодішньої влади в Україні і, врешті-решт, схилити українське суспільство до об'єднання з Росією у межах нового “слов'янського” чи якогось іншого союзу. Це означає, що значну частину енергії молода держава мала витратити на самозбереження, а її політичні діячі мусили проявляти обережність, щоб не провокувати антидержавницькі сили³¹. З означених вище причин розмежування політичних сил у державі є багатомірним: країна поділена не лише за соціально-економічними, ідеологічними, але й за етнічними, регіонально-культурними, мовними ознаками; істотними є відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях різних політичних сил і регіонів. Наслідком є слабка і нестабільна партійна система, що не сприяє підвищенню авторитетності демократичного врядування.

Усе ще спостерігається вплив тоталітарної політичної культури на значну частину населення, панування в політичній свідомості принципів егалітаризму і етатизму. Повільні темпи економічних перетворень і погіршення рівня життя переважної більшості пересічних громадян, що само є наслідком охарактеризованих вище чинників, чим далі, тим більше породжує відчуженість громадян від влади, спонукає їх ставити запитання: “Чи такої незалежної держави ми хотіли?” і проявляти нехіть

до демократії і ринкових реформ у тому вигляді, як вони здійснюються.

До соціально-психологічних чинників слід віднести, очевидно, й те, що політичне, економічне і соціокультурне життя українського суспільства несе на собі значні відбитки не тільки тоталітаризму, а й колишнього напівколоніального статусу України. Частина українців притаманне почуття меншовартості, у той час як почуття національної гідності, впевненості у своїх силах розвинені значно менше. Процес національної консолідації ще не завершений, а національна єдність, хоч і була підтверджена референдумом 1991 року, в екстремальних умовах кризи є під знаком питання. Р.Дарендорф ще в 1989 р. зазначав: “Доводиться робити висновок, як це не сумно: чим країна однорідніша, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним, або якимось іще, складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності і підтримання законності та порядку”³².

Сукупність розглянутих тут об’єктивних і суб’єктивних чинників ускладнюють перехід України до демократії, перешкоджають створенню на теренах нашої держави політично спроможного і економічно розвинутого суспільства³³. Перехідній політичній системі України притаманні, поряд з демократичними ознаками, риси, що властиві олігархічним і охлократичним режимам. Це вплив номенклатури, що нерідко об’єднується в клани, схильна до корупції і байдужа до суспільних інтересів; збереження командно-адміністративних методів управління; рекрутування частини правлячої еліти з маргінальних прошарків колишньої номенклатури. Значна її частина вийшла навіть не з “другого чи третього ешелону партноменклатури”, як часто пишуть, а з залаштункових прислужників старої системи. Вони домагаються швидкого підвищення свого соціального статусу і матеріального благополуччя, не гребуючи жодними засобами, “приватизують” посади та розповсюджують у суспільстві вкрай непродуктивні патроно-клієнтельські стосунки³⁴.

Отже, як і багато інших посткомуністичних країн, Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, нестійкою, або, як висловлюються Г.О’Доннелл та Ф.С.Шміттер, непевною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним, або й навіть достатньо сформованим інституціонально. Висловившись на користь демократичних перетворень, Україна не довела поки що своєї спроможності їх успішно завершити.

Це, однак, не означає, що українське суспільство не є перехідним до демократії, що в ньому нібито уже сформувався цілісний неототалітарний режим. Незважаючи на труднощі, непослідовність і повільність ре-

форм, Україна не тільки задекларувала свій намір побудувати демократичне суспільство. Вона приступила до практичного втілення цього наміру в життя, подолавши декілька гострих політичних криз на основі компромісів і взаємної поступливості супротивних сторін; прийнявши нову демократичну конституцію; йдучи по шляху вдосконалення виборчого законодавства та зміцнення багатопартійної системи. На демократичних засадах сформовані вищі органи державної влади, здійснюється розмежування повноважень законодавчої, виконавчої і судової влади, виробляються і законодавчо закріплюються механізми їх взаємного контролю, стримувань і протигаг. Україна зуміла досягнути мирного врегулювання міжетнічних суперечностей та не допустити сепаратизму. Усе це говорить про те, що поняття демократії (а радше – демократизації) має пряме відношення до української дійсності. Але сприйняття його ще не є зрілим. Функціонування новостворених демократичних інститутів є недостатньо ефективним, а в багатьох випадках і спотвореним.

Однією з найголовніших причин сучасного стану українського суспільства є те, що Україна виконала завдання лише перших двох стадій переходу і “застряла” на третій, бо не змогла вирішити проблему переходу влади до нової політичної еліти³⁵. З об’єктивних і суб’єктивних причин вона істотно відстає також у проведенні економічних реформ. І саме у цій сфері заховані потенційні загрози українській демократії. Бо хоч перехід як нереволуційний спосіб трансформації передбачає значну міру плавності, поступовості суспільних змін, як “стратегічна реформа” він мусить відбуватися достатньо енергійно, щоб руїни старої системи поросли чортополохом.

Примітки

1. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? // *Полис.* – 1999. – №5. – С.6.
2. *Романюк О.* Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // *Людина і політика.* – 2004. – №2. – С.23.
3. *Даймонд Л.* Названа праця. – С.12.
4. *Капустин Б.* Конец “транзитологии”? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // *Полис.* – 2001. – №4. – С.6-26.
5. *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – С.59.
6. *Rustow A.* Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model // *Comparative Politics.* – Vol.2. – №3 (April, 1970). – P.337-363.
7. *Huntington S.P.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991. – P.21.

8. Там же.
9. Там же. – Р.126.
10. *Almond G., Verba S.* The civic culture. – Princeton: Princeton University Press, 1963;
Moore B. Social origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston: Beacon Press, 1966.
11. *O'Donnell G., Schmitter P.* Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986;
Di Palma G. To Craft Democracies. – Berkeley: University of California Press, 1990.
12. *O'Donnell G., Schmitter P.* Transitions from Authoritarian Rule... – С.12-53.
13. *Колодій А.* Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні // Політичний процес в Україні: стан і перспектива розвитку. – Львів, 1998. – С.44-55; Ї ж. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) // Сучасність. – №7-8. – С.84-96.
14. *Полохало В.* Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) // Політична думка. – 1998. – №2. – С.6-12 (Також: Сучасність. – 1998. – №8).
15. *Романюк О.* Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2001. – №518. – Вип.3. – С.69-81.
16. *Банс В.* Элементы неопределенности в переходной период // Полис. – 1993. – №1. – С.44-52.; *Фадеев Д.* От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – №1-2. – С.117-124.; *Лисюткина А.* Постиндустриализация и посттоталитаризм (проблемы переходного периода) // Полис. – 1991. – №5. – С.87-98.
17. *Мельвиль А.* О траекториях посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – №2. – С.64-76; Посткоммунистические трансформации // Полис. – 2002. – №1-2. – С.53-67.
18. Основи демократії: Навчальний посібник / Авторський колектив М.Бессонова, О.Бірюков та ін. – К.: Ай-Бі, 2002. – С.82.
19. *Колодій А.Ф.* До питання про політичний режим України (спроба транзитного підходу) // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С.89.
20. *Przeworski A.* Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991;
Rustow A. Op. cit.
21. *Вятр Є.* Типологія політичних режимів: Лекції політології. – Таллін, 1991. – С.58.
22. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К., 1995. – С.14.
23. *Бистрицький Є.* Політична філософія посткомунізму: горизонти методології // Політична думка. – 1995. – №1. – С.5.
24. *Бжезінський З.* Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – №3. – С.4-5.

25. *Бутейко А.* Без ілюзій // Голос України. – 1995. – 4 жовтня. – С.6.
26. *Ростоу Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – №5. – С.9.
27. *Шаповаленко М.* Точка вибору: консолідація чи деконсолідація демократії в Україні // Сучасна Україна (конференція українських випускників освітніх програм США). – Одеса, 2000. – С.29-30.
28. *Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні... – С.87.
29. Україна: Лідерство-еліта-влада (матеріали дискусії відкритого засідання Київського міжнародного клубу “Політична думка”) // Політична думка. – 1994. – №3. – С.20.
30. Там же. – С.21.
31. *Шаповаленко М.* Точка вибору. – С.28.
32. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе. Демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – №9. – С.70.
33. *Бідзюра І.* Взаємозв’язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін // Людина і політика. – 2004. – №1. – С.33-35.
34. *Турчинов О.* Особливості української олігархії // Політична думка. – 2000. – №3. – С.15.
35. *Гельман В.Я.* Уроки украинского // Полис. – 2005. – №1. – С.36-50.

Резюме

Вьясняется суцність демократического транзита, рассматриваются особенности трансформации посткоммунистических режимов вообще и украинского в частности, анализируются предпосылки демократических преобразований в Украине.

Ключевые слова: *посткоммунистический режим, демократизация.*

Одержано 18 жовтня 2005 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(430)“19”:321.7

В.П.Газін

ВАЙМАРСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: МІЖ КРАЙНІМИ ЛІВИМИ ТА ПРАВИМ ТОТАЛІТАРИЗМОМ

У статті в контексті сьогоденних проблем посткомуністичних країн досліджується політична ситуація у Німеччині 20-х – початку 30-х років ХХ ст., причини слабкості й краху Ваймарської республіки, роль крайніх лівих та правих сил – комуністів і націонал-соціалістів у цьому процесі.

Ключові слова: *Ваймарська республіка, комуністи, нацисти, демократія, екстремісти, нація, криза.*

Події кінця ХХ й початку ХХІ ст. не тільки пожвавили сміливе прогнозування майбутнього, але й спонукали оглянутися в минуле, щоб перевірити ним, наскільки виважений й найменш затратний в суспільно-моральному плані обраний шлях. Як тут не пригадати стару римську істину “Historia est magistra vitae”. У цьому сенсі не випадково після краху комунізму виріс інтерес до Ваймарської республіки, оскільки посткомуністичні країни, що постали на теренах колишнього СРСР й сьогодні вражають явищами, які значною мірою були притаманні її часу. Серед них поляризація внутрішньополітичних сил, нестабільність у законодавчому органі, політична розмитість соціальних прошарків, засилля традицій і стереотипів, натужне проростання крізь них молодих пагонів демократії, які настільки переплелися з попередніми світобаченням і способом мислення, що суспільство стало дивним витвором на тлі епохи постіндустріалізму, що наступає у світі. Що з того може бути, ваймарська історія застерігає більш ніж переконливо.

Ваймарська республіка була суперечливим явищем у німецькій історії. Період її існування характерний гострими зіткненнями діаметраль-

но протилежних суспільних сил, що представляли, з одного боку, кайзерівську імперію, яка 1914 року замахнулася на світове панування і молоду республіку, з другого – що з'явилася кесаревим січенням хірургів-переможців, які примусили Німеччину до миру й демократії. З цієї суспільної еклектики й народилося розколоте ваймарське суспільство.

Фатальну роль у її розвитку зіграло те, що соціал-демократи, які в Листопадовій революції 1918–1919 рр. представляли демократичні сили, налякані можливим поворотом Німеччини в бік більшовизму, вдалися до союзу з традиційними правими (юнкерство, офіцерський корпус кайзерівської армії, чиновництво тощо), для яких демократія завжди була смертельним гріхом. Їх, що шукали силу, здатну зупинити та побороти більшовизм, такий союз влаштував. Вони ностальгували за кайзерівським часом, почували себе в революції політично й культурно відчуженими, органічно не приймали її. Тут виявилися не тільки чисто психологічні чинники. На їх боці була стара юстиція, християнська церква, яка сприйняла революцію як загрозу традиційним цінностям. Усунення монархії і двору в Німеччині позбавило дворянство дуже важливих багетів влади. Воно втратило свої позиції в урядових кабінетах, на вищих чиновницьких посадах в адміністрації та армії, навіть на промислових підприємствах. Праві подавали революцію як справу зрадників, за якою переможна кайзерівська армія отримала удар кинджалом у спину. Безсоромна брехня про “листопадових зрадників” отруювала політичний клімат. А тому в Німеччині після 1918 р., як і в Україні після 1991 р., де й досі з уст лівих можна почути міф, що Горбачов і компанія в угоду західному імперіалізму розвалили Радянський Союз, демократичний процес розвитку був ослаблений, загальмований і спрямований у таке русло, яке в багатьох громадян викликало скоріше розчарування, а то й неприйняття, аніж схвалення. Підміна наукової оцінки справжніх причин катастрофічних наслідків політики певного роду (воєнна поразка Німеччини й крах ідеології та практики комунізму в країнах соціалізму) аксіоматичною міфотворчістю в обох випадках призвела до масової дезорієнтації загалом, до втрати чуття реальних перспектив розвитку.

Німецький історик проф. Хаген Шульце висловлює судження, що післявоєнні демократії були взяті в кліщі екстремізмом лівих і правих, у той час як загострювалися соціальні й господарські проблеми¹. Праві й ліві екстремісти однаково байдуже ставилися до ліберальної демократії й були схожі тим, що прагнули влади диктатури, сильного залізного кулака держави. Слово “демократія” нацистів просто драгувало. А для комуністів демократія була лише замаскованою формою капіталістичного панування. У полоні таких поглядів не могла зміцнюватися демок-

ратія, що базує свою природу на плюралізмі партій та ідеологій і може функціонувати тільки тоді, коли всі учасники готові до угоди та компромісу не тільки між сусідніми, а й протилежними інтересами².

Нація Ваймарської республіки була розколотою, чому сприяло чимало чинників, пов'язаних з наслідками війни та мирних договорів, а також посиленням класових антагонізмів, спричинених збідненням мас та розоренням середніх верств у роки війни. Соціал-демократично-буржуазна коаліція, на якій соціально-політично ґрунтувалася ваймарська національна держава, виявилася неспроможною подолати глибокі класові суперечності. Нове національно-державне утворення під знаком демократії виявилось досить слабким. Це призвело в політичному житті до нових суперечностей: у лівих між соціал-демократами і незалежними соціал-демократами, а також КПП, у буржуазному таборі – між демократичними та антидемократичними партіями. Знаковим для ваймарського суспільства був також і новий розкол, який виник як наслідок боротьби за владу й виявився у протиріччі між прихильниками й противниками демократично-республіканської національної держави. У цілому ж, як влучно зазначає О.Ференбах, “прихильники кайзера мріяли про реставрацію монархії, демократи розкололись на незліченні партії і слабкі коаліції, а радикали зліва й справа робили все для того, щоб зруйнувати крихку демократію”³. Між носіями ідеї Ваймарської національної держави і тотальною опозицією справа бушувала боротьба за націю, за претензії її представляти. Вона виражалася в зіткненні двох протилежних концепцій: демократичної й націоналістичної і мала не тільки ідеологічний, а й соціальний вимір – це була боротьба за німецьке суспільство. Особливо небезпечною вона стала тому, що серед противників республіки уже незабаром перемогла націонал-соціалістична тотальна опозиція, якій вдалося оволодіти національною ідеєю, приватизувати її, виграти в розрізненних і ворогуючих противників боротьбу за німецьке суспільство. Джордж Кеннан, який у той час представляв інтереси США в Берліні, відмічав: “Тим, хто не пережив ті роки, я б залюбки описав їх повні драматизму події. Важко уявити собі, яку величезну емоційну й політичну силу акумулювали нацисти за кілька років”⁴.

Чому тотальна опозиція справа змогла вирішити її на свою користь? Тому що, приходять до висновку О.Данн, вона спроможна була вчитися й зуміла мобілізувати нові ресурси. У роки тактики путчів (1919–1923 рр.) вона взяла курс на стратегію планомірної організації і маніпуляції масовою агітацією⁵. Крім того, через створення воєнізованих союзів їй вдалося здійснити мілітаризацію політичного життя й постійно нагнітати, таким чином, ситуацію громадянської війни. Водночас біля націонал-

соціалістичної тотальної опозиції справа – знаходилася комуністична зліва, яка антидемократичними закликами до класової боротьби підривала ваймарську націю й вела шалену боротьбу проти соціал-демократії, провідної партії республіки. Націонал-соціалісти й комуністи з однаковим запалом руйнували ваймарську демократію.

Політичний розкол Ваймарської республіки доповнювався національним розколом. Антисемітизм, від якого не була вільною кайзерівська Німеччина, досяг у ваймарську епоху шизофренічних розмірів. Усю провину за поразку у війні, невдачі в економіці, у внутрішній і зовнішній політиці, зазвичай, звалювали на євреїв. Психологічно й духовно це готувало голокост та геноцид євреїв у війні 1939–1945 рр. “У молоді роки кожний німецький єврей, – писав Вальтер Ратенау ще 1911 року, – переживає один болісний момент, який він пам’ятає потім все життя, якщо він з першого разу його усвідомив, що він вступив у життя як громадянин другого сорту, і що ніякі здібності і ніякі заслуги не можуть його від цього звільнити”⁶. У зв’язку із вбивством того ж Ратенау, міністра закордонних справ Ваймарської республіки, професор Стенфордського університету Гордон А. Крейг писав: “Єдиний злочин Ратенау полягав у тому, що він був єврей, який не тільки видавав себе за німця, а й представляв Німеччину за кордоном”⁷.

Ваймарське суспільство було розколоте й по лінії виконання чи невиконання Версальського, Рапальського та Локарнського договорів, ставлення до Заходу та СРСР. Важка для Німеччини зовнішньополітична ситуація загострювала внутрішні проблеми, адекватно відбивалася на поглибленні протистояння різновекторних політичних сил.

Негативні процеси, які накочувалися один за одним на Ваймарську республіку, не служили зміцненню демократичної державності. У роки інфляції всі почували себе такими, що щось втратили. З падінням вартості грошей зникала віра в надійність економічного життя як основи матеріального добробуту. Організований виклик робітничого класу, що за роки Ваймарської республіки відбувалося неодноразово, підточував слабку імунну систему республіки. “Інтерес до республіки”, який зник в спілках ремісників, дрібних підприємців і селян уже перед світовою економічною кризою, не знаходив також відгуку в академічних професіях. Останні чим далі, все більше не затребувалися. В успіхах модерної професіоналізації багато академіків (академік – випускник вузу) вбачали загрозу для себе. Під кінець Ваймарської республіки загальна криза професіоналізації засвідчувала водночас конфлікт поколінь⁸. Скрутне становище інтелігенції вмало використали у своїх інтересах нацисти. За допомогою власних профспілок та своїх місцевих організацій їм вдало-

ся виставити себе гарантом буржуазної респектабельності й професійних інтересів. У цьому непривабливому явищі відобразилась глибока криза буржуазного суспільства, в якій ховалася серйозна загроза статусу й безпеці громадян. Безпека виявилася ілюзією, культурні й освітні поняття втрачали свою обов'язковість, а претензії на просвітництво уже задовго до перемоги націонал-соціалізму обернулися втечею в політичний ірраціоналізм⁹. І, нарешті, позбавлення влади ліберальної буржуазії шляхом запровадження президіальної системи правління на основі статті 48 ваймарської конституції стало останнім поворотом від демократії до диктатури.

Як наслідок цього, останній бастион буржуазних цінностей і моралі нарешті став жертвою націонал-соціалістичного заклику до насильства. Принципове визнання його в громадянській війні, яку націонал-соціалісти інсценували, завдало значної шкоди політичним принципам буржуазного світу. Заклик до збройного самозахисту, як він уже був апробований в діях контрреволюційних загонів цивільної самооборони в 1918–1919 рр., прославляння воєнних пригод в стилі Ернста Юнгера і узурпація державної монополії на насильство численними парамілітарними союзами – все це сприяло втраті совісті, що наступило потім у третьому рейху¹⁰.

Чому це сталося? Німці не усвідомили своїх шансів демократичного розвитку, не змогли до кінця осмислити причини поразки у війні і зробити з них належні висновки? Можливо й так. Однак набагато більш визначальним була відсутність у Німеччині як республіканських, так і демократичних традицій. Ніхто не був готовий до республіки й демократії. Для німців те й друге було побічним продуктом поразки. “Республіці не вистачило головного – підтримки громадян”, – приходиться до логічного висновку О.Ференбах¹¹. Рольф Лар, статс-секретар Міністерства закордонних справ і посол ФРН у Римі після Другої світової війни, згадуючи настрої молоді у ваймарську добу, говорив: “Ми були байдужі до Ваймарської республіки. Ми розривались між картинами блискуче описаного минулого й реальної сучасності. Ні, ми не любимо цю державу”¹².

Тим більш, демократія для значної частини загалу, вихованого на імперських, монархічних традиціях і стереотипах, не була обов'язковою. Не стала вона життєвим переконанням і способом дій для більшості представників німецьких верхів. Тут цілком до речі зауваження німецького письменника-публіциста Курта Тухольського, що “шовкові циліндри” набагато небезпечніші, аніж пустоголові штагельгельмівці. Такої думки притримується й Вішперман: “Небезпека (для демократії – В.Г.) може виходити також зверху або із середини суспільства, як це показує крах Ваймарської республіки, яка була зруйнована зверху й із середини ще до

приходу Гітлера до влади”¹³. У діях крайніх правих і крайніх лівих, які ставали особливо активними в часи найбільших випробувань для німецької нації (1919, 1923, 1929–1933 рр.), далекоглядні прагматики з керівних кіл Німеччини бачили загрозу для молодого ваймарської демократії і примирення в Європі. “Неймовірно важке, – говорив Штресеман в райхстазі 17 березня 1923 р., – завдання кожного уряду в боротьбі з екстремістськими рухами. Безглуздо думати, що передавши владу сильній особі, можна вирішити весь комплекс питань”¹⁴. “Я не можу, – говорив він у кризовому 1923 р., – поїхати в Баварію, там мені треба захищатися від людей Гітлера. Я також не можу відправитися в Дрезден або Тюрінгію. Там мені доведеться боронитися від комуністів”¹⁵. Диктатура, до якої рвалися крайні праві і ліві радикали, вважав, заведе недалеко. При ній все буде залежати від особи, її ідей, від всього того, що їй привиджується. Причини диктаторських устремлінь бачив в юності німецької демократії і 500-річній монархічній традиції, яка “ще й досі сидить в багатьох німцях”. Змінити агресивний і монархічний образ Німеччини на демократичний і миротворчий було не просто.

Політична й економічна нестабільність Ваймарської республіки в роки великої кризи стала ідеальним ареалом боротьби тоталітарних сил, спільно проти демократії і конфронтаційно за владу над Німеччиною. Розорився, буквально розтанув середній клас – головна опора державної та політичної стабільності. Шахт писав у своїх мемуарах: “Так ділилися повсталі маси проти економічної бідності між радикальними обіцянками націонал-соціалістів, з одного боку, і комуністів, з другого. Політичний розвиток Німеччини, здавалося, не мав іншого виходу, як перехід уряду до лівого чи правого крила райхстагу”¹⁶.

Криза стала каталізатором політичної радикалізації, сприяла дозріванню умов для диктатури й реваншу тих сил, які ностальгували за Другим райхом. Водночас крайні радикали лівого та правого спрямування, на радість відвертим ворогам республіки, з усіх сторін накинулися на ваймарську демократію. “Нема ніяких сумнівів у тому, – пише Ференбах, – що могильниками Ваймарської республіки були нацисти й комуністи. Вони ні в чому не поступалися один одному. Вони принесли на вулицю терор, фанатизм, смерть. Обидві партії мали бойові організації і застосовували насильство в політичній боротьбі. Масові бійки й процесії червоних і коричневих банд стали буденністю. У повітрі витала загроза громадянської війни. Екстремісти жорстоко билися один з одним, але, все ж таки, у них був спільний ворог: ліберальна демократія”¹⁷. Мета комуністів покінчити з ваймарською демократією настільки заслонила реальну оцінку ситуації, що у її досягненні КПП неодноразово йшла на угоди з

НСДАП. Так, улітку 1931 року нацисти й комуністи організували референдум, наслідком якого був розпуск прусського парламенту і падіння соціал-демократичного уряду землі Пруссія. Російський історик А.Гінцберг пише з цього приводу: “Ліквідувати соціал-демократію – таке головне завдання ставили перед собою німецькі комуністи наприкінці 20 – початку 30-х”. У серпні 1932 р. нацисти й комуністи брали участь в організації і проведенні страйку залізничників. Подібне “єднання” було й на вулиці. “Хоча вони билися один з одним щоденно, їх поєднувало своєрідне почуття товариськості і часто бувало так, що вороги миттєво об’єднувалися, якщо в їх бійки в барах та пивних втручалась поліція. І ті й інші були заповнені ідеєю, що мета виправдовує засоби. Ті й інші з однаковим презирством ставилися до будь-яких парламентських процедур”. Таке співробітництво нацистів і комуністів німецький професор В.Вішперман назвав “стратегією обіймів”¹⁸. Їх мета в досягненні тактичної цілі збігалася – знищення ваймарської демократії. І хоча їх стратегічні цілі різнилися і були навіть протилежними, проте кінцевий результат, до якого прагнули і нацисти, і комуністи, був один і той же – диктатура носіїв “цілісного світогляду”. І нічого випадкового в цьому немає. Усякі заглиблення в гносеологічні корені фашизму виявляли його дивну подібність з “найпрогресивнішим ладом”. І цілком слушне зауваження австрійського філософа Карла Поппера, що “фашизм частково виріс із духовного та політичного розвалу марксизму”, увібрав “частину спадщини марксизму в себе”¹⁹. Не випадково “Майн кампф” Гітлера знаходилася в СРСР за сімома печатами. Поряд з антирадянщиною та антикомунізмом, там звучать схвальні вислови на адресу більшовиків. Гітлер у захваті від організаторських здібностей комуністів: “Що дало перемогу інтернаціоналістському світогляду, так це його суворо організована політична партія, побудована по-військовому”²⁰. Цілісні світогляди, за його переконанням, не йдуть на компроміси. Але, як бачимо, тимчасові миттєві союзи правих і лівих тоталітаристів цілком можливі, але ні в якому разі не тривала співпраця інтересів. Коли ж йдеться про владу, то ліві і праві радикали діють у системі крайньої поляризації і ненависті. Як всяка тоталітарна партія, вони хотіли представляти все суспільство, оскільки кожна з них вважала себе носієм єдиного правильного “цілісного світогляду”. Водночас, цим обґрунтовувалося “право” стояти над суспільством.

Але насамкінець перемога над ваймарською демократією стала можливою ще й тому, що керівництво Центру й Німецької Національної Народної партії (НННП), єдиних з 1930 року чисельних буржуазних партій, відмовилось навіть від обмеженої її підтримки і зробило ставку, як стверджує Данн, на іншу, ніж модерно-демократична, націю²¹. Демократи, які

зобов'язані були її захищати, розкололись на незліченні партії й слабкі коаліції, виявилися розпорощеними й нездатними зберегти лад, визначений ваймарською конституцією 1919 року.

Ваймарська історія – урок і пересторога для молодих посткомуністичних і пострадянських держав, у яких демократичні перетворення почалися як заповнення вакууму, що утворився внаслідок раптового краху комуністичного режиму. Тим більше, що комунізм на теренах пострадянського простору не зник: він просто згорнувся до розмірів адекватних його бунтівливому електорату й зайняв відведене йому історією місце на крайньому лівому фланзі політичного спектру суспільства, провокуючи водночас на його крайньому правому свою протилежність і подібність – неофашизм. Їх поживний ґрунт – консервація минулого, неспроможність незрілої демократії справитися з назрілими соціальними й політичними проблемами. Тоді небезпека для юної демократії може виходити від самих народних мас, хоча саме вони найбільше її потребують. Зокрема, антидемократичну налаштованість німецького загалу на початку 30-х років, що виявилася в приверженості ідеям “антипарламентської революції” і “народного диктатора”, російський історик Є.Ф.Язьков назвав феноменом консервативного екстремізму низів²². За таких умов нестабільний хиткий баланс політико-суспільних сил спроможний, як колись у Ваймарській республіці, кинути демократію в лещата лівої та правої екстремі. Кінцевий результат такого формату наочно був продемонстрований у 1933 р.

Примітки

1. *Schulze H.* Flucht in den totalen Staat // Weimar. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte 1918–1933. – München: Benk, 1997. – S.238.
2. *Ibid.* – S.249.
3. *Ференбах О.* Крах и возрождение Германии. – М.: Аграф, 2001. – С.80.
4. Там же. – С.88.
5. *Dann O.* Wie konnte es dazu kommen // Weimar. – S.247-248.
6. *Craig A. Gordon.* Antisemitismus I – Leben und Tod Walther Rathenaus // Weimar. – S.118.
7. *Ibid.* – S.121.
8. *Weisbrod B.* Die Auflösung der bürgerlichen Ordnung // Weimar. – S.241.
9. *Ibid.* – S.242-243.
10. *Ibid.* – S.243
11. *Ференбах О.* Названа праця. – С.75.

12. *Lahr R.* Wir liebten diesen Staat nicht // Wir erlebten das Ende der Weimarer Republik. Zeitgenossen Berichten. – Düsseldorf: Droste Verlag GmbH, 1982. – S.101.
13. *Випперман В.* Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – С.184.
14. *Ruge W.* Stresemann. Ein Lebensbild. – Berlin: VEB Deutsche Verlag der Wissenschaften, 1965. – S.84.
15. *Olden R. Von.* Stresemann. – Berlin: Ernst Rowohit Verlag, 1929. – S.195.
16. *Schacht H.* 76 Jahre meines Lebens. – Bad Wörishofen, 1953. – S.350.
17. *Ференбах О.* Названа праця. – С.87.
18. *Випперман В.* Названа праця. – С.46.
19. *Попнер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.2. – С.69-70.
20. *Гитлер А.* Моя борьба. – М.: ИТФ “Око”, 1992. – С.322.
21. *Dann O.* Op. cit. – S.248.
22. *Язков Е.Ф.* История стран Европы и Америки в новейшее время. 1918–1945. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С.204.

Резюме

В статье в контексте современных проблем посткоммунистических стран исследуется политическая ситуация в Германии 20-х – начала 30-х годов XX в., причины слабости и краха Веймарской республики, роль крайне левых и правых сил – коммунистов и национал-социалистов в этом процессе.

Ключевые слова: *Веймарская республика, коммунисты, нацисты, демократия, экстремисты, нация, кризис.*

Одержано 25 жовтня 2005 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(477.82+477.43):001(438)“19-20”

Л.В.Баженов

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ Й ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВЦІВ-УКРАЇНІСТІВ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті в історіографічному плані аналізується діяльність польської історичної школи україністів ХХ – початку ХХІ ст. по дослідженню різних аспектів минувшини Поділля і Волині, розглядаються найголовніші праці та концептуальні засади авторів, про окремих з них подаються біографічні відомості.

Ключові слова: польські історики-україністи, польська українознавча школа, історіографія, поділлязнавство, волинознавство, монографії, книги, праці, концептуальні засади.

Відомо, що у ХІХ – на початку ХХ ст. польські історики та краєзнавці заклали міцний ґрунт в організації та здійсненні досліджень регіонів України, сформували наукову українознавчу школу. В той період чималий внесок у написання історії Поділля й Волині внесли представники цієї школи Ян Потоцький, Вавжинець Марчинський, Олександр Пшездзецький (перша половина ХІХ ст.), Юзеф Ролле, Казимеж Пуласький, Олександр Яблоновський (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) та інші. Їх наукова діяльність отримала належну оцінку в українській історіографії¹. Важливо підкреслити, що загал цієї школи значною мірою поповнювався за рахунок польських науковців і краєзнавців, вихідців переважно з Правобережної України. Для більшості праць цих дослідників, за висловом Юхима Сіцінського, була притаманна особлива польська точка зору на виклад історії України... (взяти оцінки з останньої монографії). Тим не менше, згадані польські історики-українознавці своїми працями значно збагатили археографічну базу, раритетним фактичним матеріалом поповнили регіональну історію, зокрема Волині й Поділля, які зберігають актуальність й до нині².

Водночас майже не розробленим у сучасній українській історіографії залишається питання місця і ролі в дослідженні регіонів України польськими україністами ХХ – початку ХХІ ст. Причиною такого явища є, з одного боку, розпад стабільної наукової українознавчої (в даному випадку поділлєзнавчої і волинознавчої) школи, яка існувала в ХІХ ст., з іншого – у ХХ ст. різко скоротився приплив до лав істориків-україністів уродженців з областей України. Тим не менш, впродовж ХХ – початку ХХІ ст. у Польщі сформувалась плеяда учених, які входять з власною організаційною структурою до Міжнародної асоціації українців (МАУ), активно публікують праці з різних аспектів історії України, в тому числі її регіонів. Їх творчість умовно можна поділити на три етапи: 1) перші два десятиліття ХХ ст. – діяльність польських українців під впливом революцій 1905–1907 і 1917–1920 рр., подій Першої світової війни; 2) 20–30-ті роки ХХ ст. – період, коли значна частина Волині входила до складу Польщі, що спонукало польських науковців до вивчення історії цих та інших сусідніх регіонів України; 3) друга половина 40-х – 80-ті роки – час, коли польські історики у вивченні минувшини українських земель співпрацювали з радянськими, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію; 4) кінець 80-х – по 2005 рр. – етап, коли польські історики-україністи стали на шлях переосмислення викладу історії регіонів України відповідно до завдань суверенних держав України і Польщі й стали шукати компроміс у висвітленні подій і так званих “білих плям” у взаєминах обох народів за останню тисячу років у контексті добросусідства і порозуміння.

На першому і другому етапах розвитку польської україністики у дослідженні регіонів Поділля і Волині відзначилися своїми історичними працями Олександр Прусевич, Леон Бялковський, Ян Марек Гіжицький, Зигмунт Люба-Радзимінський, Якуб Гофман та інші.

Зокрема, Олександр Прусевич (Prusiewicz) (1878–1944) ще на початку ХХ ст. сформувався як відомий історик та етнограф-поділлєзнавець, а в 20–30-ті роки виступив як дослідник і музеолог Волині й Прикарпаття³. Народився Олександр Прусевич 21 лютого 1878 року у селі Окопи, що на Збручі (тепер Борщівський район на Тернопільщині), в збідній шляхетській сім’ї. В 1900–1905 рр. студіював як вільний слухач природничого факультету Московського університету з спеціальності геологія. Щоб бути ближче до дому, виробничу геологічну практику проходив у Подільській губернії і, дякуючи цьому, близько пізнав й полюбив даний край, що, зрештою, й визначило місце його подальшої роботи. Під час навчання в Московському університеті ретельно відвідував лекції відомого історика, професора В.О.Ключевського і під його впливом захопився історією. Після здобуття вищої освіти прибув на роботу до м.Кам’янець-По-

дільського, де, зблизившись на ґрунті етнографічного вивчення краю з Є.Й.Сіцінським, у 1907–1915 роки був головним охоронцем фондів епархіального Давньосховища старожитностей (історичного музею). Одночасно в 1911 р. О.Прусевич спільно з професором П.Бучинським виступив фундатором у Кам'янці науково-громадського Товариства подільських природодослідників і любителів природи, яке функціонувало до 1920 р. У цьому товаристві Олександр Миколайович завідував науковою бібліотекою, брав участь у підготовці видання його “Трудів”.

У зв'язку політичною нестабільністю на Поділлі в роки національно-демократичної революції і громадянської війни, він змушений був 1919 року виїхати назавжди з Кам'янця на постійне проживання в Західну Україну: спочатку до Львова, а в 1921 р. – до Луцька. Останній переїзд Прусевич у своїй автобіографії пояснив такою причиною: “У Львові мені не вдалося отримати обіцяного місця охоронця в Промисловому музеї, ...так як міські пліткарі оголосили мене більшовиком. Так що повинен був у 1921 р. прийняти посаду інспектора кустарних промислів Волині”⁴. За рішенням Товариства краєзнавців і охорони пам'яток минулого, Олександр Прусевич був призначений директором новоствореного у Луцьку 16 червня 1929 р. Волинського музею. У листопаді 1932 р. він знову повернувся до Львова. Тут він доклав чималих зусиль для створення у місті етнографічного музею Галицького Прикарпаття, в якому з 1939 по 1941 роки працював науковим співробітником. Важкі умови життя вченого в часи нацистської окупації призвели до його смерті у Львові в 1944 р. Такі є основні віхи біографії цього подвижника.

Роки життя і творчості так званого “кам'янецького періоду” (1906–1919), за визнанням О.Прусевича і за дійсним станом речей, були для нього найщасливішими і найпліднішими, сформувавши його як талановитого історика, етнографа, бібліографа, музеєзнавця, природознавця на тлі краєзнавчого дослідження Поділля.

Ще студіюючи в Московському університеті і беручи участь у геологічних розвідках по Товтрам Подільської губернії, Олександр Прусевич 1904 року опублікував одну з перших своїх історико-краєзнавчих статей у подільських епархіальних “Ведомостях” російською мовою “Історичний нарис укріплень м.Кам'янця-Подільського”⁵, в якій детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста. Наступного року в цьому ж часописі оприлюднив статтю “Історико-археологічні і етнографічні нотатки про м.Зіньків Летичівського повіту”⁶. Зберегли свою актуальність й на початку ХХІ ст. його стаття “Нарис історії місцевого самоуправління на Поділлі” (1915)⁷ та інші історико-краєзнавчі публікації. Головним досягненням О.Прусевича в даному напрямку досліджень ста-

ла його монографія польською мовою “Кам’янець-Подільський. Історико-топографічний нарис”, яка побачила світ 1915 року⁸ і витримала кілька перевидань, з котрих останнє було здійснене у 2004 році⁹. Ця монографія була своєрідним продовженням відомої книги Є.І.Сіцінського “Город Каменец-Подольский” (1895), доповнювала її деяким новим фактичним матеріалом з історії міста, а також висвітлювала його життя за період з 1895 по 1915 роки. Нині фактичний матеріал цієї книги став одним з важливих джерел по написанню історико-архітектурних і мистецтвознавчих нарисів про місто до тому “Пам’ятки історії та культури України. Місто Кам’янець-Подільський”, який нині готується до видання.

Іншим важливим напрямком науково-краєзнавчого зацікавлення Олександра Прусевича стало різнопланове етнографічне вивчення Подільської землі, на що він не шкодував ні часу, ні творчих сил. Уже 1906 року він оприлюднив “Програму для збирання писанок і вишивок”, яку розробив для місцевих краєзнавців за завданням Подільського церковного історико-археологічного товариства. Чимало років праці він віддав вивченню на Поділлі традиційних народних промыслів і ремесел. Ця ділянка роботи була домінуючою в його етнографічних дослідженнях. Зокрема, він обстежував санітарно-гігієнічний стан і водночас вивчав промысли – гончарний, гутний, шкіряний, килимовий, вишивання, ткацький, лозоплетіння та інші. Про це засвідчують його етнографічні брошури, статті і нотатки “Кустарні промысли Подільської губернії в санітарно-гігієнічному відношенні” (1913)¹⁰, “Санітарно-гігієнічний стан гончарства в Подільській губернії” (1915)¹¹, “Шкіряна справа в Подільській губернії” (1915)¹² та ін. Зрештою, О.Прусевич підвів узагальнюючі підсумки дослідження гончарного промыслу в капітальному збірнику праць “Кустарные промыслы Подольской губернии” за 1916 р.¹³

Роки перебування О.Прусевича в Кам’янці-Подільському ознаменувалися також його бібліографічними зацікавленнями. Зокрема, він склав й опублікував протягом 1912–1915 років три випуски “Матеріалів з бібліографії Поділля”, в тому числі “Медицина і гігієна на Поділлі” (1914), “Статті і праці з природничих наук” (1912–1915)¹⁴. Це були на той час перші, найбільш ґрунтовні та досконалі покажчики джерел і літератури з історії, культури, медицини, санітарії, гігієни і природознавства про Поділля з доби середньовіччя до початку ХХ ст. Покажчики містили літературу про цей регіон, видану латинською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською, українською та іншими мовами, яка переважно була і є раритетною¹⁵. Таким чином, Олександр Прусевич виявив себе талановитим фахівцем-бібліографом і фактично став фундаментом нинішньої наукової бібліографії Поділля.

Наступним етапом творчості О.М.Прусевича був “волинський період” його життя (1921–1932)¹⁶. Працюючи в цей час інспектором народних промислів Волинського воеводства, а згодом директором музею в Луцьку, він повністю присвятив себе історичному та етнографічному вивченню території Волині, що на той час тимчасово перебувала в складі Польщі. Водночас він увійшов до складу польського Товариства краєзнавців і охорони пам’яток минулого Волині й став публікуватися переважно польською мовою. В історичному плані Прусевич оприлюднив тоді такі цікаві праці, як “Замки і фортеці на Волині” (1922)¹⁷, “Волинські архіви” (1922), “Передісторія Волині” (1926), “Народні промисли на Волині” (1925)¹⁸ та інші. З-поміж них капітальною була його монографія “Монастирі католицькі в нинішньому Луцьку” (1922)¹⁹, в якій докладно і з використанням численних джерел та ілюстрацій подано історичний, архітектурний нарис кляшторів та їх дійсний стан на початок 1920-х років. Як етнограф, Прусевич активно вивчав і науково опрацьовував зразки народних вишивок, ткацтва, гончарства, художньої обробки дерева, що походили з Волині і Волинського Полісся. Всі свої напрацювання та зібрані етнографічні колекції Прусевич використав для створення фондів і експозицій Луцького краєзнавчого музею, які продовжують своє життя в цій установі й до нині. Таким чином, О.М.Прусевич увійшов в історіографію як дослідник історії та культури Волині.

Найменш вивченим у біографії Прусевича є заключний, “львівський період” його життя і творчості (1932–1944). Відомо, що повернувшись у 1932 році до Львова, він поринув в етнографічне вивчення Східної Галичини, мандруючи по Карпатах від села до села. Вже у 1933 р. він подарував магістратові міста Львова свою зібрану колекцію виробів прикарпатських народних умільців, яка мала б стати в майбутньому основою етнографічного музею²⁰. У передвоєнні роки посилено працював над створенням книги про народні вишивки в регіонах України. Після встановлення радянської влади у Західній Україні як співробітник етнографічного музею, надіслав підготовлену ним до друку монографію “Народна вишивка на Україні” до Всесоюзного комітету у справах вищої школи як дисертацію на здобуття наукового ступеня. Проте там вона запропастилася²¹.

Отже, упродовж понад сорока років свого життя і творчості Олександр Миколайович Прусевич сформувався як дослідник на тлі регіональної історії та етнографії Поділля, Волині й Прикарпаття, діяч краєзнавчого руху й залишив значну наукову спадщину, яка, на жаль, значною мірою ще не опублікована і залишається в рукописах й практично не знайшла серйозного історіографічного вивчення. Його наукова, пошукова й організаційна діяльність у названих землях України й на початку ХХІ

століття помітно впливає на історичні та народознавчі дослідження, шанується науковцями і краєзнавцями, а також бережеться добра пам'ять про цього невтомного дослідника в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку та в інших місцевостях його перебування.

У революційні 1917–1920-ті роки в місті Кам'янці-Подільському розпочав свою наукову діяльність з регіональних досліджень історії Поділля згодом знаний польський учений-академік Леон Ігнацій Бялковський (Białkowski) (1885–1952)²². Він народився в с.Писанки, тепер Шаргородського району, що на Вінниччині, у польській сім'ї. Закінчив Ягеллонський університет у Кракові. В 1918–1920 роках мешкав у Кам'янці, був членом Подільського історико-археологічного товариства і працював приват-доцентом місцевого державного українського університету. Захопився вивченням генеалогії польсько-шляхетських родин на Поділлі, соціально-економічною історією краю доби пізнього середньовіччя. На основі опрацювання кам'янецьких земських актових книг підготував і видав у 1920 році дві цікаві праці соціально-економічного плану – “Поріччя Мурафи в 15–16 ст.”²³ та польською мовою “Поділля в 16 столітті: риси суспільні і господарчі”²⁴, які засвідчили його як поділлєзнавця. Наприкінці 1920 року Л.Бялковський емігрував спочатку до Західної України, а згодом до Польщі, де працював переважно професором Люблінського університету. Зростаючи як учений-історик, він до кінця свого життя продовжував досліджувати різні аспекти минулого рідного йому Поділля, видав у Львові 1925 року монографію “На подільсько-українському прикордонні”²⁵, а згодом ряд статей з історії цього краю (наприклад, стаття “Подільські земські установи XVI – початку XVIII ст.”²⁶) й, таким чином, сформувався як представник польської наукової історичної школи україністики.

До представників польських волинознавців першої третини ХХ ст. належали З.Люба-Радзимінський, М.Дубецький, О.Прусевич, Я.Гофман та ін. З-поміж них помітно окреслилася постать Яна Марєка Гіжицького (Giżuski) (псевдонім – Волиняк) (1844–1925)²⁷. Уродженець с.Михнівка (тепер Ізяславський район, що на Хмельниччині), з сім'ї відомої в краю поміщицької сім'ї. Навчався в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. За симпатії до польського повстання 1863 року його примусили перевестися до Рівненської гімназії. В 1870 році закінчив філологічний факультет Дерптського (Тартуського) університету зі ступенем кандидата слов'янської філології. Вчителював у Тарту, був вихователем у родині Чарторийських. З 1895 року назавжди переселився до Кракова, де вчителював і підробляв у різних установах. Тут він сформувався як публіцист, учений, представник Краківської історичної школи в польській україністиці. Найбільш плідний період його творчості припав на першу чверть ХХ ст.

Серед різноманітних наукових інтересів Гіжицького в галузі дослідження Волині варто визначити напрями: історія католицької і уніатської конфесій, історія освіти та історія краю, його міст і сіл. Зокрема, він вивчав і популяризував процес становлення та діяльності на Волині католицьких і уніатських орденів, роль їх монастирів, костелів, шкіл, друкарень у місіонерстві, в ополячуванні українського населення протягом ряду століть. З-під його пера побачили світ такі фундаментальні книги, видані польською мовою, як “Список уніатських монастирів василіанів у Волинському воеводстві” (1905)²⁸, “Тринітари на Волині, Поділлі і Україні” (1909)²⁹, “З минулого кармелітів у Литві і Русі” (Кн.1-2, 1918)³⁰, “Перелік монастирів домініканських Руської провінції” (1923)³¹ та інші. Водночас, Ян Гіжицький вивчав крізь призму століть систему польської освіти на Волині, її нищення російським самодержавством у зв’язку з польськими повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр.

Проте найбільш вартісним дослідженням Яна Гіжицького стала його фундаментальна книга польською мовою “Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині”³², яку видано на кошти волинських меценатів 1910 року в Кракові. В цій книзі, що займає майже 800 сторінок тексту та ілюстрацій, з великою любов’ю до цього краю подана історія Старокостянтинова, містечок і сіл, змальовані пам’ятки природи, життя і побут населення, його культура. Цікаво, що автор у цьому історико-географічному і статистичному дослідженні не пішов то-рованим шляхом відомих дослідників Південно-Східної Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. М.І.Теодоровича, В.І.Пероговського, І.І.Зуца й інших. В основу написання книги він поклав маловідомі тоді джерела й архівні документи, взяті з Краківського, Варшавського, Львівського та монастирських і приватних поміщицьких архівів Волині, здобутки польської історіографії ХVІІІ – початку ХХ ст., що робить дане видання актуальним для історичної науки й сьогодні. Проте, на відміну від вище названих польських україністів О.Прусевича і Л.Бялковського, які мінімально політизували свої праці й певною мірою критично ставилися до панування Речі Посполитої в українських землях, у своїх виданнях Я.Гіжицький всіляко підкреслював вищість польської культури над українською, всіляко пропагував культуртрегерську місію польської держави й католицизму, зокрема на Волині, що не може бути сприйнятим ні українським суспільством, ні його історіографією як у час створення ним видань, так і нині.

Водночас представник Львівської польської історичної школи Зигмунт Люба-Радзимінський (Radzumiński-Luba) (1843–1928)³³ для потреб полоністики та україністики упорядкував і видав семитомник “Архів князів

Сангушків у Славуті” (1887–1910)³⁴ та оприлюднив двотомник, присвячений історії князів Сангушків³⁵.

На ідеологічних засадах обстоювання перебування Волині під владою Польщі у 20–30-х рр. ХХ ст. перебував польський краєзнавець і діяч краєзнавчого руху цього регіону Якуб Гофман (Hoffman) (1896–1964)³⁶. Уродженець м. Коломиї. У 1919–1920 рр. як солдат І-ї бригади легіонерів брав участь у польських військових походах в Україну, з 1921 року осів у м. Рівному і працював учителем у місцевих гімназіях, де викладав польську історію і мову. Захопився дослідженнями регіональної історії Волині й згуртував навколо себе чимало польських науковців і краєзнавців. У 1929–1939 рр. він співзасновник, головний редактор і автор численних статей восьмитомного науково-краєзнавчого видання польською мовою “Річника Волинського”³⁷. Я. Гофману належать праці “Воеводство Волинське” (1935)³⁸, “Путівник по Волині” (1937)³⁹, “Волинь у повстанні 1831 року” (1831)⁴⁰ та чимало публікацій з археології, історії, етнографії, музеєзнавства цього регіону, який він розглядав як невід’ємну частину східних кресів Польщі. Як активний громадський діяч Волині, у 1935–1938 рр. він був депутатом польського сейму. З встановленням радянської влади на Волині вступив до антибільшовицького заплілля. В 1940 році був заарештований і засланий до Нижнього Новгороду. Звідси його мобілізували у 1942 р. до польської армії генерала В. Андерса, там зазнав її поневірянь на Сході. Опинився в польській політичній еміграції в Англії, де й помер у Лондоні 1964 року.

Водночас варшавський історик З. Урбанський (Urbański) видав у 1928 р. цікаву монографію з історії “чорного шляху” на Поділлі, Волині й Київщині⁴¹.

Однак українознавчі дослідження 20–30-х років ХХ ст. польських науковців не були системними, носили тематично фрагментарний і вибірко-вий характер, які стосувалися переважно доби середньовіччя, коли українські землі знаходилися у складі Речі Посполитої. Все-таки творчими зусиллями названих та інших польських дослідників даного періоду були продовжені попередні традиції наукової україністики, яка, незважаючи на різні концептуальні засади її представників, відіграла позитивну роль у розвитку історичної науки, в поширенні знань в польському і загальноєвропейському суспільстві з історії та культури регіонів України.

В основному, до цих же питань зверталися польські історики-україністи і в 50–80-ті роки ХХ ст. Так, Г. Літвін захистив у 1987 р. докторську дисертацію про міграцію польської шляхти на Поділля і Волинь у 1569–1648 роках⁴², В. Серчик (нині віце-президент польських україністів МАУ) у 1965 р. видав монографію про магнатське господарство в Подільсько-

му воеводстві у XVIII ст.⁴³, а у 60–90-ті роки ХХ ст. став автором популярного у Польщі підручника “Історія України”. Т.Лепковський опублікував у 1950–60-ті роки ряд праць про польське повстання 1831 р. в Україні⁴⁴, З.Лукавський оприлюднив статистику польського населення в регіонах України у 1863–1914 роках⁴⁵, К.Кавецька здійснила вивчення розвитку польської освіти і культури в округах і областях України у 1921–1929 роках⁴⁶ тощо. При цьому автори українознавчих праць не торкалися проблем так званих “важких” питань в історії стосунків між польським і українським народами, залишали відкритими “білі плями” в їх спільній історії. Тим не менше, польська історична україністика 50–80-х років ХХ ст. продовжувала зберігати свою чинність і привабила значну кількість науковців, які ретельно вивчали регіони України.

Польська історична україністика активізувалася за роки державної незалежності України й Польщі у 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. Перед нею постали нові завдання: переосмислити так звані “важкі питання” у висвітленні історії обох країн та їх регіонів на протязі тисячі років сусідства й віднайти шляхи порозуміння і спільної українсько-польської наукової праці⁴⁷. Хоча в дослідженнях істориків Польщі продовжує залишатися пріоритетною середньовічна доба в Україні, проте нині вони значну увагу акцентують на вивчення спірних питань в історії від найдавнішого часу до кінця ХХ ст., на проблеми голодомору 1932–1933 рр., репресій і депортацій польського населення України у 30–50-ті роки, становища етнічних поляків у роки Другої світової війни та ін.

Варто зазначити, що концептуальні засади сучасних польських істориків-україністів активно дебатуються спільно з українськими вченими на міжнародних наукових форумах, що постійно відбуваються в Україні та Польщі і стали своєрідною школою порозуміння істориків обох країн. Так звані “важкі питання” для науковців обох держав по вивченню, зокрема, українських регіонів Поділля й Волині постали й знайшли певне розв’язання на міжнародних наукових конференціях “Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість” (Кам’янець-Подільський, 1992), “Польський шлях до Казахстану” (Житомир, 1996), “Проблеми переселення і депортації українського і польського населення в 1944–1953 рр.” (Львів, 1991, 1996), “Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність” (Новоград-Волинський, 1998), “Українсько-польські відносини в ХХ ст.: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, 1999), “Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки” (Хмельницький, 1999, 2005), “Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття” (Київ, 1999), “Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда” (Кременець, 1999), “Міжнаціональні відносини в контексті українсь-

кого державотворення: історія та сучасність” (Кам’янець-Подільський, 2001), “Поляки на Поділлі: історія і сучасність” (Кам’янець-Подільський, 2002; Вінниця, 2004), “Поляки на Волині: історія і сучасність” (Житомир, 2003, 2005) та інші, а в Польщі – “Україна і Польща: 1000 років сусідства” (Перемишль, 1990–1999. – Т.1-4), “Польща-Україна: важкі питання: українсько-польський семінар” (Варшава, Луцьк, 1996–2004. – Т.1-10), “Польсько-українські зустрічі – Studia Ukrainica” (Варшава, з 1994 р.) тощо. Для опублікованих доповідей наукових збірників цих представницьких форумів притаманне прагнення авторів (українських і польських учених, краєзнавців) з позицій об’єктивізму та історичної правди переосмислити для потреб сучасності факти, процеси і події, пов’язані з загальною історією регіонів України та місцевою польською меншиною на їх теренах.

Для пізнання історії Поділля і Волині сьогодні актуальні наукові видання польських україністів: монографії К.Пшибося “Установи Подільського воеводства XV–XVIII ст.” (1994)⁴⁸, Д.Колодзейчика “Поділля під турецьким пануванням 1672–1699 рр.” (1994)⁴⁹, З.Запштофта “Креси 1832–1864” (1997)⁵⁰, Я.Купчака “Поляки в Україні в роках 1921–1939” (1994)⁵¹ та ін.

Важливу роль для розвитку польської україністики на сучасному етапі відіграє спільна діяльність краківських і кам’янець-подільських істориків на чолі з професором Інституту історії педагогічної академії в Кракові Феліксом Кіриком, яка започаткована спеціальною науковою угодою в 1995 р. Головною і багаторічною темою дослідження стала історія м.Кам’янець-Подільського і на його тлі всього Поділля. Значним результатом такої співпраці стало видання в 2000 і 2005 роках у Кракові польською та окремих статей українською мовами двох великих за обсягом томів наукового збірника за загальною редакцією Ф.Кірика “Кам’янець-Подільський. Студії з історії міста та регіону”⁵². В цьому виданні вміщені такі важливі в науковому плані статті, як Я.Куртики “Поділля між Польщею і Литвою в XIV і в першій половині XV ст.”, Ф.Кірика “З історії пізньосередньовічного Кам’янець-Подільського”, Т.Трайдося “Костьол католицький на Поділлі (1340–1434)”, Д.Колодзейчика “Кам’янець-Подільський під турецьким пануванням 1672–1699 р.”, Я.Янушковського “Про потребу досліджень фортифікації Кам’янець-Подільського”, П.Борека “Облога Кам’янець-Подільського в 1651 р.”, Б.Попіолек “Поділля за часів Августа II”, кам’янецьких українських учених В.Степанкова “Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам’янець-Подільського (осінь 1672–1674)”, Є.Сохацької “Подружжя Шульмінських в історії Кам’янець-Подільського” й ін. Зрозуміло, що в цьому збірнику

представлені матеріали про діяльність князів Коріатовичів, католицьких орденів, про татарський “чорний шлях” та інші історичні події, пов’язані з минулим України. На разі здійснюється підготовка видання третього тому однойменного збірника.

Ми нині повинні позитивно відзначити діяльність вище названих польських істориків-україністів, які зуміли нагромадити оригінальні джерела й факти з історії України та її регіонів, сприяли у розв’язанні так званих важких питань в українсько-польських відносинах упродовж тисячі років сусідства обох народів, звернути увагу всіх зацікавлених дослідників краю на належне творче використання їх наукових праць з регіональної історії України.

Примітки

1. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – Хмельницький, 1995; *Баженов Л.В.* Дунаєвеччина в дослідженнях польських істориків-україністів XIX – початку XXI ст. // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Київ, Дунаївці, Кам’янець-Подільський, 2003. – С.192-203.

2. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно: Рукопис / Упоряд. А.Г.Паравійчук. – Кам’янець-Подільський, 1965.

3. Прусевич Олександр Миколайович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С.323; *Баженов Л.В.* Історія та культура Поділля, Волині й Прикарпаття у працях Олександра Прусевича // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Кам’янець-Подільський: КПДУ, 2004. – Т.1. – С.48-50; *Ошуркевич О.* Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині // Волинський музей: Історія і сучасність: Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк, 1998.

4. ЛНБ ім. В.Стефаника. – ВР, ф.88 є. – Спр.149.

5. *Прусевич А.* Исторический очерк укреплений г.Каменец-Подольского // ПЕВ. – 1904. – №17.

6. *Прусевич А.* Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м.Зинькове Летичевского узда // ПЕВ. – 1905. – №14-15.

7. *Прусевич А.* Очерки местного самоуправления в Подолии // Подольский хозяин (Винница). – 1915. – №9-10.

8. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyko-topograficzny. – Kijów, Warszawa, 1915. – 106 s.

9. Kamieniec Podolski: Szkic historyczny / Opracował A.Prusiewicz [2004]. – 128 s.

10. *Прусевич А.* Кустарные промыслы Подольской губернии в санитарно-гигиен-

ническом отношении // Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1913. – №5. – С.735-742.

11. *Прусевич А.* Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1915. – 12 с.

12. *Прусевич А.* Кожевенное дело в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №15, 17.

13. *Прусевич А.* Гончарный промысел Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии: Сборник статей. – К., 1916.

14. *Прусевич А.* Материалы для библиографии Подолии. Вып. I-III. – Каменец-Подольский, 1915.

15. Там же. – Вып. I. – С. 4.

16. *Ошуркевич О.* Питання етнографії у творчій діяльності Олександра Прусевича // Народознавчі зошити. – Луцьк, 1997; *Ковальчук Є.* Волинський краєзнавчий музей: До історії етнографічних досліджень // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – Вып. 11.

17. *Prusiewicz A.* Zamki i fortece na Wołyniu // Dziennik Wołyński. – 1922. – №35, 38.

18. *Prusiewicz A.* Przemysł ludowy na Wołyniu // Życie Wołynia. – 1925. – №43.

19. *Prusiewicz A.* Klasztory katolickie w dziesiętym Łucku. – Łuck, 1922. – 205 s.

20. *Ошуркевич О.* 60 років від дня смерті О.М.Прусевича (1878–1944) – польського етнографа, музеолога, краєзнавця // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. – Луцьк: Вид-во “Терен”, 2003. – С.145-147.

21. Там же. – С.146.

22. *Баженов А.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – С.187.

23. *Бялковський А.* Поріччя Мурафи в 15-16 ст. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – 60 с.

24. *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczny i gospodarczy. – Warszawa, 1920. – 40 s.

25. *Бялковський А.* На подільсько-українському прикордонні. – Львів, 1925. – 60 с.

26. *Bialkowski L.* Urzędnicy ziemscy podolscy wieku XVI i początku XVIII // Rocznik Towarzystwa Historycznego. – Warszawa, 1927. – T.VIII.

27. *Баженов А.В.* Ян Марек Гіжицький – дослідник історії Волині і Старокостянтинівщини // Старокостянтинів і край в просторі часу: Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, Старокостянтинів, Самички, 1997. – С.113-115; *Rolle K.* Giżycki Jan Marek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1959. – T.VIII. – S.22-23.

28. *Wołyniak (Giżycki J.).* Spis klasztorów unickich Bazylianów w wojewodztwie Wołyńskim. – Kraków, 1905. – 143 s.

29. *Wołyniak.* Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Kraków, 1909–1912. – T.1-2.

30. *Wołyniak*. Z przeszłości Karmelitów na Litwie i Rusi. – Kraków, 1918. – Cz.1. – 521 s.; Cz.2. – 251 s.
31. *Wołyniak*. Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji Ruskiej. – Kraków, 1923. – 400 s.
32. *Wołyniak (Giżycki J.)*. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokostantinowskim na Wołyniu. – Starokostantynów, Kraków, 1910. – 767 s.
33. *Баженев Л.В.* Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – С.229.
34. *Radzywiński-Luba Z.* Archiwum Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887–1910. – T.1-7.
35. *Radzywiński-Luba Z.* Historia ksiąząt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1906–1912. – T.1-2.
36. Słownik historyków polskich. – Warszawa, 1994. – S.185.
37. Rocznik Wołyński. – Równe, 1930–1938. – T.1-8.
38. *Hoffman J.* Województwo Wołyńskie // Kalendarz ziem wschodnich na rok 1936. – Warszawa, 1936. – S.178-300.
39. *Hoffman J.* Prewodnik po Wołyniu. – Warszawa, 1937. – 67 s.
40. *Hoffman J.* Wołyń w walce 1831 r. // Rocznik Wołyński. – Równe, 1931. – T.2. – S.149-192.
41. *Urbański A.* Z Czarnego szlaku s tamtych rubieży. Zabytki polskie przypadłe na Podolu, Wołyniu i Ukrainie. – Warszawa, 1928.
42. *Litwin W.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1569–1648. – Warszawa, 1987.
43. *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII w. – Wrocław, Warszawa, 1965.
44. *Łepkowski T.* Społeczne i narodowe aspekty powstania 1831 r. na Ukrainie // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – Nr.6.
45. *Łukawski Z.* Ludność polska w Rosje. 1863–1914. – Warszawa, 1978.
46. *Kawecka K.* Problemy rozwoju oświaty i kultury połonii Radzieckiej w latach 1921–1929. – Warszawa, 1981.
47. *Баженев Л.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.127-132.
48. *Przyboś K.* Urzędnicy województwa Podolskiego XV–XVIII w. – Kraków, 1994.
49. *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem turkieckiego. Eyalet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994.
50. *Zasztowt Z.* Kresy 1832–1864. – Warszawa, 1997.
51. *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław, 1994.
52. Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F.Kiryka. – Kraków, 2000. – 380 s.; Kraków, 2005. – 462 s.

Резюме

В статье анализируется в историографическом плане деятельность польской исторической школы украинистов XX – начала XXI вв. по исследованию разных аспектов истории Подолии и Волыни, рассматриваются главные труды и концептуальные основы авторов, сообщаются об отдельных из них биографические сведения.

Ключевые слова: польские историки-украинисты, польская украиноведческая школа, историография, подолиеведение, волыноведение, монографии, книги, труды, концептуальные положения.

Одержано 11 жовтня 2005 р.

УДК 283 (477.43/.44) “1793-1914”

Е. О. Зваричук

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ (1793–1914 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано наукові праці українських та зарубіжних істориків і висвітлено їх внесок у справу вивчення ролі Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні, й зокрема на Поділлі, у 1793–1914 рр.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Поділля.

В останні роки в Україні приділяється значна увага науковому висвітленню проблем історичного розвитку різних церков та релігійних громад. Не стала винятком і Римо-Католицька Церква (далі – РКЦ). Одним з найбільших регіонів України за кількістю польського населення і віруючих римо-католиків є Поділля. В 1992 р. було відроджено римо-католицьку дієцезію з центром у м. Кам'янці-Подільському.

Одним з важливих етапів в історії Римо-Католицької Церкви на Поділлі був період 1793–1914 рр. – час, коли ці землі входили до складу Російської імперії. Однією з перших наукових робіт по історіографії проблеми є ґрунтовна монографія двох радянських вчених Л.Е.Кизи і М.І.Коваленка “Вікова боротьба українського народу проти Ватикану”¹. В ній автори, розкриваючи розвиток відносин між українським населенням і римо-католицькими священиками, подають окремі відомості і характеризують історичні доробки попередників.

Поряд з цим, не менш важливою за значенням є монографія Л.В.Баженова “Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.”², в якій автор подає ґрунтовний аналіз історичних доробків науковців з історії Поділля XIX і XX ст. У цьому детальному описі історіографічних доробків видатних науковців-подолян чільне місце посідають праці, присвячені історичній долі РКЦ на теренах Поділля. Окремі відомості щодо історіографії проблеми зустрічаємо в роботах П.Слободянюка³, О.П.Крижанівського⁴, С.М.Плохія⁵, А.А.Зінченка⁶ тощо.

Відтак, завданням даної статті є аналіз та систематизація історіографічного доробку, пов’язаного з вивченням різних аспектів діяльності РКЦ на Поділлі та її впливів на місцеве українське населення, суспільно-політичну й економічну ситуацію в краї. Такий аналіз історичної спадщини надасть змогу узагальнити праці українських, польських та російських істориків, визначити головні підходи до вивчення даної проблеми.

Процес вивчення історії РКЦ в Україні і, зокрема, на Поділлі, досліджуваного періоду започаткувався ще у XIX ст. У його розвитку можна виділити чотири основні періоди, що заклали підвалини історіографічної традиції, визначили основні напрями наукових досліджень та мають відмінності в історіографічному осмисленні.

1. XIX – початок XX ст. – етап формування і становлення історіографії досліджень ролі РКЦ в загальній історії Поділля. Початок цього періоду характеризується переважанням польських вчених у дослідженні історії РКЦ, які розглядали Поділля, як невід’ємну складову Польщі. З середини XIX ст. з’являються наукові праці російських вчених, що висвітлюють діяльність РКЦ переважно з проімперських позицій. Водночас, наприкінці XIX ст. українська історична наука починає формувати свій погляд на історичну місію католицької церкви, як головної сили ополячення та окатоличення місцевого українського населення.

2. 20-ті – початок 30-х рр. XX ст. – період активного дослідження українськими істориками ролі та значення РКЦ в суспільно-політичному та економічному житті Подільського краю.

3. 30–80-ті рр. XX ст. – час згортання досліджень, пов’язаних з вивченням суспільно-політичної та економічної діяльності РКЦ на Поділлі.

4. 90-ті рр. XX – початок XXI ст. – етап інтенсифікації та деполітизації досліджень, переоцінка здобутків, активне вивчення та висвітлення реального стану різних конфесій в Україні і, зокрема, на Поділлі, їх історії та взаємовідносин з урядовими структурами.

Попри певну ідеологізацію ролі РКЦ, польськими дослідниками в 1793–1830 рр. було зібрано великий фактичний матеріал. Окремі важливі відомості про церковні маєтки, їх кошториси містяться в історико-статис-

тичних і географічних описах Подільської губернії римо-католицького священика, подолянина В.Марчинського та історика і археографа О.Пшездецького⁷. Зокрема, головним творчим доробком В.Марчинського стала праця “Статистичний, топографічний, історичний опис Подільської губернії”⁸. При її створенні автор використовував наявну літературу з історії краю і поточні архіви канцелярії Подільського губернатора.

З другої половини XIX ст. зростає інтерес до історичної долі РКЦ та її діячів серед українських науковців. Однією з центральних проблем досліджуваних українськими істориками, є вивчення відносин, що склалися між римо-католицьким кліром і українським населенням. Така зацікавленість пояснюється, передусім, боротьбою українського народу проти польсько-католицького панування. В українській історіографії окремі аспекти цього протистояння розглядалися М.І.Костомаровим⁹, В.Б.Антоновичем¹⁰, І.Я.Франком¹¹, М.С.Грушевським¹².

Значний інтерес становлять тогочасні дослідницькі праці регіонального характеру. Хоча вони й не розкривають повної картини діяльності римо-католицького кліру Подільського краю, однак є першими спробами систематизувати фактичний матеріал з історії конфесійного життя краю.

Одна з перших вдалих спроб упорядкувати історичні відомості про суспільно-політичне та економічне життя католицького кліру на Поділлі в XIV–XIX ст. належить місцевому історику, етнографу, фундатору поділлєзнавства, педагогу, архієпископу, ректору Подільської духовної православної семінарії М.В.Сіманкевичу, який видав капітальну монографію “Римо-католицтво і його ієрархія на Поділлі”¹³. Спочатку книга була опублікована в “Подільських Єпархіальних Ведомостях” в 1871–1872 рр., а в 1872 р. вийшла окремих виданням. Це дослідження й сьогодні є найбільш повною і капітальною розробкою регіональної історії римо-католицизму, його взаємин з православною церквою, українським населенням, колонізаторської політики, засобів, якими вона насаджувалася.

Додаткові відомості з історії РКЦ на Поділлі містяться в працях краєзнавця, священика, члена Подільського церковного історико-археологічного товариства І.Е.Шиповича, який систематизував і переклав з польської мови “Літопис Вінницького капуцинського монастиря”¹⁴. Ця праця з’явилась у “Подільських Єпархіальних Ведомостях” за 1902 р. і того ж року була видана окремою книгою польською мовою. Дана робота розкриває локальну специфіку розвитку монастирського землеволодіння, ставлення ченців до певних історичних подій та їх суспільну діяльність починаючи з моменту заснування монастиря у 1757 р. і до 1857 р.

Вагомим доробком у з’ясуванні проблем церковного життя Поділля є праці відомих краєзнавців, істориків, етнографів, членів Подільсько-

го історико-археологічного товариства М.І.Яворського, І.М.Янушевського та І.О.Савича. Їх перу належать три фундаментальні праці з історії духовного життя Поділля, а саме: “Історія громадянського і церковного життя Поділля”¹⁵, “Нариси церковного і громадянського життя на Поділлі”¹⁶ та “З церковно-суспільного та побутового життя Поділля”¹⁷.

Окремі відомості з історії римо-католицьких храмів і їх землеволодінь зустрічаємо у працях М.Я.Орловського “Короткі відомості про церкви та католицькі храми Кам’янця-Подільського”¹⁸ і Є.Й.Сіцінського “Парафії і церкви Подільського єпархії”¹⁹. Разом з цим, керівник Подільського губернського статистичного комітету В.К.Гульдман у своєму науковому дослідженні “Пам’ятки старовини на Поділлі”²⁰ вперше спробував систематизувати статистичні дані про заснування та закриття костельів і монастирів Поділля, подав окремі відомості з їх історії.

Тогочасні російські дослідники історії РКЦ Д.А.Толстой²¹, М.М.Морошкин²², Ю.Ф.Самарин²³, О.В.Погодін²⁴, О.М.Піпін²⁵, В.К.Грабенський²⁶, та М.Н.Катков²⁷ намагалися проаналізувати російську політику стосовно РКЦ, визначити помилки і прорахунки, що на їх думку посилювали опозиційність римо-католицького духовенства. Поряд з цим, В.В.Комаров²⁸, та О.І.Левицький²⁹ у своїх роботах детально проаналізували діяльність римо-католицького духовенства у галузі освіти та політику самодержавства щодо парафіяльних закладів освіти.

З проблеми секуляризації церковного землеволодіння на Правобережжі, й зокрема на Поділлі, кількість тогочасних публікацій є незначною, хоча в деяких широковідомих працях з історії церкви цій проблемі було приділено значну увагу. Так, у праці М.А.Милютіна “Про нерухоме майно духовенства в Росії”³⁰ подається окремий фактичний матеріал, частково розкриваються причини та наслідки дій урядових структур щодо приборкання економічної свободи римо-католицьких священників на Правобережній Україні.

Історія РКЦ, її взаємини з державою, роль духовенства у економічному, суспільно-політичному та громадському житті, традиційно займає помітне місце в польській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дані даних досліджень характерно перебільшення ролі католицької церкви. Так, Е.Ликовський у своїй праці “Діяльність уніатського костелу на Литві, Русі у ХІХ ст.” стверджував, що, незважаючи на утиски та репресії з боку російської влади, римо-католицька і греко-католицька церкви були і залишилися для населення Правобережжя установами, які постійно дбали про його виховання, освіту та духовне зростання³¹.

Чільне місце в польській історіографії й поділезнавстві займають праці Юзефа Антонія Ролле. У 1872 р. в Кракові було видано 40 екзем-

плярів головної його праці д-ра Антонія “Замки подільські на молдавському пограниччі”. Друге видання, переосмислене і значно доповнене, вийшло з друку у Варшаві у 1880 р. Воно було тритомне³². У контексті даного дослідження найбільше зацікавлення викликає другий том, в якому висвітлюються окремі аспекти з історії римо-католицизму, його чернечих орденів, унії і православ’я в Кам’янці.

Треба відзначити і працю М.Островського “Історичний опис біскупства Кам’янецького”³³, надруковану в 1863 р. у “Przeгляд katolicki”, в якій автор подає знаменні події з історії Кам’янецької єпархії, показує її адміністративно-територіальні зміни, намагається розкрити діяльність білого та чорного римо-католицького духовенства в суспільно-політичному, культурному житті Поділля наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Визвольні змагання українського народу в 1917–21 рр. дали новий поштовх для розробки питань, пов’язаних з історією РКЦ. У цей час з’являється перша робота, яка подає систематизований виклад статистичних даних, пов’язаних з діяльністю РКЦ на Поділлі – підручник Григорієва-Нашого “Поділля: географічно-історичний нарис”³⁴.

Встановлення радянської влади в Україні та поширення марксистсько-ленінського світогляду зумовило те, що впродовж 30-х років XX ст. започатковується тенденція замовчування суспільно-політичної, економічної, благодійницької та освітянської ролі РКЦ. Більшість учених спрямовують свої зусилля у бік висвітлення діяльності католицьких священників на Правобережжі з позицій атеїзму. Яскравим прикладом такого ставлення є робота Я.Ковальчука “Ксьондзи на Україні”³⁵.

Серед тогочасних польських істориків особливої уваги потребують статті В.Плошкевича³⁶ та С.Волиняка³⁷ (Гіжицького), надруковані у “Przeгляд Powszechny” (1925), і “Nova Polonia Sacra” (1928), в яких автори подають відомості про стосунки римо-католицького духовенства з російською владою. Зокрема, В.Плошкевич у статті “Діяльність двох прикордонних дієцезій”³⁶ спробував проаналізувати причини, які призвели до втрат католицьким духовенством Правобережної України, лідируючі позиції у житті краю за часи Російської імперії.

Радянська історична наука у післявоєнний період зробила помітний крок у вивченні проблем, пов’язаних з історією РКЦ в Україні. Окремі проблеми суспільно-економічної та політичної діяльності РКЦ знайшли своє відображення в працях Г.І.Марахова³⁸, М.В.Миська³⁹, В.А.Дьякова, Л.А.Обушенкової, В.М.Зайцева⁴⁰.

Багатий фактичний матеріал стосовно участі польської громади Поділля в загальному національно-визвольному русі знаходимо в працях Л.В.Баженова. Зокрема, кандидатська дисертація Л.В.Баженова “Повстання 1830–

31 рр. на Правобережній Україні⁴¹ повною мірою розкриває причини та хід боротьби поляків Правобережжя з самодержавством. Автор відзначає, що РКЦ взяла активну участь у створенні таємних польських патріотичних товариств і що ксьондзи були своєрідними духовними наставниками цих осередків та загонів повстанців.

Післявоєнний період у польській історіографії характеризується зростанням інтересу до історії РКЦ. Чимало праць висвітлюють питання костьольного землеволодіння, як основи величезного впливу, який мало римо-католицьке духовенство. Разом з цим, польські дослідники намагаються показати гостру боротьбу між заможною шляхтою і римо-католицьким кліром за землю, висвітлюють питання про маєток як господарську одиницю: його доходи, фільваркове й селянське господарство. Науковими добробками в цьому плані відзначились Б.Кумор⁴², Ю.Муха⁴³, К.Гадач⁴⁵. Також треба відзначити кількатомне дослідження Католицького університету в Любліні – “Історія костьолу” (1968–1972)⁴⁴. В цей час побачила світ праця ксьондза Ю. Умінського “Історія костьолу”⁴⁶, в якій автор подав загальні відомості з історії костьолу в Польщі й Правобережній Україні.

З набуттям Україною незалежності та усунення ідеологічних штампів ситуація у вивченні історичної долі РКЦ змінюється. Значним кроком уперед є праця О.П.Крижанівського “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст.”⁴⁷. Помітне місце в сучасній історичній науці у плані вивчення суспільно-політичного та економічного стану РКЦ є роботи А.Л.Зінченка⁴⁸. Особливої уваги заслуговує один з томів “Історії Церкви та релігійної думки в Україні”⁴⁹, написаний О.П.Крижанівським і С.М.Плохієм. Слід відзначити навчальний посібник А.В.Опрі, М.Д.Поповича, В.І.Смолинського “Католицька церква на Поділлі”⁵⁰, в якому подається короткий огляд історії РКЦ на Поділлі. Нині активно досліджує історію РКЦ в Україні А.К.Лисий⁵¹. Особливої уваги заслуговують наукові статті Г.Надтоки, надруковані в журналах “Людина і світ” та “Українському історичному журналі”⁵², в яких він розкриває головні заходи, що вживало російське самодержавство для приборкання суспільної та економічної свободи Римо-Католицької Церкви, подає окремі статистичні дані з приводу кількості культових споруд РКЦ на теренах Правобережжя, їх кількісні зміни впродовж XIX ст. Серед робіт сучасних українських дослідників необхідно виділити ґрунтовні дослідження І.Т.Лісевича⁵⁴. Важливі моменти висвітлення проблем інкорпорації Поділля до складу Російської імперії, що допомагають з’ясувати загальноісторичні події та участь у них римо-католицьких священників на теренах подільського краю, розкриті у наукових працях А.Г.Філіюка⁵⁵.

Вагомим доробком української історіографії у плані вивчення історичного поступу різних релігійних конфесій, угруповань та об'єднань, які існували, працювали й творили на теренах нашої держави, стало видання 10-томного енциклопедичного дослідження “Історія релігій в Україні”. Особливу зацікавленість викликає четвертий том, присвячений діяльності Римо-Католицької Церкви в Україні⁵³.

Неможливо минути осторонь і представників української діаспори, які зробили внесок у вивчення історії РКЦ в Україні. Роботами в цьому напрямку відзначились В.Кудрик⁵⁶, Н.Полонська-Василенко⁵⁷.

Російська історіографія ХХ – початку ХХІ ст. у плані вивчення окремих аспектів діяльності РКЦ представлена іменами В.П.Гайдука⁵⁸.

З початком 80-х рр. ХХ ст. та зміною суспільно-політичної ситуації в світі, в Польщі пройшли процеси демократизації суспільства, що призвело до докорінних змін у ставленні польських істориків до питання історії Римо-Католицької церкви. Зокрема, М.Згорняк у статті “Причини повстання 1830–31 років на Литві, Білорусії й Україні”⁵⁹ вперше у польській історіографії зробив спробу висвітлити роль римо-католицьких священників у повстаннях 1830–31 рр., показав кількісні зміни їх участі у повстаннях на території Польщі, частково торкнувшись Правобережжя.

В цей час з'являються роботи польських учених, які безпосередньо торкаються історії РКЦ на Поділлі. Я.Пшибул⁶⁰, Я.Спиж⁶¹, використовуючи багатий фактичний та документальний матеріал, спробували аналізувати кількісний склад населення, що сповідувало католицьку віру на Поділлі, подати змістовні дані стосовно чисельності католицьких священників та трансформацію кордонів парафій, деканатів Подільської дієцезії.

Окрім польських учених, проблемами історичного розвитку РКЦ на Правобережжі, й зокрема Поділлі, займався французький дослідник Д.Бовуа. Він у своїх працях “Шляхтич, кріпак і ревізор” та “Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.”⁶² аналізує проблеми, що виникали в стосунках польської шляхти і римо-католицького духовенства з самодержавством й українським селянством.

Підводячи підсумки, відзначимо, що більшість досліджень, написаних українськими та зарубіжними істориками, характеризує загальноісторичні процеси, що відбувалися з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Вони розкривають причини розвитку національно-визвольної боротьби польського народу, становище українських селян у панських маєтках, суспільно-політичну й економічну діяльність різних суспільних прошарків і лише частково торкаються участі в цих процесах представників римо-католицького кліру.

Примітки

1. *Кизя Л.Е. Коваленко М.І.* Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. – К.: Вид. Київ. універ., 1956. – 290 с.
2. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
4. *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – 116 с.
5. *Крижанівський О.П. Плохий С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник. У 3-х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
6. *Зінченко А.А.* Архівні документи з історії аграрних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першої половини XIX століття як історичне джерело // Подільська старовина. Збірник наукових праць. – Вінниця, 1993. – С.205-211.
7. *Przedziecki A.* Podolia, Wołyń, Ukraina. Odrazy miejsc i czasów. W 2-ch t. T.2. – Wilno, 1840–41.
8. *Marczyński W.* Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernij Podolskiej z gysunkami i mapkami. W 3-eh t. T.3. – Wilno: Druk. J.Zawadzkiego, 1823. – 306 s.
9. *Костомаров М.И.* Последние годы Речи Посполитой. В 2-х т. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1886. – Т.2. – 711 с.
10. *Антонович В.Б.* Очерк отношения Польского государства к православию и православной Церкви // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ: Либідь, 1995. – С.458-469.
11. *Франко І.* Радикали і пош // Франко І. Повне зібрання творів. В 50-ти т. – К.: Наукова Думка, 1985. – Т.44-46.
12. *Грушевський М.Г.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – 260 с.
13. *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. Губ. Правления, 1872. – 528 с.
14. *Летопись Винницкого капуцинского монастыря: Составил О.Шипович // Подольские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ). – 1902. – №3. – С.113-167.*
15. *Яворский М.И.* История гражданской и церковной жизни Подолии. – Каменец-Подольский: Изд-во Подольского Союза Русских националистов “Типография Свято-Троицкого братства”, 1912. – 88 с.
16. *Янушевский И.Е.* Очерки истории церковной и гражданской жизни Подолии // ПЕВ. – 1891. – №36. – С.891-914; №37. – С.927-962; №44. – С.1137-1143; №47. – С.1233-1244; №49-50. – С.1294-1300.
17. *Савич И.О.* Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. Губ. Правления, 1906. – 83 с.
18. *Орловский М.* Краткие сведения о Каменецких православных церквях и ка-

толических костелах // ПЕВ. – 1865. – №22. – С.972-976.

19. *Щипинский Е.* Приходы и Церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1901.

20. *Гульдман В.К.* Памятники старины на Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – 274 с.

21. *Толстой Д.* Римский католицизм в России. Историческое исследование. – СПб., 1876. – Т.1-2.

22. *Морошкин Н.* Иезуиты в России с царствования Екатерины II до нашего времени. – СПб., 1867. – 430 с.

23. Иезуиты и их отношение к России. Письма к иезуиту Мартынову – Ю.Ф.Самарина. – М.: Тип. Лазаревского института (А.Мамонтов), 1866. – С.240-273.

24. *Погодин А.* История польского народа в XIX веке. – М., 1915. – 297 с.

25. *Пытин А.М.* Религиозные движения при Александре I. – СПб., 2000. – 340 с.

26. *Грабенский В.* История польского народа / Под ред. Н.Ястребова. – СПб.: Изд. кн. магазина “Учебное дело”, 1910. – 597 с.

27. *Катков М.Н.* Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи. – М.: Универ. тип., 1887. – Вып.2. – С.663-1427.

28. *Коларов В.В.* Польская пропаганда в школах Западного края // Русский Вестник. – СПб.: Унив. тип., 1868. – Т.77. – С.204-221.

29. *Левицкий.* Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах // Киевская Старина. – 1906. – Т.ХСIII. – №3-4. – С.37.

30. *Милютин В.А.* О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1861. – 450 с.

31. *Likowski E.* Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. – Warszawa, 1906. – 130 s.

32. *Antoni J.* Zameczki Podolskie na kresach multańskich: W 2-ch t. 2-gt wyd. Pzerobione i powierszone pszez autora. – Warszawa, 1880. – Т.2. – 304 s.

33. *Ostrowski M.* Historyczny rys biskupstwa Kamienieckiego // Przegląd Katolicki. – Warszawa, 1863. – Nr.63. – S.550-551.

34. *Григор'ев-Наш.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1919.

35. *Ковальчук Я.* Ксьондзи на Україні. – К.: Держ. Видав. Укр., 1930. – 160 с.

36. *Płockiewicz W.* Z dziejów dwóch diecezji kresowych // Przegląd Powszechny. – Warszawa, 1925. – Nr.42. – S.431-446.

37. *Wołyniak (Gizycki).* Zniesione koscoily i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym. // Nova Polonia Sacra. – Warszawa, 1928. – Т.1. – S.272-296.

38. *Мазахов Г.И.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К.: Изд. Киев. унив., 1967. – 256 с.

39. *Мисько М.В.* Польское восстание 1863 года. – М.: Изд. Ан СССР, 1962. – 326 с.
40. *Дьяков В.А. Зайцев В.М. Обушенкова Л.А.* Социальный состав участников польского восстания 1830–31 годов (По материалам Западных губерний Российской империи) // Историко-социологических исследования (На материалах славянских стран). – М.: Наука, 1970. – 168 с.
41. *Баженов Л.В.* Восстание 1830–31 годов на Правобережной Украине: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1973. – 190 с.
42. *Kitow B.* Kosciol i katolicy w cesarstwie rosyjskim (do 1918 roku) // Odrodzenie kosciola katolickiego w bylym ZSSR / Red. E. Walewander. – Lublin, 1993.
43. *Mucha J.* Organizacji a diecezji Kamienieckie do 1795 roku // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. – Lublin: Druk. Katolickiego Uniwersytetu, 1981. – Nr30. – Z.4. – S.124-125.
44. *Kosciol w Polsce.* W 2-ch t. – Kraków, 1968. – 1114 s.
45. *Gadacz K.* Kapucyni na ziemiach ruskich // Zakony sw. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970 / Red. J.Bar. – Warszawa, 1978. – T.2. – S.239-245.
46. *Uminski J.* Historia kosciola. W 2-ch t. / Przygotowal do druku i uzupełnil Dr. W.Urban. – T.2. – Opole: Wydawnictwo Diecezjalne św. Kryża, 1960. – 460 s.
47. *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – 116 с.
48. *Зінченко А.А.* Акти візитації монастирів і костелів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С.205-211.
49. *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник. У 3-х книгах. – Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
50. *Опря А., Попович М., Смолинський В.* Католицька церква на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1997.
51. *Лисий А.В.* Нариси історії Мурафського костелу Непорочного Зачаття Діви Марії (1625–2000). – Вінниця, 2000. – 144 с.
52. *Надтока Г.* Церква і імперія // Людина і світ. – К., 2001. – №4. – С.9-16; №5. – С.55-62.
53. Історія релігій в Україні у 10-ти т./Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – Т.4. Католицизм / За ред. П.Яропського. – К., 2001. – 598 с.
54. *Лисевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Укр. істор. журн. – 1997. – №2. – С.43-55.
55. *Філіпюк А.Г.* Боротьба поляків за вплив у Поділлі в 1793–1830 рр. // Поляки на Поділлі: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С.142-151.
56. *Кудрик В.* Маловідоме з історії римської Церкви і римських папів. – Вінніпег, 1956. – Т.6. – Ч.1. – 80 с.
57. *Полонська-Василенко Н.* Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX

століть. – Мюнхен, 1952. – 140 с.

58. *Гайдук В.П.* Диалог России с Ватиканом на рубеже XIX–XX веков // Новая и новейшая история. – М., 1998. – №6. – С.36-47.

59. *Zgórnjak M.* Podstawy społeczne powstania 1830–1831 roku na Litwie, Białorusi i Ukrainie // Struktury ruchu ideologicznego XVIII–XIX wieku. Prace historyczne / Pod red. H.Kozłowski-Sabatowskiej. Zeszyt 78. – Warszawa, Kraków: PWN, 1986. – S.90-97.

60. *Przubył J.* Kamieniec Podolski, albo trylodia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998. – S.51.

61. *Spież J.* Dominikanie w Kamiencu Podolskim // Pasterz i Twierdza. Księga Jubileuszowa Dedykowana Księdzu Biskupowi J.Olszańskiemu, Ordynariuszowi Diecezji w Kamiencu Podolskim / Pod. red. J.Wolczńskiego. – Kraków, Kamieniec-Podolski, 2001. – S.249-275.

62. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914. Поляки в соціо-етнічному конфлікті. – К.: Часопис “Критика”, 1998. – 334 с.

Резюме

В статье рассмотрено научные работы украинских и зарубежных историков и показано их вклад для изучения роли, которую играла Римско-Католическая Церковь на Правобережной Украине, и в частности на Подолии в 1793–1914 гг.

Ключевые слова: Римско-Католическая Церковь, Подолия.

Одержано 18 жовтня 2005 р.

УДК 371(05)(477):821.162.2'06

С.Е.Баженова

“УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ НА ШЛЯХУ ВІД РОМАНТИЗМУ ДО РЕАЛІЗМУ (40–60-ті рр. ХІХ ст.)

В статті охарактеризовано суспільно-економічне становище Правобережної України у 60–40-ті роки ХІХ ст., обґрунтовано витoki реалізму в “українській школі” в польській літературі.

Ключові слова: Правобережна Україна, романтизм, реалізм, “українська школа” в польській літературі, історія України.

Які проблеми і чинники стали об’єктивними умовами переходу від романтизму до реалізму у висвітленні історії України в творчості представників “української школи” в польській літературі? Спеціальних

досліджень з даної проблеми немає, хоча поверхово нею займалися Д.Бовуа¹, Е.Мельник², С.Баженова³, Л.Баженов⁴ та інші.

Дана стаття є першою спробою показати вплив суспільно-економічного становища Правобережжя у 40–60-х рр. на перехід літератури “української школи” від романтизму до реалізму у висвітленні історії України.

Перша чверть століття після повстання 1830–1831 років була періодом політичного утиску, який відповідно позначився на долі культури. Хоча слід відзначити, що саме в цей час народилися “Пан Тадеуш” А.Міцкевича, “Беньовський” Ю.Словацького, “Небожественна комедія” З.Красінського та інші твори, які стали окрасою не тільки польської, а й світової літератури. Тоді ж плідно працювали Шопен і Михайлівський.

Процес розвитку капіталістичного ладу означав в такій сільськогосподарській країні як Польща, в тому числі й Правобережна Україна, хоч вона офіційно увійшла до складу Російської імперії, прийняття культурологічних ідей через місто. В добу Просвітництва цю функцію виконувала Варшава, в першу чверть ХІХ ст. – Варшава, Вільно і Кременець. Однак їх значення як центрів значно погіршилось після листопадового повстання. Вищі навчальні заклади були ліквідовані, єдиний університет у Кракові – реорганізований. Преса зазнавала утисків цензури і тільки в деяких осередках (Познань 1840–1845, Краків і Львів 1845) могла вільно розвиватись. Такою ж була ситуація з видавництвом книг і театральною справою.

Суспільна еліта, що знаходилась в еміграції, могла вільно творити і друкуватись, однак їх твори доходили в Польщу з великими труднощами. Поступово, з плином років вона все слабше реагувала на злободенні проблеми краю.

Не могло розвиватись і культурне меценатство. В середовищі великої буржуазії, в основному німецького і єврейського походження, лише одиначки поступово звертались до культури. Матеріальною опорою для письменства, преси, мистецтва була, як і колись, шляхта. Кілька великих аристократів – Едвард Рачинський, Титус Дзялинський, Олександр Пшездецький ще намагались вирішувати якісь наукові проблеми, але жоден з них не міг уже створити міцного осередку культурного життя. Абонентами журналів, основними покупцями книжок була також шляхта, що приїздила до міст на карнавали, ярмарки й контракти, і уже не дивно, що повість, новела, театральні постановки звертаються до її, власне, прошарку, її смаків та зацікавлень. Висока література ще затримується на селі в магнатських родинях та в салонах високих державців.

Поезія не доходить до народу, хіба що обхідними шляхами, як то костельні або солдатські пісеньки. Скромні газетки були призначені для людей, які зможуть їх прочитати.

В цей час спостерігаються зміни в творчому середовищі. Літератори, журналісти, артисти, наукові працівники у своїй більшості уже не шляхта, а інтелігенція досить маловідомого та неможливого походження. Цей прошарок стає носієм демократичних поглядів і активно виражає їх у своїй творчості: чи то коли нагадує пануючим класам про їх обов'язок перед народом, чи коли стає поруч з народом до боротьби за його права. Занепад меценатства і осередків наукового життя призвів до занепаду точних наук, техніки, мистецтва. Могли розвиватись лише ті напрямки, які не вимагали великих інвестицій: філософія, література, музика, в яких польська культура хоча й мала непересічне значення, однак розвивалась односторонньо.

Література, зокрема поезія, відразу після повстання продовжувала залишатись романтичною, проте стала сильно заполітизованою: вільна форма і вся патетика були віддані на службу народній справі. Оборона прав народу і пробудження любові до Вітчизни, критика народних вад і визначення обов'язків Поляка – це витoki великої еміграційної поезії, всіх творців якої назвуть пізніше “проказами” – Міцкевич, Словацький, Красінський. Усі вони прагнули якнайкраще прислужитися улюбленій справі, хоча кожен розумів її по-своєму. Для Міцкевича головним завданням було самовдосконалення як варіант служіння Польщі і справі свободи у світі. Для Словацького головною політичною проблемою від Кордіана аж до “Відповіді автору трьох псалмів” є засудження шляхти, яка зрадила листопадове повстання і далі веде Польщу до загибелі. Красінський вбачав порятунок у зверненні до шляхетсько-християнських цінностей. Кожен з “пророків” мав своїх прихильників в еміграційних колах, а також в краї. Вони сподівались знайти впевненість в поезії своїх геніїв, почерпнути з неї політичні вказівки на довгі десятиліття.

З любові до Батьківщини, з драматичної долі народу народжувались тоді чудові, хоча і такі різні твори. Серед них “Пан Тадеуш” – неповторна візія давньої Польщі, що уже відходила у небуття, але несла в собі зародок нової Польщі. Їдкий памфлет на царських приборчників у багатьох сценах III частини “Дзядов”.

Казкові сцени поем, драм Словацького містять відчутний політичний підтекст. Змальована як в кривому дзеркалі візія майбутньої соціальної революції в “Небожественній комедії” Красінського. Перше покоління читачів холонуло, читаючи політичні заклики в тих творах. І сьогодні нас захоплює майстерність в описах природи в “Панові Тадеуші”, віртуозність дигресії в “Беньовському” Словацького. Чуттєвістю і артистичністю цієї поезії живе Польща і в наш день.

Після листопадового повстання, під контролем цензури на перший

план виступає консервативний, угодівський і старошляхетський напрямки в літературі. В історичній повісті (Г. Жевуський), чи в римованій поемі (В. Поль) прославляються старосвітські звичаї, висміюються чужоземні досягнення і, навіть, сам поступальний розвиток.

Особливу позицію займав Фредро, котрий, власне, в 1832–1835 роках написав 4 найкращі свої комедії з “Помстою” на чолі. Фредро був консерватором і угодівцем, але вмів так лагідно кепкувати з шляхетських звичаїв, що не викликав у них обурення. Правда, це його не вберегло від нападок демократів і змусило припинити писати, що стало чималою втраченою для польської культури.

Наростання революційної ситуації після 1840 р. надихнуло молодше покоління літераторів стати виразником народних інтересів. “Циганерія варшавська”, як їх називали, відкидала салонну літературу, протестувала проти облуди буржуазії і штучності міського життя, шукала правди і моральності на лоні природи, серед людей. Встали на охорону простого селянина Ю. Крашевський, Ю. Коженювський. А з антишляхетськими памфлетами виступив А. Марцинківський. З середовища “варшавської циганерії” вийшов також Ципріан Каміл Норвід, який залишив Польщу в 1846 році.

Від романтизму відділяється новий літературний вид – соціальна повість. Її головними представниками стали Юзеф Ігнаці Крашевський і Юзеф Коженювський, які писали свої твори з позицій позитивізму. Їх праці несуть в собі риси романтизму, але вони вказують і на трагічність долі простої людини, відбивають зміни, що відбуваються в шляхетському середовищі під впливом нових економічних обставин; розорення одних і збагачення інших представників шляхти, нові життєві шляхи незаможної шляхетської молоді. Конкурують з ними повісті Т. Т. Єжа (Зигмунта Мілковського), налаштовані дуже демократично. Вони пропагували незалежність Польщі, однак недостатньо впливали на уклад шляхетського життя. Завдяки їм значно розширювалось коло читачів.

Польське суспільство в післяповстанський період відійшло від традиційних феодальних структур, але йому було ще далеко до структур буржуазного типу. Шляхта уже не була замкнутим класом, її маєтки скуповують люди прості, але заможні, однак поки це поодинокі випадки. До економічних справ беруться і аристократи, переважно по-дилетантськи⁵, промисловість і торгівля залишаються, в основному, в руках німецької буржуазії і євреїв⁶, почасти сполонізованих. В світі чиновників і адвокатів знаходить собі місце декласована шляхта, а селянин не може піднятися вище посади лісника і т. д. З декласованої шляхти походить більшість католицького духовенства.

Нові міські установи: контори, фабрики, залізниці поповнюють люди найрізноманітнішого походження: тут серед робітників можна зустріти і декласованого шляхтича. Подібні процеси проходили і на Правобережній Україні, де польська меншина складала значний соціальний прошарок. Не дивлячись на погіршення соціально-економічного і політичного становища польської меншини в Правобережній Україні в зв'язку з репресіями з боку царату, вже в середині 30-х років XIX ст. в її складі утворилися осередки польського національно-визвольного руху конспіративної організації “Віра, надія, любов” (керівник Каспер Мошковський)⁷. Це угруповання увійшло згодом до розгалуженої в Польщі, Литві та Україні “Спілки польського народу” (керівник Шимон Конарський)⁸. Проте діячі даного підпільного формування на Поділлі, Київщині й Волині не зробили належних висновків з поразки повстання 1831 р. і, всупереч намаганням Ш.Конарського революціонізувати та демократизувати тут польський визвольний рух, рішуче відмовилися від цього й продовжували залишатись на відверто консервативних позиціях.

Не змогли їх здолати численні емісари польської політичної еміграції країн Західної Європи, які зачастили на Правобережну Україну у 40–50-ті роки XIX ст.

Загалом польський конспіративний рух 30–50-х рр. XIX ст. все-таки повільно радикалізувався і створив підґрунтя для чергового виступу поляків Правобережної України на підтримку повстання в Королівстві Польському. Вже в 1861 р. католики м.Кам'янець-Подільського провели в домініканському костюлі панахиду по жертвах польського повстання 1831 р. у Варшаві⁹. Наступного року польське дворянство краю звернулось до імператора Олександра II, як до реформатора, з офіційним маніфестом, в якому, зокрема, наголошувалося, що “Дворяни Подільської губернії залишаються вірними основній польській ідеї... і тому бажають співробітничати з Польщею”, й вимагали адміністративного приєднання Поділля до Королівства Польського¹⁰. У відповідь режим розпустив Подільські губернські дворянські збори, київський генерал-губернатор зажадав “подбати про повне витравлення польського духу в Південно-Західному краї”¹¹. Завчасні репресії самодержавства проти місцевої польської меншини не дали їй змоги організувати збройну боротьбу на Поділлі під час повстання 1863–1864 рр. в Польщі. Однак, на його підтримку вона проводила маніфестації, відповідну пропаганду, збирання коштів і зброї, формування підпільних повстанських осередків, делегування місцевих поляків у військо Королівства Польського тощо¹².

Поразка січневого повстання 1863 р. і його відлуння у Правобережній Україні змусили місцеву польську общину докорінно переглянути своє

ставлення до українського народу, шукати порозуміння і компромісів у співіснуванні з ним та засобів виходу з соціально-політичної ізоляції. Протягом другої половини ХІХ ст. з'явилося нове покоління діячів польської меншини, яке всупереч консервативним колам аристократії й римокатолицького духовенства доклало чимало зусиль для нормалізації українсько-польських відносин¹³.

Активна участь поляків Правобережної України й, зокрема, Поділля в польському національно-визвольному русі ХІХ ст., їх опозиція до російського самодержавства, прагнення зберегти в регіоні панівну роль й сподівання на реставрацію Речі Посполитої в кордонах 1772 р., неминуче викликали стосовно них відчутну репресивну політику з боку офіційної влади. Так, після розгрому повстання 1831 р. на Поділлі були скасовані дії положень Литовського статуту (1840 р.), ліквідовані польські навчальні заклади різного рівня (Кременецький ліцей, гімназії, парафіяльні училища та школи), повністю скасована греко-католицька церква (1839 р.), закрито 19 костельів і 12 монастирів (залишено 92 римокатолицьких храмів, 69 каплиць і 6 монастирів)¹⁴, заборонено вживання польської мови у державних установах та діловодстві¹⁵, не дозволялось зберігати для особистого використання, ввозити з-за кордону й поширювати польську літературу антисамодержавного спрямування¹⁶.

Натомість впроваджувалась політика зросійщення краю: російська мова ставала основною в усіх установах і в спілкуванні громадян, були засновані російські гімназії та інші освітні заклади, російська православна церква отримала найширшу підтримку й перетворилась в знаряддя боротьби з римокатолицькою конфесією та польською общиною взагалі.

Здійснюючи заходи по деполонізації польської меншини, царський уряд одночасно став на шлях ліквідації її шляхти, яка у своїй більшості була бідною і безземельною і мало чим відрізнялась від становища місцевих селян¹⁷. 19 жовтня 1831 р. імператором Миколою І було видано Указ "Про однодвірців та громадян у західних губерніях", згідно з яким особи, що не подали документів і не мали відповідних постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувались до податних станів однодвірців чи громадян (у містах). До кінця 1833 р. у Подільській губернії було переведено з шляхти у стан однодвірців 30259 і у стан громадян – 1762 особи¹⁸. Протягом 1834–1845 рр. у податні стани зараховано 36792 особи¹⁹, а за період діяльності новоствореної Центральної геральдичної комісії у Києві під головуванням генерал-губернатора Д.Г.Бібікова у 1839–1845 рр. дворянства було позбавлено ще 8950 шляхетських родин²⁰. Поступово ця декласована верства майже повністю розчинилася у місцевому селянському середовищі й була деполонізована.

Крім того, царський уряд проводив у 30–50-х роках XIX ст. цілеспрямовану політику обмеження і зменшення польського поміщицького та римо-католицького землеволодіння на користь російського і православної церкви. В 1832 році створюються спеціальні комісії для конфіскації земель, майна і капіталів у польських повстанців. Ними в Правобережній Україні було секвестровано 1124 маєтки з приналежними до них землями й 156226 селянами-кріпаками, які в переважній більшості були переведені у розряд державних²¹. Правда, уже протягом 1839–1842 рр. імператор Микола I помилував 128 польських поміщиків-повстанців Правобережжя і повернув їм забрану державою власність. Водночас, з метою обмеження економічного впливу в Україні польського капіталу в 1839 році у м.Бердичеві було ліквідовано агентство Польського банку і натомість створено у Києві контору російського державного банку, на який покладено обов'язок здійснювати усі фінансові розрахунки польських підприємців і землевласників²².

Поразка польського повстання 1863 року викликала хвилю репресивної політики царизму проти місцевої полонії, яка до початку XIX ст. відзначалася особливою активністю. Зокрема, у Правобережній Україні було звільнено з державної служби майже всіх поляків, заборонено викладання польською мовою навіть у приватних освітніх закладах, поширювати книги польською мовою з історії та культури Польщі (протягом 60–80-х років XIX ст. за розповсюдження польської нелегальної літератури притягнуто до суду понад 110 осіб в м.Кам'янці-Подільському)²³, ліквідовані римо-католицький капітул, консисторія, духовна семінарія, наступного року – Подільська дієцезія, до 1870 року в губернії закрито 5 монастирів (залишено один у м.Вінниці), 26 костьолів і каплиць²⁴. Вживались також і економічні санкції. У 60–70-ті роки XIX ст. на Правобережній Україні конфісковано у польських поміщиків 600 маєтків з 170001 десятинами землі, у тому числі по Поділля – 133 маєтки з 51261 десятинами землі²⁵, з грудня 1865 р. полякам було заборонено в даному регіоні купувати землю у власність, окрім отримання її у спадок, у січні 1864 року введено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку польських землеволодінців у краї, який в 1868 р. зменшено до 5% і збережено до початку XX ст. За рахунок цього, за образним висловом сучасників, “нечуваного податку на національність”²⁶ утримувались військові суди, арештовані й заслані до Сибіру поляки. Фактично ж ці побори мали за мету призвести до економічного занепаду місцеві господарства поляків²⁷. Проте з 70-х років XIX ст. царський уряд дозволив їм купувати землю в Україні (розміром не більше 60 десятин), що певним чином призвело до стабілізації становища польської меншини на початку XX ст.

40–50-ті роки XIX ст. були періодом загострення соціальних протиріч не тільки у власне польських землях, а й у Правобережній Україні, що стало наслідком кризи феодално-кріпосницької системи.

В боротьбу проти феодалізму включаються селянські маси і ремісники. Загострення соціальних протиріч супроводжувалось наростанням в народних масах прагнення до відновлення національної незалежності. В 1846–1848 рр. в країні спостерігається новий підйом національно-визвольного руху. Особливої гостроти соціальні протиріччя досягають на кінець 50-х років. Вони переплітаються з боротьбою за національне визволення і призводять до повстання 1863 р. в Королівстві Польському, найбільш розвинутій в економічному і культурному плані частині Польщі.

В історії польської літератури 40–50-ті роки були перехідним етапом, що характеризувався складним переплетінням романтичного і реалістичного напрямку, який тільки зароджувався.

Револьюційний романтизм, який довгий час був володарем дум читачів, продовжує в той час залишатись ведучим методом для багатьох відомих поетів, що проживали як в еміграції, так і в самій країні (Ю. Словацький, Р. Бервінській, С. Гоцинський та ін.)²⁸.

Дійсність 40–50-х рр. ставить перед письменниками нові проблеми: становище селянина, його класовий конфлікт з поміщиком; життя міської бідноти, ремісників, що поступово займають все більше місця в суспільстві; декласація шляхти і поповнення нею інших прошарків суспільства; перехід на все більш консервативні позиції польської аристократії, її моральний занепад і т.д.

Ми не стверджуємо, що всі ці проблеми були абсолютно чужими романтизму. А. Міцкевич²⁹, Ю. Словацький³⁰, С. Гоцинський³¹ прагнули висвітлити у своїх творах тяжкий стан селянства, його ненависть до поміщиків, а також процеси, які відбувались в середовищі шляхти по мірі проникнення в село капіталістичних відносин. Звернення до соціальної проблематики тягло за собою формування реалістичних елементів в творчості письменників. Однак, романтики ще не усвідомлювали закономірностей життя суспільства, вони могли лише “вгадувати його таємниці”³², тому соціальні проблеми набували в їх творчості суб’єктивного вираження.

Між тим, нові проблеми, висунуті дійсністю 40–50-х рр., а разом з ними і нові соціально-психологічні типи, вимагали свого глибокого осмислення і аналізу. Головним завданням літератури того часу стає змалювання соціальної дійсності в її контрастах і протиріччях, а також життя простих людей і їх внутрішнього світу.

У 40–50-ті рр. у польській літературі починає формуватись реалістичний метод, що дозволяв письменникам проникнути в саму суть явищ,

пізнати приховані механізми подій, закономірності життя суспільства. Замість героїв з абстрактними рисами характеру поступово з'являються реалістичні образи людей, чії думки, почуття, вчинки мотивуються часом, середовищем, історичними обставинами.

З появою нових форм і методів відображення дійсності відбуваються зміни в системі жанрів. Зникає псевдокласична трагедія, історична і романтична драма, які втратили своє значення в нових умовах. І лише романтична поема і лірика зберігають актуальність, і в цілому поезія поступається місцем прозі. А з прозаїчних жанрів на 40–50-ті рр. XIX ст. припадає процес утвердження роману. Однак, він вже не містить ні сентиментальних тонів, ні історичної тематики, яку створювали тоді Ю.У.Немцевич, Ф.Бернатович та інші. Ведучими стають побутовий і соціально-побутовий романи, автори яких намагаються перемогти умовність і схематизм прийомів авантюрного чи любовно-авантюрного стилів, беручи в основу сюжетної побудови не серію “пригод” героїв чи їх абстрактно-умовних любовних переживань, а реальні соціально-психологічні колізії, які породжуються побутом і мораллю суспільства, тими соціальними процесами, які в ньому відбуваються.

Поразка повстання 1830–1831 рр., а також народні виступи у Польщі 1848 р., активний процес формування української нації неминуче позначилися на світоглядних позиціях прогресивної польської інтелігенції, доля якої була пов'язана життям і творчістю з Україною. Саме вони створили “українську школу” в польській літературі, яка еволюціонувала то вліво, то вправо, то консолідуєчись, то розпадаючись, і проіснувала до початку XX ст., а її відлуння збереглося і розвинулося в нинішній Польщі³³.

Якісно новим здобутком “української школи” в польській літературі другої половини XIX ст. стала українофільська діяльність Ю.І.Крашевського, М.Грабовського, А.Марцинківського, Ю.Ролле, Г.Жевуського, З.Мілковського (Т.Єжа), Ю.Коженювського та ін³⁴. Українська тематика в їх творчості посідала чільне місце і своєю вагомістю вельми прислужилась поліпшенню добросусідських взаємин, заклала міцний фундамент їх подальшого розвитку і вдосконалення аж до нашого часу. В більш широкому плані, завдяки єдності і українським тенденціям, польська література даного періоду здобула собі визнання усієї цивілізованої Європи³⁵.

Таким чином, у XIX – на поч. XX ст. в Правобережній Україні склалася своєрідна ситуація: з одного боку, російське самодержавство прагнуло всіляко зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини й, отже, закріпити своє право за даним регіоном, розчистити шлях до його русифікації. З другого – місцева польська меншина намагалася обґрунтувати своє існування і необхідність свого

верховенства над українцями й іншими етнічними групами краю, сподівалась на повернення Поділля, Волині й Київщини як “східних кресів” до складу Польщі, прагнула ідеалізувати “цивілізаторську”, “культуртрегерську” місію колишньої Речі Посполитої в українських землях³⁶.

Такий погляд на Правобережну Україну й інші, так звані, “креси” повністю відповідав духу тодішньої польської історичної науки, яка, спіраючись на науковців з місцевих поляків, у першій половині XIX ст. взяла в свої руки ініціативу регіонального дослідження Київщини, Волині й Поділля, випередивши в цьому російських та українських колег. Упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців того часу на Поділля, Волинь і Київщину певним чином корегувалися діяльністю та творчістю “української школи” в польській літературі 20–80-х рр. XIX ст.³⁷, яка в 40-х рр. стала на шлях реалізму. Об’єктивними причинами переходу стали: поразки листопадового повстання 1830–1831 рр. та революцій 1848 року в ряді країн Європи; проникнення капіталістичних відносин у суспільство, репресії з боку царату (посилення цензури, декласація шляхти). Звернення до реалістичного показу життя українського народу, його проблем, побуту, сприяло зближенню взаємовідносин між польським і українським народами в період становлення української нації.

Примітки

1. *Beauvois D.* Polacy na Ukrainie. 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1988; Переклад українською мовою: *Бовеа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
2. *Мельник Е.М.* Поразка польського повстання 1830–1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1990. – С.167.
3. *Баженова С.Е.* Юзеф Ролле. – Кам’янець-Подільський, 2002. – С.39.
4. *Баженов А.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст. – Хмельницький: Доля, 1995 – С.101.
5. *Rolle J.* Ostatni dragomani Rzeczypospolitej // Swiat. – 1892. – nr.6-7.
6. *Kieniewicz S.* Historija Polski. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1970. – S.284.
7. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф.252 – Оп.1. – Спр.86. – Арк.104-107; Спр.109. – Арк.1-43; Спр.227. – Арк.32-35.
8. Там же. – Ф.470. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.1-7; Спр.88. – Арк.2-15; Спр.181. – Арк.31-37.
9. Кам’янець-Подільський державний архів (далі – К-ПДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.3495. – Арк.2-3.

10. Там же. – Ф.228 – Оп.1. – Спр.2414. – Арк.1-5.
11. Там же. – Ф.228 – Оп.1. – Спр.2414. – Арк.5.
12. *Мазурик Є.В.* О педагогической деятельности Н.И.Пирогова в Каменце-Подольском // Советское здравоохранение. – 1981. – №9. – С.78-79.
13. *Баженова С.Е.* Названа праця. – С.38.
14. К-ПМДА. – Ф.675. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.5-20.
15. *Мельник Е.М.* Названа праця. – С.167.
16. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.833. – Спр.160.
17. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур та інші. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.89.
18. *Beauvois D.* Названа праця.
19. Там же. – С.121.
20. Там же. – С.125.
21. *Баженова С.Е.* Названа праця. – С.39.
22. *Турчинович О.* История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. – СПб., 1852 – С.42.
23. ЦДА України. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1432. – Арк.1-7.
24. К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.2414. – Арк.1.4.
25. Do dziejów Kamieńca Podolskiego (Z papierów pozostałych po śmierci pana dr. Antoniego J. (Rolle) // Przewodnik naukowy i literacki – Lwów, 1907. –Т.XXXV. – Nr.2. – S.120-142.
26. *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. – Warszawa, 1972 – Nr.22. – S.110-115.
27. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 19989. – С.26.
28. *Kalemka S.* Wielka emigracja. – Warszawa, 1971. – S.378.
29. *Sudolski Z.* Mickiewicz. Opowieść biograficzna. – Warszawa, 1997.
30. *Sudolski Z.* Slowacki. – Warszawa, 1996; *Баженова С.* Юліуш Словацький і Україна. – Кам'янець-Подільський, 2004.
31. *Баженова С.* Северин Гощинський – представник “української школи” в польській літературі 20–40 рр. XIX ст. // Наукові записки. Серія: Історія. Тернопільський державний педагогічний університет ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 2002 р. – С.103-106.
32. *Поспелов Г.Н.* Спорные вопросы // Вопросы литературы”. – 1958. – №3. – С.104.
33. *Кирчів Р.Ф.* Українітка в польських альманахах доби романтизму. – К., 1965. – С.15-40.
34. *Баженов Л.В.* Названа праця. – С.101.
35. *Козак С.* Біля джерел польського українофільства // Вітчизна (Київ). – 1967. – №6. – С.166.

36. *Потульницький В.А.* Українська світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. істор. журн. – 2000. – №1. – С.9.

37. *Баженов А.В.* Названа праця. – С.101.

Резюме

В статті дана характеристика общественно-економічного положення Правобережної України в 40–60-е годы XIX в., показані истоки реализма в “української школі” польської літератури.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, романтизм, реализм, “украинская школа” в польской литературе, история Украины.*

Одержано 25 жовтня 2005 р.

УДК 930.1(477)“1917-1920”:355

В.Парандій

ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

Здійснюється аналіз історіографічної бази проблем військового будівництва часів національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Запропонована її періодизація та презентовані основні результати досліджень.

Ключові слова: *військова історія, національно-демократична революція, історіографія.*

Поглиблене вивчення вітчизняної військової історії важливе з погляду її становлення як науки, оскільки через низку обставин об’єктивного та суб’єктивного характеру на теренах України вона розвиватися просто не могла. Найголовніша причина полягала в політичному статусі України в часи її перебування у складі СРСР, а також пов’язана з цим відсутність спеціальних наукових установ, які б розробляли проблематику національної військової історії. Існуючі наукові інституції загальносоюзного значення не приділяли їй належної уваги, а якщо і торкалися її у контексті інших проблем, то надто тенденційно. Як наслідок, проблема українського військового будівництва періоду відродження національної державності на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії розкрита ще далеко не повно.

З огляду на це, дуже свіжо й актуально звучать слова Симона Петлюри, написані понад вісімдесят років тому: “Знання спеціальною військовою історії нашого краю є не тільки потрібним, але й обов’язковим для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у дусі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання доконати, коли не дано ясного образу минулої військової боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і привабливого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликає найбільші емоції у душі”¹.

Впродовж ХХ ст. принаймні чотири покоління дослідників – як у самій Україні, так і поза її межами – намагалися дати відповідь на питання, що відбувалося, і що врешті-решт відбулося в Україні в ключових, як здається сьогодні, для її подальшого історичного розвитку 1917–1920 рр.? Неоясна література, присвячена різним аспектам становлення та функціонування політичної та військової систем доби 1917–1920 рр. в Україні, чітко поділяється на кілька основних груп.

До першої групи можна віднести так звану більшовицьку перспективу розвитку подій та наслідків того, що відбувалося в зазначений період. Нагромаджувана протягом 80 років, вона впродовж усього періоду свого існування всіляко намагалася не допустити постановки та обговорення проблеми існування й розвитку альтернативних комуністичній моделі політичного державного устрою та військового ладу в Україні в 1917–1920 рр. та спроб їх інституціоналізації як в Основних законах, так і в їх проектах. Наявність останніх фактично замовчувалася, оскільки існуюча ідеологія не допускала навіть згадки про наявність некомуністичних державних утворень на території України в зазначений період.

Але вона все ж таки нагромадила певний фактичний матеріал. В центрі її уваги перебували питання революціонізації армії та залучення її більшовицькою партією на свій бік для захоплення влади. Революційний процес у війську розглядався крізь призму лише однієї партії, а все, що виходило поза неї, вважалося контрреволюційним. Саме з цих позицій радянська історіографія кваліфікувала і весь український військовий рух. Натомість першорядного значення вона надавала проблемам створення та діяльності загонів Червоної гвардії, переходу на бік більшовиків і Рад фронтових та тилових частин колишньої царської армії. Відтак національне державне та військово-будівництво в УНР однозначно оцінювалось негативно, а формування українських Збройних Сил практично не розглядалося. Виняток становили поодинокі згадки про українізацію російської армії в 1917 р., які, однак, не виходили поза рамки офіційної концепції радянської історіографії.

Можна навести два надзвичайно характерні приклади. Фундаментальна двотомна Історія національно-державного будівництва в СРСР” розглядає виключно процес утворення УРСР під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В.Леніна. В цьому виданні сформульовані дві суттєві тези: національний рух на українських землях, інкорпорованих до складу Російської імперії – так само як і в інших національних” її районах – після лютого 1917 р. вступив у період підйому. В цьому русі все чіткіше почали визначатися дві протилежні течії. Класовою основою першої були інтереси національної буржуазії та куркульської верхівки селянства, які виступали під прапором загальнонаціональних” завдань, а фактично несли масам нову імперіалістичну кабалу”. В основі другої течії, – стверджували автори, – лежали інтереси робітників і селян гноблених національностей”². Одночасно авторами видання факт наявності українського державного утворення на землях, які входили до складу Габсбурзької монархії, ігнорувалася.

Другий приклад – фундаментальна колективна праця, підготовлена спеціально до 70-ї річниці Великого Жовтня”, її автори, так само як і всі інші дослідники тієї доби, поставили перед собою завдання – “всесторонньо вивчити історію Рад у період боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення диктатури пролетаріату на Україні”, “глибоко висвітлити процес перетворення Рад, керованих більшовиками, в єдину систему, їх роль у зміцненні союзу робітничого класу та найбіднішого селянства в інтернаціональному згуртуванні трудящих братніх республік, у захисті завоювань Великого Жовтня”. При цьому дослідники виходили з апріорно сформульованого твердження: “Революційні події в Україні були складовою частиною боротьби за перемогу Жовтня по всій країні та розвивалися на основі загальних закономірностей”. Разом з тим, вони не оминули натяків на надзвичайну складність політичної ситуації на Україні, вплив на цю ситуацію армії, але ніяк не пояснили ні її суті, ні принципових відмінностей від ситуації в Росії³.

Другу групу досліджень з даної проблематики становлять розвідки, спомини, документи, які надруковані поза межами України в 20–80-ті рр. Цей комплекс матеріалів можна поділити принаймні на п’ять підгруп – відповідно до політичної орієнтації авторів або публікаторів.

- Національно-комуністична (або “провинниченківська”). До неї належить хіба що сам В.Винниченко.

- Національно-соціалістична (або “прошаповалівська”). Передовсім до неї належить неперевершене до сьогодні дослідження М.Стахіва⁴. Воно є першою і єдиною від 1923 р. спробою створити науковий нарис державного, військового устрою та політичного розвитку УНР в 1919–1920 рр.

- Національно-державницька (“прогетьманська”) історіографія. Наукову цінність за “відсутністю в історичній науці аналітичної монографії про Гетьманат і спеціалізованих досліджень різних його аспектів, – як справедливо зауважив Я.Пеленський, – складають лише три роботи”. З них, власне, – писав дослідник, – тільки мемуари Д.Дорошенка “можна вважати своєрідною енциклопедією цього періоду, а одночасно і єдиним підручником з історії Гетьманату”⁵, адже, зокрема, саме спомини Д.Дорошенка містять загальні відомості про існування, авторів та зміст конституційних документів, підготовлених Гетьманом та його оточенням.

- Спомини та наукоподібна література національно-державницької (“пропетлюрівської”) орієнтації натомість являють собою комплекс апологетичних розвідок та творів мемуарного характеру несуть приклад свідомого перекручування історичної дійсності, передовсім тому, що їх автори в будь-який спосіб і за будь-яку ціну намагалися і намагаються уникнути відповідей на запитання про легітимність “обрання” Головного Отамана Головою Директорії УНР, про його відповідальність за свідоме та цілеспрямоване порушення тимчасової конституції, ухваленої Трудовим Конгресом Народів України, нарешті, про легітимність чи не найважливішого конституційного закону, підписаного С.Петлюрою – “Закону про тимчасовий державний устрій та порядок законодавства в УНР”. Навіть загалом лояльно налаштований щодо С.Петлюри дослідник – І.Нагаєвський, автор узагальнюючої праці, присвяченої історії державного та військового будівництва в Україні, зазначив, що С.Петлюра “був великим патріотом, але не був державним мужем”⁶.

- Наукова історіографія українських істориків, які опинилися в еміграції. Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. була об’єктом дослідження українських істориків лише на еміграції. Ще в 20–30 рр. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблем української військової історії належить Українському військово-історичному товариству, навколо якого гуртувалася значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Їх стараннями в Каліші (Польща) з 1925 по 1939 рр. виходив збірник “За державність. Матеріали до історії Війська Українського”. На його сторінках друкувалися документи, наукові розвідки і мемуарна література.

Питання військової історії розробляло в міжвоєнне двадцятиліття “Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 р. до вибуху Другої світової війни містилося у Франції, а після її закінчення реорганізувалося в Український військово-історичний інститут з центром у Торонто.

Цінні дослідження, документи і мемуари публікував український військовий журнал “Табор”, що виходив із 1923 по 1939 рр. у Парижі. Його видання започаткувало Українське військово-товариство у Тарнові.

Досить цікаві матеріали з’явилися у неперіодичному журналі військово-громадської думки “Гуртуймося”, який виходив друком у Празі з 1928 по 1938 рр.

У міжвоєнний час побачило світ чимало й інших військово-літературних журналів. Їх видавали інтерновані вояки колишньої Армії УНР, ветерани визвольних змагань. Вони публікували переважно літературні праці військової тематики та мемуари⁷.

У роки Другої світової війни певну дослідницьку роботу в галузі національної військової історії розгорнула “Українська генеральна рада комбатантів”, під керівництвом якої працювали “Военно-наукова” і “Военно-історична” ради.

Проголошення державної незалежності України, розпад Радянського Союзу докорінним чином змінили і ситуацію в історичній науці. Скасування будь-яких формальних обмежень на друкування утаємнених історичних джерел, перевидання величезної кількості вилучених досліджень, мемуарів, знайомство з науковою спадщиною, накопиченою поза межами колишнього СРСР призвели до формування нових “груп впливу” в українській історичній науці. У цей період розпочався якісно новий етап національної військової історіографії. Це знайшло прояв як у заснуванні спеціальних наукових установ, так і періодичних військових видань.

У вітчизняній історіографії 90-х років розробка військової тематики, що торкається періоду визвольних змагань 1917–1920 років, поживилася. Це зумовлено, з одного боку, як посиленням інтересу до ще майже не дослідженої теми, так і практичними потребами, з другого – викликаними необхідністю застосування набутого історичного досвіду для розбудови Збройних Сил України на сучасному етапі. З’явилися окремі статті та розділи в загальних монографіях, присвячені окремим аспектам військової історичної проблематики. Так, у монографії М.Литвина і К.Науменка “Історія галицького стрільцтва” є окремий розділ про створення та діяльність однієї з найбоездатніших частин Армії УНР Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців⁸.

Якщо проаналізувати всі наведені вище теорії спроб побудови держави і війська у 1917–1920 рр., то можна зауважити, що представники першої групи прагнуть примирити неокомуністичні догми з відомими емпіричними даними, реанімують псевдонаукові ідеологеми, головним чином національно-комуністичного забарвлення, сформульовані деякими політичними і “науковими” діячами української еміграції ще в 20–30-ті роки. Кла-

сичним зразком тут є наукова творчість відомого історика-дослідника більшовицької преси на Україні В.Солдатенка. Він прагнув довести, що найголовнішими стратегічними намірами українських політичних партій були, по-перше, національне відродження, запровадження української державності, створення сильної, боєздатної українізованої армії; по-друге – здійснення соціальних перетворень демократичного характеру, змін на користь більшості людності Краю⁹. Але, як стверджує Д.Яневський в своїй праці “Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки” три з чотирьох наведених тверджень В.Солдатенка є неправдою. По-перше, українські соціалістичні партії в 1917 р. бажали “запровадження” не просто української державності, але автономії у складі Російської республіки, і зовсім не прагнули до створення сильної, а тим більше боєздатної армії, і якщо навіть робили якісь спроби такого створення, то вони були досить недолугі. По-друге, соціальним реформам вони відчайдушне прагнули надати не демократичного, а соціалістично-конфіскаційного характеру¹⁰.

Грунтовною працею є видане в 1997–1999 рр. центром “Просвіта” двотомне фундаментальне дослідження В.Солдатенка “Українська революція. Концепція та історіографія (1917–1920 рр.)”, а також ряд статей в “Українському історичному журналі” – “Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.)”¹¹. Автор зосереджує увагу на тому, що наріжним каменем державотворення є наявність національної армії. Він дає критичний аналіз військової політики Центральної ради, вказує на помилки, допущені нею у цій галузі, які спричинилися до загибелі УНР. Водночас викликають застереження деякі оцінки подій, зроблені автором, що стосуються збройного конфлікту між Радянською Росією та УНР, які мають концептуальний характер – він не дає їм чіткої оцінки.

Але безперечна заслуга В. Солдатенка полягає в тому, що він подав найбільш повний з відомих сьогодні перелік документів, збірників документів і матеріалів, мемуарних видань, монографій, брошур, статей, збірників статей, а також матеріалів наукових конференцій, присвячених добі 1917–1920 рр.

Представники іншої групи українських істориків, яка сформувалася після 1991 р., – а це більшість сучасних дослідників проблеми, – звільнившись від контролю з боку цензурних органів, свідомо виконують свій професійний обов’язок. Працюючи в екстремальних умовах, вони вже повернули і продовжують повертати до наукового обігу величезні масиви документальних даних, інших джерел та літератури. Останній приклад такого роду – наукова конференція Центральної Рада і український дер-

жавотворчий процес”¹², яка стала помітним кроком у напрямі дослідження комплексу проблем, що їх переживала Україна в 1917–1920 рр. Майже 50 науковців, котрі взяли участь в її роботі, докладно обговорили державотворчі, політичні, економічні, міжнародні, соціальні, військові, культурологічні аспекти формування різних українських державних утворень у зазначений період. Так, наприклад, Я.Калакура дослідив новітню історіографію державотворчої діяльності УЦР¹³. 1995 р. побачила світ ґрунтовна історіографічна розвідка С.Дерев’янка та А.Панчука, в якій підбито підсумки вивчення історії 1917–1920 рр. істориками Радянської України, українськими істориками в еміграції, західноукраїнськими дослідниками 20–30-х та 80–90-х рр., а також матеріали наукових конференцій, що відбулися після проголошення державної незалежності України.

Глибоке вивчення та дослідження проблеми національного військового будівництва дає можливість ґрунтовно проаналізувати й відкинути догматичні напшарування та оцінки в поглядах на національно-визвольний рух в Україні 1917–1920 рр. і передусім українського військового будівництва у процесах відродження української державності. Вивчення цього питання має велике значення не лише для практичного використання набутого історичного досвіду для вирішення актуальних питань військового будівництва, а й для виховання підростаючого покоління у дусі поваги до національних Збройних Сил та їх бойових традицій.

Примітки

1. *Петлюра С.* “Табор”. Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С.276-303.
2. История национально-государственного строительства в СССР 1917-1978: В 2-х томах. – 3-е изд., доп. и перераб. – М., 1979. – Т.1. Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917-1936).
3. *Галрецький Ю. Тимченко Ж., Шуць О.* Триумфальное шествие Советской власти на Украине – К., 1987. – С.2, 28, 29, 30 та ін.
4. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. – Скрантон. 1962. Аналіз роботи Стахіва див.: *Прохода В.* Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” (Т.1-7, 1962-1966, Скрантон, США) // Український історик. – 1967. – №1-2 (13-14). – С.91-102.
5. *Пеленський Я.* Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. – К., – 1993. – С.56.
6. *Нагаєвський І.* Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 264.
7. *Галубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.9-11.
8. *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – 200 с.

9. *Солдатенко В.* Центральна Рада, як чинник української революції // Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. – К., 1996 – С.19.

10. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.24-25.

11. *Солдатенко В.* Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Укр. іст. журнал. – 1992. – №5. – С.38-51; №6. – С.26-39; №7-8. – С.24-38; №12. – С.42-58.

12. Центральна рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної ради) / Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. В 2-х ч. – К., 1997. – 409 с.

13. Там само. – С. 42-51.

Резюме

В статье произведен анализ историографической базы проблем военного строительства времен национально-демократической революции 1917-1920 годов. Предложена ее периодизация и презентованы основные результаты исследований.

Ключевые слова: *военная история, национально-демократическая революция, историография.*

Одержано 10 листопада 2005 р.

УДК 356.13 (477)

М.І. Кабачинський

ОХОРОНА КОРДОНІВ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Стаття є історіографічним оглядом проблеми охорони своїх територій населенням України з найдавніших часів.

Ключові слова: *кордон, прикордонна варта, охорона кордону, фортифікація.*

Однією з характерних рис вітчизняної історіографії з кінця XVIII до початку XX ст., а також з 30–80-х років XX ст. була недооцінка нею розробки питань державного будівництва в Україні, тому не дивно, що функціонування прикордонної варті не стало об'єктом спеціального наукового дослідження. Питання охорони кордонів України є одним з найпроблемніших в українській історіографії, хоча його так чи інакше торкалися багато науковців. У своєму історіографічному огляді автор, не претендуючи на вичерпність, спробує проаналізувати стан його вивчення.

Щодо останніх публікацій з даної проблеми, то це історіографічний огляд охорони кордонів в епоху Київської Русі, який здійснив автор¹, а також деякі близькі за темою дослідження В.Сідака і В.Степанкова, які в своїх нарисах по історії української розвідки і контррозвідки досліджували козацьку прикордонну варту².

В Україні є велика кількість пам'яток, які свідчать про те, що вже з прадавнього часу населення, що заселяло її територію, створювало укріплення для того, щоб охороняти свої землі від ворогів. Про укріплені поселення трипільців та про оборонні споруди, які зводили представники зрубної культури в XVI–XII ст. до Р.Х. розповідає В.Грицюк³.

В.Шперк пише про спорудження валів, як прикордонних укріплень, на Керченському півострові кіммерійцями в кінці II – на початку I тис. до Р.Х.⁴. В.Грицюк також робить спробу систематизації наявних у сучасній науці відомостей про скіфські оборонні споруди та реконструкції воєнно-інженерного мистецтва скіфів в період з VII ст. до н.е. по III ст.⁵.

Вивчення скіфських фортифікаційних споруд й оборонних систем давно привертає увагу археологів й істориків. Їх описи з'являються ще в XVI–XVII ст.^{6,7}. Але цілеспрямоване вивчення скіфських городищ розпочалось тільки в другій половині XIX ст. Найзначніших успіхів у цій справі досягли О.Бобринський, В.Хвойко, В.Гошкевич⁸. В 20–30 рр. XX ст. скіфські городища досліджував П.Шульц⁹. У повоєнний період цим займалися Т.Висотська¹⁰, В.Блаватський¹¹, О.Дашевська¹², Д.Раєвський¹³, та інші. Середньодністровську оборонну лінію, створену представниками Чорноліської культури в епоху раннього заліза, характеризує А.Гуцал¹⁴.

Дослідженню укріплень грецьких та римських колоністів, що створювалися на території сучасної України, присвячені праці С.Буйських¹⁵, В.Зубаря¹⁶, О.Масленнікова¹⁷, М.Сокольського¹⁸.

Практику зведення захисних укріплень продовжили слов'янські племена. Як зазначають автори “Історії українського війська”, слов'яни “оборону свою і захист територій, в основному, організовували за допомогою будівництва укріплених городів”¹⁹. Значна частина істориків та археологів вважає, що до слов'янського періоду відноситься також значна частина Змієвих і Траянових валів²⁰.

О.Бойко вважає, що наявність величезної завойованої підвладної території призвела до суттєвої зміни зовнішньої політики князів Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Вони більше уваги починають надавати захисту власних кордонів, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодалних замків на південноруському порубіжжі, створюючи могутні земляні вали і рови з укріпленнями та фортецями²¹. Дану тезу підтверджує і М.Котляр²².

Значний внесок у справу дослідження охоронних і оборонних споруд Русі зробив В.Антонович. Він наголошував, що “ніхто не сумнівається в тому, що вали були насипані зі стратегічною метою – для захисту країни”²³. Н.Гольцева зазначала, що вали зустрічаються в Середньому Подніпров’ї, по Дністру й Пруту, в басейні Південного Бугу, в Черкаській і Одеській областях, у Подунав’ї²⁴.

М.Грушевський зазначав, що основним засобом прикордонної боротьби київських князів з кочовиками було будівництво системи міст-фортець. Для оборони кордонів також служили лінії валів і ровів, зокрема над Стугною, біля Переяслава, по Росі і по Сулі. Ці фортеці заселялись прикордонним населенням, “приходилось стягати війська з далеких північних волостей”²⁵. І.Крип’якевич, Д.Багалій та інші, цитуючи лист німецького місіонера Бруно, який біля 1008 р. гостював у князя Володимира, до німецького імператора Генріха II, сходяться в думці, що прикордонні лінії являли собою систему укріплень – з насипів, огорожі, воріт тощо²⁶.

М.Кучера дослідив обставини виникнення, значення і роль Змієвих валів в історії Русі й навіть розрахував витрати часу та ресурсів на їх будівництво, порівняв влаштування валів з конструктивними особливостями захисних стін городищ-фортець²⁷.

У роботах П.Рапопорта досліджується будівництво оборонних укріплень – фортець, валів, веж тощо, їх роль та місце в системі оборони руських земель²⁸. Взагалі, історики та археологи досліджували прикордонні вали Київської Русі, починаючи з XIX ст. Цією темою, зокрема, займались І.Фундуклей²⁹, В.Ляскоронський, І.Дзюбо, Л.Ситенко³⁰ й інші.

Щодо призначення та часу створення цих укріплень дуже доречним є висновок П.Толочка, котрий зазначив: “...земляні вали ... є пам’ятником багатьох поколінь землеробського лісостепового населення, що прагнуло захистити себе від нападів степових кочовиків”³¹.

В.Добровольський³², В.Довженко³³, О.Ратич³⁴, М.Рожко³⁵, В.Коваленко³⁶, В.Бережинський³⁷ досліджували проблему будівництва руських городів-фортець та їх укріплень.

Окремо виділяється питання про прикордонників Русі. І.Крип’якевич вказує на прикордонні формування чорних клобуків та руських степових поселенців, але й заслуговує особливої уваги згадка про те, що “отроки” – тобто члени молодшої дружини “брали участь у стежах та роз’їздах”, що дослідник трактує як військову розвідку у походах, але можна пояснити і як службу на кордонах³⁸.

Б.Рибак у своїх працях дав аналіз загальних явищ давньоруської історії: і те, як впливала на їх розвиток ситуація на кордонах держави і, відповідно, навпаки³⁹. За його твердженням, оборона Русі “від натиску

сорока печенізьких племен стала для народу в самому прямому розумінні слова питанням життя і смерті”, найважливішою умовою поступального розвитку економіки, соціальних відносин і культури Давньої Русі.

Автор вважає, що так як розвій життя праукраїнського розпочинався на рубежах між європейською та азіатською цивілізаціями, то сама доля з самого початку заселення ними етнічних територій змусила їх грати роль прикордонників. Не тільки порубіжні поселенці, а й всі українці на значному відтинку своєї історії виконували завдання охорони своїх земель⁴⁰.

В сучасній російській історіографії також велика увага приділяється дослідженню системи укріплень Київської Русі. Так, В.Боярський характеризує міські укріплення, штучні перепони – засічні ворота, надовби, перебої тощо; лінії охорони та оборони – Посульську, Пороську, Дніпровську та прикордонну варту північно-західних князівств. Однак висновок автора, що служба по охороні рубежів мала головною метою “оборону країни від вторгнення ворогів”, на жаль, розходиться з його ж словами про те, що “головним завданням прикордонної стражі було своєчасно повідомити про наближення ворога і протриматись до підходу княжого війська”. І, мабуть, друге все ж буде вірніше, адже сам історик пише про те, що охорона кордону велась не на всьому її протязі⁴¹.

Автори нарисували історії прикордонних військ Росії дають загальну характеристику організації охорони кордону Русі: “При Володимирі Святому Давньоруська держава почала створювати деяку систему охорони кордону. Вона носила, головним чином, оборонний характер і передбачала: організацію на рубежах “богатирських застав”; будівництво великих і малих міст-фортець; зведення укріплених прикордонних ліній на шляхах ймовірного вторгнення супротивника; мобілізацію сил і засобів для порубіжної служби; організацію служби оповіщення і попередження про появу ворога; оперативне зосередження в стратегічно важливих пунктах необхідних військових сил з різних міст і князівств у випадку прямої військової небезпеки”⁴².

Пізнавальними є і статті Є.Єжукова, в яких він розглядає роль визначних історичних постатей в охороні територій Київської Русі: князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, богатира Іллі Муромця⁴³.

Своєрідним, але надзвичайно цікавим є також дослідження, здійснене генерал-лейтенантом В.Кудрявцевим у царині давньоруської лексики та фразеології, котрі виражають поняття встановлення кордонів держави, прикордонних відносин, способів дій та засобів по забезпеченню прикордонної безпеки тощо⁴⁴.

Починаючи з періоду феодальної роздробленості й до пізнього середньовіччя територія України забудовується численними замками, міста-

ми-фортецями і укріпленими монастирями. За логікою В.Шперка, причиною цього стала спочатку неможливість слабкої влади централізовано будувати прикордонні укріплення і тому кожен з феодалів захищав свої території самостійно. А пізніше, коли загроза глибоких вторгнень минула, прикордонна територія продовжувала входити в плани фортифікаційної підготовки кордонів⁴⁵.

“Теперішньому мешканцеві Харківщини трудно уявити собі, яка сила усяких кріпостей була у XVII–XVIII ст. в Слобідській Україні” – писав Д.Багалій⁴⁶. Це важко уявити і всім мешканцям України, адже вже у X–XIII ст. на території Київської Русі існувало 1395 укріплених поселень, вважає А.Куза⁴⁷.

У своїй книзі “Замки та монастирі України” О.Лесик знайомить нас з 116 пам’ятками оборонної архітектури і понад сотнею монастирів. Заслуговує уваги проведений автором аналіз стану дослідження фортифікаційних та монастирських комплексів, їх архітектури та подані ним об’ємно-планувальні характеристики фортець і монастирів⁴⁸.

О.Мацюк, вважаючи, що “з більшості колись численних в Україні міст-фортець, замків, замочків або оборонних дворів на сьогодні не залишилося й сліду”, все ж набагато збільшує загальну цифру оборонних споруд України – до 5000 об’єктів. В його каталог входять давньоруські укріплені городища, пізніше – (XIV–XVII ст.) міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення (табори), сторожеві вежі, оборонні дзвіниці тощо⁴⁹.

Велику роботу по дослідженню оборонних споруд проводив Ю.Сіцінський⁵⁰, фортифікацією досліджуваного періоду займалися С.Трубчанінов і О.Ращупкін⁵¹, В.Петровський⁵², О.Баженов⁵³, інші науковці.

З часом Україна попадає в залежність від сильних централізованих держав і вони відроджують плани фортифікаційного будівництва на кордонах. Але Польща, як стверджує Г.Петришин, зі своїх фортифікаційних прикордонних ідей: утворення засічних ліній в лісових районах і побудови замків через кожні кілька миль; насипки валу вздовж Дністра на взірєць Великої китайської стіни, заповненого фортецями (з Кам’янцем як головною фортецею); оточення Таврійського півострова фортецями – реалізувала лише закладення міст-фортець і замків на подільських притоках Дністра⁵⁴ та на Дніпрі.

А ось Російська імперія зуміла спорудити кілька засічних ліній в Україні. Про будівництво і фортифікацію найбільшої з них – Української, можна почерпнути інформацію в багатьох роботах. “Немов натягнута тятива козацького лука, націленого на південь, у бік Криму, вигнулася вона поміж Сіверським Дінцем і Дніпром. Майже на 300 кілометрів тяг-

неться лінія – вздовж правої притоки Дінця Береки до її верхів'я, а потім – з верхівок сусідньої Берестової до Орелі, а по ній до Дніпра”, – писав про Українську лінію М.Сапша⁵⁵.

Грандіозною фортифікаційною системою назвав Українську захисну лінію у своїй монографії В.Заїка⁵⁶. Взагалі, історія Української лінії цікавить дослідників з середини XIX ст. (А.Скальковський⁵⁷, Ф.Ласковський⁵⁸, І.Мельникова⁵⁹) до сьогодні (М.Васильєв⁶⁰, В. Пірко⁶¹ та інші).

Займаючись питаннями заселення і господарського освоєння Степової України в XVI–XVIII ст., В.Пірко простежив також проблеми будівництва Ізюмської, Торської і Дніпровської⁶² прикордонних ліній. Укріплення останньої охарактеризував також А.Бойко⁶³.

З XVI ст. Московське царство розпочинає створювати централізовані структури для охорони своїх кордонів і з самого початку на південних його рубежах не остання роль відводиться українським порубіжникам, яких керівництво Московської держави охоче залучало на прикордонну службу⁶⁴. Питаннями охорони кордонів України в складі Російської імперії переймалися І.Іванченко та Б.Моця⁶⁵. Розвиток прикордонних структур на теренах України у XVIII ст. досліджував М.Кабачинський⁶⁶.

Але, звичайно ж, найбільше уваги вітчизняні дослідники приділили сторожовій службі українського козацтва.

Д.Яворницький вперше з'ясував основні принципи організації запорожцями охорони своїх кордонів, вважаючи, що вона була спрямована на запобігання раптовості нападів з боку кримських татар. Він виділив основні засоби, якими користувалась сторожова служба січовиків – “беке-ти, радути, фігури й могили”⁶⁷. І хоча це стосується переважно XVIII ст., але очевидно, що основні її форми зародились набагато раніше, адже у нього ж містяться свідчення про те, що ще з початку XVI ст. козацькі загони старост становили нерегулярне військо у Литві і уряд організував їх “для захисту кордонів від татарських нападів”⁶⁸.

Значно доповнюють матеріал дані дослідження А.Скальковського. Як відомо, він користувався архівом коша Нової Запорозької Січі близько 60-ти років і, звичайно ж, за цей час добре ознайомився з історією запорожців. Його роботи відкривають нам нові сторінки несення українським козацтвом прикордонної служби⁶⁹.

Детально аналізує захист південних рубежів Росії козацтвом Слобідської України Д.Багалій. Він писав, що все населення Слобідської України виконувало функції спостереження за кордоном з татарами, але для цього також існували спеціальні підрозділи – вартові та станичні козаки⁷⁰.

О.Апанович дійшла висновку, що козацтво наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. створило “постійну військову охорону-захисну та

розвідувально-сторожову систему оборони кордонів”⁷¹. В.Сергійчук зазначав, що у козацтва “на рівні вимог були сторожові і прикордонна служба”⁷². Про виконання контррозвідувальних функцій прикордонною службою Б.Хмельницького пишуть В.С.Сідак і В.С.Степанков⁷³.

Великий масив інформації можна почерпнути з матеріалів центру “Часи козацькі”, що започаткував свою діяльність у 1991 р. та його “Збірника наукових статей”⁷⁴, а також у таких авторів, як В.Щербак⁷⁵, О.Гуржій⁷⁶, Ю.Мицик, С.Плохій, І.Стороженко⁷⁷, В.Голобуцький⁷⁸, С.Леп’яко⁷⁹ та інших.

Значну увагу розвитку прикордонної варти у XVI–XIX ст. приділяють російські історики. Серед інших варто виділити роботи В.Каргалова⁸⁰, В.Снегирьова⁸¹, В.Клементьєва⁸², С.Марголіна⁸³. Цікавим є дослідження Є.Єжукова, котрий аналізує роль очільників московської держави у справі організації охорони кордонів⁸⁴.

Особливим можна вважати період кінця XIX – початку XX ст., коли на охороні кордонів Російської імперії стояв Окремий корпус прикордонної стражі (далі – ОКПС). Багате на документальні джерела, всебічне дослідження створення та діяльності корпусу здійснили у своєму історичному нарисі Олександр та Андрій Плеханови⁸⁵. Питання службово-бойової діяльності розглядав В.Пономарьов⁸⁶, М.Чернушевич – проблему навчання нижчих чинів⁸⁷. В ОКПС за всю його історію було всього два командувачі й тому їх службовою діяльністю теж досить жваво цікавляться. Так, А.Подолян-Лаврентьєв і А.Литвинов⁸⁸ писали про першого командира – генерала від артилерії О.Свіньїна; Г.Баженін – про генерала від інфантерії М.Пихачова⁸⁹.

Історію частин і підрозділів ОКПС на теренах України відслідковував М.Кабачинський⁹⁰, на Хмельниччині – С.Єсюнін⁹¹.

Чи не першою в пострадянській Україні є стаття А.Буравченкова та Г.Савченка, яка відкрила сторінки української прикордонної історії часу українських визвольних замахів 1917–1921 рр. Автори в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України віднайшли документи про формування в армії УНР Окремого корпусу кордонної охорони, розглянули його структуру, управління, організацію, завдання та діяльність⁹².

Що стосується доби СРСР, то проблема охорони кордонів найбільш досліджена радянськими істориками. Тут, насамперед, слід згадати загальні праці, в яких автори розглядають та аналізують основні питання розвитку і службово-бойової діяльності радянських прикордонників⁹³.

Науковці працювали над окремими періодами прикордонної історії. Зокрема, багатими на фактичний матеріал є монографії О.Чугунова, у

яких він досліджує діяльність прикордонних військ у 1929–1938 рр. і з 1939 по 22 червня 1941 р.⁹⁴. Аналітичністю відзначається робота Г.Сечкіна, яка стосується участі радянських прикордонних військ у Великій Вітчизняній війні⁹⁵.

В.Чабаненко і упорядники збірника “Пограничники” видали біографії видатних прикордонників, котрі за свої подвиги були удостоєні звання Героя Радянського Союзу⁹⁶. Значний матеріал, що стосується даної тематики, міститься в збірниках документальних нарисів та оповідань, присвячених військовослужбовцям Червонопрапорного, ордена Трудового Червоного Прапора Білоруської РСР Західного прикордонного округу⁹⁷.

З українських дослідників розвитком прикордонної охорони в 20-х роках займався О.Голіченко⁹⁸, питання функціонування прикордонної служби в міжвоєнний період розглядали А.Бура і К.Льїн⁹⁹.

Дослідження М.Кабачинського присвячені аналізу ситуації навколо українських західних і південно-західних кордонів у 1939–1941 роках¹⁰⁰, а також участь прикордонників в подіях Великої Вітчизняної війни¹⁰¹. П.Козлов розглянув участь прикордонних військ в обороні Києва¹⁰²; В.Козюліна прослідкувала бойовий шлях 95-го прикордонного полку¹⁰³, а Ю.Кучерявий – службово-бойову діяльність одного з керівників прикордонних військ – генерала В.Хоменка¹⁰⁴.

Особливості охорони державного кордону України у 1944–1991 роках проаналізували автори другого видання збірника “Прикордонні війська України: історія і сучасність”¹⁰⁵.

Активно працюють над цими питаннями російські автори. Але їхню трактування подій радянської доби слід сприймати критично. Так, виходячи з тези про те, що “...якщо великоруський етнос у важкій боротьбі зумів добитись свого визволення і створити власну державу, то з цим завданням українці і білоруси справитись самостійно не могли. Допомогу їм у цьому могли надати тільки одновірці – росіяни, що й відбулось... Могутність Росії стала гарантом розвитку возз’єднаних народів, однак в середовищі цих народів, особливо в українському етносі, були люди західної орієнтації ...і сепаратистські тенденції зберігались”¹⁰⁶. Автори майже всіх сучасних досліджень з прикордонної тематики продовжують характеризувати боротьбу українців першої половини 20-х рр. і середини – другої половини 40-х рр. не як національно-визвольний рух, а як прояви націоналізму, бандитизму тощо. Тому, характер протистояння прикордонників цим явищам в українському порубіжжі визначається не як каральний (і в такому випадку буде йти мова про виконання ними не властивих відомству функцій), а як виконання одного з закономірних завдань в період загострення соціально-політичної ситуації у прикордонні.

Але якщо мова йде про службово-бойову діяльність, то тут праці наших колег відзначаються багатим документальним матеріалом, що свідчить про великі можливості роботи в архівосховищах. Серед значної кількості виділяється робота авторів Короткого нариса прикордонних військ Росії¹⁰⁷. Новий матеріал міститься у виданні “Пограничные войска СССР во второй мировой войне 1939–1945 гг.”¹⁰⁸.

Особливо слід виділити кілька останніх книг, в яких автори глибоко аналізують окремі сторони службово-бойової діяльності охоронців кордону. Це колективні монографії: “Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX века”¹⁰⁹ та “История подготовки воинов-пограничников России”¹¹⁰, а також історичний нарис Ф.Мошкова “Морская пограничная охрана России: от Петра I до наших дней”¹¹¹.

Отже, проведений історіографічний огляд свідчить про існування і, останнім часом, зростання інтересу науковців до вивчення проблеми охорони державних кордонів. Однак у вітчизняних дослідників він має вибірковий характер, стосується окремих періодів, осіб, напрямів діяльності. З цих причин залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження цієї складної, але дуже важливої для розвитку нашої держави проблеми.

Примітки

1. *Кабачинський М.І.* Охорона українських кордонів в епоху Київської Русі: історіографічний огляд // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.222-229.
2. *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії української розвідки та контррозвідки: (Нариси). – К., 1994. – С.15-17.
3. *Грицюк В.М.* Фортифікація скіфів. – К., 2001. – С.6.
4. *Шперк В.Ф.* История фортификации. – М., 1957. – С.12.
5. *Грицюк В.М.* Названа праця. – С.3.
6. *Граков Б.М.* Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – №36. – С.11.
7. *Ботлан Г.А.* Опис України // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – С.29.
8. *Гошкевич В.И.* Древние городища на берегах Низового Днепра // Известия императорской археологической комиссии. – 1913. – Вып.47. – С.117-145.
9. *Шульц П.Н.* Исследования Неаполя Скифского (1945–1950) // История и археология древнего Крыма. – К., 1957, – С.61-93.
10. *Высотская Т.Н.* Скифские городища. – Симферополь, 1989. – 96 с.
11. *Блаватский В.Д.* Материалы по античной фортификации в Северном Причерноморье // Изд. МГУ. – 1950. – Вып.143. – С.125-150.

12. *Дашевская О.Д.* Позднескифская фортификация и ее вариант на городище Беляус // Скифо-сарматская археология. – М., 1980. – С.143-158.

13. *Раевский Д.С.* Некоторые вопросы истории Малой Скифии в свете изучения позднескифской фортификации // Сб. докладов. – М., 1968. – С.65-75.

14. *Гуцал А.Ф.* Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза // Матеріали XI Подільської історичної краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.115-119.

15. *Буйских С.Б.* Фортификация Ольвийского государства (первые века н.э.). – К., 1991. – 160 с.

16. *Зубар В.М.* Про Римську військову організацію у Тавриці в Другій Половині II ст. н.е. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – №6. – С.57-63; Його ж. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кіммерійського // УІЖ. – 1977. – №5. – С.41-52.

17. *Масленников А.А.* Еще раз о Боспорских валах // Советская археология. – 1983. – №3. – С.14-22.

18. *Сокольский Н.И.* Валы в системе обороны европейского Боспора // Советская археология. – 1957. – Т.27. – С.96.

19. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І, Гнагевич Б., Стефанів З., та ін. 4-те вид., змін. і доп. – Львів, 1992. – С.7.

20. *Кучера М.П.* Траянові вали Східного Поділля // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.39-40.

21. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С.40-43.

22. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І.Гуржій, Я.Д.Ісаєвич, М.Ф.Котляр та ін. Під ред. В.А.Смоля. – К., 1995. – Т.1. – С.55.

23. *Антонович В.* Змиєві вали в пределах киевской земли // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – Март 1884. – Т.VIII. – С.358.

24. *Гольцева Н.В.* Опыт картографирования Траяновых и Змиевых валов на юге Днестровско-Прутского междуречья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юб. конф. – К., 1975. – С.160-161.

25. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.1. – С.240-243.

26. Історія українського війська. – С.78; Багалій Д.І. Нарис історії України: доба натурального господарства. – К., 1994. – С.195.

27. *Кучера М.П.* Змиєві вали Среднего Поднепровья. – К., 1987.

28. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – М., 1967; Його ж. Вольнские башни (Оборонительные сооружения XII–XIV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1952. – №31. – С.202-223; Його ж. Древние русские крепости. – М., 1965; Його ж. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщ. ин-та археологии АН УССР. – 1954. – Вып.3. – С.21-26.

29. *Фундуклей И.И.* Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848.

30. *Дзюбко І.С., Ситенко Л.Т.* До питання про оборонні споруди Київської Русі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – 1965. – Вип.3. – С.100-110.
31. *Голочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С.126.
32. *Добровольський А.В.* Київські укріплення і Золоті Ворота // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – 1926. – Т.21. – Наук. зб. за рік 1926. – С.15-33.
33. *Довженко В.Й.* Древньоруські городища-замки // Археологія. – 1961. – Т.13. – С.95-104.
34. *Ратич О.О.* До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип.5. – С.115-129.
35. *Рожко М.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. – К., 1982. – С.67-81.
36. *Коваленко В.П.* Происхождение городов (летописных) Чернигово-Северской земли (IX–XIII вв.): Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983.
37. *Фортифікаційні споруди Київської Русі: в'їзди, ворота / В.Г.Бережинський В.А.Топольський.* Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К., 2003.
38. *Історія українського війська.* – С.3-130.
39. *Рыбаков Б.А.* Владимировы крепости на Стугне // Краткие сообщ. ин-та археологии АН УССР. – 1965. – Вып.100. – С.126-129; Его же. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963; Його ж. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982; Його ж. Обзор общих явлений русской истории IX середины XIII веков // АИ. – 1962. – №4. – С.34-57; Його ж. Первые века русской истории. – М., 1964.
40. *Кабачинський М.І.* Охорона кордонів Київської та Галицько-Волинської Русі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4 (6). – С.212-222.
41. *Болярский В.И.* На стороже Руси стоять. – М., 1992. – С.7-20.
42. *Плеханов А., Маслов К., Молотков А.* Русь и охрана ее границ (IX–XIV вв.) // Пограничник. – 1996. – №3. – С.58-65.
43. *Ежуков Е.* “И воевал с ними и побеждал”. Князь Владимир и охрана рубежей Древнерусского государства // Пограничник. – 1998. – №1. – С.70-74; Його ж. “Любите друг-друга”. Князь Ярослав Мудрый и охрана рубежей Древнерусского государства // Пограничник. – 1998. – №2. – С.80-84; Його ж. На заставе богатырской // Пограничник. – 1999. – №11. – С.36-39.
44. *Кудрявцев В.* Границу устанавливать “согласно древним означениям и рубежам” // Пограничник. – 1999. – №12. – С.64-69; Його ж. “И всякие крепости учинить” // Пограничник. – 2000. – №2. – С.66-73.
45. *Шперк В.Ф.* Названа праця. – С.47, 66-71, 90-96.
46. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В.Крав-

ченка; Художник, упоряд. іл. В.Я.Ряка. – Харків, 1990. – С.57-59.

47. Куза А.В. Малые города в древней Руси X–XIII вв. // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию гор. Киева. – К., 1984. – С.62.

48. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів, 1993.

49. Мацюк О.Я. Замки і фортеці України. Стан та проблематика дослідження // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.3.

50. Сіцинський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Історико-археологічні нариси / Упор. С.В.Трубчанинов, передм. І.С.Винокур, С.В.Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський, 1994.

51. Нездоланні твердині Поділля. Ілюстровані нариси / С.В. Трубчанинов, О.І.Распушкін. – Кам'янець-Подільський, 2003 (польською мовою).

52. Петровський В.М. Фортифікаційні пам'ятники Поділля часів Визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті наукового і культурного відродження України”. – К., Кам'янець-Подільський, 1991. – С.648-650.

53. Баженов О.А. Міста давньоруського Пониззя у літописах // УДЖ. – 2004 – №6. – С.112-121.

54. Петришин Г. Історичні системи укріплень в Україні // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – С.4.

55. Санта М.М. До питання про створення Української укріпленої лінії // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті наукового і культурного відродження України”. – К., Кам'янець-Подільський, 1991. – С.475-477.

56. Зайка Г.П. Українська лінія. – К., Полтава, 2001.

57. Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850-1853. – Ч.1.

58. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – Ч.III. – С.26.

59. Мельникова И.М. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – М., Л., 1948. – Т.1. – С.38-54.

60. Васильев М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // УДЖ. – 1997. – №6. – С.123-131.

61. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С.43-44; Його ж. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УДЖ. – 1986. – №8. – С.137-146.

62. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України. – С.26; Його ж. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – №1. – С.183-184; Його ж. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – 1989. – Вып.34. – С.91-99.

63. *Бойко А.В.* Фортені нової дніпровської лінії та господарська інфраструктура запорізьких вольностей // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті наукового і культурного відродження України”. – С.587-588.
64. Історія української еміграції / Б.Д.Лановик, Р.Т.Гром'як, М.В.Траф'як та ін. За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1977. – С.56-57.
65. *Гванченко І.Г., Моця Б.О.* Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – С.48-60.
66. *Кабачинський М.І.* Українська ландміліція // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Випуск 66. – Черкаси, 2005. – С.159-163.
67. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3 т. / Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. і л. О.М.Апанович; Худож. В.М.Дозорець. – Львів, 1990. – Т.1. – С.234-236.
68. Там же. – Львів, 1991. – Т.2. – С.8.
69. *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1885. – Ч.1. – 324 с.
70. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – С.23-62.
71. *Апанович О.* Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 15 березня. – С.4.
72. *Сергійчук В.І.* Іменем війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С.70-93.
73. *Сідак В.С., Степанков В.С.* Названа праця. – С.181.
74. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип.10. – Луганськ, 2001; Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип.12. – Київ, 2003.
75. *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – серед. XVII століття). – К., 1997.
76. *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. Кордони, населення, право. – К., 1996.
77. *Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990.
78. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994.
79. *Леп'яко С.А.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.57-62.
80. *Каргалов В.В.* На степной границе. Оборона “Крымской Украины” Русского государства в первой половине XVI ст. – М., 1974.
81. *Снегирев В.* Сторожевая служба. – М., 1984.
82. *Клементьев В.В.* Военное ведомство в охране границ Российской империи: Монография. – М., 2002.
83. *Марголин С.* Пограничная служба в России в XVIII веке // Пограничник. – 1944. – №5. – С.36-40.

84. *Ежуков Е.* “Государь милостию божией”. Иван III и охрана московских рубежей // Пограничник. – 1998. – №5. – С.82-88; Його ж. “Царь нашел свое дело”. Иван Грозный и охрана границ московского государства // Пограничник. – 1998. – №7. – С.71-75; Його ж. “На троне вечный был работник”. Петр I и охрана границ Российского государства // Пограничник. – 1999. – №1. – С.64-67.

85. *Плеханов А., Плеханов А.* Отдельный корпус пограничной стражи России (1893–1917): Исторический очерк. – М., 2003.

86. *Пономарев В.* О службе пограничной // Пограничник. – 1999. – №2. – С.72-74.

87. *Чернушевич М.П.* По поводу первоначального обучения молодых солдат при штабах бригад Пограничной стражи // Пограничник. – 1907. – №16. – С.267-268.

88. *Подольн-Лаврентьев А.* Записки о забытом генерале // Пограничник. – 2001. – №5. – С.46-52; *Литвинов А.* В рядах победителей // Пограничник. – 2002. – №4. – С.24-32.

89. *Баженин Г.* “Военная служба – не для слабовольных людей” – считал командир ОКПС генерал Николай Пыхачев // Пограничник. – 2001. – №10. – С.14-20.

90. *Кабачинський М.І.* Окремий корпус прикордонної стражі на Українських кордонах // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Вип.229-230. – Чернівці, 2004. – С.67-72.

91. *Єсюнін С.* Хмельниччина: сторінки історії митної та прикордонної служби // Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції. 26 вересня 1997 року. – Хмельницький, 1997. – С.342-350.

92. *Буравченко А.О., Савченко Г.П.* Боротьба за українську державність та спроби організувати прикордонну варту в 1917–1920 роках // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – С.61-71.

93. Боевой путь советских пограничных войск: Краткий очерк. 2-е изд., доп. – М., 1967; 60 лет на страже государственной границы СССР. Сборник статей. – М., 1979; Часовые советских границ: Краткий очерк истории Пограничных войск СССР / П.А.Иванчишин, Ю.Г.Кисловский, Н.И.Афанасьев и др. – М., 1983.

94. *Чуунов А.И.* На страже советских рубежей: Пограничные войска на страже советских рубежей. 1929–1938. – М., 1981; Його ж. Граница накануне войны. – М., 1985.

95. *Сечкин Г.П.* Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – М., 1976.

96. *Чабаненко В.Е.* Золотые звезды границы. – М., 1986. – Кн.1; Пограничники. Сборник. – М., 1973.

97. Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа / Козлов В.А., Куроленко И.А., Брагин Э.Д., Боровков Н.Д. – К., 1972; Граница, тишина... Рассказы и очерки. – Ужгород, 1976; Граница есть граница. – Львов, 1978.

98. *Голіченко О.В.* Документи Вінницького та Хмельницького облдержархівів про зміцнення прикордонної охорони на Поділлі у 1921–1925 рр. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.108-109.

99. *Бура А.І., Лыїн К.П.* Особливості становлення і охорони кордону України в умовах радянської влади 1921–1941 рр. // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – С.72-87.

100. *Кабачинський М.І.* Зміни кордонів України та особливості їх охорони у 1939–1941 роках // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2003. – Вип.7. – Частина I. – С.157-165.

101. *Кабачинський М.І.* Прикордонники в боях з загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2002. – Вип.6. – С.111-114.

102. *Козлов П.С.* Участие пограничных войск в героической обороне города Киева в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годов (июль-сентябрь 1941 года) // Научно-практический альманах “Научовий вісник Державної прикордонної служби”. – 2003. – №3. – Вкладка.

103. *Козюліна В.* 95-й прикордонний полк: крок у безсмертя // Кордон. – 2004. – №4. – С.33-35.

104. *Кучерявий Ю.* Генерал-прикордонник Василь Хоменко // Кордон. – 2004. – №4. – С.30-32.

105. Державний кордон України та особливості його охорони у 1944–1991 роках // Прикордонні війська України: історія і сучасність: Навчальний посібник. Вид. 2-е. – Хмельницький, 2001. – С.85-111.

106. История охраны государственной границы: Учебное пособие. – М., 2001. – С.236.

107. *Буджук В., Велидов А.* На страже границ отечества. Краткий очерк пограничных войск России (1918–1938) // Пограничник. – 1997. – №2. – С.42-48; *Кашилев Ю., Семин В.* Назв. праця (1939–1941) // Пограничник. – 1997. – №4. – С.60-68; *Кашилев Ю., Семин В.* Назв. праця (1941–1945) // Пограничник. – 1997. – №5. – С.67-74; *Молотков А.* Назв. праця (1946–1953) // Пограничник. – 1997. – №6. – С.64-73; *Кашилев Ю.* Назв. праця (1953–1964) // Пограничник. – 1997. – №7. – С.41-47; *Завадский Ю., Титов Г.* Назв. праця (1965–1991) // Пограничник. – 1997. – №8. – С.36-49.

108. Пограничные войска СССР во второй мировой войне 1939–1945 гг. – М., 1995.

109. На страже границ Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX века. – М., 2000. – Т.3.

110. Границе нужны профессионалы (История подготовки воинов-пограничников России). – М., 2003.

111. *Мошков Ф.А.* Морская пограничная охрана России: от Петра I до наших дней: Исторический очерк. – М., 2003.

Summary

This article is the historico-graphical exploring of the scientific works which dealt with the problems of protection of their territories by the population that inhabited Ukraine in the ancient times and guarding of ethnic and state borders by the Ukrainian people.

Одержано 3 листопада 2005 р.

**ЖУРНАЛ “КРАЄЗНАВСТВО”
КІНЦЯ 20-х – ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст. ТА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ: ХАРАКТЕР ПУБЛІКАЦІЙ, ЗМІСТ, СПРЯМОВАНІСТЬ**

Висвітлюється значення часопису “Краєзнавство” у становленні історико-регіональних досліджень. Акцентується увагу на тому, що редколегія цього часопису формувала редакційну політику з урахуванням історико-культурних пріоритетів, що сприяло національному відродженню українського народу.

Ключові слова: краєзнавство, українська історія, відродження, кореспонденти, історична наука.

У контексті державної програми розвитку краєзнавства в Україні надзвичайно важливо всебічно дослідити його джерела, витoki у різні періоди історії України новітньої доби. Актуальною проблемою історико-краєзнавчого руху є вивчення його організаційних форм, які впливали на зміст та напрями регіональних досліджень. Серед таких проблем – питання діяльності журналу “Краєзнавство”, який займав помітне місце в історико-краєзнавчому русі.

Низка публікацій з української історіографії висвітлює окремі фрагменти діяльності цього часопису. В.В.Бездрабко ґрунтовно дослідила зв'язок українського комітету краєзнавства з регіональними структурами, показала тематичну спрямованість та проаналізувала якісну сторону публікацій у часописі¹. О.О.Рябокобила висвітлила питання впливу журналу “Краєзнавство” на розв'язання найактуальніших проблем регіональних пошуків у 20-х рр. ХХ ст.².

Окремі аспекти діяльності редколегії журналу “Краєзнавство” у 20–30-х роках досліджували відомі українські історики-краєзнавці В.О.Горбик, Ю.З.Данилюк, Є.М.Скляренко. Ця проблема фрагментарно розглядалася у працях подільських дослідників краєзнавства Л.В.Баженова, В.С.Прокопчука. Однак узагальнення, у якому б досліджувався вплив журналу “Краєзнавство” на розвиток історико-краєзнавчого руху у 20–30-х роках та доби незалежності України відсутнє.

Тому автор має за мету показати місце та значення часопису “Краєзнавство” в історії краєзнавчого руху ХХ та початку ХХІ століття, дослідити основні тенденції та традиції публікацій, тематичну спрямованість рубрик, що розкриває феномен краєзнавства загалом.

78 років віддаляє нас від дня виходу першого номеру журналу “Крає-

знавство”, який побачив світ у квітні 1927 року. Засновником його став Український комітет краєзнавства (УКК), який у другій половині 20-х рр. ХХ ст. вийшов на арену краєзнавчого життя України як орган, що мав вплинути на розвиток краєзнавчого руху.

Вихід у світ журналу “Краєзнавство” з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію був логічним кроком влади. З одного боку влада, щоб утвердитися в очах інтелігенції свідчила, що сповідує принципи розвитку національно-культурного життя в Україні, з іншого – влада брала під свій контроль один із чинників, що формував суспільно-політичні позиції інтелігенції, яка у переважній більшості не підтримувала більшовицький режим.

До виходу зазначеного журналу владні і політичні структури поставилися досить обережно. Коли у лютому 1926 року Народний Комісаріат освіти (НКО) дозволяє УКК видання свого друкованого органу, то обумовлює це приписом: “ніяких дотацій від НКО на видання не просити”³. І це в той час, коли в РСФРР Центральне бюро краєзнавства мало два друковані органи “Краєведение” та “Известия ЦБК”, які виходили за державні кошти і значно більшим накладом, ніж журнал УКК.

Останні номери журналу “Краєзнавство” датуються 1930 роком. За період з 1927 по 1930 рік на його сторінках було опубліковано 127 журнальних статей 62 осіб зі спеціально адресованими матеріалами. Більше третини з яких написали члени УКК: В.Гериневич, К.Дубняк, Д.Зайцева, М.Криворотченко, М.Левицький, С.Рудницький, Д.Соловей, С.Ялі, О.Яната. Середній вік авторів – 35 років, наймолодшому дописувачу М.Фуклеву – 22 роки, найстаршому, В.Кравченку – 65 років, вищу освіту мали 81%, 16% – професори⁴.

Журнал “Краєзнавство” у цей період посів помітне місце у гуртуванні навколо себе поціновувачів самобутньої української історії. Він охоче надавав шпальти як науковцям, так і практикам, публікував численні передові статті, у яких узагальнювалася існуюча практика історико-краєзнавчих досліджень, спрямовувалися зусилля краєзнавців на вирішення актуальних завдань. Такими були, наприклад, статті “Чергові завдання Українського комітету краєзнавства”, “Чергові завдання”, “До жовтневих роковин”, “До справи соціалістичного змагання”, “На порозі третього року”⁵.

Окремим темам у передовицях присвятили свої дописи К.Дубняк, Д.Зайцев, М.Левицький, О.Яната. На сторінках журналу виступив всесвітньо відомий учений, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії академік С.Рудницький, статті якого присвячувалися туристичній справі.

Магістральним напрямом у діяльності редколегії журналу “Краєзнавство” періоду 20–30-х рр. було гуртування краєзнавчих сил, піднесення краєзнавчого руху на якісно новий ступінь. Це засвідчують і публікації журналу. В них вміщено повідомлення про 58 краєзнавчих осередків, 14 гуртків, 14 товариств, 11 округових музеїв, 3 кабінети вивчення краю, 3 краєзнавчих бюро. Це, безумовно, сприяло поширенню досвіду організації історико-регіональних досліджень, залучення до них висококваліфікованих фахівців з різних галузей знань. Розділи “Загальний”, “Методика краєзнавчої роботи” присвячувалися насамперед поясненню теоретичних понять, тлумачення таких категорій як “край”, “краєзнавство”.

Завдяки своїй позиції, актуальності публікацій журналові на рубежі 20–30-х рр. вдалося посісти провідні позиції у краєзнавчому русі. Він сприяв зростанню різноманітних форм роботи, зміцненню зв’язків між організаціями, популяризації досягнень у краєзнавчій діяльності. Журнал став порадиником краєзнавцям України. Однак з початком репресій проти інтелігенції України діяльність журналу згортається. Більшість його авторів і члени Українського комітету краєзнавства були заарештовані за звинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі”. В результаті їх УКК та редколегія журналу “Краєзнавство” припинили свою роботу.

Відроджений журнал “Краєзнавство” був лише у період незалежності України. Як відомо, 26 березня 1990 р. у Києві відбувся всеукраїнський краєзнавчий з’їзд, який проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців. У 1993 р. було прийнято рішення про відновлення випуску журналу “Краєзнавство”. Його перші номери побачили світ у 1994 р.

Редколегію очолив патріарх українського краєзнавства, академік НАН України П.Т.Трощко. До редакційної колегії увійшло 19 осіб. Це такі відомі в Україні дослідники, як: Петро Арсенич з Івано-Франківщини, Наталія Булаєвська – з Київщини, Георгій Мокрицький – з Житомирщини, Михайло Пономаренко, Михайло Іщенко, Віктор Звезгельський – з Сумщини. Київську школу краєзнавців представляли Юрій Данилюк, Валентина Врублевська, Анатолій Моргун. Серед зарубіжних представників в редколегії були Ніна Берегова з Приморського краю, Федір Двірник з Вороніжчини (Російська Федерація), Юрій Гаврилюк з Підляшшя (Республіка Польща), Іван Люлюк з Румунії⁶.

У журналі містилося 12 статей, повідомлень. Логічно, що уже в першому номері журнал статтею Я.Жупанського, В.Круля “Про об’єкт і предмет вивчення національного краєзнавства” розпочав дискусію щодо з’ясування ролі і місця краєзнавства в історії громадського руху незалежної України.

Відомий дослідник Віктор Прокопчук матеріалом “Поділля очима краєзнавців” (XIX – поч. XX ст.) відкрив дискусію про історичну регіоналістику, яка була продовжена Я.Гейко, Б.Б.Вечерським, М.Москальцем, О.Ігнатуші, О.Гадеєвою.

Другий номер журналу вийшов лише у наступному 1995 році завдяки творчому колективу Харківської обласної організації ВСК та при фінансовій підтримці Харківської обласної державної адміністрації. Він був присвячений переважно краєзнавству Слобожанщини. Наступний номер вийшов у 1999 р. за фінансової підтримки Кам’янець-Подільського міського голови Мазурчака О.В. та голови Хмельницької обласної організації ВСК Войтенка В.І. Статті та кореспонденції цього номеру розповідали про історію та сьогодення краєзнавства на Поділлі⁷. Виходу у світ журналу у 2000 р. сприяв Інститут туризму федерації профспілок України, зокрема його ректор Слободян П.М., а у 2001 році – Міністерство культури та мистецтв України, його Всеукраїнський державний центр фестивалів та концертних програм і Кам’янець-Подільський державний педуніверситет.

Все це засвідчує, що Всеукраїнський краєзнавчий часопис виходить у світ завдяки підтримці поціновувачів краєзнавства. Ця ситуація схожа на ситуацію кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., коли держава свідомо нанесла удар по краєзнавчому руху. Через арешти його організаторів та брак коштів перестали функціонувати краєзнавчі структури, виходити журнал “Краєзнавство”. Сьогодні держава продовжує таку сумну традицію, декларуючи зацікавленість у розвитку краєзнавства і разом з цим, накидає на нього фінансовий зашморг.

Однак журнал, як і в 20-х – початку 30-х рр. XX століття, продовжує слугувати ідеям національно-культурного розвитку, утвердженню поваги та любові до рідної землі, до вікових традицій українського народу. Про це свідчить така статистика. За 1995–2005 рік у журналі опубліковано 262 статті, авторами яких були близько 300 відомих краєзнавців з різних регіонів України, учених, аматорів, при чому редколегія журналу, очолювана академіком НАН України П.Т.Троньком, пріоритет надає саме регіональній проблематиці.

Скажімо, вже у номері за 1995 рік професори Харківського університету ім. В.Н.Каразіна Сергій Куделко та Сергій Посохов аргументовано змалювали стан краєзнавства в контексті сучасних тенденцій розвитку науки і суспільства. У номері за 1999 рік вчений з м.Луцька Генадій Бондаренко у статті “Поняття “Поділля” в історичному часі та просторі” чи не вперше в українській історіографії розробив ідею історичної регіоналістики.

Чернігівський дослідник Олександр Коваленко в номерах за 2000 рік показав етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині, Лях Р.Д., Пазлукіна В.Ф. у випуску за 2001 рік окреслили віхи краєзнавства на Донеччині, а І.Г. Лішук – Рівненщини.

Актуальність проблематики журналу “Краєзнавство” в контексті ідеології українського державотворення засвідчують рубрики журналу, їх у 1995 році було 12, у 1999 р. – 8, у 2000 р. – 7, у 2001 р. – 13, у 2002 р. – 8, у 2003 р. – 12, у 2005 р. – 10. Вони розкривають теорію і практику краєзнавства в умовах незалежності України, його внесок у вивчення білих плям вітчизняної історії, діяльність організаційних структур в сучасних умовах.

Найбільш стабільні рубрики “Літопис українського краєзнавства”, “Історія населених пунктів у краєзнавчому русі України”, “Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини”, “Краєзнавство в особах”, “Актуальний архів” тощо.

Без сумніву, авторитету часопису “Краєзнавство” додають виступи на його сторінках відомих керівників, діячів історичної науки та культури України. Так, у номері за 1995 рік виступив голова Харківської облдержадміністрації Олександр Масельський. Систематично виступають на його сторінках такі провідні учені України, як: професор В.С. Степанков, лауреат державної премії України (Кам’янець-Подільський), професори Г.К. Швидько (Дніпропетровськ), А.Ю. Чабан (Черкаси), Є.М. Скларенко (Київ), О.П. Реєнт (Київ), Ю.А. Луцик (Київ), І.С. Винокур (Кам’янець-Подільський), Л.В. Баженов (Кам’янець-Подільський), І.В. Рибак (Кам’янець-Подільський), О.О. Нестуля (Полтава), О.В. Пащенко (Полтава).

Зазначимо, що на шпальтах журналу представлені всі основні краєзнавчі центри та школи, серед них – Поділля. За ці роки у ньому друкувалися 47 авторів з цього регіону. Вони дали аргументовану характеристику стану розробки проблем історико-культурного характеру, висвітлили досвід діяльності та історію краєзнавчих структур, показали широку палітру суспільно-політичного, економічного, культурного життя цього своєрідного краю України.

Про внесок журналу “Краєзнавство” у розробку історичної регіоналістики свідчить те, що за ці роки обсяг журналу склав 128 умовних друкованих аркушів. Без сумніву, редколегія журналу “Краєзнавство” і у майбутньому відіграватиме значну роль у розвитку краєзнавчого руху України, буде його своєрідним літописом.

Як бачимо, журнал “Краєзнавство” наприкінці 20 – початку 30-х років та в добу державної незалежності України відіграв помітну роль в історико-краєзнавчому русі, об’єднував краєзнавчі сили, фокусував

увагу дослідників на розв'язання актуальних питань вітчизняної історії, культури, природознавства, збереження пам'яток тощо. Його сторінки надавалися для виступів відомих в Україні фахівців, дослідникам-аматорам. Журнал привертая увагу ширококраєзнавчого загалу до проблем національного культурного розвитку, був своєрідним камертоном багатотисячної армії поціновувачів рідної історії, культури, мови.

Примітки

1. *Бездрабко В.В.* Журнал “Краєзнавство” та його роль у вирішенні регіональних досліджень 1920–1930-х рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – С.32.
2. *Рябокобила О.О.* Проблеми краєзнавства в журналі “Краєзнавство” (20–30-ті роки) // Краєзнавство. – 2002. – №14. – С.22-24.
3. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Краєзнавство. – 1928. – №6-10. – С.92.
4. *Бездрабко В.В.* Названа праця. – С.27.
5. *Криворотченко М.Г.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С.2-5; Його ж. До Жовтневих роковин // Там же. – №2. – С.1-3; Його ж. Чергові завдання: До обліку краєзнавчих об'єктів // Там же. – 1928. – №2-3. – С.1-4; Його ж. До справи соціалістичного змагання // Там же. – 1929. – №1-2. – С.1-4; Його ж. На порозі третього року // Там же. – 1930. – №1-5. – С.1-8.
6. Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С.1.
7. Там же. – 1999. – №1-4. – С.6.

Summary

The author envisages the role and meaning of the periodical ‘Regional ethnography’ in the formation of historical and regional researches. He accentuates the fact that the editorial board of the periodical has moulded the editorial politics with regard for historical and cultural priorities and it served the revival of the Ukrainian people.

Key words: *regional ethnography, the Ukrainian history, revival, correspondents (editorial board), historical science.*

Одержано 10 листопада 2005 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 902.2(47.43)“1997-2005”

І.С.Винокур

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА (1997–2005 рр.)

У статті робиться опис та дається аналіз археологічних досліджень городища літописного міста Губина XII–XIII ст.

Ключові слова: розкопки, городище, археологічний матеріал.

У 2005 році археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету провела черговий, дев'ятий польовий сезон на городищі літописного міста Губина XII–XIII ст. Дослідження проводяться у контексті вивчення історії та культури Болохівської землі – своєрідного соціально-політичного соціуму на землях Південно-Західної Русі у період феодалного роздроблення. Історія регіону у вказаний період була ускладнена татаро-монгольським нашествям, а також блокуванням боярської олігархії Болохівської землі з ординцями, що красномовно засвідчує давньоруський літопис. Основні віхи історії Болохівської землі певною мірою висвітлені у Іпатіївському літописі. Під 1150, 1231, 1235, 1241, 1257 роками у тексті літопису згадуються військово-політичні події, пов'язані з Болохівською землею і Південно-західною Руссю в цілому¹.

Не зупиняючись спеціально на історіографії історії Болохівської землі, відзначимо, однак, що вивченням історії і культури вказаного політичного утворення займалися дослідники XIX–XX ст.². Наприкінці XX – на початку XXI ст. археологічні дослідження були зосереджені, зокрема, на Губинському городищі³. Воно знаходиться на південному краю с.Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, займаючи великий природний мисовий виступ правого берега р.Случ, при впадінні у неї р.Ладижки. На місці городища, як показали дослідження, існували поселення трипільської культури і раннього залізного віку. Отже, мис був заселений ще задовго до XII ст., коли на ньому русичі спорудили городище.

Губинське городище має чотириоходльне планування. Воно займає площу 4,6 га і складається з північної, південної, південно-західної і південно-східної площадок. Північна площадка, яку ми ототожнюємо з дитинцем, займає площу 0,45 га, решта території припадає на посад. За 9 польових розкопочних сезонів досліджено біля 2/3 території дитинця. Розкопки велися суцільною площею на розкопах, які для зручності поділили на ділянки. Досліджено внутрішні частини оборонного валу дитинця і відкрито 18 порожнистих клітей. Вони використовувалися як господарські, а також частково – і як тимчасові житлові приміщення. Від клітей збереглися залишки їх перекриття у вигляді горілих дубових протесів, а також глиняна обпалена обмазка й закурене від пожежі каміння. Основа і стіни клітей були складені з дубових брусів у вигляді зрубу. Збереглися нижні частини цих дерев'яних конструкцій у обгорілому вигляді або як трухляві. Деякі з порожнистих клітей мали підкліті. Таким чином, можна реконструювати ці досліджені житлово-господарські об'єкти. Кліті входили в конструкцію оборонного валу дитинця з боку площадки, яка була збудована житлами і господарськими спорудами, і мали двохярусну у вертикальному перерізі структуру. Основу їх склали дубові балки, покладені у зруб. Стіни та стеля також були дерев'яними, обмащені глиною. Під час пожежі на городищі глина сильно обпеклася. Поверх стелі клітей зафіксовано бойовий хід, від якого збереглися обгорілі дерев'яні конструкції, обпалена глина і обкурене каміння. Підкліті були опущені по відношенню до основи клітей на 1-1,2 м. Їх, безсумнівно, використовували для господарських потреб. Що ж стосується самих клітей, то вони також переважно служили як господарські приміщення, але деякі з них (там, де виявлені залишки печей чи вогнищ) могли використовуватися і як тимчасові житлові споруди.

На площадці дитинця дослідженнями 1997–2005 років виявлено залишки 12-ти жител, а також кілька житлово-господарських об'єктів. Всі житла наземні, але нижня їх частина була заглиблена в ґрунт, утворюючи котлован основи будинку. Крім звичайних одноповерхових, представлені залишки і двоповерхових жител. Останні займали центральну частину площадки дитинця і належали, безсумнівно, феодалній верхівці. Показовими у цьому плані є двоповерхові житла №6 і №12.

При дослідженні залишків вказаних будинків були зафіксовані рештки від конструкцій других поверхів у вигляді скупчень глиняної обмазки від стель і стін. Крім того, у двоповерховому житлі №6 виявлені залишки міжповерхового перекриття з плитками місцевої плінфи.

У житлах №6 і №12 зафіксовані знахідки, які підтверджують належність будинків місцевій знаті. Так, у житлі №6 виявлено золоту з емал-

лю нашивку для одягу або головного убору, інкрустований золотом ніж, а також керамічну мисочку з клеймом на денці у вигляді двозуба. На місці багатого житла № 12 знайдені срібний перстень, бронзові вироби, а також ювелірно виготовлена кістяна вухочистка.

На території дитинця були відкриті будинки громадського призначення. Це залишки пекарні з двома глинобитними печами, а також господарські зернові ями.

Речовий комплекс Губинського дитинця досить багатий. Він складається з масової кераміки, залізних, бронзових, срібних, кістяних та скляних виробів. На дитинці виявлено і 5 речових скарбів жіночих прикрас, які належали сім'ям феодальної знаті.

Кераміка представлена гончарними виробами. Це переважно горщики і глечики, а також корчаги для зберігання їстівних припасів і окремі миски. Останніх порівняно мало, тому що часто використовували дерев'яний посуд, наявність якого добре зафіксована, наприклад, на Райковецькому городищі, що загинуло під час штурму татаро-монголами і пожежі у 1241 році⁴. Залишки обгорілих дерев'яних мисок столового призначення відомі і на інших давньоруських городищах.

Що стосується форм керамічних горщиків і глечиків, виявлених під час розкопок Губинського городища, то вони знаходять безпосередні аналогії серед посуду XII–XIII ст. у Києві, Галичі, в літописному Колодяжині та на багатьох інших городищах Болохівської землі (наприклад, городища під Шепетівкою, над річкою Згар, Теліжинецьке). У керамічному комплексі зустрічаються і уламки привозної амфорної тари. Разом з цим, серед керамічних виробів присутні і форми вузькогорлих глечків, а також курільниця, пов'язані з побутом населення степу – з монголо-татарами.

Цікаво, що в Губині зафіксовані знахідки плінфи, очевидно, місцевого виготовлення. Вона за розмірами і товщиною подібна, але не тотожна, до плінфи з Києва і має свої особливості. Наявність керамічної плінфи засвідчує, що Губинське городище репрезентує саме міський осередок. На місцях сільських поселень такі вироби майже не зустрічаються.

Вироби із заліза з Губинського городища досить різноманітні. Це, перш за все, знаряддя, пов'язані з орним землеробством, городництвом, а також із збиранням врожаю. Знайдені різакі-чересла від плуга з колісним передком. Виявлено залізне окуття від лопати. Представлені уламки кіс і серпів.

Велику питому вагу серед залізних виробів мають ножі. Вони супроводжують житла, господарські споруди, а також виявлені у культурно-

му шарі. Серед залізних виробів є чимало замків, більшість з яких належить до навісних трубчастих. Знайдено і серію ключів до таких трубчастих навісних замків. Виявлено і кілька залізних врізних накладних замків, які могли використовуватися для закривання дверей чи для дерев'яних скринь. З навісними замками пов'язані розкопані у Губині скоби, дверні кільця, планки-закривки і т.п. Знайдено залізні вудила, а також кінські пута.

Представлені й предмети давньоруського озброєння та обладунку верхового коня і вершника. Це наконечники списів і сулиця, різні за формою наконечники для стріл, стремена, шпори. Є наконечники для стріл степовиків-ординців. Вказані знахідки яскраво засвідчують наявність у літописному Губині представників військово-дружинного стану з оточення місцевої боярської олігархічної влади.

Серед знахідок є й вироби з кістки. Це побутові проколки, лошिला, гудзики, а також окремі шашкові та шахові фігури. Останні переконливо констатують саме міський характер культури, притаманний жителям Губина XII–XIII ст. До виробів, якими користувалось міське населення, належить і велика серія скляних браслетів. Вірогідніше всього, скляні браслети з Губинського городища походять з Києва і Галича⁵. Вони вказують на тісні торговельні зв'язки болохівців з цими важливими міськими осередками Південно-Західної Русі, адже Губин був розташований на трасі важливого торговельного шляху з Центральної Європи через Галич і Волинські землі до матері міст руських – Києва.

Археологічні матеріали, виявлені в Губині під час розкопок 1997–2005 років, фіксують розвинуті металургійне, ковальське, гончарне, ювелірне та інші ремесла. Крім того, були поширені мисливство, рибальство, а також різноманітні домашні промисли.

Соціально-політична природа населення літописного Губина XII–XIII ст. досить ретельно простежується і за речовими скарбами, виявленими на території дитинця. До складу Губинських скарбів входять: срібні колти, рясни, скроневі підвіски у півтора оберти, сережки київського типу, каблучки, персні, кам'яні натільні хрести і бронзовий хрест-складень (енколпіон)⁶. Речові скарби, безсумнівно, належали сім'ям міської феодальної верхівки Губина. Ці ювелірні вироби добре вписуються у коло матеріальної і духовної культури інших болохівських міст, а також міст Київського і Галицько-Волинського князівств XII–XIII ст.⁷

Таким чином, матеріали археологічних досліджень літописного Губина, проведених у 1997–2005 роках, дають можливість констатувати, що матеріальна і духовна культура цього міського населення цілком відповідала рівню соціально-економічного розвитку Південно-Західної Русі-

України XII–XIII ст. в цілому. Матеріальна і духовна культура губинського населення близька і до інших північно-східних і північно-західних давньоруських земель. Культура літописного Губина, як і інших городищ Болохівської землі, органічно вписується у коло загального розвитку всієї Русі періоду феодальної роздробленості XII–XIII ст. Однак, простежуються місцеві особливості, які знайшли своє відображення у деяких деталях виробів місцевих ювелірів. Йдеться, зокрема, про використання срібних скроневиx підвісок у півтора оберти, які за своїм походженням, безсумнівно, пов'язані з традиціями древлян і волинян. До специфіки речового комплексу Губинського городища відносяться вже згадані форми південного (степового) керамічного посуду та наконечники для стріл монголо-татар.

Свідчення давньоруського літопису і археологічні матеріали, відкриті під час досліджень, дають можливість говорити про Губин як про один з важливих міських осередків Болохівської землі XII–XIII ст. Його соціально-політичний статус проявляється, зокрема, у комплексі фортифікацій, житлово-господарських споруд та речових артефактів, виявлених під час розкопок. Звертає на себе увагу, як вже зазначалось, чотирьохдольне планування городища, що має, безсумнівно, ознаку міста. Показово, що в Губині, як і на території інших “градів” Болохівської землі, виявлені речові скарби, що, вірогідніше за все, належали сім'ям бояр – олігархів XII–XIII ст. і були приховані їх власниками у середині XIII ст.

Історичною специфікою Губина, як і інших міст Болохівської землі XII–XIII ст., є його невелика площа у порівнянні з такими центральними містами Південно-Західної Русі, як Київ, Галич, Чернігів та ін. За класифікацією, яку розробив П.П.Толочко, літописний Губин можна віднести до третьої групи давньоруських міст, укріплена площа яких дорівнювала від 2,5 до 10 га⁸.

Свідчення літопису і археологічні матеріали, які виявлені в Губині, показують роль боярської олігархії у військово-політичних подіях середини XIII ст., що відбувалися у регіоні Південно-Західної Русі. Очевидно, що політична структура Болохівської землі у XII–XIII ст. була близькою до феодальної республіки на зразок Новгороду і Пскова. Під час розкопок Губинського городища виявлена висла свинцева печатка, яка належала новгородському князю Володимирі Всеволодовичу, сину Всеволода Мстиславовича, і датується 1136 роком⁹. Ідеться, очевидно, про економічні і культурні зв'язки боярської верхівки Губина з Новгородом Великим у XII–XIII ст. Очевидно, що Губин, згаданий у літописі під 1241 роком, був одним з центральних міст Болохівської землі. Він, як вже зазначалось, був розташований на трасі важливого торгівельного шляху

з Центральної Європи через Галич до Києва. Показово, що у літописі “князі болохівські” (бояри-олігархи) названі у множині. Один з таких правителів був і на чолі губинської адміністрації. З повідомлень літопису випливає також, що бояри-олігархи (“князі болохівські”) увійшли в тісні контакти з ординцями. За це їх і покарав Данило Романович у 1241 році – “...бо заставили їх (болохівських князів) татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”¹⁰. Літопис називає такі болохівські міста, якими оволодів у 1241 році Данило Галицький: “Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, дядьків”¹¹. І далі – “...Звідти ж він (Данило) пішов назад, пограбувавши землю Болохівську і попавши...”¹². Можна думати, що в Губині разом з боярами-олігархами був і представник ординської адміністрації – баскак. Історична традиція знає болохівців як людей татарських.

Таким чином, Губин згаданий у літописі серед міст, які спалила військова дружина галицького князя у 1241 році. Разом з цим, вказані події відбувались на фоні боротьби Південно-Західної Русі проти ординців. Як свідчить літопис, деякі болохівські “гради” були піддані фатальному розгрому і спалені саме татаро-монголами. Серед таких міст у літописі згаданий Колодяжин¹³. При розкопках літописного Колодяжина зафіксовано скупчення кістяків людей, які загинули у 1241 році під час оволодіння міста татарами¹⁴. Аналогічна доля випала і на жителів Райковецького городища, які захищалися від ординців та були повністю знищені. При розкопках у Райках, так само як у Колодяжині, виявлені численні кістяки людей. Отже, “почерк” ординських завойовників щодо оволодіння і спалення давньоруських міст чітко зафіксований і у літописі, і у матеріалах археологічних досліджень¹⁴.

На відміну від цього, оволодіння і спалення дружиною Данила Романовича болохівських міст й покарання місцевої боярської олігархії відбувалося у дещо інших формах. Можна навести у цьому зв’язку приклад, коли Данило Галицький у 1258 році оволодів болохівським містом Возвягелем: “...прийшов Данило із силою-силенною війська, і з братом своїм (Васильком) і з сином Львом” до Возвягеля. “І коли побачили (це) городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І (Данило) город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, – то брату своєму, а то Львові, інших – Шварнові...”¹⁵.

Припускаю, що аналогічна до Возвягеля картина спалення та виведення населення з міста простежується і за матеріалами археологічних досліджень у літописному Губині. При розкопках 1997–2005 років на території дитинця виявлені тільки поодинокі кістяки людей. Це були, очевид-

но, залишки тих, хто не покинув міста під час пожежі у 1241 році. Основне ж населення вивели з Губина, оскільки Данилу Романовичу були потрібні робочі руки трударів, яких він переселяв на нові місця проживання у Галицько-Волинській державі.

Боярська олігархічна верхівка Губина, як і болохівські землі в цілому, належала до специфічного феномену того соціуму, який займав “буферну” територію між Київським і Галицько-Волинським князівствами. Серед окремих ювелірних виробів болохівців представлені геральдичні знахідки, які засвідчують присутність у складі феодалної верхівки окремих представників Київського і Чернігівського князівств¹⁶. Князівські знаки присутні і на деяких керамічних виробах з Губина. Очевидно, наприклад, що клеймо у вигляді двозуба, присутнє на денці мисочки з багатого двоповерхового житла №6, символізує геральдичний знак Губина, а, можливо, і всієї Болохівської землі. Зображення двозубів і тризубів відомі на території Волині і Галичини (Дорогобуж, Галич)¹⁷. Гербові знаки Рюриковичів були досить поширені в усьому регіоні Південно-Західної Русі-України XII–XIII ст. Тому цілком можливо, що боярська верхівка Болохівської землі, і Губина зокрема, могла використовувати вказані геральдичні символи, щоб піднести власний імідж серед князівств Південно-Західної Русі XII–XIII ст. І саме у цьому контексті цілком зрозумілі дії Данила Романовича, який карав болохівських сепаратистів за те, що вони не хотіли підкоритися центральній владі Галицько-Волинської держави.

Підводячи підсумки, можна констатувати:

- Археологічні матеріали, виявлені під час стаціонарних розкопок 1997–2005 років на городищі літописного Губина, засвідчують, що ми маємо справу із залишками міста XII–XIII ст. Історична топографія городища з його чотирьохдольним плануванням, безсумнівно, це підтверджує.

- В системі Болохівської землі XII–XIII ст. місту Губину належить одне з чільних місць. Про це свідчать його фортифікаційні споруди, залишки одно і двоповерхових будинків, різних господарських споруд. Це ж підтверджує і речовий комплекс знахідок, виявлений під час археологічних досліджень.

- У соціально-політичній структурі Болохівської землі літописний Губин виступає, очевидно, як міський і волосний центр, що був розгашований на важливій торгівельній магістралі з Центральної Європи через Галич до Києва.

- Матеріальна і духовна культура населення Губина цілком вписується у коло пам’яток Південно-Західної Русі-України XII–XIII ст.

• У літописному Губині, крім місцевої боярської олігархічної адміністрації, очевидно, був присутній і ординський баскак, адже, за даними літопису, болохівські правителі, борючись проти центральної влади Галицько-Волинського князівства, відстоюючи свої сепаратистські інтереси, увійшли в союз з Ордою.

Примітки

1. Літопис Руський. За Іпатіївським списком. – Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.397, 399, 417.

2. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III археологического съезда. – 1878. – Т.II; Його ж. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах // Киевские университетские Известия. – 1899. – №1; *Раппопорт П.А.* Города Болоховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вып.57. – С.52-60; *Липко С.А.* Де був давній Болохів // УДЖ. – 1971. – №4. – С.99-105; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології – К., 1976. – С.164-176; *Якубовський В.І.* Давньоруський скарб в с.Городище Хмельницької області // Археологія – К., 1975. – Вип.16. – С.90-103; *Винокур І.С.* Історія лісостепового Подністорів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ, Одеса, 1985. – С.103-111.

3. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997–1999 років // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.38-62; *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Сагратіса – Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип.13. – С.233-237; *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 143 с.; *Винокур І.С.* До питання про соціально-політичний феномен Болохівської землі XII–XIII ст. (За матеріалами досліджень літописного Губина) // Сагратіса – Карпатика. – Ужгород, 2004. – Вип.31. – С.335-346; *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип.1 / За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років: До 800-річчя Губина. – Київ, Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, 2004. – 210 с.

4. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950.

5. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип.1. – С.45.

6. Там же. – С.55.

7. Археология Украинской ССР. Т.3. – К.,1975. – С.340,369; *Щапova Ю.А.* Стекланне браслети Ізяслава // Культура середньовікової Русі. – Л., 1977. – С.87.

8. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город – К., 1989. – С.197.

9. *Янин В.А.* Актывые печати древней Руси X–XV вв. Печати X – начала XIII вв. – М., 1970. – Т.I. – С.110-125.

10. Літопис Руський... – С.399.

11. Там же.

12. Там же.
13. Там же. – С.397.
14. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.ХІІ; Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950.
15. Літопис Руський... – С.417.
16. Алфьоров О. До питання про рід болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. Т.20. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.85-91.
17. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в Х–ХІІІ століттях. – Рівне, 1996. – С.218. – Рис.26, 35, 37; Пастернак Я. Старий Галич. – Краків, Львів, 1944. – С.201. – Рис.84.

Резюме

В статтє дєлаєтєся описаниє и дєтєся анализ архєологических ислєдований городища летописного горада Губина ХІІ–ХІІІ вв.

Ключевые слова: *раскопки, городище, археологический материал.*

Одержано 10 листопада 2005 р.

УДК 94 (477.43) 14-16”

М.Б.Петров

ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІРМЕНСЬКИХ КВАРТАЛІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У XV–XVII ст.

З'ясовуютьєся особливості історико-топографічної еволюції вірменських кварталів Кам'яця-Подільського, досліджуєтьєся специфіка планувальної структури Вірменського ринку та його забудова, розглядаєтьєся сітка вулиць і провулків, виясняєтьєся локалізація міських діляниць і садів в їх межах, вивчаютьєся архітектурні типи їх забудови тощо.

Ключові слова: *історична топографія, міські діляници, планувальна структура, Вірменський ринок, вулиці, провулки, архітектурні типи житлових споруд.*

Історична топографія українських міст епохи Середньовіччя та ранньої Нової доби – один із особливо актуальних розділів у вітчизняній історії, який не знайшов належного вивчення в історіографії. Недостатньо дослідженою залишаєтьєся й топографія Кам'яця-Подільського, який у XV–XVII ст. виступав важливим політико-адміністративним, економіч-

ним, культурним, релігійним, оборонним та містобудівним осередком не лише України, а й Центрально-Східної Європи загалом. Нашарування культур різних народів в Кам'янці – досить своєрідне явище, яке обумовлювало різні аспекти міського життя, в тому числі й “націотопографію”. Ця наукова проблема, в тому числі й топографія вірменської громади, привертала увагу істориків лише частково. До неї зверталися Ю.Нельговський¹, М.Брайчевський², Я.Дашкевич³, О.Халпачьян⁴, В.Григорян⁵, С.Шкурко⁶ та інші. Головну увагу дослідники звертали на загальні особливості формування планувальної структури Вірменського ринку, його локалізацію на півострові, вивчали частково культову, цивільну та оборонну архітектуру. Однак, за межами їхніх наукових розвідок залишалися питання посадибної забудови ринку, розташування садиб в межах вірменських кварталів, соціальної топографії, архітектурних типів житлових, цивільних та господарських споруд, локалізація й ідентифікація вулиць та провулків із з'ясуванням їхніх назв та кількості, специфіки містобудівних норм, відтворення архітектурного образу вірменської частини міста на XV–XVII ст. і т.д. Дослідженню цих аспектів і присвячена запропонована стаття.

Вивчаючи історико-топографічний розвиток вірменських кварталів міста у XV–XVII ст., підкреслимо, що він відбувався на багатій містобудівній основі, яка сформувалася ще у попередні століття. Писемні джерела дозволяють стверджувати, що з 70-х рр. XIV і до 30-х рр. XV ст. Кам'янець-Подільський в територіальному відношенні складався з укріпленого замку (політико-адміністративний центр), де жив князь Подільської землі, а потім староста, та міста, які відповідно локалізувалися на мису та півострові. До них тягнулася велика сільськогосподарська округа. Замок з містом сполучався вузьким природним кам'яним гребенем, на якому знаходився дерев'яний міст⁷. Від нього у східному напрямі до П'ятиницької церкви (знаходилася в тилу сучасної картинної галереї. Найдавніша відома нам писемна згадка про неї відноситься до 1475 р.)⁸, пересікаючи півострів у його південній частині із заходу на схід, тягнулася дорога, яка виступала головною композиційною віссю у формуванні планувальної сітки міста. На ній розміщувався адміністративний, громадський і торговельний центр – майдан української громади⁹, а також громадський центр міста для вірменського, польського й німецького населення, яке поселялося в Кам'янці. Ю.Нельговський зауважував, що за конфігурацією майдан отримав форму витягнутого веретена¹⁰, а з часом, після розбивки на приблизно однакові за розмірами садиби (дільниці), перетворився у прямокутник. Так звані “довгі ринки” отримали широке розповсюдження в містах Русі¹¹, а найбільше – в містах Німеччини, Польщі,

Литви, Чехії і Словаччини, які розбудовувалися згідно з нормами магдебурзького права XII–XIV ст.¹² Щодо останніх, то це явище досить чітко простежується в чеських містах Раковнік, Кнеждуб, Нові Кстержани¹³, німецькому місті Мюльдорф на р. Інн тощо. “На одному кінці такого “давгого ринку” за межами поселення, контролюючи переправу або перехрестя доріг, знаходився замок королівського намісника, на іншому кінці – храм”¹⁴.

Формування та розпланування міського майдану в Кам’янці у XIV ст. здійснювалося як за місцевими, так і на основі західноєвропейських містобудівних норм. Зокрема, говорячи про храм в ім’я св. П’ятиниці, зазначимо, що він був покровителем торгівлі, купців і мандрівників й обов’язковим атрибутом у громадському центрі – ринку українських міст ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави¹⁵. Пізніше ці норми запозичали литовці, захоплюючи українські землі, а також містобудівники Московської держави¹⁶. В Кам’янці, окрім П’ятиницького храму, до міського центру з південного сходу підступала вірменська Благовіщенська церква св. Миколи (зведена у 1398 р.) з великою садибою, а з північного заходу – домініканський монастир і костел св. Миколи (найдавніша писемна згадка відноситься до 1370 р.).

Поряд з місцевими, у планувальну структуру міста з XIV ст. поступово проникали містобудівні традиції західноєвропейських міст, в окремих з яких міський ринок формувався на основі дороги-вулиці¹⁷. З часу організації в Кам’янці майдану-ринку (Руського) почала формуватися і мережа міських вулиць та провулків, які направлялися у північному, південному, східному і західному напрямках від міського центру до міських воріт. Не виключено, що саме в ті часи і виникали такі вулиці, як П’ятиницька, Вірменська, Домініканська, Гончарська, Троїцька, Зарванська, Миколаївська, Татарська, Францисканська, Зем’янська, Вознесенська¹⁸ та ряд інших з поквартальним розплануванням і садибною забудовою. Вулиці підпорядковувалися рельєфу місцевості, формуючи у планувальній структурі міста певний раціоналізм і живописність (особливо у вірменських кварталах). Грамота князів Коріатовичів Кам’янцю на самоврядування у 1374 р. засвідчує, що на ринку, окрім храмів, знаходилися також крамниці для торгівлі м’ясом, торгові ряди, майстерні чоботярів, хлібників, різників, лазня¹⁹, садиби міщан²⁰, споруди господарського й адміністративного призначення тощо.

Після захоплення у 1430 р. столиці Поділля Польщею, топографія й містобудівні норми Кам’янця зазнали значних змін. Поселяючись у місті, польська адміністрація, купці, шляхта, духовенство, магнати та представники інших станів прагнули зайняти в усіх сферах його життя пані-

вні позиції. Крім того, вони намагалися зорганізуватися в окрему громаду (юрисдикцію), яка б мала своє самоврядування, органи управління, судочинство, храми, торговельні заклади, квартали, майдан і т.п. До підпорядкування міста Польським королівством, українці (можливо і вірмени) правами на самоврядування користувалися ще з 70-х рр. XIV ст.²¹. Територія розселення українців займала весь півострів, а вірмени мешкали переважно у його південній частині.

Формування в середині XV ст. незалежних міських громад (української, вірменської і польської) спонукало їхніх жителів й до отримання кожною з них окремих ділянок в межах півострова (Старого міста). Цьому процесові сприяло й підтвердження місту у 1432 р. магдебурзького права²². Говорячи про останнє, зазначимо, що воно регламентувало багато сторін не лише правового, економічного, соціального, культурного і суспільного життя, але й містобудівного процесу. Польський історик Ф.Кірик стверджує, що до середини XV ст. в Кам'янці вже була сформована польська громада, яка отримала своє самоврядування, а до 1452 р. – ще й окремий ринок, який називався “Головним”²³. Привілей Кам'янцю у 1460 р. польським королем Казимиром Ягеллончиком на збір і розподіл податків між його мешканцями засвідчує, що в місті вже існувало 3 громади²⁴, кожна з яких мала своє самоврядування та займала відповідні ділянки в міських кварталах. До речі, досить подібною вона виступала в XV–XVII ст. у Львові²⁵, Барі²⁶, Кременці²⁷, Києві²⁸ та інших українських містах.

За вірменами залишалися загальноміський (до 1452 р. Руський – М.П.) ринок, а також ділянки у південній частині Старого міста. Поляки “вписали” свій майдан-ринок у центральні ділянки²⁹, витіснивши звідтіля українців, займаючи квартали ще й у західній та північно-західній частинах півострова. Новий ринок української громади та її квартали були організовані у північних ділянках міста³⁰, в'їзд до яких з боку Польської брами з 1585 р. захищала Кушнірська башта з брамою. У межах кожної юрисдикції діяли свої писані й неписані закони, правові та містобудівні норми, релігійні традиції, культура тощо.

Однією із архітектурних домінант Вірменського ринку, який отримав форму витягнутого по лінії схід-захід прямокутника і досягав розмірів 35х250 м³¹, була ратуша. Найдавніша писемна згадка про неї відноситься до 1479 р. Приміщенням для неї виступав житловий будинок, за який велися судові суперечки між вірменами Івашком з Козиць та Гануською Вашуціною з Львова³². Згадується ратуша у 1559 та 1563 рр.³³. З'ясовується, що до початку 80-х рр. XVI ст. будинок під ратушу винаймався³⁴ у багатих вірмен, а з кінця XVI ст. ратуша була зведена як окрема міська

адміністративна споруда. На відміну від локалізації ратуш польської й української громад міста (середина ринку), ратуша вірменської громади розташовувалася у її південній перії, за декілька садиб від південно-західного кута ринку, де у нього вливалася вул. Миколаївська. Розташування ратуші в шерензі житлових та адміністративних споруд південної перії ринку – явище не випадкове. Воно було характерним і для багатьох європейських міст, які виникали у XV–XVI ст. До їх числа відносяться й польські міста, серед яких Піла, Будзун³⁵ та Нова Вєсь. До початку XVII ст. вірменська ратуша була дерев'яною, а після пожежі міста в 1602 р. зведена кам'яна (1604 р.), свідченням чому слугує письмовий дозвіл на це польського короля Сигізмунда III³⁶. Зі східного та західного боків ратуші знаходилися житлові, адміністративні та господарські споруди. Зокрема, в одній з актових книг кам'янецького магістрату XVI ст. зафіксовано, що у південній перії Вірменського ринку ще у 1517 р. мала свій будинок Софія Чермінська з родини Підпилипських. В 1533 р. Єва Монастирська (також з Підпилипських) продала свій дім у південній частині Вірменському ринку якомусь кам'янецькому вірменському міщанину³⁷, а навпроти церкви Іоанна Предтечі, зі східного боку ратуші, знаходилася садиба Василя Сухоради³⁸.

До південно-східного кута ринку примикала велика садиба вірменсько-го храму св. Миколи, зведеного у 1495 р.³⁹. Його дзвіниця, торговельні склади, житлова будівля і двір вірменського “Торгового будинку” формували неповторний архітектурний ансамбль, котрий займав цілий квартал. М.Бжишк'ян, відвідавши Кам'янець на початку XIX ст., писав, що недалеко від згаданої церкви, на кам'яному будинку вірменського священика, зберігався напис із згадкою року та імені будівельника. Його зміст такий: “Асвацатур син тер Петроса, 1561 р.” На іншому будинку він прочитав напис, згідно з яким споруда була зведена у 1620 р.⁴⁰. Східний бік ринку обмежувала садиба П'ятницької церкви, а з кінця XVI ст. – й садиба Іоанно-Предтеченської. З півночі до цвинтаря церкви св. П'ятниці (вул. П'ятницька) підступала садиба з кам'яницею міщанина Кіріака, яка з 1658 р. слугувала для української громади (юрисдикції) будинком магістрату⁴¹. Навпроти П'ятницької церкви, через вул. П'ятницьку, у 1452 р. функціонували садиби міщан-вірмен Мікулки та Ахентего⁴². На їх основі у XVII ст. були зведені нові кам'яниці. За ними, в напрямку до замку, у північній перії ринку наприкінці XVI – у XVII ст., знаходилося ще декілька садиб, які підступали до палацу католицького єпископа, що згорів у 1612 р.⁴³, володінь домініканського монастиря та його костелу св. Миколи. Зі сходу єпископська садиба межувала з домоволодінням міщанина Недобельського, у якому, на місці старої будівлі, в 1646 р. Яків Лєвоно-

вич звів нову кам'яницю. На її фасадній стіні до кінця XIX ст. зберігалася вмонтована кам'яна плита з написом “Jakub Lewonowicz A.D. 1646”⁴⁴. Садиби домініканського костелу, монастиря та католицького єпископа із заходу обмежувалися вул. Домініканською (у 1544 р. звалася Зем'янською)⁴⁵. По-суті, вони сформували цілий квартал, що утворювався Зем'янською й П'ятницькою вулицями із заходу і сходу, Вірменським ринком з півдня й Польським – з півночі.

В межах південно-західного кута Польського і північно-західного кута Вірменського ринків знаходилася садиба подільських старост⁴⁶, яку зі сходу формувала вул. Зем'янська, а із заходу – Вознесенська (найбільш давня відома писемна згадка відноситься до 1561 р.). Не виключено, що садиба подільських старост сформувалася у цьому кварталі ще в 30-ті рр. XV ст., а кам'янецький староста Матвій Влодек у 1560 р. її розширив і упорядкував⁴⁷. Й.Ролле стверджував, що на початку XVII ст. тут мешкав експодар Молдавії Костянтин Могила⁴⁸.

Західний бік ринку замикав квартал, який формувався навколо дерев'яної православної церкви Вознесіння⁴⁹, котра вперше графічно зображена на гравюрі К.Томашевича і дає умовне сприйняття її локалізації в планувальній структурі Вірменського ринку⁵⁰. Зі східного боку ринку вулицею Вознесенською можна було потрапити на Польський ринок, а у південно-західному напрямі вийти на вул. Замкову, найдавніша писемна згадка про яку відноситься до 1623 р. Саме тоді “поштыва Майрам ... свій власний будинок на Замковій вулиці ... здала в оренду Асвадурові”⁵¹. Щільну забудову південної перії Вірменського ринку в XV–XVII ст. лише на основі писемних джерел ідентифікувати не вдалося, однак стверджуємо, що вона існувала, свідченням чому слугує названа вже гравюра К.Томашевича. Правда, в ній існує досить багато умовностей.

Планувальна структура вірменських кварталів мала в основному живописний характер, оскільки від Вірменського ринку плато півострова поступово понижувалося у південному напрямі, утворюючи малі, а частково і великі тераси. Відповідно до рельєфу південної частини півострова формувалася і кількість вулиць та провулків, яких тут було небагато, а також кварталів і житлових діляниць. Так, у числі вулиць виступали: Гончарська (найдавніша писемна згадка відноситься до 1505 р.), Довга, Миколаївська, Замкова та ще дві невідомих за назвою, на основі яких наприкінці XVII – на початку XVIII ст. сформувалися вулиці “За гауптвахтою” (сьогодні Госпітальна), “Від ронделю за тринітарами” (тепер Тринітарська)⁵² та сучасна Успенська (тогочасна назва вулиці невідома, а сьогоденна – це лише припущення О.Пламеницької. В цій частині міста Успенського храму ніколи не існувало). Провулків у вірменських

дільницях зафіксовано лише декілька: Миколаївський, Іоанно-Предтеченський, Вірменський та інші. Доречно зазначити, що нижня частина вірменських дільниць (очевидно, пізніше вулиця “Від ронделю за тринітарами”) в писемних джерелах XVI – початку XVII ст. йменувалася “Нижнім вірменським кварталом”⁵³ або “Нижньою вірменською вулицею”⁵⁴.

Якщо в межах української і польської юрисдикції міста майже кожний квартал ідентифікувався за розташуванням в його межах якогось храму, то для формування вірменських кварталів така специфіка їх просторової локалізації не завжди була характерною. Очевидно, цей аспект проблеми обумовлювався в першу чергу рельєфом місцевості, а також відсутністю у вірмен в XV–XVII ст. великої кількості храмів. Серед них писемні джерела зафіксували лише храми: св. Нігола (1495), св. Богородиці (1398, 1577), св. Георгія (XVII ст.) та св. Миколая (XVII ст.). Звертаючись до письмового заповіту на свою спадщину вірменського єпископа Кам’янця Міхно від 3 липня 1609 р., довідуємося, що “на дві вірменські церкви в Кам’янці, св. Богородиці і св. Нігола, хай буде віддано 100 флоринів... Решті вірменських священників, що служать у вірменських церквах, усім хай буде віддано 40 флоринів”⁵⁵. Які храми мав на увазі Міхно, невідомо. Локалізувати перших дві культові споруди труднощів не викликає, оскільки вони збереглися до наших днів і знаходяться відповідно по вул. Вірменській та у Миколаївському провулку. Щодо третьої церкви, то Ю.Сіцінський зазначав, що храм св. Георгія “був на південному кінці Старого міста, недалеко від Верхніх воріт Руської брами”⁵⁶. Дещо східніше від храму св. Георгія, як засвідчує опис міста 1700 р., на вул. Довгій, знаходилася ще одна “церква будована Миколая святого зі своїм околom з домиками, халупками, що до церкви належать”⁵⁷.

Зауважимо, що терасоподібні квартали та окремі садиби й дільниці в межах вірменської юрисдикції чітких геометричних форм не мали. Їх планування та забудова диктувалися топографією місцевості. Разом з тим підкреслимо, що розбивка кварталів вірменської громади на садиби, їх розташування і визначення місця під забудову мали цілеспрямований характер. Вони диктувалися не лише рельєфом місцевості, а й відповідними містобудівними нормами, які знаходилися у підпорядкуванні вірменського магістрату. В актових документах кам’янецького вірменського магістрату за 1616–1618 рр. зазначалося, що коли між двома вірменами-сусідами виникла суперечка щодо меж їх садиб, то вони звернулися до війтівського суду. “Урядом було відрекомендовано 2-ох присяжних піти на їх землі і подивитися різницю із-за поставленого Якубом тину”⁵⁸.

Писемні документи XVI–XVII ст. донесли до нас фрагментарні описи окремих садиб, серед яких і домоволодіння вірменина Симона. Після

його смерті у 1582 р. до вірменського суду звернулася дружина покійного Ганухна, яка нерухому долю спадщини чоловіка записала синові Норсесу. “Гануха через свого опікуна Дахно ... визнала (сину – М.П.) півбудинку, а також половину садиби в саду на нашому обійсті, яка нехай буде навіки Норсесові і його нащадкам”⁵⁹. Інша садиба, яка знаходилася недалеко від ринку з його південного боку, була багатшою. За неї у 1589 р. і відбувалися неодноразові судові процеси. Суть їх полягала в тому, що вірменин Бедрос не розплатився з греком Яні за третю частину садиби, яку утримував. Його неодноразово позивали до суду, однак він туди не з’являвся. Тоді вірменський вїйт взяв трьох присяжних та “надав ув’язання, римовання Яні в усьому, як у будинку, так у подвір’ї, у городі, і в окремих будівлях..., а так само в оренді крамниці й базу, доки йому вся сума у 40 флоринів не буде віддана сповна”⁶⁰. Кожна садиба мала чіткі межі і відділялася від іншої тином, а в центральних кварталах – кам’яним муrom. Свідченням цього слугує судовий процес між вірменами Оганом і Бедросом за прохід між їхніми садибами. Це сталося у наступному році, після пожежі у місті в 1602 р. Присяжні на чолі з вїйтом намагалися розсудити домовласників справедливо. Їм вдалося з’ясувати, що мур дійсно знаходився у садибі Бедроса. Бедрос стверджував, що мур “проходить на всю довжину мого власного обійстя, починаючи від тилу житлового кварталу і аж до нинішньої моєї будівлі, до моєї стайні... і по шнурові йде до того проходу”⁶¹. Отже, він був зведений у садибі Бедроса.

7 грудня 1623 р. вдова Кіркора Майрам здала в оренду свій будинок на вулиці Замковій, що розташовувалася поряд з будинком Годованця, поштивому Асвадурові, сину Тороса. “За шість флоринів щорічно вона дозволяє Асвадурові користуватися всім будинком, базом і ґрунтом”, а “за собою залишила право вільного мешкання в тому будинку”⁶².

Цікавим є запис у судовій вірменській магістратській книзі від 16 липня 1646 р., в якому йдеться про відведення ґрунту міщанину Авааку для організації садиби і її забудови на вул. Довгій (“з боку публічної дороги”). Цю садибу магістрат віддав Авааку на так званому “Кожуховському ґрунті” “між садибами вітця Хачадура з одного боку і поштивого Доніга, сина Лукаша... з другого, дещо південніше храму св. Богородиці”⁶³. Суд, “придивившись уважно до розташування того ґрунту між сусідами..., а також побачивши, що тин вітця Хачадура нахилився в бік публічного шляху ще далі від рогу його будинку, переставили перший кілок того нахиленого тину і, прикріпивши шнура до другого зламаного кілка, протягли того шнура прямо до межі Донігового будинку, де є великий камінь поруч зі стовпом, і наказали Аваакові на розі того каменя зробити знак і забити кілок, і по межі того шнура ставити свою будівлю”⁶⁴.

В писемних джерелах збереглися відомості і про вартість садиб в різних кварталах вірменської юрисдикції. Ті садиби, що розташовувалися на Ринку, або недалеко від нього, могли коштувати і 600 флоринів. Підтвердженням цьому слугує запис у магістратській книзі від 6 грудня (середа) 1626 р. З'ясовується, що після смерті брата Задіга Кирика його син Петро вирішив садибу продати. Вона знаходилася між садибами Якуба Кравця з одного боку, і Орьова, – з другого. Для її огляду Петро запросив вйта, лавників і присяжних, “щоб ту садибу разом з будівлями й грунтом було оцінено. Суд, зрозумівши бажання сторони й добре оглянувши названу садибу й будинок, оцінив її в шістсот тодішніх флоринів”⁶⁵.

Садиби в глибині вірменських кварталів коштували дешевше. Свідченням цьому слугує запис у магістратській книзі від 16 січня 1573 р., де йдеться про Арпета, який позичив у Григора, сина Петроса, 500 флоринів. За цю суму Арпет зробив заклад Григору “свої будинки і магазини”⁶⁶, вартість яких становила вказану суму. Будинок дружини Григора Обатрона Марти у 1573 р. коштував 200 флоринів⁶⁷. За таку ж суму вірменин Саркіс продав Григору не один, а декілька своїх власних будинків⁶⁸.

Звертаючись до характеристик садиб в межах вірменських кварталів, зауважимо, що у писемних джерелах відсутні їхні конкретні розміри, немає детальних описів будівель, тим паче немає описів, які б розкривали специфіку розміщення садиб в окремих ділянках, на конкретних вулицях, з детальними архітектурними формами, а також з конкретним інтер'єрним оздобленням. В актових джерелах в основному вказувалися типи садиб, а також їхні сусіди, між якими знаходилася та чи інша садиба. Найбільш детальну інформацію вказаного змісту ми отримуємо з документів про купівлю-продаж домоволодінь. Для прикладу звернемося до одного із записів у магістратській книзі за 5.Х.1527 р., де зафіксовано, що “Якоб (чи Якос – М.П.), син Чорного Юрка, разом з рідною сестрою Оринкою, показали документи на свою будівлю, продану батьком за 36 кіп подільських (копа подільська або кам'янецька становила 60 грошей польських, а 60 грошей = 2 злотим) якомусь Янові. Вона розташовувалася між будинками Дороти Зухової і дворичем панів райців”⁶⁹. Проте, на якій вулиці вони знаходилися, джерело не засвідчує. Інший запис від 1529 р. стверджує, що Матрона Пастерначка продає свій будинок Івашкови Ярмолі з Коломиї, а він знаходиться між домом Лазаря Плаксивого і домом Себастьянка, сина Кирика⁷⁰. У 1531 р. Констанція, вдова Станіслава Ординця, продала свій будинок Янові, воротарю Руської брами і має дати йому ще “na ćwierć piwa jeden srothphas”. Будинок розташовувався між садибами Йоаніса Свинки і Горбатой баби⁷¹. На яких вулицях локалізувалися названі будинки, встановити також не вдалося.

Досить важко з'ясувати і кількісні характеристики садиб у вірменських кварталах, хоча відомості про деякі із них зафіксовані в описах сучасників. Так, звертаючись до свідчень вірменина С.Баронча, довідуємося, що у 1566 р. вірмени начебто мали у Кам'янці 900 будинків⁷². Звичайно, ця інформація – явне перебільшення. Ми повністю підтримуємо думку Я.Дашкевича, який стверджує, що назване число не відповідає реаліям життя, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. подає у місті всього лише 645 будинків⁷³. Значно перебільшені і свідчення про кількість вірменських будинків у Кам'янці (400) за 1586 р. вірменського мандрівника Пірзади Кафаенці⁷⁴. Ближче до істини щодо чисельності вірменських сімей у місті підійшов венеціанський посол Ієронімо Ліппомано, який стверджував, що в Кам'янці у 1575 р. мешкало 300 вірменських сімей⁷⁵. Вважаємо, що вірменське населення в той час становило близько третини міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до наявної. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)⁷⁶, третя частина яких належала вірменам.

Якщо розташування садиб у західних вірменських дільницях протягом XIV–XVI ст. обумовлювалися переважно рельєфом місцевості (у формі окремих терас), то локалізація садиб на вул. Довгій і Миколаївській (в описі 1700 р. – “Вулиця, що тягнеться від кам'яної Руської брами до Вірменського костелу”) наприкінці XVI – у XVII ст. мала дещо плано-мірніше розташування, причому з обох боків. На вул. Довгій у вірменських дільницях було близько 70 садиб. Не виключено, що дія вірменської юрисдикції на жителів цієї вулиці розпочиналася від садиби в'їта (знаходилася близько сучасного будинку по вул. Довга, 1) і завершувалася садибами біля Руської брами. За своїм соціальним статусом садиби, що тягнулися до центральних міських дільниць (спочатку навпроти кварталу, де знаходилася П'ятницька церква, а з кінця XVI ст. і церква Івана Предтечі), і на вул. Довгій, були різними щодо свого плануально-архітектурного оздоблення. Особливо виділялися своєю заможністю у 1700 р. садиби вірменського в'їта Янушевича, суперінтенданга королівської митниці Даниеля Заруговича (в минулому садиба кам'янецького підкоморія пана Жевуського), міщан “вірменської нації” Незведецького і Павла Бохоса, колишнього кушніра-вірменина Курила і т.д. До домоволодіння в'їта Янушевича входили: резиденція, дім будований з добрими кімнатами, зі склепом мурованим верхнім і підвалом, городом і садом⁷⁷. Через одну від названої садиби на південь, по вул. Довгій, знаходилася садиба Заруговича: “резиденція будована, заможна, з мурованими склепами і садом”⁷⁸. Майже не уступала двом названим і садиба Жевуського, що йменувала-

ся кам'яницею⁷⁹. На жаль, розмірів садиб на вул. Довгій, а тим більше будинків, опис 1700 р. також не містить.

Характеризуючи забудову вулиці Довгої і, зокрема, ту її частину, що тягнулася на південь від костелу св. Миколи і аж до Руської брами, зазначимо, що опис 1700 р. дає підстави характеризувати тамтешні садиби набагато скромнішими, хоча рельєф місцевості й дозволяв їх будувувати у декілька поверхів з каменя і дерева, а тим більше у формі своєрідних терас. Так, фіксуючи одну із садиб, джерело промовляє, що в ній був “дім будований добрий, колись Курила, кушніра нації вірменської, в якому спереду кімнат дві з кімнатками, кухонька, склеп мурований, нижній на тилі будинок, кімнати дві”⁸⁰. Садиба різника Каспера взагалі виступала бідною і названа “домиком будованим”. Досить подібним було домоволодіння спадкоємців Максютки Кіркоровича – “Дім будований” і т.д.

Скромнішою виступала забудова “Вулиці, що тягнулася від кам'яної Руської брами до вірменського костелу” (сучасна Вірменська). В XVI–XVII ст. її формувало 18 садиб. В архітектурному відношенні останні у 1700 р. йменувалися як “домик”, “дім будований”, “склеп”, “халушка”, “дім будований на кам'яному фундаменті”, “домик будований”, “дім дахом покритий” і т.д. 7 садиб виявилось зруйнованими. В уцілих садибах мешкали: міщанин Захаріаш Грицкевич, ксьондз Ян Межинський, якийсь Ісайя, ксьондз Григорій Доресаблевич, Кшиштоф Вартересович та інші особи вірменської юрисдикції. Говорячи про Я.Межинського, зауважимо, що володів він лише “домиком – ... що тягнеться вгору”, а пан Грицкевич мав “дім будований, кімнату з кімнаткою, склеп мурований верхній” тощо. У володіннях ксьондза Григорія числився “дім будований: кімната з кімнаткою, з кухнею, з сінями, зовсім ціла”⁸¹. Міщанин Манкулич мав “кам'яничку зі склепом”, в Ісайї ґрунт був порожнім, склепи розвалені, однак оточені муром. На 1700 р. ця садиба використовувалася як оборонне укріплення. Досить солідною виглядала садиба пана Главацького. В описі вона записана як “дім будований, кімната і кімнатка, навпроти верхній склеп мурований, халушка навпроти з садом”. Заможною виступала й садиба Шахінової, дочки Німаркової. В ній виявилися “дім будований, огорожений з ґрунтом..., дім з садом”⁸². Посередині вул. Миколаївської мешкав і один українець (прізвище не вказане). Він мав “дім будований на кам'яному фундаменті”. Завершувала вулицю перед храмом св. Нікола садиба “вірменського шпиталу”⁸³. На жаль, більш детальніших описів садиб у вірменських кварталах XV–XVII ст. відтворити не вдається.

В історіографії не дослідженим залишається питання про архітектурні типи та форми міських житлових і господарських споруд в межах Старого міста загалом, і вірменських кварталів зокрема. Відсутні конк-

ретні праці і про матеріал, з якого зводилися будинки. Разом з тим, дослідники кам'янецьких старожитностей, посилаючись на писемні джерела, схильні вважати, що з кінця XIV і до початку XVI ст. у міській забудові переважали дерев'яні споруди⁸⁴, які часто страждали від пожеж та інших стихійних лих. Житлова забудова була в основному одноповерховою і фахверковою. Звертаючись до "Кам'янецької хроніки", автори якої були вірмени Агоп і Аксент, зауважимо, що під 1536 р. її автори записали, що в місті був великий вітер (буря), який "зруйнував верх ратуші й понад 150 будинків"⁸⁵, в тому числі й вірменських. З початку XVI ст. в Кам'янці активно функціонував цех каменярів (murarski), майстри якого зводили не лише оборонні укріплення, а й житлові та господарські споруди. Зокрема, кам'янецькі магістратські книги повідомляють про каменярів з 1531 р., серед яких були відомими Ян Стрийко, його син Микола, "murator Sawa, ... który stawiali w mieście murowane domu"⁸⁶. Одиначні кам'яні будинки у вірменських кварталах зафіксовані ще у 1517 р. Саме тоді польський король звільнив "od czynsców dożywotnio kamienice Donina Holubowicza"⁸⁷.

З другої половини XVI ст. у вірменських кварталах більш інтенсивніше стали зводитися кам'яні житлові споруди. Так, в магістратській вірменській книзі від 5 вересня 1573 р. вписано заяву міщанина Ованеса, сина Петроса, про те, що він взяв в борг у пана Міхно 27 талерів, заклавши свій кам'яний будинок⁸⁸. До початку XVII ст., а точніше до пожежі в Кам'янці у 1616 р. (1617)⁸⁹, більшість будинків були дерев'яними. Автор "Кам'янецької хроніки" писав, що "сувора кара над містом завершилася вогнем, який спалив півміста"⁹⁰. Після цієї пожежі більш активніше почали зводитися житлові і господарські будинки на кам'яній основі або повністю кам'яні. У "Кам'янецькій хроніці" під 1620 р. (6 листопада) зафіксовано, що "в день Святого Христа у неділю, о 21 годині стався дуже сильний землетрус, що тривав чверть години. Трясло так, що кам'яні стіни (будинків – М.П.) тріснули й розсипалися. І було це не лише в Кам'янці, а й у Молдавії і в Туреччині"⁹¹. На початок 70-х рр. XVII ст. кількість кам'яних і кам'яно-дерев'яних будівель в місті та у вірменських дільницях зростає. Із записок Ульріха фон Вердума дізнаємося, що південна його частина була "заселена вірменами, які мають тут свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків"⁹², про архітектурну топологію яких ми вже частково говорили.

Досліджуючи територіальну еволюцію вірменських кварталів XV–XVII ст., зауважимо, що в її формуванні неабияку роль відігравали й оборонні укріплення. Унікальними природними оборонними рубежами міста продовжували залишатися круті скелі (береги) р.Смотрич та глибокий каньйон, утворений її водами. Однак, зміна тактики облоги і оборони міст,

а головним чином прогрес у розвитку вогнепальної зброї⁹³, вимагали додаткових штучних оборонних укріплень. Писемні джерела щодо функціонування укріплень навколо міста зафіксували їх у незначній кількості. Про відсутність у названий час великого числа оборонних споруд навколо міста писали польський хроніст Ян Длугош (XV ст.), італієць Джованно Ботеро (XVI ст.), поляк М.Стрийковський (XVI ст.), російський мандрівник Т.Коробейников (XVI ст.) та інші сучасники. Цей факт вони мотивували розташуванням міста на півострові. Так, Я.Длугош зауважував, що р.Смотрич, протікаючи у глибокому каньйоні, робила місто неприступним. Замість мурів і укріплень по периметру, місто мало високі скелі і широкий каньйон. В'їхати на територію міста можна було лише з боку замку та з півдня – через ворота у каньйоні. “Jeden tylko do miasta istnieje dostep z zamku i od strony poludniowej”⁹⁴. Назву воріт Длугош не вказав, однак вважаємо, що саме на їхньому місці на початку XVI ст. було зведено кам'яну Руську браму.

Д.Ботеро (секретар польського короля Генріха Валуа у 1573 р.) стверджував, що “місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні стіни та вали, що вважаються неприступними”⁹⁵. Неповторне географічне розташування міста в стратегічному відношенні зафіксував і М.Стрийковський (70 рр. XVI ст.), котрий зауважував, що “miasto samo w lepszym miejscu” знаходиться, ніж замок⁹⁶. На сторінках “Кам'янецької хроніки” зазначено, що “в 1567 р. католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатьом це було не по душі, адже робота була розпочата велика і важка”⁹⁷. Та і звести в ті часи стіну навколо півострова площею понад 120 га було нелегкою справою. Не помітив кам'яних укріплень (башт) навколо міста і російський мандрівник Т.Коробейников, який відвідав Кам'янець у 1593 р. З цього приводу він писав, що “стіни навколо посаду (міста – М.П.) немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10”⁹⁸.

Однак, з кінця XVI і протягом XVII ст. оборонні укріплення навколо міста та вірменських кварталів зводилися і удосконалювалися. У їх числі, якщо слідувати за рухом годинникової стрілки навколо півострова вулицею Гончарською, можна назвати: Гончарську, Різницьку і Кравецьку башти (вони знаходилися з південно-східного боку півострова над скелею), безіменні міські ворота, котрі розташовувалися на перепаді двох терас по вул. Довгій (на їх місці у 80-х рр. XVIII ст. були збудовані військові казарми, в яких до кінця 80-х рр. XX ст. знаходилася тютюнова фабрика), земляний вал вздовж вулиці Довгої, Руська брама, міські Михайлівські ворота з боку замку, Вірменський бастион, шанець на Вірменському ринку та інші.

Таким чином, дослідження історичної топографії вірменських кварталів Кам'янця-Подільського XV–XVII ст. дає підстави стверджувати, що в її розвитку поєднувалися як місцеві, так і західноєвропейські традиції. Прямокутний видовжений ринок, розташування в його південній перії ратуші, а також по периметру культових і адміністративних споруд, сітка вулиць та провулків, кварталів і садиб міщан із специфічною забудовою, природний ландшафт та штучні оборонні укріплення – ось найважливіші чинники, котрі формували Кам'янець як неповторне містобудівне явище і оборонний форпост епохи середньовіччя і ранньої нової доби не лише України, а й Центральної та Східної Європи загалом.

Примітки

1. *Нельговский Ю.А.* Историко-архитектурные исследования старинных городов Украины // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С.90-94.
2. *Брайчевский М.Ю.* Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1971. – Вып. III. – С.290-294; Його ж. Кам'янець-Подільський – місто-музей // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.107-115.
3. *Дашкевич Я.Р.* Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1669–1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под редакцией Э.В.Севортяна. – М.: Наука, 1967. – С.76-77; Його ж. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь, 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.71-72; Його ж. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII ст.) // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР (далі – ИФЖ). – Ереван, 1987. – №2(117). – С.63-85.
4. *Халтачян О.Х.* Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // Архитектурное наследство. – №28. – М., 1980. – С.141.
5. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980.
6. *Шкурко С.* Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольске // ИФЖ.
7. *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.14.
8. *Bialkowski L.* Przyczynki do dziejów Kamięńca i Podola w wieku XVI–XVII. Ze wschodu i zachodu / Odbitka z “Pamiętnika Lubelskiego” towarzystwa przyjaciół nauk w Lublinie. T.1. – Lublin, 1929. – S.15, 20.
9. *Петров Н.Б.* Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв.:

Дисс. ... канд. истор. наук. – К., 1987. – С.75.

10. *Нельзовский Ю.А.* Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – К., 1974. – С.90.

11. *Мокеев Г.Я.* Черты своеобразия в структурах городов восточных и западных славян // Архитектурное наследство. – М., 1975. – №23. – С.4-5.

12. *Бунин А.В.* Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследование по истории архитектуры и градостроительства. – М.: Московский архитектурный институт, 1964. – С.133.

13. *Бафхин М.Г.* Город. Структура и композиция. – М.: Наука, 1986. – С.23.

14. *Мокеев Г.Я.* Названа праця. – С.4.

15. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С.251-252. Аналогічним покровителем над торговцями в Русі вважався і Микола Мірлікійський.

16. *Алферова Г.В.* Организация строительства городов в Русском государстве в XVI-XVII веках // Вопросы истории. – 1977. – №1. – С.50-66.

17. *Бунин А.В.* История градостроительного искусства. В 2-х томах. – Т.1. Изд. 2-е. – М., 1979. – С.147.

18. *Bialkowski L.* Przyczynki do dziejów Kamieńca... – S.15, 20.

19. Кариарз przywilejow miasta Kamieńca // Наукова б-ка АН ім. В.Стефаника у Львові. – Ф.Оссолінських. – № 2250/III. – Арк.1.

20. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T.1. – Krakow, 2000. – S.71.

21. Кариарз przywilejow miasta Kamieńca... – Rđę.1-2.

22. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – К., 1887. – С.380.

23. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.71.

24. Ibid. – S.71.

25. *Дашкевич Я.Р.* Армянские кварталы средневековых городов Украины... – С.63-85; *Кос Г.* З історії забудови вірменської діляниці у Львові // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1994: праці секції мистецтвознавства. Т.227. – С.289-295; Ї ж. Українська діляниця середньовічного Львова (До питання історії будівництва та архітектури XV–XIX ст.) // Україна в минулому. – К., Львів, 1994. – Вип.5. – С.66-75; *Долинська М.* Українська діляниця Львова у XVI–XIX ст. (соціо-топографічна характеристика): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Львів, 1997; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: Піраміда, 2003. – С.246-313.

26. Люстрация Барского староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. Ч.VII. Т.2. – К., 1896. – С.128-135.

27. Люстрация Кременца 1563 года // Там же. – С.42-59.

28. *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Історико-

топографічні нариси. – К.: Тираж, 1996. – С.138-191; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стілос, 2002. – С.21-44.

29. *Нельговский Ю.А.* Историко-архитектурные исследования... – С.90.
30. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów, Warszawa, 1915. – S.55, 58.
31. *Халтачян О.Х.* Сооружения армянской колонии... – С.141.
32. *Kiryk F.* Z dziejów różnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.72.
33. Документи на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). – С.242-309.
34. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – К.: Українознавство, 1993. – С.25.
35. *Kalinowski W.* Miasta Polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i urbanistyki. Teoria i historia. T.VIII. Zeszyt 3-4. – Warszawa, 1963. – S.173.
36. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski... – S.71.
37. *Bialkovski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – S.102.
38. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.2176.
39. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С.79.
40. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины... – С.63.
41. *Przedziecki A.* Podole. Wołyń. Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1840. – T.1. – S.156.
42. *Kiryk F.* Z dziejów różnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.71.
43. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski... – S.71.
44. *Ibid.* – S.71.
45. *Bialkovski L.* Przyczynki do dziejów Kamieńca... – S.20.
46. *Klosy.* – T.XXVII. – Warszawa, 1878. – S.28.
47. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski... – S.69.
48. *Antoni J.* Do dziejów Kamieńca Podolskiego // Przewodnik naukowy i literacki. – Warszawa, 1907. – S.807.
49. *Сіцинський Ю.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі: Видання Подільського братства, 1994. – С.17.
50. Там же. – С.24.
51. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.42.
52. *Крикун М.* Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р.
53. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши... – С.27.
54. *Vásary S.* Armeno-Kipchak Parts form the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia. –

Budapest, 1969. – Т.22. – Р.2. – С.145.

55. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.80.

56. *Сіцинський Ю.* Нариси з історичної топографії... – С.22.

57. Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята благочестивої Марії 1700 р. від дня народження Христа // М.Б.Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.329.

58. *Гаркавець А.Н.* Конвергенція армяно-кипчацького язика к славянам в XVI–XVII вв. – К.: Наукова думка, 1979. – С.73.

59. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.42.

60. Там же. – С.49.

61. Там же. – С.67.

62. Там же. – С.122.

63. Там же. – С.157.

64. Там же. – С.157-158.

65. Там же. – С.128-129.

66. Акты армянского суда города Каменца-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1963. – С.119-120, 337.

67. Там же. – С.136-137, 379.

68. Там же. – С.155-157, 381.

69. *Bialkowski L.* Przyczynki do dziejow Kamieńca. – S.20.

70. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.70.

71. Там же. – Арк.85.

72. *Григорян В.Р.* История армянских колоний... – С.62.

73. *Дашкевич Я.Р.* Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. Вип.1. – К., 1971. – С.162.

74. Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.62-63.

75. *Lippmano H.* Relacja o Polsce z r. 1575 // Relacja nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. T.1. – Berlin, Posnań, 1864. – S.249.

76. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.VIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole, opisane przez A.Jablonowskiego // Źródła dziejowe. T.XIX. – Warszawa, 1899. – S.62.

77. Опис Кам'янця-Подільського... 1700 р. – С.310.

78. Там же. – С.310.

79. Там же. – С.310.

80. Там же. – С.329.

81. Там же. – С.331.

82. Там же. – С.331.
83. Там же. – С.331.
84. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.76, 89.
85. Deni... – S.40.
86. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.89.
87. Ibid. – S.89.
88. Акты армянского суда города Каменца-Подольского (XVI в.). – С.171-172, 383.
89. *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчі дослідження. Вид.2. – К., 1971. – С.73.
90. *Vásary S.* Armeno-Kipchak Parts ... – P.144.
91. Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – №4. – С.97.
92. *Ульріх фон Вердум.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень. – 1983. – №9. – С.99.
93. *Дютюи Р.Э., Дютюи Т.Н.* Всемирная история войн. Кн.2. 1400-1800 гг. – СПб., М.: Полигон. АСТ, 1997. – С.19-20.
94. *Dlugosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Podolskiego / Tłum. S.Gaweda, Z.Jablonowski, A.Jochelson, J.Radziszewska, K.Stachowska, A.Strzelicka. – Warszawa, 1962. – Т.1. – S.171.
95. *Мицик Ю.А.* Историко-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип.8. – К.: Наукова думка, 1982. – С.30.
96. *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów dziaruszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // Kamieniec Podolski. Studia... – S.159-180.
97. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши... – С.226.
98. *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский, 1892. – №27-28. – С.484.

Резюме

В статті прослідковуються особливості історико-топографічної еволюції армянських кварталів Каменца-Подольського, досліджується специфіка планировочної структури Армянського ринку та його застройки, розглядається мережа вулиць та переулків, вивчається локалізація городських ділянок та усадеб в їх границях, вивчаються архітектурні типи їх застройки та т.п.

Ключевые слова: *історическа топографія, городські ділянки, планировочна структура, Армянський ринок, вулиці, проулки, архітектурні типи житлових споруджень.*

Одержано 3 листопада 2005 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНА СТРУКТУРА МІСЬКОГО І МІСТЕЧКОВОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РЕМІСНИЧЕ І ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО

Розглядається соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. та аналізується її вплив на економічний розвиток краю.

Ключові слова: *населення, міста, містечка, економічний розвиток.*

Соціально-етнічна структура міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. обумовлювалася різними чинниками: політичними, адміністративними, релігійними, культурними тощо. На жаль, ця тема не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти піднімалися істориками ще у XIX ст. Так, соціально-економічне спрямування діяльності єврейського населення Поділля знайшло відображення в дослідженнях М. Драгоманова¹, В. Алєніцина², В. Гульдмана³, І. Жигецького⁴. Серед праць вітчизняних істориків доречно назвати роботи П. Клименка⁵, М. Карачківського⁶, Н. Григорієва⁷, М. Кукурудзяка⁸, А. Гуменюка⁹ та ін. дослідників, які розглядали ремісничу і промислову діяльність краю, проводили аналіз соціально-етнічної статистики тощо. Однак структура міського і містечкового населення Подільської губернії в аспекті її впливу на ремісниче і промислове виробництво спеціально не вивчалася. Дана стаття присвячена дослідженню впливу етно-соціальної структури населення на економічний розвиток краю.

З часу створення Подільської губернії панівним станом продовжувала залишатися польська шляхта. Катериною II вона була зрівняна в правах з російським дворянством, і до 30-х рр. XIX ст. залишалася повним господарем в містах і, особливо, в містечках. Однак, після першого польського повстання почався період реакції. 19 жовтня 1831 р. Микола I видав указ “Про однодворців та громадян у західних губерніях”, згідно з яким особи, що не надали документів і не мали відповідних постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувалися до податних станів однодворців чи громадян (у містах). У результаті впровадження цього закону більшість збіднілої, безземельної шляхти була позбавлена прав дворянства. А це означало необхідність платити податки, виставляти рекрутів, заборону вільного пересування, навіть обмеження права на здобуття освіти¹⁰. Декласація польської шляхти була частиною анти-

польських заходів уряду. Як наслідок, на кінець XIX ст. найважливішими сферами діяльності польського населення в містах Поділля стало землеробство і ремесло¹¹.

Русифікаторська та асимілятивна політика імперського уряду призвела до втрати містами краю вигляду презентантів корінного, українського населення. Із запровадженням смуги осілости й заборонаю представникам іудейського віросповідання мешкати поза містами й містечками, останні протягом XIX ст. перетворилися на поселення з домінуючим єврейським населенням. У результаті антиукраїнської політики уряду українці були витіснені з міст, відсторонені від міських занять і змушені в переважній більшості займатися землеробством на міських землях. Низька питома вага українців у міському населенні пояснюється і традиційним заняттям українця – хліборобством. 97% українського населення краю проживало у сільській місцевості. Крім того, навіть у містах, серед тих, хто займався сільськогосподарськими промислами, частка українців сягала 80%¹². Влада сприяла переселенню до міст вихідців з Росії. Так, за урядовцями й купцями до подільських міст потрапляли цілі виробничі артілі з центральних російських губерній.

На середину XIX ст. в українських містах сфера управління та освіти потрапили до рук росіян та зрусифікованих українців. У промисловості вони також складали високу питому вагу, торгівля та ремесла перебували переважно в руках євреїв. Останні контролювали більшість ремісничих закладів та дрібних промислових підприємств. Вони ж становили основну масу зайнятих на цих підприємствах робітників. Хоча в загальній кількості промислових робітників краю євреї становили всього 11,5%, в окремих галузях (особливо тих, де відбувалося виготовлення кінцевого продукту) їх було більше. Зокрема, в рукавичному та цукерковому виробництві євреї становили 100% всіх робітників галузі, миловарному – 81%, тютюновому – 78,4%, пиво-медоварному – 36,5%, борошномельному – 34,6%, лісопильному – 18,3%, чавуноливарному – 15,2%¹³.

Специфічною рисою міських поселень на Поділлі була належність більшості з них до приватних володінь. У першій половині XIX ст. містечка переважно були центрами маєтків, з другої половини XIX ст. на перший план виходить їх торгівельно-реміснича функція. Зміна соціально-етнічної структури населення кінця XVIII – початку XIX ст. добре простежується на прикладі м.Ямпіль. Тут, по-перше, спостерігається зростання міського населення на (12,6%)¹⁴. По-друге, стає помітною тенденція до занепаду селянсько-хліборобського елемента та підсилення єврейського населення. По-третє, якщо окремо виділити ремісниче населення Ямпіля, то стає помітним зменшення чисельності ремісників.

Для прикладу, серед міщан Ямполья наприкінці XVIII – на початку XIX ст. євреї становили 86%, решту – українці, німці та греки. Заселяючи місто євреями, власник міста Прот Потоцький надав їм різні пільги, у т.ч. на два роки звільняв від податків тих, хто своїм коштом будував будинки. Магнат намагався якомога більше привабити до містечка ремінично-торговельне населення. Цю політику продовжували адміністратори ямпільського маєтку. Так, згідно постанови повітового суду від 5 листопада 1800 р., всі, хто зводив будинки в цьому містечку, звільнялися від панських податків та повинностей, “як у всіх містечках Правобережних заведено”. У наступні роки міщанам Ямполья були надані ще й торговельні пільги, згідно яких “після зведення будинку дозволялося два роки торгувати горілкою, пивом та вином по 50 відер щорічно, без будь яких платежів”. У той час інші мешканці міста сплачували встановлений акциз на користь власника (4 злотих за відро). У Ямполі склалася постійна група євреїв-орендарів (біля 15 господарів): Сухар Мануїлович, Гершко Кальманович, що платили за шинкову та міську оренду від 8 до 12 тис. злотих на рік, Гершко Сербянський, який за оренду боргів платив 5850 зл., Герцик за оренду виноградного саду – 3 тис. зл., Ейзик Абрамович і Ушер Борухович (орендарі млинів) платили по 1100 зл. Були і менші орендарі, а також шинкарі та дрібні перекупники.

Другу групу населення м.Ямполья складала чиншова шляхта. Представники цієї групи мали власні будинки та садиби.

Третю групу населення складала ремісники, які поселилися в Ямполь за привілеєм 1792 р., згідно якого вони звільнялися “від усіх особистих та інвентарних робіт, як то сторожі дворової та міської і послуг дворових, окрім грошової оплати”. Кількість ремісників з роками зменшувалася. За період з 1795 по 1806 рр. їх число зменшилося на 47%. Найбільш розповсюдженими залишалися шевське, кушнірське й ткацьке ремесла. В Ямполі ремісники землі не мали, володіли садибами й халупами та жили виключно із свого ремесла. Ця група населення під час неврожаїв страшенно занепадала. Згідно реєстрів 1798 та 1799 рр., значиться 13 господарств, які не могли заплатити чиншу, два господарства вимерло з голоду “цілим домом”, а ще два господарі втекли на волю¹⁵.

За описом Поділля 1800 р., всі повітові міста, за виключенням Кам'янця-Подільського, Могилева, Балти, Ольгополя та Цекинівки, до переходу у казенну власність були старостинськими. Населення тих міст складалося здебільшого з християн, при значній кількості іудеїв. Християни займалися хліборобством, євреї – відкупом оренд, різними промислами та ремеслами. Після приєднання краю до Росії та перетворення цих міст у повітові, все населення було записано у міщанський стан. Євреї-міща-

ни продовжували торгувати на ярмарках, які традиційно відбувалися через кожні два тижні. Євреї також займалися орендами та ремеслами, міщани-християни – здебільшого хліборобством¹⁶. Ще в середині XVIII ст. на Поділлі поселилися цигани. Жили вони надзвичайно бідно, займалися різними кустарними промислами та ремеслами, особливо ковальством та ложкарством¹⁷. Здавна в краї проживали вірмени. На початку XIX ст. у м. Могилеві їм належали шкіряні заводи, на яких щороку вироблялося до 15 тис. сап'янових шкір на взірєць турецьких¹⁸.

Про національний склад міщанства у 1805 р. можна судити із складу міських магістратів. Серед виборних урядовців знаходимо лише 2–3 українських прізвища, стільки-ж греків та вірмен, більше росіян, євреїв та поляків¹⁹. Влада в містах належала, хоч і менш численній, але заможній і організованій частині торгівельно-промислового населення.

За описом краю 1819 р. соціально-етнічний склад міського та містечкового населення був різнобарвний. Серед населення був значний відсоток євреїв. Вздовж р. Дністер багато проживало молдаван та волохів, а “в містах Кам'янци, Могилеві, Балті та містечку Рашкові незначна кількість вірменських та грецьких родин”²⁰.

Політика царизму породила відчутні регіональні диспропорції та серйозні викривлення в соціально-етнічній структурі українських міст та містечок. У XIX ст. лише 5% українців було урбанізовано, в той час як росіян – 38%, євреїв – 45%. У містах створювалося середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали. До реформи 1861 року міста України набули російського характеру, а російська мова стала мовою торгівлі. Щоб вижити в містах, українці мусили інтегруватися в цю культуру²¹.

На національному складі промисловців України сильно позначилося проходження по українським землям “смути єврейської осілости”. Говорячи про виняткову підприємливість євреїв, зазначимо, що зафіксоване їх домінування у промисловому будівництві пояснювалося і особливостями тогочасного обліку. До обліку не включали підприємства, які належали селянам, натомість враховувалися підприємства власників-євреїв²². Отже, обов'язкова підзвітність єврейських підприємств посилювала картину їх підприємництва на Поділлі і вуалювала діяльність українських селян.

У середині XIX ст. становий принцип поділу населення продовжував залишатися основою соціальної політики Російської імперії. В містах та містечках краю традиційно проживали представники таких станів: дворянства, духовенства, купецтва, міщанства та селян. Консервація станового ладу виражалася у збереженні корпоративності міських станів, перш за все купецтва і міщанства²³. Розвиток капіталістичних відносин призво-

див до руйнування станового поділу населення. Значний вплив на цей процес мала міська реформа 1870 р., яка замінила співвідношення корпоративних груп міського населення, що стояли відособлено і лише зовні стикувалися між собою, на загальне представництво. Однією з провідних тенденцій капіталістичної урбанізації вважається різке зростання населення міст, переважно за рахунок міграції селян. Особливістю Подільської губернії була висока питома вага в містах краю вихідців з тих губерній Російської імперії, де малоземелля селянства було особливо відчутним, і де були розвинуті сезонні відробітки. Тому в містах регіону було багато уродженців Центральної Росії (зокрема, Орловської і Калузької губерній), Білорусії, Лівобережної України. Вони склали до 41% всіх представників селянства в містах Поділля²⁴.

Міста Поділля ніби в узагальненому вигляді представляли населення всього краю. Привілейоване становище в містах та містечках традиційно займало дворянство. В капіталістичну епоху сфера діяльності представників цього стану значно розширилася. Дворянство поповнювало чиновницько-адміністративний апарат, ряди інтелігенції, людей вільних професій або просто проживало прибутки від своїх маєтків. Частина дворянства їх поступово зливалася з підприємцями з інших станів в одну групу великої буржуазії. Так, із 43 цукрових заводів Поділля в 1893 р. 10 були повною дворянською власністю, а в 32 підприємствах, що належали акціонерним товариствам, питома вага їх капіталів була високою²⁵. З 80 найбільших винокурень 54 було у власності дворян.

У містах дворян можна було зустріти навіть серед ремісників. Зокрема, у 1869 р. майстер столярного цеху Йосип Петровський визволив з учнів у підмайстри міщанина м. Кам'янця, походженням з дворян, Іполита Бачинського²⁶. А у 1872 р. майстер шевського цеху, відставний солдат Олексій Уманський, видав підмайстерське свідоцтво дворянину Михайлу Матковському²⁷. У 1891 р. свідоцтво на право займатися дамсько-кравецьким ремеслом тримала дворянка Марія Врублевська²⁸.

Наступним за економічним впливом міським станом було купецтво. В другій половині XIX ст. скорочується його чисельність. У 1897 р., в порівнянні з 1861 р., кількість купців скоротилася у 2,8 рази. Це пояснюється, перш за все, урядовою постановою 1867 р., яка ліквідувала третю купецьку гільдію. З 1590 подільських купців у 1862 р. до першої і другої гільдій відносилися лише 23 особи²⁹.

Найчисельнішим міським станом було міщанство. Протягом XIX ст. спостерігається невпинне зростання цього стану, як в результаті природного приросту, так і за рахунок переселення до міст та містечок представників інших станів. У другій половині XIX ст. зростання відбувалося за

рахунок селян-мігрантів. Економічне значення міщан, як дрібних виробників і торгівців, було досить високим. Поряд з ремеслом і торгівлею, важливою сферою діяльності міщан було сільське господарство на міських і приміських землях. Разом з членами сімей, кількість міщан, зайнятих сільським господарством у містах Поділля наприкінці XIX ст., складала майже 9% міського населення. У Кам'янці-Подільському протягом 1861–1897 рр. чисельність селянського стану зростає з 299 до 7 тис. чол.³⁰.

В другій половині XIX ст. у містах і містечках краю зростає вплив єврейського населення. На прикладі містечок Кам'янецького повіту можна прослідкувати кількість жителів в цих поселеннях, відсоток єврейського населення та ступінь промислового розвитку містечок у другій половині XIX ст. (таблиця 1). Таблиця демонструє цікаву особливість подільських містечок: чим більше там ремісників, тим краще розвинута промисловість.

Таблиця 1. Населення містечок Кам'янецького повіту у 1888–89 рр.³¹.

Містечко	К-сть жителів	З них євреїв	Ремісників	Промисловість
Маків	1347	3 %	-	водяні млини - 3
Шатава	1699	28,5 %	29	
Лянцкорунь	2310	48 %	31	млин, бровар
Смотрич	1188	47 %	153	
Жванець	1866	49 %	111	водяні млини - 3
Збриж	1386	33 %	10	млин
Оринін	4088	38%	60	винокурня, бровар, 3 млини
Гусятин	2255	41%	28	млин
Городок	7337	45 %	382	цегельня-6, черепичних-2, гончарних-4, кожевених-10, канатний-1, свічно-воскових-2, цукровий-1, кузні-6, млинів-2, крупорушок-7, солеморізок-2, воскобоєнь-3, маслобійня, механ.заклад
Купин	3542	31 %	120	цегельня-1, гончарних-6, млин-1, крупорушок-2, солеморізок-3
Чемерівці	2242	45 %	34	винокурня, млин

У середині XIX ст. російський уряд спробував адміністративними методами залучити єврейське населення міст і містечок до виробничої діяльності, обмежити їх вплив в торгівлі, орендах і лихварстві. Відповідно до правил 23 листопада 1851 р. євреїв було поділено на п'ять розрядів, а представників третього розряду записано до створених за цим законом реміс-

ничих і неремісничих цехів³². Євреї, що не входили до п'яти розрядів, підлягали різним обмеженням, в тому числі посиленому рекрутському набору³³. У 1852 р. в містах і містечках краю до ремісничих цехів записалося 8491 особи, з яких 6674 чол. – на необмежений термін, 1817 чол. – тимчасово, на час дії паспорту³⁴. Зараховані до цехів на необмежений термін складали окрему групу, так званих “цехових”. У результаті провадження вказаних правил на Поділлі виник новий соціальний стан – цеховиків. Вже у 1861 р. “цехових” на Поділлі налічувалося 46073 чол., з них в містах – 18727, в містечках – 27346³⁵. Згідно закону, до цехового стану приписували не лише ремісників, а всю сім'ю, з дружиною і дітьми.

У 1865 р. населення Поділля мало таку станову структуру: дворян (1,22%), духовенства (1,06%), міських станів (145 або 0,01% почесних громадян, 15070 або 0,79% купців, 248592 або 13,09% міщан, 49028 або 2,58% цехових, 9934 або 0,52% громадян – всього 17%), сільських станів – 77,14%, військових станів – 2,64%³⁶. Важливо з'ясувати етнічну приналежність міського населення. Згідно відомостей таблиці 2, на цей час простежується незначна перевага іудейського населення над православним. На жаль, із тогочасної статистики неможливо визначити питому вагу в містах українців.

Таблиця 2. Населення міст Поділля за віросповіданнями у 1865 р.³⁷.

<i>Віросповідання</i>	<i>Населення міст</i>			<i>% міського населення</i>	<i>На 100 православних</i>
	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>всього</i>		
Православних	23772	28525	52297	41,84	
Розкольників	1001	1254	2255	1,8	4,31
Римо-католиків	8093	7515	15608	12,49	29,84
Вірмено-католиків	149	143	292	0,23	0,56
Протестантів	42	31	73	0,06	0,14
Іудеїв	26776	27679	54455	43,57	104,13
Всього	59833	65147	124980		

У досліджуваній період відзначаються факти об'єднання православних і католицьких міських ремісників в одних виробничих організаціях. Є згадки про існування на Поділлі змішаних цехів з українських і польських ремісників, які в повному складі були присутні на свята в церкві і в костьолі. Українці ходили на “відпусти” до костьолу й молилися до католицьких чудотворних ікон (в Брацлаві, Летичеві, Тарноруді та ін.)³⁸.

Ще у другій половині XVIII ст. на Поділлі з'явилися російські старовіри – пилипони, представники одного з напрямів старообрядства, що ті-

кали з Росії від релігійних переслідувань. Економічні заняття цих переселенців, зокрема виготовленням возів, саней, ободів і дуг, а також виробництво грубого полотна, принесли нові технічні прийоми в заняття місцевих кустарів. В середині XIX ст. у Балті мешкало 1545 розкольників, в той час як православних налічувалося 1192 чол. Православне населення міста займалося переважно землеробством, а також ковальським та чоботарським ремеслами, розкольники – виготовленням дерев'яних ложок і саней. На початку 60-х рр. XIX ст. населення Балти складало 5115 чол., з них 1490 становили старообрядці та 2369 – євреї³⁹.

На кінець XIX ст. на теренах Подільської губернії сформувався відносно постійний етнічний склад населення. За даними першого загального перепису населення Росії, у 1897 р. на території Поділля проживала 41 етнічна група. Найбільшими були шість етносів: українці (81%), євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%), молдавани (0,9%) та німці (0,1%). Значна кількість німців з'явилися на Поділлі в другій половині XIX ст. Німецькі переселенці були носіями новітніх технологій і займалися залізничним будівництвом та промисловим виробництвом. Німецькі колонії були в Кам'янці, Дунаївцях та Вінниці. В Дунаївцях кількість німецького населення зросла за 1880–1897 рр. з 0,4 до 0,9 тис чол. і складала 11,5% жителів цього містечка⁴⁰. Більша їх частина була зайнята на текстильних підприємствах, що знаходилися у власності кількох німецьких родин.

В той час, як в краї більше 80% населення було українським, серед жителів міст переважали представники етнічних меншин. Часто навіть приналежність до певного етносу визначала зайнятість його представників. Українці переважно залишалися землеробами, а другий за чисельністю етнос на Поділлі – євреї, повністю монополізували торгівельно-промислову діяльність. Єврейське населення в містах краю складало 50,2%, в містечках – 93,2%⁴¹.

Часто повторювалися скарги християнських виробників, що євреї не задовольняються заняттям однією справою, а постійно втручаються в інші галузі, чим порушують цехові правила і традиції. Важливим принципом ремісничої організації була заборона відбивати покушців і замовників у іншого майстра. Євреї ніколи не звертали на це уваги, вони “підкараювали” покушців замість того, щоб чекати їх в своїй крамниці чи майстерні. Так, у 1856 р. в м.Вінниці цехові майстри скаржилися на вінницьких міщан-євреїв, які розносили по будинках і постійних дворах чоботи і черевики, через що цеховики несли значні збитки⁴².

Щоб з'ясувати соціально-етнічні процеси, які протікали в подільських містах та містечках протягом XIX ст., слід розглянути форми праці, які протягом століть монополізували євреї. У період Речі Посполитої вони

були допущені до проживання в містечках як промислово-торгівельний клас. Російська влада регламентувала життя єврейських громад. Створивши так звану смугу єврейської осілости, уряд дозволив проживання євреїв в 15 західних і південно-західних губерніях. Влада намагалася поселити євреїв в містах, щоб “відмежувати село від єврейської спокуси”⁴³. Разом з тим, як зазначає В.Верига, із введенням “смуги осілости” на Правобережжі там був ліквідований український середній клас (міщанство), що призвело до остаточного перетворення української нації на селянську⁴⁴.

Один з авторів XIX ст. у “Подільських єпархіальних відомостях” ставив запитання: чому подільська земля, наділена багатими природними дарами і розміщена в самих сприятливих географічних умовах, не процвітає економічно. Причину він знаходив у тому, що в краї українське населення придушене євреями. Для отримання надприбутку євреї-орендарі вискували землі та нещадно експлуатували працюючих на ній землеробів⁴⁵. Наводилися приклади, коли орендуючи винокурні та утримуючи шинки, євреї намагалися контролювати всю торгово-економічну діяльність. До шинків стікалася вся інформація про економічне становище регіону, а шинкар, через створену кагалом систему, передавав, за невелику плату, зібрані відомості певним комісіонерам, які консультували єврейську верхівку. Так, орендатор великих маєтків єврей Маранц з Проскурова укладав орендні договори із землевласниками, які мали проблеми з фінансами, передаючи орендовані землі в управління біднішим євреям⁴⁶.

Протягом другої половини XIX ст. уряд робив спроби послабити вплив євреїв у економічному житті краю. Легше всього було спровокувати протиріччя на ґрунті релігії. Священики у багатьох проповідях, які відбувалися у ході кампанії за перенесення базарів з недільних на будні дні, формували почуття ворожості до євреїв. Це посилювалося й тим, що євреї домінували у сфері торгівлі. Священиків обурював той факт, що торги та ярмарки, що відбувалися у вихідні дні, притягували маси міщан та селян, які, замість відвідування церкви, часто після вдалих торгів потрапляли до шинку. У 1882 році на Поділлі відбулися єврейські погроми. Для того, щоб зупинити їх, в урядовому указі наголошувалося на рішучому переслідуванні насилля над особистістю й майном євреїв, які перебувають під охороною загальних для всього населення законів на рівні з іншими підданими⁴⁷. Однак, прийняття вказаного закону було не більше, ніж прагнення після вдаючої політики “розділяй” проводити політику “володарюй”. Це підтверджувало й ставлення уряду до поляків, як ворожих державі елементів, а євреїв, по меншій мірі, індиферентних до державних інтересів⁴⁸.

Потіснити поляків-поміщиків було легшим завданням, ніж ослабити євреїв економічно. Основною причиною було те, що в Західному краї про-

мислові і торгові заняття перебували в руках євреїв, які володіли технічними знаннями і навичками. Заборона євреям займатися ремісничо-промисловою діяльністю призвела б до занепаду окремих галузей⁴⁹.

Характеризуючи демографічні процеси у другій половині XIX ст., П.Риндзюнський зазначав, що у цей час були створені економічні передумови для зростання міського населення. Саме на Правобережжі швидко розвивалися відхожі промисли, коли селяни часто обслуговували торгівлю, займаючись перевозом товарів і лісу. Аграрне перенаселення на Поділлі мусило б стимулювати вплив селян із сільської місцевості. До того ж, що заробітки фабрично-заводських робітників були вищі, ніж сільськогосподарських⁵⁰. Однак, формується ворожий для українців образ міста. Населення міст складалося з росіян і поляків з євреями, які їм слугували. У всіх куточках міста звучала російська мова, тому селянин-українець відчував усією душею, що він тут чужий. У свідомості селян вироблявся принцип неприйняття міста. Тому український селянин, який міг би стати джерелом зростання міст, вимушений був усю свою енергію витратити на важкій сільськогосподарській ниві.

Таким чином, динаміка етно-соціальних процесів у містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. в значній мірі залежала від економічних занять їх мешканців. Чим динамічніше в міських поселеннях розвивалася економіка, тим більших метаморфоз зазнавав його національний склад.

Примітки

1. *Драгоманов М.* Евреи и поляки в юго-западном крае // Вестник Европы. – СПб., 1875. – Т.IV. – С.133-179.
2. *Алеицын В.* Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – СПб., 1884. – 79 с.
3. *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889.
4. *Житецкий И.* Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в южной России // Киевская старина. – К., 1901. – Т.LXXIV.
5. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.1032-1057.
6. *Карачківський М.* Опис Поділля з 1819 р. В.Рудницького // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1927. – Кн.XVII.
7. *Григорій Н.Я.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 92 с.
8. *Кукурудз'як М.Г.* Динаміка міського населення Зах. Поділля у др. пол. XIX ст. // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993.

9. *Гуменюк А.О.* Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – С.218-223.
10. *Геровська Х.* До питання про декласацію шляхти в Подільській губернії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.177.
11. *Гуменюк А.О.* Польське населення міст Подільської губернії на межі ХІХ–ХХ ст. (1897–1904 рр.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.. – С.238.
12. Первая всеобщая перепись. Вып. VIII. – С.186-189; Вып. XVI – С.188-190; Вып. XXXII – С.188-190.
13. *Гессен Ю.* О жизни евреев в России. Записка в Государственную думу. – СПб., 1906. – С.57.
14. *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці ХVІІІ та в першій чверті ХІХ ст. – К., 1929. – С.88.
15. Там же. – С.89, 91.
16. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12-13.
17. *Григорійв Н.Я.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – С.36.
18. ДАХО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.10 зв.
19. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ віку. – С.1032-1057.
20. *Карачківський М.* Опис Поділля з 1819 р. В.Рудлицького. – С.99.
21. *Кравченко В.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.22, 34.
22. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – С.165.
23. *Рожков Н.И.* Исторические и социологические очерки. – М., 1906. – Т.1. – С.100.
24. *Гуменюк А.О.* Динаміка чисельності представників... – С.219, 221.
25. Обзор Подольской губернии за 1893 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1893. – С.27, 29.
26. ДАХО. – Ф.307. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.7 зв.
27. Там же. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.29.
28. Там же. – Спр.5. – Арк.8.
29. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – С.37.
30. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – Ч.2. – Т.ХХІХ. Подольская губерния. – С.3-34, 39, 43, 46.

31. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып.7. – Каменец-Подольский, 1895. – 612 с.
32. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА). – Ф.442. – Оп.39. – Спр.167. – Арк.166.
33. Російський державний історичний архів, в СПб. (далі – РДІА). – Ф.1287. – Оп.37. – Спр.766. – Арк.106.
34. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.39. – Спр.167. – Арк.140-250.
35. Там же. – Спр.2. – Арк.26.
36. *Дельяненко*. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869. – С.1-50.
37. Там же. – С.8.
38. *Драгоманов М.* Указ. соч.
39. *Родзяновский И.* Историко-статистическое описание прихода св. Николаевской церкви, находящейся в г.Балте // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1872. – №6. – С.231, 161.
40. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.639. – Арк.20.
41. *Шабад Я.* Подольская губерния // Еврейская энциклопедия. – СПб., 1899. – Т.12. – С.648-651.
42. ЦДІА. – Ф.442. – Оп.33. – Спр.867. – Арк.14 зв.
43. *Гинзбург С.* Евреи // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – Изд.7. – Т.19. – С.448.
44. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – С.8.
45. *П-в А.* Влияние евреев на экономическую, религиозную и нравственную жизнь христианского населения юго-западной России // ПЕВ. – 1878. Часть неофициальная. – №20. – С.723.
46. Там же. – №22. – С.789.
47. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.665. – Арк.88.
48. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.520. – Арк.3.
49. ДАХО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4861. – Арк.1.
50. *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С.293; Его же. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. – М., 1983. – С.53.

Резюме

Рассматривается социально-этническая структура городского и местечкового населения Подольской губернии в конце XVIII – в начале XX в., анализируется ее влияние на экономическое развитие края.

Ключевые слова: население, города, местечка, экономическое развитие.

ВОЛИНСЬКИЙ ДВОРЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ (1858–1859): ТУРБОТА ПРО МАЙБУТНЄ КРІПАКІВ ЧИ ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ ПОМІЩИКІВ ?

Дається характеристика діяльності Волинського дворянського комітету по покращенню побуту поміщицьких селян у 1858–1859 рр., завданням якого була підготовка пропозицій по облаштуванню життя останніх після відміни кріпосного права. В ході засідань проявилася реакційність членів комітету.

Ключові слова: Волинська губернія, поміщики, кріпаки, дворянський комітет, проект звільнення кріпаків.

У першій половині ХІХ ст. Волинська губернія, як і вся Правобережна Україна, займала специфічне становище. Причина цього крилася в тому, що основну кількість населення становили українські селяни-кріпаки, які відпрацьовували панщину за інвентарними правилами 1847 р.*, а 95% поміщиків були поляками [1, С.25]. Причому у регіоні була порівняно велика кількість дворян: за даними дореволюційного дослідника А.Лохвицького [2, С.119] їх чисельність складала 52,5 тис. чоловік, тобто 5,5% від усієї кількості населення, в той час як, наприклад, у Київській – 0,5%, що лише посилювало експлуатацію селян.

Всю історію краю у складі Російської імперії періоду кінця ХVІІІ ст. – до скасування кріпосного права 1861 р. слід розглядати під кутом постійної боротьби як царського уряду з польським дворянством, яке намагалося добитися відновлення незалежності Речі Посполитої після трьох поділів, так і поміщиків з селянством: перша сторона намагалася одночасно отримувати прибутки від експлуатації кріпаків та залучити їх до участі у національно-визвольних рухах, а селяни домагалися послаблення панщини. Причому саме на українських кріпаків намагалися спертися обидві сторони, протиставляючи цю силу своїм противникам. Так, ще до початку польського повстання 1794 р. під проводом Т.Костюшка [3, С.337] місцеві поміщики обіцяли кріпакам, за умов активної підтримки,

* Інвентарні правила – запроваджувалися на Правобережній Україні у 1847 та 1848 рр. для врегулювання стосунків між поміщиками та селянами. За останніми закріплювалася надільна земля, залишаючись власністю вотчинників. Панщина обмежувалася для тяглих домогосподарів 3 днями чоловічими та 1 жіночим на тиждень, а для піших відповідно 2 та 1. Але при посівах, зборі врожаю, косовиці дорівнювала 5–6 дням за рахунок “згінних днів”. Фактично не дотримувалися земле-власниками через відсутність дієвого контролю з боку влади.

отримання вольностей та скасування платежів на декілька років, але селянство залишилося інертним.

Характерно, що у ході наступного виступу – повстання 1830–1831 рр. та після його придушення влада на короткий час змінила ставлення до кріпаків: розпочалося приймання скарг на утиски з боку поміщиків. Якщо у серпні 1830 р. було подано лише 2 заяви про надмірну панщину, то у наступному році – вже 33. З часом їх кількість зменшувалася (1832 р. – 15, 1833 – 4, 1834 – 1) [4, Арк.1-11 зв.], що пояснювалося опануванням ситуації в регіоні. Наступним кроком царського уряду стало запровадження інвентарних правил у 1847 та 1848 рр., які задекларували захист селян від поміщицького свавілля. Найкраще про характер стосунків між кріпаками та землевласниками свідчить робота Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який повинен був розробити умови звільнення селян від кріпосної залежності та вирішити питання наділення землею.

Загалом про історіографію з даного питання говорити надзвичайно важко – спеціальних досліджень саме по губернському комітету немає. Лише у праці радянського дослідника В.Теплицького [5] подана загальна характеристика роботи губернських комітетів на Правобережній Україні, причому відзначалася їх реакційність через заклики до безземельного звільнення селян або за часткове їх наділення. Зазначалося, що поміщики правобережних губерній самі бажали наділяти угіддями селян після скасування кріпосного права. Діяльність спочатку Таємного комітету по селянському питанню у 1857 р., потім – Головного у 1858 і, нарешті, Редакційних комісій у 1859–1860 рр. проаналізовано у монографії Л.Захарової [6]. Показана суперечка генерал-губернатора Васильчікова з дворянами регіону по питанню вирішення подальшої долі інвентарних правил.

Завданнями цієї статті є: з'ясувати ставлення центральної влади та місцевого дворянства до вирішення питання по звільненню селян; визначити принципи формування комітету; проаналізувати пропозиції стосовно розмірів майбутніх наділів; вказати, яким бачили майбутнє колишніх кріпаків поміщики. З цією метою автором опрацьовано архівні джерела Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та Державного архіву Житомирської області, більшість яких використано автором вперше та введено у науковий обіг.

Ще до початку утворення комітету між дворянством губернії та владою розпочалися суперечки стосовно звільнення селян. 27 лютого 1857 р. міністр внутрішніх справ С.Ланський у поданні Головному комітету по селянській справі про відкриття в Київській, Подільській та Волинській губерніях дворянських комітетів для складання проектів “Положень про

звільнення селян від кріпосної залежності” вказував, що землевласники Волинської губернії просили дозволу не дотримуватися інвентарних положень [7, С.103-104].

На протигау цим настроям, генерал-губернатор Васильчиков вважав, що комітету потрібно підтвердити право селян на викуп присадибної осідлості та користуватися “Інвентарним положенням” при встановленні розмірів мирських земель. З цими пропозиціями погоджувався і міністр внутрішніх справ, вказуючи, що відступ від інвентарів не на користь селянства призведе до незадоволення та може стати приводом до соціальних виступів [7, С.105-106]. Цим самим, вже до початку роботи комітету почали виявлятися суперечності між обома зацікавленими сторонами, причому вирішальне слово належало саме урядовцям, які не повинні були забувати про політичну ситуацію. Але радше проблема протиріч полягала не стільки в національній причині, скільки у економічній: поміщики хотіли зберегти найбільше землі та отримати дешеву робочу силу.

9 березня 1858 р. Олександр II дозволив дворянству Правобережної України створити губернські комітети для складання проектів “Положень”. Кожен з них складався з двох вибраних від кожного повіту дворян, які мали в даній місцевості власність, та двох досвідчених поміщиків цієї ж губернії, призначених губернатором [7, С.107]. У відповідності з цим розпорядженням було створено Волинський дворянський комітет по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який діяв з 8 липня 1858 по 8 лютого 1859 р. (робота затягнулася і замість 6 місяців тривала 7) [7, С.118]. Зрозуміло, що він складався, в основному, з польських землевласників, які відстоювали станові інтереси.

Позитивне вирішення питання по влаштуванню устрою кріпаків ускладнювалося рядом факторів – поміщики не хотіли позбуватися свого основного багатства – землі. Крім цього, губернія в силу свого географічного розташування була позбавлена ринків збуту сільськогосподарської продукції. Подальший розвиток аграрного сектору гальмувався нестачею та малолюдністю міст та містечок. Лише зовнішня торгівля підтримувала розвиток хліборобства, але при цьому регіон знаходився далеко від портів Чорного та Балтійського морів і тому саме дешевизна робочої сили допомагала витримувати конкуренцію з регіонами, які при відсутності залізних доріг мали родючіші ґрунти та були ближче розташовані до чорноморського узбережжя. Відстала трипільна система землеробства могла існувати без ризику через вирощування зернових – головної статті експорту [8, Арк.50].

Ситуацію із звільненням, на думку членів комітету, ускладнювало те, що жнива тривали 6–7 тижнів (при потребі 4). При цьому селяни працю-

вали, за інвентарним положенням, 3 дні у себе і 3 дні у поміщика (не згадувалися згінні дні – А.Ш.). Якщо відмінити обов'язкові роботи, то перші 4 тижні вони будуть збирати врожай у себе, а потім допоможуть дозбирати у маєтку [8, Арк.51]. Землевласнику потрібно було б на цей час за великі гроші наймати робітників, що призводило до зростання собівартості продукції, і тому ні в якому разі не можна було виділяти кріпакам великі наділи, так як це розорило б господарства [8, Арк.51 зв.].

На підтвердження наводилися дані, що у конфіскованих маєтках при веденні господарства поміщиками оброблялися всі землі. Після їх передачі селянам в оброк, ситуація змінилася і великі площі почали пустувати [8, Арк.53]. Тому державні селяни не могли обробити відведених їм великих наділів і обкладалися невеликими платежами [8, Арк.125]. Коли ж дворяни орендували казенні ферми*, то їм було важко забезпечити обробку угідь через відсутність робочої сили та неможливість найняти робітників [8, Арк.125 зв.]. Загалом, високий розвиток сільського господарства могли забезпечити лише великі господарства [8, Арк.52], а малі не могли мати ні машин, ні покращених сільськогосподарських знарядь та порід худоби [8, Арк.52 зв.]. Тому йти назустріч селянам, на переконання членів комітету, означало підривати могутність держави [8, Арк.53].

З самого початку Комітет мав тверде “завдання” – зберегти велике землеволодіння та вплив власників на селянство. Тому пропонувалося виділити найменші площі орної і присадибної землі та змусити колишніх кріпаків жити за рахунок продажу своєї праці у поміщицьких фільварках [8- Арк.59]. Але тоді втрачався сам сенс реформи. Ситуацію ускладнювала і позиція влади, яка, враховуючи політичну ситуацію, намагалася захистити інтереси селян. Одразу ж комітет почав пропонувати рішення, спрямовані на збереження влади поміщиків у своїх маєтках, хоча були зроблені спроби дотримуватися вимог генерал-губернатора. Перш за все, вирішено погодитися на звільнення селянства від кріпосного права, що автоматично вело до позбавлення обов'язку турбуватися про забезпечення продовольством селян та відбування ними державних повинностей. Колишнім кріпакам пропонувалося надати такі ж права, як і іншим податним станам [8, Арк.3-3 зв.].

При цьому поміщики, бажаючи залишити за собою максимальну кількість землі, все ж погоджувалися наділити нею селян [8, Арк.1]. Спочат-

* Казенні ферми – за люстрацією (переписом майна всіх державних маєтків) 1858 р. всі угіддя поділялися на дві частини: перші, мінімальні за розмірами, передавалися селянам, інші, максимальні – орендарям, як правило польським шляхтичам. Останні платили менше. Так, у маєтку Садов Луцького повіту оброк селян становив 1 крб. 53 коп. з десятини, а дворян – відповідно 72 коп. [9, Арк.10-20].

ку пропонувалося встановити 12-річний перехідний період, до кінця якого колишні кріпаки повинні відпрацьовувати повинності за інвентарними правилами та користуватися своїми наділами [8, Арк.6 зв.]. Було вирішено взяти під контроль процес наділення угіддями – пропонувалося створити повітові комісії з двох поміщиків, обраних на дворянських зборах [8, Арк.11 зв.] терміном на 3 роки; двох селянських старост, за вибором предводителя дворянства із затвердженням губернатора, та присяжного землеміра. Очоловати комісію повинен був повітовий предводитель дворянства. Згодом термін наділення було скорочено з 12 років до 6 [8, Арк.12]. Якщо з незалежних від власника причин акту протягом 6 років не було складено, то надавалася 3-річна відстрочка [8, Арк.12 зв.]. Зрозуміло, що рішення в такому випадку приймалися б в інтересах поміщиків і селянські представники не змогли б чинити ніякого опору.

Виконуючи вказівку генерал-губернатора, пропонувалося поміщицьким селянам дозволити викуп лише присадибної землі, а польовими угіддями вони повинні були наділятися по акту, укладеному між обома сторонами [8, Арк.9 зв.]. Навіть при відведенні перших планувалося зробити все, щоб закабалити кріпаків – наділи не повинні були перевищувати площі у 1317 кв. саженив і до них відносилися всі землі в межах населених пунктів [8, Арк.20]. Цим самим, пропонувалося забрати конопляники, займища, левади, тощо [8, Арк.21]. 1 десятину присадибної землі пропонувалося оцінити у 192 крб. сріблом для всієї губернії [8, Арк.23].

Будівлі на цих ділянках слід було вважати власністю поміщиків, так як вони були побудовані з їхнього лісу [8, Арк.24], а оцінювати їх вартість повинні були спільно обидві сторони [8, Арк.24 зв.]. Якщо маєток знаходився біля великих міст, де можна збувати продукти харчування, то пропонувалося підвищити вартість садіб на 10% [8, Арк.25]. До викупу землі селяни повинні були сплачувати 5% від загальної оцінки присадибної землі у рік грошима чи роботою по встановленій ціні [8, Арк.41].

Якщо з присадибними землями ситуація була зрозуміла, то заплутаним було питання стосовно польових угідь. На засіданні комітету 7 січня 1859 р. підтверджено належність всієї землі дворянству, яке бажало наділити нею селян [8, Арк.45]. Пропонувалося називати цю землю орендною, причому поміщик сам повинен був визначати у яких місцях та в якій кількості її відводити [8, Арк.46 зв.]. Зрозуміло, що вони наділили б селянство найгіршими та мінімальними за площею наділами. До влаштування колишні кріпаки повинні були відбувати повинності за інвентарними правилами, надалі пропонувалося всі орні землі, в залежності від якості, поділити на 6 класів – на 1 двір припадало від 3 до 9 десятин, а сінокосні на 3 [8, Арк.78] – відповідно від 3 до 6.

З цілого наділу орних і сінокосних угідь селянин повинен був відпрацювати 105 днів чоловічої пішої роботи, а з присадибної землі до викупу рахувалося за кожні 29,25 саженів по 1 дню чоловічої пішої роботи [8, Арк.79]. Селяни повинні були відпрацьовувати однакову кількість днів щотижня, причому переносити можна було не більше 1 дня [8, Арк.85]. Виходило, що за невеликий наділ колишній кріпосний повинен відпрацьовувати безкоштовно майже третину року.

Окрім всіх повинностей, обидві категорії повинні були за плату відробляти [8, Арк.85 зв.] по 12 допоміжних літніх днів, які призначалися не більше 1 в тиждень [8, Арк.85 а] з кожної робочої душі обох статей для збирання хліба і сіна за невелику плату. Неповнолітні отримували за свою роботу від 3 до 5 коп. в день [8, Арк.93]. Окрім цього, в економічну прислугу поміщику потрібно було доставляти за плату з 100 душ по 4 чоловіки, жінки та неповнолітніх [8, Арк.85 а – 85 а зв.]. Після 9 років селяни повинні були вибирати: відпрацьовувати повинності роботою чи грошима [8, Арк.83]. Причому передбачалося, що якщо через 9 років селяни не перейшли на грошовий оброк, то і за присадибні землі вони зобов'язані відробляти повинності [8, Арк.84].

Щоб позбавити селян можливості вижити самостійно, без роботи у маєтку, планувалося позбавити їх прав пасти худобу в лісі, полювати і ловити рибу [8, Арк.9], збирати ягоди, гриби, дрова [8, Арк.47] та виготовляти і збувати спиртні напої [8, Арк.10 зв.]. До викупу колишніми кріпаками землі, всі корисні копалини повинні були належати поміщику, як і ліси, які мали велику цінність [8, Арк.14–14 зв.].

Аналіз засідань комітету свідчить, що, крім влади економічної, вони вимагали і адміністративної. Для цього пропонувалося створити сільські общини. До їх складу повинні були відноситися лише приписані по 10-й ревізії селяни, а решта бажаючих повинні були отримати згоду поміщика. На чолі стояв начальник общини, якому підпорядковувалися старшина та його помічники [8, Арк.178 зв.–179]. Керівником міг бути сам вотчинник, що дало б йому можливість контролювати всіх своїх колишніх кріпосних [8, Арк.203 зв.]. Протягом перехідного періоду заборонялося продавати худобу, землеробські знаряддя, незібраний хліб, посівне насіння та покидати маєток без згоди поміщика [8, Арк.204-205 зв.].

Не можна звинувачувати всіх членів комітету у реакційності: частина з них розуміла, до чого це може призвести. Так, М.Грохольський зазначав, що допоміжні дні оцінюються у надзвичайно малу плату [8, Арк.112 зв.], а В.Свейковський вказував, що без наділення селян достатніми наділами та безкоштовними садибами буде створено привід до великих потрясінь [8, Арк.104]. Але при цьому землевласники не хотіли конфлік-

тувати із своїми колегами і вважали, що всі спірні питання повинні вирішувати самі поміщики [8, Арк.105 зв.]. Склалася парадоксальна ситуація, коли члени комітету розуміли, до чого можуть призвести їх рішення, але поступатися своїми інтересами не хотіли. 10 членів комітету визнавали, що селян не можна відірвати від землі [8, Арк.116 зв.]. Щоб не допустити конфліктів, кожна сім'я повинна була знати свої землі і не потрібно створювати ніяких общин та спільних володінь. Так як продукти важко збути, то не потрібно селян переводити на оброк [8, Арк.117].

Враховуючи політичну ситуацію в регіоні, влада з недовірою поставилася до пропозицій комітету. Так, генерал-губернатор Васильчиков зазначав, що, з одного боку, нове Положення викличе незадоволення селян, які очікували більш суттєвої реформи, а в деяких маєтках повинності будуть вищими за інвентарні. З іншого боку, саме польське дворянство використовує це для того, щоб привернути на свій бік селянство. Так як саме вони повинні були наділяти угіддями, то, на думку посадовця, надання пільг чи частини мирських угідь неминуче призведе до підтримки польського національного руху. Тому потрібно було запроваджувати на Правобережній Україні обов'язковий викуп, за яким селяни не залежали б від поміщиків і отримували наділи за сприяння влади [11, Арк.96]. Проте уряд не прислухався до його пропозицій, хоча за Місцевим Положенням 19 лютого 1861 р. для Правобережжя фактично зберігалася стара система землекористування – інвентарні розміри мирської землі не змінювалися, а десятина присадибної землі оцінювалася у 102 крб. [7, С.165-166].

Таким чином, діяльність Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян була направлена на захист економічних інтересів поміщиків. Прийняття розробленого ним варіанту Положення призвело б до обезземелення селянства при фактичному збереженні панщини. Запровадження обов'язкових безкоштовних відпрацювань за користування мізерними наділами та допоміжних днів з кожного дорослого селянина справді забезпечило б землевласників робочою силою, до того ж практично безкоштовною. Якщо врахувати можливість наділення угіддями самими дворянами, то у своїй більшості колишні кріпаки отримали б землі поганої якості та далеко від поселень.

Передача ж у руки поміщиків адміністративної влади неминуче означала встановлення повного контролю над селом. Якби влада бажала добитися лише економічного зростання, то вона повинна була б діяти саме таким чином. Але, хоча місцеві дворяни і розуміли можливість народних заворушень, та влаштування земельного устрою поміщицьких селян неминуче призвела б до широкомасштабних виступів, чого не можна було допустити.

Виходячи з перспектив подальшого дослідження проблеми, вважаємо за доцільне детальніше з'ясувати стосунки між українськими селянами-кріпаками та польськими поміщиками в ході проведення селянської реформи 1861 р., визначити участь селянства у діяльності сільських варт під час придушення польського національного повстання 1863 р. та дослідити зміну політики російської влади у Волинській губернії після спроби польських патріотів відновити незалежність. При цьому особливу увагу слід звернути на короткотермінове покращення становища колишніх поміщицьких селян та з'ясувати вплив політики уряду по запровадженню російського землеволодіння.

Примітки

1. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. – Днепропетровск, 1960.
2. *Лохвицкий А.* Губернія ея земскія и правительственныя учреждения. – СПб.: Типография Ивана Бочкарева у Певческого моста, 1864.
3. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. – К.: Либідь, 2001.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.70. – Оп.1. – Спр.21.
5. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1959.
6. *Захарова А.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 гг. – М., 1984.
7. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1961.
8. ДАЖО. – Ф.415. – Оп.1. – Спр.1.
9. ДАЖО. – Ф.107. – Оп.1. – Спр.3261.
10. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ДІАУК). – Ф.42. – Оп.807. – Спр.271.
11. ЦДІАУК, колекція мікрофільмів. 4. – Оп.1. – Спр.41.

Summary

This article gives description of activity the Volyn noble committee of the improvement the ways of life the landowners' serfs in 1858–59th. The task was the working out the proposal of organization the ways of serfs' life after abolition of serfdom. During the meeting was showed the reactionary character of committee members. They suggested to pick out to serfs the least field plots and adjoining the farm-houses because they could servive only at the expense of the work at the country estate. The acception such version brought to collapse of authority of Russian power and in regions.

ЗНАЧЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗБІЖЖЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті аналізується вплив Південно-Західної залізниці на розвиток хлібної торгівлі в Подільській губернії та процеси економічної інтеграції регіону у загальноукраїнський та міжнародний ринки.

Ключові слова: *ринкові відносини, залізничний транспорт, товарна продукція.*

Значення шляхів сполучення для економічного розвитку будь-якого регіону є надзвичайно важливим. В умовах становлення й розвитку капіталізму протягом ХІХ – на початку ХХ ст. на території України, як і в інших регіонах Російської імперії, можливість швидко реалізувати продукцію була справою не менш важливою, а ніж її виробити чи виростити. Не було виключенням у цьому відношенні й Поділля. Проблема наявності сполучення, особливо залізничного, надзвичайно гостро постала у пореформений період, оскільки розвиток ринкових відносин у виробничій сфері не можливий без розвитку сфери розподілу, успішне функціонування якої і забезпечують розвинені шляхи сполучення. Як зазначає П.П.Теличук, найхарактернішою рисою пореформеного сільськогосподарського виробництва України була його спеціалізація. Вчений ділить територію країни на декілька економічних районів торговельного землеробства, які відрізнялись між собою як за рівнем економічного розвитку, так і за його напрямками¹. Тому успішне функціонування аграрної й промислової сфер економіки у названій період великою мірою залежало саме від наявності більш-менш надійного сполучення. Якісно новим фактором, який надавав нові можливості у реалізації вирощеної продукції на території подільського краю, було будівництво в другій половині ХІХ ст. мережі Південно-Західної залізниці. Це значно поживало торгівлю як у межах губернії, так і на теренах України й міжнародних ринках.

Враховуючи важливість названої проблеми, зауважимо, що розвиток залізничних шляхів сполучення становив науковий інтерес багатьох дослідників. Окремі її аспекти знайшли відображення в працях істориків ХІХ–ХХ ст. А.Білімовича², А.Радцига³, П.Андреева⁴, А.Коперського⁵; українських вчених радянського періоду Є.Ф.Белінського⁶, Л.М.Купріянової⁷, Л.Г.Мельника⁸, С.М.Федоренко⁹; сучасних українських істориків А.О.Гуменюка¹⁰, І.В.Жалоби¹¹, С.С.Богатчука^{12,13,14}, Т.В.Ігнатєвої¹⁵, Ю.А.Хоптяра¹⁶, Д.Фартушняка¹⁷ та інших. Однак, дослідження названих вчених здебільшого торкалися питань, пов'язаних із впливом залізнич-

них шляхів сполучення на загальний стан торгівлі або виробничих відносин Поділля. Враховуючи важливість вирощування й подальшої реалізації зернового хліба для розвитку аграрної сфери краю, на нашу думку, доцільно буде звизити дослідження торгівельних відносин до вивчення проблеми реалізації подільського збіжжя та відображення ролі Південно-Західної залізниці у цьому процесі. Саме це значною мірою визначає актуальність цієї публікації.

Формування торгових шляхів в регіоні базувалось на існуючій ще за Речі Посполитої мережі. Велику роль у подільському регіоні відігравали водні шляхи сполучення. Основними вантажами, що перевозились дністровськими галерами й плотами, були: зерновий хліб, овочі, льон, спирт, гіпс, вапно, скло, будівельний ліс, дрова і т.д. У 1864 р. цією рікою пройшло 1296 суден і 642 плоти, які перевезли на 1322538 руб. різного вантажу¹⁸. У середині 80-х рр. XIX ст., завдяки покращенню умов судноплавства Дністром, кількість вантажів, перевезених цим водним шляхом, зросла з 4386713 пудів у 1883 р. до 15032422 пудів у 1890 р.¹⁹.

Постійним явищем для Поділля першої половини XIX ст. був значний надлишок пшениці, який, зазвичай, потрапляв у продаж за межі губернії. У другій половині XIX ст. значення зернових культур у загальній структурі аграрного виробництва подільського краю продовжувало зростати. Так, якщо у 1864–1866 рр. у регіоні було зібрано біля 5134 тис., то у 1894 р. загальний збір подільського хліба досягнув 11058 тис. четвертей²⁰.

В умовах зростання обсягів збору зернових гостро постала проблема їх транспортування (річковий транспорт не міг в повній мірі забезпечити потреби). Відтак, зростає необхідність створення розвинутої залізничної мережі, яка б забезпечила можливість порівняно дешевої, а головне – безпечної реалізації товарної продукції краю. Слід віддати належне економічній політиці уряду Російської імперії, який всіляко сприяв залізничному будівництву та розвитку промислових підприємств, що його обслуговували. Ще у 60-х рр. XIX ст. царський уряд вживає певних заходів щодо розвитку виробництва рейок і паровозів, а до кінця 60-х рр. було створено своєрідну систему допомоги підприємствам, що обслуговували залізничне будівництво, в основі якого лежали державні замовлення за високими цінами. Урядом контролювались поставки потягів та рейок. Міністерство шляхів сполучення виконувало функції розподілу замовлень для залізниць, що будувались у країні²¹.

Будівництво Південно-західної залізниці, котра мала вирішити питання інтеграції Поділля у загальноросійський та міжнародний ринки, розпочалось у 1863 р. і велось товариством “Де-Врієр і К^о” підрядним способом. Загальна сума підряду становила 14083370 руб. золотом і 23167696

руб. кредитними білетами²². Через рік після відкриття названої залізничної гілки, у 1866 р., барон Унгерн-Штенберг розпочав будівництво поперечних колій з заходу на схід, щоб з'єднати містечко Балту з Єлісаветградом, а далі – з лінією Одеса–Харків²³. Рух потягів планувалося розпочати на початку 1870 р., але вдалося це зробити лише 26 травня 1876 р., коли Південно-Західну залізницю було відкрито для загального користування. Перші 8 років її власником була Південно-Західна залізнична компанія, яка з кінця 80-х р. активно провадила роботи по будівництву нових ліній, в результаті чого на початок 90-х років Поділля і Київщина були помережені залізницями і товарними станціями, геть заваленими під час збору врожаю. У 1892 р. було встановлено зв'язок з Бессарабією і Галичиною. Головна гілка починалась від Одеси й перетинала Херсонську губернію паралельно Дністру. За станцією Бирзулою вона входила у межі Подільської губернії й перетинала Ольгопільський, Ямпільський, Вінницький і Брацлавський повіти. Крім головної, через Подільську губернію пролягали Волочиська гілка, яка починалась від станції Жмеринка, проходила через кордони Літинського, Летичівського та Проскурівського повіту, Могилевська (Вінницький і Могилевський повіти) і Новоселицька (Балтський повіт)²⁴. Таким чином, на 1897 р. загальна довжина Південно-Західної залізниці (враховуючи гілки, роз'їзди та ін.) становила 6380 верст²⁵. На території Подільської губернії у 1874 р. загальна довжина залізничних шляхів сполучення становила 413 верст (біля 2,1 версти на 10 тис. мешканців краю), а у 1894 р. ця цифра зросла до 667 верст (біля 2,5 верст на 10 тис. мешканців)²⁶.

Розуміючи велике значення залізничних перевезень, наприкінці XIX ст. департаментом Міністерства залізничних шляхів сполучення було запроваджено інститут комерційних агентів, у коло обов'язків яких входило дослідження різних галузей промисловості та сільського господарства різних регіонів країни, у тому числі й Поділля, а також показників залізничних перевезень з метою підвищення комерційної активності на залізницях²⁷.

Завдяки цим факторам, хлібні ціни в Правобережній Україні, за даними Б.Н.Міронова, у 70-х рр. XIX ст. зменшились на 39% – на величину зменшення вартості доставки хліба в південні порти²⁸. Так, у 1887 р. з території Подільської губернії було вивезено 11574374 пуди зернового хліба. З цієї кількості залізничним шляхом було відправлено 10702122 пуди і лише 872252 пуди – водним²⁹. У середньому, протягом 80–90-х рр. лише 8-10 відсотків подільського збіжжя потрапляло в Одесу водним шляхом – рікою Дністер, решта – за допомогою залізниці³⁰. На кінець XIX ст. Південно-Західна залізниця виходить на перше місце в Російсь-

кій імперії за кількістю перевезеного вантажу (у 1893 р. – 402506 тис. пуд.) та кількістю валового прибутку за це перевезення (у тому ж 1893 р. – 22601 тис. руб.). Її частка у загальній кількості перевезень приватними залізницями в цей період становила біля 13%, у той час, як прибуток Південно-західної залізниці складав біля 15% загального прибутку залізниць імперії³¹. Це свідчить про чудові економічні результати її діяльності та велике значення залізничного транспорту саме в Подільській, Київській і Волинській губерніях, оскільки значна кількість товарної продукції, насамперед аграрної, названого регіону в другій половині ХІХ ст. реалізовувалось за його межі. Слід зауважити, що і за кількістю перевезених пасажирів та отриманого за це прибутку Південно-Західна залізниця значно випереджала решту залізниць імперії. У 1893 р., наприклад, за її допомогою було перевезено 4261 тис. чоловік, що забезпечило 5026 тис. руб. чистого прибутку³².

1 січня 1895 р. залізниця перейшла у державну власність. Це започаткувало нову сторінку її діяльності. Вже через два роки, у 1897 р., сума валового прибутку Південно-Західної залізниці збільшилась до 41132271 руб., а загальна кількість перевезеного вантажу досягнула 535787562 пуди³³. У ринкових умовах другої половини ХІХ ст. до значних змін у кількості перевезених вантажів і валового прибутку залізниці призводив ступінь місцевого врожаю хлібних культур і цукрового буряка – головних товарів Правобережної України.

Таким чином, мережа залізничних колій, що входили у Південно-Західну залізницю, з одного боку, забезпечувала сполучення хліборобського регіону Правобережної України з портами Чорного і Азовського морів і суходільним західним кордоном, а з іншого – із центральними губерніями Російської імперії. Загальна структура товарного руху залізницею відбивала спеціалізацію подільського краю по виробництву товарного зерна, цукру, окремих видів промислової і аграрної продукції. Це особливо характерно для другої половини ХІХ ст. – періоду швидкого розвитку капіталізму й утвердження в регіоні ринкових відносин. Залізничний транспорт займав чільне місце у зміцненні економічних зв'язків між Подільською та іншими губерніями Правобережжя, відігравав помітну роль у торгових відносинах регіону з країнами східної Європи, що значно прискорило процес інтеграції Поділля в загальноукраїнський, загальноросійський та міжнародний ринки.

Примітки

1. *Телшчук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні – К., 1973.
2. *Бильмович А.Д.* Товарное движение на русских железных дорогах. – К., 1902.

3. *Радуш А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896.
4. *Андреев П.* Юго-Западные железные дороги. – К., 1896.
5. *Коперский А.* Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919.
6. *Белінський Е.Ф.* Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.
7. *Купріянова Л.М.* Південно-Західна залізниця // Архіви України. – 1983. – №4. – С.54-59.
8. *Мельник Л.Г.* Робітники річкового транспорту України в 60–90-х рр. XIX ст. // Український науковий журнал. – 1981. – №12. – С.105-108.
9. *Федоренко С.М.* Транспорт, вангажообіг і ринки збуту Поділля напередодні першої світової війни // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наук. конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.124-126.
10. *Гуменюк А.О.* Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст.) // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. універ.: Істор. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.121-127.
11. *Жалоба І.В.* Подільське дворянство та судноплавання Дністром у першій половині XIX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.51-54.
12. *Богатчук С.С.* Розвиток залізничної техніки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Залізничний транспорт України. – 1998. – №1. – С.86-89.
13. *Богатчук С.С.* Виникнення залізничного транспорту на Поділлі в другій половині XIX ст. // Тези доповідей XVI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С.28-30.
14. *Богатчук С.С.* Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в XIX – на початку XX ст. // Наук. записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2000. – С.70-73.
15. *Ігнат'єва Т.В.* Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – С.261-269.
16. *Хотляр Ю.А.* Налагодження судноплавства по Дністру в межах Подільської губернії (60–90-ті рр. XIX ст.) // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – С.269-278.
17. *Фартушняк Д.* Взаємовплив між бурякоцукровим виробництвом та шляхами сполучення і транспортом Подільської губернії в другій половині XIX ст. // Наук. записки Тернопільського держ. пед. університету ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 2003. – С.36-42.
18. Статистические сведения Подольской губернии за 1862-63-64 гг. – Каменец-Подольск, 1865. – С.38.

19. Отношения Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора // Державний архів Житомирської області. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.300. – Арк.14.
20. *Радуш А.* Названа праця. – С.137-138.
21. *Матвеева Л.В.* Економічна політика царизму і монополістичні тенденції у промисловості України (1870–1900 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1984. – №18. – С.63.
22. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным железным дорогам. – К., 1899. – С.12.
23. *Боева Даниэль.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.234.
24. Иллюстрированный путевод – С.2.
25. Там же. – С.27.
26. *Радуш А.* Названа праця. – С.262.
27. Размышления о коммерции // Подольские губернские ведомости. – 1893. – №58. – С.4.
28. *Мифонов Б.Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVII–XIX вв.). – Л., 1981. – С.91.
29. *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольск, 1889. – С.193.
30. *Андреев П.* Названа праця. – С.79.
31. *Радуш А.* Названа праця. – С.260.
32. Там же.
33. Иллюстрированный путевод – С.31, 32.

Резюме

В статье анализируется влияние Юго-западной железной дороги на состояние хлебной торговли Подольской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. Исследуется место железнодорожного транспорта в процессах экономической интеграции региона в всеукраинский и международный рынки.

Ключевые слова: *рыночные отношения, железнодорожный транспорт, товарная продукция.*

Одержано 28 жовтня 2005 р.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ XV–XIX ст. ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Дана стаття є аналітичним оглядом матеріалів, які можуть слугувати джерелом при реконструкції історичної топографії Поділля XV–XIX ст.

Ключові слова: історична топографія, топокарти, межування.

Поділезнавці XIX – початку XXI ст. завжди надавали великого значення з'ясуванню історичної топографії тієї чи іншої місцевості. Прикметно, що однією з останніх праць видатного краєзнавця Поділля Ю.Сіцінського була робота “Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць”, написана в 1930 р., але видана тільки 1994 року. Дана праця складається лише з двох розділів. У розділі I (“Стародавні пляни Кам'янця та їхні топографічні зазначення”) проаналізовано відомі автором плани Кам'янця-Подільського, які наприкінці XVII – на початку XVIII ст. видавалися в Польщі, Італії, Франції, Нідерландах та Німеччині. Розділ II (“Судова справа про міські ґрунти й топографічні зазначення в тій справі”) присвячено аналізу границь міських земель у XIV–XVIII ст. та суперечкам, які виникали між Кам'янець-Подільським міським самоврядуванням та сусідніми землевласниками¹. Останні роки відзначені піднесенням різноманітних поділезнавчих досліджень², у тому числі це стосується й вивчення історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць в XV–XVIII ст.³.

На жаль, не всі праці з вказаної проблематики відзначені добросовісною обробкою матеріалу та безспірними науковими висновками. У цьому плані особливо “відзначилася” київський архітектор О.А.Пламеницька⁴. Або ж візьмемо для прикладу фрагмент опису міських земель Кам'янця з новітньої й до того ж ґрунтовно написаної праці іншого автора: “Вони включали “... ліс від Тарнавської дороги [та] від коров'ячих земель аж до Дністра, ... до міста ... берег річки Дністра від гирла Мухи аж до гирла Боговиці ... вигін від міської криниці до Мухи, а Мухою долом до князівської низовини” (“... a między Muxa a Bohowiczą od Tarnawskiej drogi lasz od Korowi ziemie, the asz do Dniestru ... k miastu ... rzeki brzeg Nistru od ujścia Bokowice ... pastwy wygon od miejkiej krynice do Muxe, a Muxą dołem do kieżich nizo ...”)⁵. Проте ще Ю.Сіцінським було доведено, що ніяких “коров'ячих” земель, а точніше – лісу, не було. В документ вкралася помилка. Насправді ж мова йшла про Откарів ліс⁶.

У даному повідомленні ми ставимо перед собою наступне завдання: по-перше, звернути увагу дослідників на масиви недостатньо задіяних джерел з історичної топографії краю; по-друге, висловити міркування з приводу можливості історичної реконструкції топографії тієї чи іншої місцевості у визначений період.

Одним із найважливіших джерел історичної топографії є старовинні карти (як опубліковані, так і рукописні). До джерелознавчого аналізу карти застосовують ті ж методи, що і до інших історичних джерел (порівняльний аналіз, палеографічний, аналіз водяних знаків, вивчення історичного оточення). Проте є і свої особливості: необхідно з'ясувати час складання карти, умови, вірогідність представлених на ній даних. При цьому достовірність карти може мати два рівні: 1) відповідність дійсності і 2) відповідність рівню знань того часу⁷.

Зазначимо, що на думку дослідників, лише в XVII ст. зйомка планів міст виділяється в окремий напрям картографування. Перші зображення міст являли собою так звані види з пташиного польоту, пізніше гравіювались панорамні види чи перспективні рисунки міст. Такого типу (“вид з пташиного польоту”) був план Кам'яця-Подільського, виконаний К.Томашевичем у 1673–1679 рр. До речі, перші плани і зйомки Львова датуються 1622, 1635, 1636, 1640, 1647 рр.⁸

Описані ще Ю.Сіцінським французькі чи німецькі плани Кам'яця-Подільського кінця XVII – початку XVIII ст. є наслідуванням плану К.Томашевича, тобто це ті ж самі “види з пташиного польоту” з деякими правками. Зокрема, на деяких планах було подано дзеркальне зображення міста. До найбільш ранніх топографічних планів міста відносять плани 1746, 1753, 1761, 1773 років. Зокрема, ці плани вивчали О.Прусевич⁹, Т.Новак¹⁰, М.Петров¹¹ та інші дослідники. Так, характеризуючи план 1746 р., польський історик Т.Новак вказує, що він виконаний у кольорі на папері розмірами 452x352 мм, автор плану невідомий. Цей план не подає планувальної структури Старого міста та передмість, проте детально відтворює географію його розташування, а також стан оборонних укріплень, перелік яких містить невелика легенда, що написана французькою мовою і поміщена у лівому нижньому кутку. Зберігається цей план в бібліотеці Чарторийських у м.Краківі, в картографічному відділі¹². На відміну від плану 1746 р. план 1753 року (вперше план опублікований М.Крикуном¹³) один із перших, що найбільш об'єктивно розкриває розташування Старого міста та його просторово-планувальну структуру. Окрім загального стану укріплень, план відтворює локалізацію міських майданів-ринків, кварталів в межах півострова, подає місцезнаходження окремих культових, цивільних та адміністративних споруд тощо.

М.Крикун висунув припущення, що вказаний план створено у першій половині XVIII ст. Свою гіпотезу дослідник мотивує тим, що на плані є складений французькою мовою запис, у якому згадуються роки загарбання турками Кам'янця-Подільського у 1672 р. та перехід його під владу Польщі у 1699 р. А це означає, що план з'явився тоді, коли пам'ять про ці події ще була свіжою, тобто десь у першій половині XVIII ст.¹⁴

О.Пламеницька подає у своїх працях більш ранні плани. Проте аргументована їх атрибуція не дається. Авторка публікує "План фортифікацій Кам'янця. Середина XVII ст." (вказується місцезнаходження – Королівська бібліотека)¹⁵, а також фрагмент плану 1712–1715 рр.¹⁶.

У Варшавському Головному архіві давніх актів нами було виявлено план-схему оборонних укріплень Кам'янця-Подільського, яка має точне датування – 22 листопада 1707 р. Ця схема була вклеєна в рукописну книгу, що створювалася протягом тривалого часу (в першій чверті XVIII ст.) і містила записи про різні європейські міста та народи, схеми, рисунки. План, названий в архівному описові "Кам'янець-Подільський – твердиня 1707 р." ("Kamieniec Podolski – twierdza 1707 r."), був намальований тушшю та розфарбований акварельними фарбами. Під планом подано коротенький текст, який характеризує розташування міста, розповідає про його захоплення турками та повернення під владу Польщі. Зазначається і авторство – М.Делінеарі¹⁷.

Використовуючи різноманітні джерела, можна виконувати історико-ландшафтні реконструкції. Хоча писемні джерела по деяких мікро-регіонах краю є вже починаючи з XIV ст., проте найбільш достовірні свідчення про ландшафти Поділля можна отримати починаючи з кінця XVIII ст.

Слід підкреслити, що картографічні матеріали мають значну інформаційну цінність. Вони мають суттєві потенційні резерви, з їхньою допомогою є реальна можливість проведення різноманітних історичних реконструкцій. Зокрема, велику цінність мають межові карти.

Грандіозні роботи по межуванню земель здійснювалися в Російській імперії в правління Катерини II. 19 вересня 1765 р. вона підписала Маніфест про генеральне розмежування земель у всій імперії. Про "Генеральне межування" згодом говорили, що якби государиня протягом усього свого царювання не починала б більш нічого, то і одним цим подвигом вона обезсмертила б своє ім'я. При Сенаті для вищого нагляду за межуванням і в якості вищої апеляційної інстанції була створена Межова експедиція, яка мала право робити доповіді безпосередньо імператриці. У 1766 р. розпочалося межування в Московській губернії. У 1769 р. межування Московської губернії було в основному завершено і межові партії

(кожна з них складалася з двох землемірів, трьох канцелярських служителів і 8 солдатів з унтер-офіцером), які звільнилися, були переведені частково на межування Владимирської губернії, а частково в Слобідсько-Українську губернію. До кінця XVIII ст. було остаточно обмежено 22 губернії. Зйомками охоплена 165141 дача (помістя) з кількістю землі в 140988 450 десятин. В московський архів на збереження надійшло 151502 плани по обмежованих дачах і 10718 планів – на “двірські місця різних губерній”. Межування продовжувалося і в XIX ст. У 1829 р. другим виданням (виправленим) виходить звід межових законів, згідно з яким державне керівництво межуванням належало Сенату і міністру юстиції, які діяли за допомогою керуючого Межовим корпусом. У 1870 р. Межовий корпус було перетворено в Межову частину Міністерства юстиції, а функціонувавша в його складі з 1832 р. Канцелярія головного директора – в Управління Межовою частиною. Пізніше Управління продовжило керувати ходом Спеціального межування 1839–1917 рр. В губерніях існували межові контори і межові комісії зі спеціального межування. По кожній обмежованій дачі (помістю) виготовлялися польовий журнал, план, межова книга, економічний журнал і табель. На початок XX ст. в Московському “межовому архіві” при Межовій канцелярії зберігалося 575909 планів і 522855 межових книг з 36 губерній імперії¹⁸.

На сьогодні фонд 1354 (“Планы дач Генерального и Специального межевания”) в Російському державному архіві давніх актів налічує 584613 одиниць зберігання. Серед них є і 69 планів дач по Балтському, Брацлавському, Вінницькому, Гайсинському, Кам’янець-Подільському, Лeticівському, Літинському, Могилівському, Проскурівському, Ямпільському повітах Подільської губернії, виконані в 1874–1912 роках (Описи 363–372). В цьому ж архіві існує спеціальний фонд 1329 (“Материалы Специально-коштного межевания по Подольской губернии”), який налічує 515 одиниць зберігання. Крайні дати документів – 1650–1912 рр. Фонд містить жалувані (підтверджувальні) грамоти місту Бару польських королів Яна-Казимира (1650 р.) та Михайла Вишневецького (1669 р.), а також “Спеціально-коштні” і “дрібні” справи 1802–1912 років¹⁹. Про походження матеріалів останнього фонду розповів Ю. Сіцінський: “бувний там енергійний міський голова В.Шпакович підняв генеральне коштне межевання, це багато коштувало місту; але воно відтягло від сусідніх поміщиків значний шматок землі”²⁰.

У Державному архіві Хмельницької області знаходиться фонд 115 “Подільська губерньська креслярня” (“Подольская губернская чертежная”), який налічує 3233 справ за 1798–1878 рр. Серед цих справ знаходимо: а) циркуляри управляючого межовим корпусом, б) топографічні

й камеральні описи населених пунктів Подільської губернії, в) рапорти повітових землемірів, польові журнали, межові книги, г) справи про розмежування церковних і поміщицьких земель по повітах губернії, д) списки землемірів, документи з особового складу, е) справи про виконання землемірами різних обмірювальних робіт при виділенні або розмежуванні земельних наділів, є) проекти будов, польові журнали, межові книги, ж) справи про перевірку церковних земель²¹.

Російські межові карти (плани дач, зведені плани повітів) переважно виконувалися в масштабі 1:8400 (сто сажнів в дюймі), 1:42000 (одна верста в дюймі), 1:84000 (дві версти в дюймі). На планах геометрично фіксували різні угіддя (рілля, сінокоси, болота, ліси) та населені пункти. В примітках до планів міститься інформація про площі угідь, особливості рослинності і родючості земель, про земельні володіння та форми господарської активності, а також про населені пункти. Візьмемо для прикладу “Геометричний план” садибної землі містечка Вороновиці, яке належало графові А.Грохольському, виконаний 6 серпня 1858 р.²². На плані різними фарбами було показано: будівлі, городи, сади фруктові, левади сінокосні, рілля, стави, вулиці й вигони.

Картографічні джерела XVIII–XX ст. можуть служити для виконання історико-ландшафтних реконструкцій. З допомогою проектора і масштабного циркуля можна провести переукладку контурів різних угідь з межових планів на сучасну топографічну основу (топокарти масштабу 1:25000 – 1:100000), з нанесеними на неї контурами ландшафтних комплексів. Таким чином, є можливість прослідкувати за змінами в розподілі територій в конкретних ландшафтних умовах за двохсотлітній період.

Просторова структура культурного ландшафту: взаємне розташування, розміри і площі його основних елементів – орних земель, лісів, населених пунктів, доріг окрім явного зв'язку з природними елементами (наприклад, формами рельєфу) і характером сучасного антропогенного впливу несе в собі певні риси, обумовлені господарською діяльністю попередніх епох. Дуже цікаво здійснювати співставлення просторового положення границь колишніх господарств, відображених на межових картах, з контурами сучасних природно-господарських і адміністративних об'єктів. Часто виявляється, що старі межові лінії знаходять своє відображення в контурах адміністративних меж районів, областей, окремих господарств; контурах лісу і ріллі; розташування сучасних доріг тощо. Наприклад, співставивши план земель села Супрунківці та присілків Теклівки, Ксаверівки і Шидловець, що належали панові А.Шидловському у 1859 р.²³ з сучасними планами, можна побачити, що північно-західна межа давнього землеволодіння співпадає з сьогоднішньою границею

Кам'янець-Подільського району. Більшість площі давнього землеволодіння складало територію Супрунковоцької сільської ради. Контури лісу і ріллі часто співпадають з межами колишніх земельних володінь, особливо якщо останні проходять близько від природних границь території – країв долин річок, уступів терас, ярів. Стійке розташування старих ґрунтових доріг пояснюється особливими умовами їх прокладання – на відкритій, малозаселеній місцевості, з врахуванням пластики рельєфу, що визначило їх довготривалу збереженість, не зважаючи на послідоючі значні зміни як в структурі сільськогосподарських угідь, так і транспортних зв'язків тощо.

Межі окремих господарств, а іноді й співпадаючі з ними адміністративні границі районів і областей в значній мірі збігаються з границями старих землеволодінь. Це явище багато в чому пов'язано з історичною приуроченістю тих чи інших угідь до певних населених пунктів, об'єднання яких у різні господарства залишало без змін яку-небудь (більшу чи меншу) частину їх зовнішніх границь. Стійкість на протязі століть різних адміністративних границь, крім чисто випадкових факторів, може свідчити про постійні економічні зв'язки і стабільність головних напрямків господарювання в межах певної території.

Примітки

1. *Сіцінський Ю.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць / Передмова М.Мошака. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
2. Див., зокрема: *Баженов А.В.* Аlma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть). Наукове видання. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.
3. *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця ХVІІ–ХVІІІ ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.; Його ж. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янець-Подільського ХV–ХVІІІ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.14. – С.375-388.
4. Одна з її останніх узагальнюючих праць – *Плаленицька О.* Кам'янець-Подільський. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.
5. *Білецька О.* Поділля на зламі ХІV–ХV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С.266.
6. *Сіцінський Ю.* Названа праця. – С.48.
7. *Трубчанінов С.В.* Історичне картографування: шлях від ілюстрації до аналізу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14. – С.464.

8. *Cossa P.I.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К.: Наукова думка, 2000. – С.68.
9. *Prusiewicz A.* Kamieniec-Podolski. – Kijów, Warszawa, 1915. – S.117-118.
10. *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 1973. – Т.ХІХ. – Cz.I. – S.145-154.
11. *Петров М.* Названа праця.
12. *Nowak T.* Op. cit. – S.145-146.
13. *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у ХVІІІ ст.) // *Український археографічний щорічник.* – К., 1993. – Випуск 2. – С.197.
14. Там же. – С.228.
15. Див.: *Плामеницька О.* Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – С.151.
16. Див.: *Плामеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – С.242-243.
17. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.* – Tzw. Dział AK (Archiwum Kartograficzne). – Varia. – Nr.33. – Ark.51.
18. *Аверьянов К.А.* Из истории подготовки генерального межевания // *Исследования по истории России, XV–XVIII вв.: Сб. статей в честь 70-летия А.Е.Водарского.* – М., 2000. – С.125-151; *Милов Л.В.* Исследование об “экономических примечаниях” к Генеральному межеванию. – М., 1965. – С.15, 20-23.
19. Див.: *Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель: В 4 т. / Сост. Ю.М.Эскин, М.В.Бабич, Е.Ф.Желуховцева.* – М.: Главархив СССР, 1992. – Т.2. – С.194-195.
20. *Сіцінський Ю.* Названа праця. – С.46.
21. *Державний архів Хмельницької області: Анотований реєстр описів.* – Т.1: *Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 р. / Автори-упорядники: О.Качковський, Ю.Руденко, Є.Франкевич.* – К., 2003. – С.78.
22. План експонується у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї.
23. План зберігається у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику.

Резюме

Предлагаемая статья является аналитическим обзором материалов, которые могут служить источником при реконструкции исторической топографии Подолья XV–XIX вв.

Ключевые слова: историческая топография, топокарты, межевание.

Одержано 28 жовтня 2005 р.

**РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА
У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛА
(КІНЕЦЬ ХІХ ст. – 1939 р.)**

Розглядається роль греко-католицького духовенства у громадському житті галицького села з кінця ХІХ ст. до 1939 р.

Ключові слова: греко-католицьке духовенство, громадське життя, галицьке село.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) та представники її сільського духовенства завжди займали активну позицію у суспільно-політичних, культурно-освітніх, соціально-економічних процесах в Галичині. Саме сім'ї священнослужителів з їх, з одного боку, патріархальною, а з другого – доволі демократичною атмосферою, довгий час залишалися основними джерелами формування інтелігенції краю, осередками громадського життя на селі.

Більшість сучасних науковців зосереджуються на вивченні історії релігійних інституцій, ролі УГКЦ у національному відродженні Галичини, репресивної політики властей щодо осіб священничого сану тощо¹. При цьому, мало уваги відводиться етнологічному аспекту проблеми. Виняток становить праця Г.Горинь під назвою “Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.)”, в якій містяться окремі відомості стосовно участі парохів у житті сільської громади². Тому основу для написання розвідки склали, головним чином, архівні джерела, спогади, матеріали тогочасних періодичних видань³. Ставлячи за мету відображення ролі священнослужителів у процесах функціонування сільських громад з кінця ХІХ ст. до 1939 р., вважаємо за доцільне всебічно проаналізувати їх душпастирську діяльність, показати коло обов'язків, з'ясувати особливості взаємовідносин із селянами.

Однією із установ, де найбільшою мірою проявлялась громадська активність представників кліру, безперечно була читальня. Тут місцева еліта проводила культурно-просвітницьку роботу через виголошення доповідей, рефератів (“відчитів”), влаштування аматорських вистав, хорів, бібліотек, врешті-решт – простих розмов із селянами. Особливо вагомим була роль духовенства у читальняному русі наприкінці ХІХ ст., коли воно становило 60% серед голів цих закладів⁴. Священики намагались зробити із читалень місце для товариських сходин і розваг на зразок міських клубів для інтелігенції⁵. Більше того, дані установи мали протидіяти

корчмам, які із центрів громадського життя на селі поступово перетворились у деструктивний чинник.

На межі століть відбулось значне розширення організаторської праці духовенства у сфері музичної культури. Якщо у першій половині XIX ст. осередки хорового співу виникали тільки у великих містах, то наприкінці цього ж століття численні хори створювались вже при маломістечкових, сільських церквах і читальнях⁶. Чималий внесок у дану справу здійснив парох с.Денисів на Тернопільщині О.Вітошинський. Завдяки його зусиллям у 80-х рр. XIX ст. організовано перший селянський оркестр і хоровий ансамбль чисельністю у 125 чоловік, а також відкрито школу для диригентів⁷. Інколи душпастирі, самі не володіючи музичними здібностями, заохочували до подібної праці вчителів⁸. Вважалося, що започаткувавши хор, священник “бодай почасти спараліжує деморалізацію виходячу зь корчмы руками олігархії селської”⁹.

Тісно пов'язаною із музичною культурою є участь сільського духовенства у процесі популяризації театрального мистецтва. Вбачаючи у ньому один із найважливіших чинників виховання молоді, о. І.Гела у статті “Чия сцена – того люд” закликав впливати на підбір вистав аматорських гуртків і спрямовувати їх у релігійне русло¹⁰. З цієї ж причини священники активно працювали над збагаченням репертуару театральних труп. Показовою у цьому плані є постать В.Герасимовича із с.Терпилівка на Тернопільщині. Найбільшим успіхом серед населення Галичини користувалась його драма “Мамона” (1922 р.), яка до 1939 р. не сходила із професійної та аматорської сцени¹¹. Характерно, що парохі допомагали місцевому активу не тільки шляхом безпосередньої участі у підготовці вистав, але й опосередковано. За відсутності спеціальних приміщень вони не заперечували проти проведення репетицій на базі своїх обість¹².

Не залишались осторонь представники священничого сану і у справі господарського піднесення краю. Вони навчали селян основ економічної теорії і ведення бухгалтерії. Наприклад, М.Вітик із с.Посічі на Львівщині торгував на приходстві у власній крамничці і водночас підготовляв до цього заняття ще кількох здібних селян¹³. Оскільки у силу своєї психології селянин був схильний розглядати господарство духовного наставника за взірець, у католицькій пресі неодноразово піднімалось питання про необхідність фахової підготовки кліру. Вона мала здійснюватись шляхом викладання агрономії для богословів і влаштування спеціальних курсів для сільських священників, а також їх дітей¹⁴.

Парох, як правило, брав активну участь у діяльності різних громадських інституцій. Він, зазвичай, входив до громадської ради – найвищого органу влади на селі, очолюваного війтом. При цьому вважалося, що

“не лицює душпастиреви, щоби він до свого вибору на радного мусів щойно зеднувати собі голоси виборців або якої пануючої партії, одначе він повинен бути так добре знаний у парохії, щоби парохіяни відчували се як свій обовязок вибрати його до ради і о це його просили”¹⁵. Священик також часто очолював місцеву шкільну раду, в обов’язки якої, крім питань, пов’язаних із виконанням навчальних програм, дотриманням постанов вищих органів управління освітою, матеріальним забезпеченням, входило керівництво роботою вчителів. Він працював у комітетах опіки над сиротами, допомоги убогим і безробітним тощо¹⁶. Такий обсяг повноважень підтверджує думку про те, що порядок на селі подекуди залежав не стільки від вїтга і громадського уряду, скільки від місцевого пароха¹⁷.

Сільський душпастир постійно перебував у тісному контакті із громадою. Згідно розпорядження митрополичого ординаріату (1930 р.), він зобов’язувався вести спеціальні картотеки із зазначенням усіх важливих даних про парохіян. Поряд з основними (кількість осіб, сімейний стан, заняття), записи могли містити додаткові відомості щодо передплачуваних родиною часописів, громадської активності її членів, належності до політичних партій тощо¹⁸. Метою таких нотаток проголошувалась “ясна й докладна орієнтація про відносини в парохії, про родини і їх духовий і матеріальний стан”¹⁹. Крім того, у одному із листів до митрополита Андрея Шептицького о. К. Левицький писав про необхідність фіксації рівня релігійності кожної сім’ї для полегшення роботи наступного священика і, щонайважливіше, для уникнення непорозумінь із консисторією та ординаріатом (керівними установами єпископства) у разі надходження на нього скарг²⁰. До обов’язків представника кліру належало також ведення парафіяльних літописів чи хронік²¹. Щорічні записи мали забезпечити тяглість передачі історичної інформації, щоб “душпастирська праця не переривалась, нива не пустїла, не заростала хабазем (бур’яном. – О.Б.) ані при зміні парохів, ані в часі адміністрацій...”²². На нашу думку, вони мали і значне морально-виховне значення, оскільки дозволяли ознайомитись із діяльністю минулих поколінь і тим самим спонукали сучасників до більш активної боротьби за культурне й економічне піднесення села.

Галицьке греко-католицьке духовенство через свої родинні стосунки було тісніше пов’язане із народом, аніж, наприклад, польське із його традицією целібату²³. Так, будинок пароха належав до місць громадської сфери²⁴. Його особа, а водночас і ціла сім’я, постійно перебували у центрі уваги селян. Не останню роль тут відіграв факт регулярного контактування із парохіянами на ґрунті побутових інтересів²⁵. Зазвичай вони шукали на приходстві не тільки пораду, але і безпосередньо допомогу при нещасті. У такому випадку, будь-які дрібниці: “чи це марна кропля до

зуба, чи ложка чорної кави, кусник цукру, стакан вина для хорого...” забезпечували високу громадську думку про священничу родину²⁶. Підвищений інтерес до представників кліру і членів їх сімей зумовлювався особливостями менталітету українського селянина. Його світогляд характеризувався порівняно високим рівнем очікувань стосовно свого пароха, бажанням бачити його провідником у церкві і повсякденному житті. Як зазначав один із дописувачів часопису “Нива”, “з тої то причини наш парохіянин так дуже інтересується всім, що діється на “попівщині”, стежить і підглядає життя того священника і перед його очима не укривється ніщо з того, що там робиться і говориться”²⁷. У випадку, коли душпастир не виконував належно покладені на нього обов’язки чи вів аморальний спосіб життя, цей же селянин легко піддавався антиклерикальним настроям. Однак така позиція пов’язувалась суто із конкретною особою: вона швидко корегувалась у разі приходу нового наставника, або ж зміни поведінки старого²⁸.

Важливе значення для піднесення авторитету пароха і здобуття симпатії з боку громади відіграла суспільна праця його дружини. Про актуальність цієї проблеми свідчить тогочасна періодика, в якій неодноразово піднімалось питання обов’язків членів священничих родин, а особливо жінок²⁹. Оскільки греко-католицькому духовенству дозволялось одружуватись, вважалося, що над таким жіноцтвом тяжіє особливий “борг” перед Церквою і народом³⁰. На дружин автоматично покладалась частина громадських обов’язків голів їх родин³¹. Жінка душпастиря інколи була єдиною особою на селі, яка володіла навиками надання першої медичної допомоги³². Вона разом із місцевим учительством навчала селянок основ догляду за дітьми і елементарних правил гігієни, виступала засновницею гуртків “Сільських Господинь”, філій “Союзу Українок”, театральних колективів, хорів, курсів куховарства, в’язання, крою і шиття тощо. Дружина пароха села Шишківці на Тернопільщині Валерія Дудкевич безпосередньо керувала вишколом членів патріотичної організації “Січ”³³. Таким чином, жінка священника відіграла роль чинника, без якого, за словами сучасника, “наш нарід ніяк не представляє собі гармонійної цілості найближчого оточення свого душпастиря і його цілого дому”³⁴.

Влітку провід у культурно-освітній сфері тимчасово перебирала на себе діти священнослужителів, які разом із місцевою шкільною молоддю займались підготовкою різноманітних урочистостей, спортивних змагань, пошиттям костюмів, виготовленням декорацій для аматорських вистав. Під час візитів до резиденції свого духовного наставника сільська молодь засвоювала правила товариськості, норми поведінки в інтелігентних колах, навички громадської роботи. Гімназисти також мали можли-

вість користуватись його приватною книгозбірнею³⁵. Слід погодитись із думкою І. Сохоцького, що парохіяльні доми ставали своєрідною життєвою школою для підростаючого покоління³⁶. Крім того, домівки священників, які видатний український філософ М.Шлемкевич образно назвав “мініатюрними палатами галицького ренесансу”³⁷, часто відвідували представники міської еліти. Одним із подібних центрів було с.Дора (повіт Надвірна Станіславівського воєводства), що давало підстави тогочасній пресі писати про існування там цілого “гуцульського університету”³⁸.

Однак, не варто вдаватись до ідеалізації відносин громади та її пароха. Він мав заслужити авторитет не тільки знанням релігійних догм, але й поведінкою³⁹. Всупереч усталеній у церковній традиції думці, згідно з якою священник “вже своїм урядом стоїть на вижині, вже сам його стан вимагає почеси”⁴⁰, відношення селян до нього подекуди було неоднозначним. Часто відбувались конфлікти з приводу плати за треби (за проведення обрядів хрещення, шлюбу, поховання тощо). Крім матеріального, чималу роль відігравав психологічний чинник. Вже сам факт священства ставив пароха в очах селян на особливе місце, змушував до жертвовності, відчуженості від щоденних турбот. Негативну реакцію громади міг викликати будь-який підвищений інтерес до питань матеріального добробуту⁴¹. Враховуючи це, вищі ієрархи УГКЦ закликали духовенство не жадати занадто великих оплат за виконання душпастирських функцій⁴². Ситуацію ускладнювало те, що священник постійно контактував із населенням у справах господарської сфери. Окремі представники кліру, будучи не в силі сумлінно виконувати свої обов’язки і водночас раціонально вести господарство, віддавали землю в оренду на умовах наперед визначеного чиншу у грошах чи збіжжі. Іншою формою співпраці була спілка, що передбачала сплату винаймачем половини збору врожаю. З метою запобігання виникнення непорозумінь з приводу кількості і якості зібраного зерна, сільському духовенству рекомендувалось частіше практикувати оренду як більш досконалу форму землекористування⁴³. У випадку необхідності виконання великих за обсягом робіт скликалась толока. Деякі священнослужителі із ностальгією згадували часи, коли праця парафіян у їхньому господарстві розцінювалась як буденний обов’язок⁴⁴. Слід зазначити, що питання ступеня добровільності допомоги селян своєму пароху залежало від особистих якостей і рівня авторитету останнього. У автобіографічній повісті відомої поетеси, письменниці, вчительки О.Дучимінської знаходимо підтвердження цієї думки. Так, громада одного із селищ ухвалила рішення вижати вночі пшеницю місцевого душпастиря, щоб у такий спосіб зробити приемну несподіванку і засвідчити свою любов та повагу до нього⁴⁵.

Інколи конфлікт між громадою і парохом набував досить гострого і затяжного характеру. Прикладом цього є ситуація, що склалась у с.Глібові на Тернопільщині в 20–30-х рр. ХХ ст. Виступивши проти утворення дитячого садка і діяльності аматорського театру, священник викликав хвилю незадоволення серед селянства⁴⁶. Парохіяни всупереч його волі відмовились взяти участь у привітанні архієрея, який саме тоді мав прибути із візитацією. І тільки завдяки зусиллям активіста місцевих громадських організацій О.Пісецького мешканці села змінили свої наміри⁴⁷. Подібні суперечності вносили розкол у національному русі і, як писав у своїх спогадах о. О.Пристаї, були “водою на колеса польського млина, який молот все, що до него насипали”⁴⁸. Система відносин між духовенством і широким загалом характеризувалась своєрідним дуалізмом, що, на думку відомого організатора “Просвіт” на Станіславщині М.Островецького, для багатьох селян полягав у наступному: “в пароха погостювати, з хати пароха, разом із парохом, іти до читальні на радикальне віче, тут із пароха поглузувати, в церкву ходити, в крилосі співати, апостола читати й на “попа” поза церквою їхати”⁴⁹.

Таким чином, неодноразово доводиться констатувати доволі високий рівень розвитку і злагодженості громадського побуту у селах Галичини. Одна з причин такого явища полягає у тісній взаємодії селянства та інтелігенції, до якої належали і представники духовенства. Священники не обмежувалися виконанням суто релігійних практик, а намагались активно впливати на процеси громадського життя через участь у різноманітних інституціях господарського, освітнього та культурного характеру.

Примітки

1. *Марчук В.* Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис / Прикарпатський університет ім. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ: Плай, 2001; *Переверзій В.* Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. – К., 1998; *Хилка І.-П.* Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині (1772–1918) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч.1. – С.73-107.

2. *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1993.

3. Статейний матеріал вміщений у мемуарних збірниках: Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1975. – Т.1; Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1974; Комарно-Рудки та околиці: Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. Т.43. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1987; у періодичних виданнях: “Нива”, “Діло”, “Правда”, “Вістник Станіславської Епархії” та “Львівські Архiepархіяльні відомості”.

4. *Федорович Н.* Розвиток українського читальняного руху в галицькому селі у 80-х роках XIX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – С.84.
5. *Свистун Ф.И.* Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Ч.П. – Львовъ, 1896. – С.717.
6. *Кудрик Б.* Участь духовенства в галицько-українській музичній культурі // Богословія. – 1938. – Кн.1-4. – С.213.
7. *Блажекевич І.* Перший селянський хор у Денисові // Народна творчість та етнографія. – 1966. – №3. – С.109.
8. *Рабій В.* Про церковний спів // Нива. – 1934. – Ч.4. – С.140.
9. *Богачевскій П.* Кълька увагъ що до внутрѣшної організації парохій // Душпастьєрь. – 1895. – Ч.2. – С.51.
10. *Гела І.* Чия спена – того люд // Нива. – 1926. – Ч.6. – С.214.
11. Володимир Герасимович (1870–1940): Бібліографічний покажчик. – Тернопіль: Лілея, 1995. – С.6.
12. *Гіть.* Плауча Велика пов. Бережани // Новий час. – 1930. – Ч.101. – С.9.
13. *Войнович О.* Спогад про батька // Комарно-Рудки та околиця... – С.558.
14. *Й.Р.* Справді вже крайня пора рятувати наше парохіяльне духовенство (В дискусії до статті о. В.Дубицького) // Нива. – 1937. – Ч.6 – С.210; Сільський парох. Економічний реферат (Дискусійна стаття) // Нива. – 1937. – Ч.5 – С.178.
15. *Літинський Я.* Примірність священика // Нива. – 1929. – Ч.7-8. – С.261.
16. *Й.Р.* Чи священики легковажують потреби села? // Нива. – 1931. – Ч.12. – С.429; *Бень М.* Матеріальна самопомога духовенства // Нива. – 1931. – Ч.5. – С.179.
17. *Горинь Г.* Громадський побут – С.31.
18. *Лукач С.* Парохіяльне посіщення вірних // Добрий пастир. – 1931. – Т.І. – С.19-27.
19. Парохіяльні картотеки // Львівські Архиепархіяльні відомости. – 1930. – Ч.ІІІ. – С.33-34.
20. Центральний державний історичний архів України у м.Львів (далі – ЦДАУ у м.Львів). – Ф.408. – Оп.1. – Спр.689. – Арк.109.
21. Ведення літописей парохій // Львівсько-Архиепархіяльні відомости. – 1924. – Ч.5. – С.11.
22. О парохіяльній хроніці // Нива. – 1912. – Ч.19-20. – С.663.
23. *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом: Нарис історії української церкви. – Філадельфія, 1954. – С.482.
24. *Заярнюк А.* Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини XIX століття // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч.4-5. – С.73.
25. *Василевский А.* Современная Галиция. – СПб.: Изд. С.Дороватскаго и А.Чарушникова, 1900. – С.56.

26. *Дз. П.* Про значіння і завдання організації священничого жіноцтва під теперішню пору // *Нива*. – 1926. – Ч.7-8. – С.275.
27. *М.С. Жонатий* священник у відповідь нежонатому священникови на його письмо під заголовком “Жонатий клир а безженство клиру” // *Нива*. – 1924. – Ч.10-11. – С.355.
28. Там же. – С.355.
29. *Дз. П.* Про значіння... – С.270-280; Ч.9. – С.317-324; *Сабарай Й.* В справі організації нашого священничого жіноцтва // *Нива*. – 1910. – Ч.4. – С.120-122; *Ц-ський Г.* Задачі священничого жіноцтва в нашій церковно-суспільній праці // *Нива*. – 1911. – Ч.13. – С.386-389; Ч.18. – С.545-551.
30. *Дз. П.* Про значіння... – С.275.
31. *Женьщина домовъ духовныхъ* // *Прапоръ*. – 1899. – Ч.5. – С.131.
32. Свідчення Савчук Катерини Андріївни, 1923 р. н.; с.Дубівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл., освіта: 5 класів Дубівецької школи; пенсіонерка; проживає за адресою: м.Івано-Франківськ, вул. Довга 83/25. Записано 25. 01. 2005 р.
33. *Дуткевич-Кавуля М.* Спомини з дитячих літ про село Шишківці // *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи...* – С.629.
34. *Гарнавський Я.* Наша оборона (З крупів станиславівського духовенства) // *Нива*. – 1924. – Ч.5.6. – С.168.
35. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, Від. рукописів. – Ф.240. – Спр.5. – П.1. – Арк.1.
36. *Сохоцький І.* Що дали греко-католицька Церква й духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. – С.52.
37. *Шлемкевич М.* Галичанство. – Львів: “За вільну Україну”, 1997. – С.55.
38. З-над Прута // *Станиславівські вісті*. – 1937. – Ч.14. – С.4.
39. *Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С.А.Макарука*. – Львів: Світ, 1994. – С.316.
40. *Пастирський лист Григорія Хомишина станиславівського єпископа до Всечесного Клира Станиславівської Дієцезії про завдання священничого сану в св. католицькій Церкві*. – Станіславів, 1939. – С.21.
41. *Колб Н.* Матеріальне становище греко-католицьких парохів у Галичині на початку ХХ століття (на прикладі Львівської архієпархії) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича*. – Львів, 2001. – С.466.
42. *Пастирський лист Григорія Хомишина єпископа станиславівського до Клира Станиславівської Єпархії про поширюване божого царства у нутрі душ*. – Станіславів: Накладом Єпископського Ординаріату, 1930. – С.26; *Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до духовенства О Квестії Соціальної* // *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. В 3 т.* –

Львів: Видавництво оо. Василіян Місіонер, 1998. – Т.ІІ: Церква і суспільне питання. – Кн.І: Пастирське вчення та діяльність. – С.158.

43. Сільський парох. Економічний реферат – С.178.

44. *Кравчук Й.* Духовенство і суспільність: Яка тепер доля духовного стану? – Які перед ним практично-суспільні завдання? // *Нова Зоря.* – 1929. – Ч.19. – С.2.

45. *Дучимінська О.* Весняні дні // *Дучимінська О.* Сумний Христос. – Львів: Камінь, 1992. – С.210.

46. ЦДДАУ у м.Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.109. – Арк.1 зв.

47. Там же. – Арк.2.

48. Там же. – Ф.789. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.52.

49. *Островецька М.* “Просвіта” у Станиславівщині в 1923–1926 роках із спогадів організатора // *Альманах Станиславівської землі...* – С.406.

Summary

Today there is a special interest in the fate of the intelligentsia of Galicia that has old tradition of serving the nation. In this article the place and role of greek-catholic priests in public life of the Galician village (end of XIX ct. – 1939) are investigated. The author stresses attention to the cultural, educational, social and economic activities of priests, their duties and relations with peasants.

Одержано 22 жовтня 2005 р.

УДК 94 (477.43/44) поч. 20”

А.Ю.Скрипник

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджується структура органів державного управління Подільської губернії, їх місце та роль у соціально-політичних та економічних процесах, що відбувалися у краї на початку ХХ ст.

Ключові слова: *губернія, управління, адміністрація, справочинство, бюрократія.*

Сучасний інтерес українських істориків до діяльності та еволюції органів управління Російської імперії на теренах України на початку ХХ ст. спрямований на вивчення таких аспектів, що були поза увагою істориків в період радянської доби. Проблема функціонування місцевого адмініс-

тративного апарату, його вдосконалення, місце та роль є досить багатогранною. Кожна губернія мала певні особливості: етнічний склад населення, економічне становище, традиції та звичаї, політична ситуація, активність та форми місцевих органів самоврядування, загальний культурний рівень населення, його соціальна структура тощо. Головною метою вивчення діяльності подільських державних установ Російської імперії є створення на основі історичних документів об'єктивної картини про місце та роль цих адміністративних формувань в історії Поділля.

Проблема функціонування російських державних установ продовжує перебувати у полі наукового зору сучасних українських істориків: В.С.Шандра, С.Величенко, М.С.Дністряньського, М.Г.Щербака, П.О.Щербака¹ та ін. Окремі аспекти російської політики у краї, адміністративно-територіальний устрій та система державного управління вивчалися протягом останнього часу. Частина (установи) державного механізму як складової апарату управління, що складався з групи людей, які виконували управлінські функції. В якості такої групи в Російській початку ХХ ст. виступало чиновництво. Роль та значення місцевого (губернського) управлінського апарату в державній системі Росії були надзвичайно вагомими.

Подільська губернія, як територіально-адміністративна одиниця Російської імперії на Правобережній Україні, була утворена наприкінці ХVІІІ ст. указом Катерини ІІ від 1 травня 1795 р. Однак процес остаточного визначення її державного статусу (область, намісництво, губернія), адміністративного підпорядкування, зовнішніх та внутрішніх кордонів тривав до 1840 р.

Протягом ХІХ ст. державні установи губернії декілька разів зазнавали часткових змін в організації та структурі управління (1801, 1838, 1864 та 1895 рр.). Перед ними стояло завдання здійснення повного контролю над всіма галузями життя в губернії, вдосконалення та прискорення процесу справочинства, пристосування управлінських структур до нових політичних та соціально-економічних реалій життя в імперії.

На початку ХХ ст. Подільська губернія складалася з 12 повітів: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Лещківського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького і Ямпільського, приблизно однакових за своїми територіальними розмірами². Губернія обіймала 42,1 тис. кв. км в межиріччі Південного Бугу та Дністра. Наприкінці ХVІІІ ст. в ній мешкало 2,4 млн., а на початку ХХ ст. – 3,02 млн. жителів. Із них 88% українці, решта – росіяни, євреї, поляки і ще 38 нечисленних етнічних груп³.

Далеко не одразу визначилося місце губернії в регіональних адміністративно-територіальних утвореннях імперії – генерал-губернаторствах.

Наприкінці XVIII ст. в адміністративному відношенні Поділля належало до Південно-Західного генерал-губернаторства, до складу якого входили спочатку Мінська, Ізяславська та Брацлавська губернії, а до 1823 р. – Мінська, Волинська та Подільська. В 1812 р. до цього генерал-губернаторства приєднали Бессарабію. З 1823 по 1831 рр. Подільська губернія перебувала в складі Царства Польського, і лише у 1832 р. ввійшла до новоствореного Київського генерал-губернаторства⁴.

З часу впровадження міністерської системи управління в життя, усі губернські державні установи мали чітке відомче підпорядкування.

Державні виконавчі органи влади поділялися на три шаблі, говорячи про губернські, повітові та волосні управління.

Губернські. Зауважимо, що головним представником російського самодержавства у краї був губернатор – “господар губернії”. Він очолював губернське правління, до складу якого входили: віце-губернатор, два радники, губернський лікарняний інспектор, губернський інженер та губернський архітектор. Обов’язки правління: захист прав особи та власності, громадська безпека, продовольчі, господарські і промислові питання. Особливе значення мала влада правління щодо поліційних і судових справ в плані розпорядчої і виконавчої функцій. Канцелярія губернського правління – головний виконавчий орган, поділений на відділення. Губернське поліційне управління на чолі з поліцмейстером здійснювало наглядацькі функції по усій території губернії, а переважна частина присутствій та комітетів, за напрямками діяльності, мала колегіальний характер управління.

Повітові органи влади формували повітовий справник, який стояв на чолі повітового розпорядчого комітету (був головною виконавчою інстанцією), з’їзд мирових посередників, котрий опікувався поземельними відносинами на селі і підлягав губернському в селянських справах присутствію, повітові поліційні управління, які доглядали за “тишею і спокоєм”. До органів сільського самоврядування, що перебували під безпосереднім наглядом мирових посередників, належали *волосні управління та сільські управи*. До волосного управління обиралася виконавча влада – волосний старшина і волосне правління, а до останнього – сільський сход та сільський староста. З 1911 р. на Поділлі запроваджуються земські установи та їхні керівні органи – губернські і повітові комітети та управління земським господарством. Усі ці структури належали до найбільшого міністерства в Російській імперії – міністерства внутрішніх справ (МВС).

Розвиток капіталістичних відносин зумовив значне збільшення та урізноманітнення фінансових справ, що спричинило часткову реорганізацію та появу нових контрольно-фінансових установ. Незважаючи на це, Ка-

зенна палата залишилася головною фінансовою установою губернії, з якою так чи інакше контактували усі інші. Поряд з нею важливе значення мали губернський розпорядчий комітет на чолі з губернатором, губернське казначейство, губернське податкове присутствіє (було колегіальним органом на чолі з керуючим казенною палатою) і губернське акцизне управління. Останнє мало сім акцизних округів та окружні цукрово-акцизні управління у кількості трьох округів. Одну з найважливіших установ міністерства фінансів (МФ) – губернське з питних справ присутствіє – очолював сам губернатор. Йому допомагали губернський предводитель дворянства, керуючий казенною палатою, прокурор окружного суду, міський голова Кам'янця. Всі вищеназвані інституції, згідно з чинним законодавством, мали певну самостійність від губернської виконавчої влади. До цього ж міністерства відносилися Кам'янець-Подільське відділення Держбанку, Подільське відділення Селянського поземельного банку, митниці та прикордонна сторожа.

Міністерство юстиції (МЮ) було представлено Окружними судами (Кам'янець-Подільським та Вінницьким). Вони поділялися на палати цивільних та кримінальних справ. Вироки останніх затверджував сам губернатор. В повітах судову владу здійснював повітовий суд зі слідчими приставами. Суд і розправу над селянами вершили волосні суди, в більшості яких панувало хабарництво, безправ'я і насилля. На цій основі в селян вкоренилася думка про те, що в судах правди немає, хто багатший, той і виграє справу. Чиновники цих установ вважали фізичні покарання найдієвішою формою впливу на селян.

Свої управлінські структури в губернії мали міністерство імператорського двору (три державних маєтки на території губернії), міністерство землеробства та державного майна (управління держмайна та лісоохоронний комітет), міністерство народної освіти (представлене закладами, що належали до Київського навчального округу), міністерство шляхів сполучення (судноплавна дистанція Дністровського відділення та службовці Південно-західної залізниці) і військове (частини Київського військового округу, що дислокувалися в губернії)⁵. Як показала подальша практика, у випадку необхідності представників останніх двох міністерств тимчасово, оперативно, за наказами з Петербурга чи київського генерал-губернатора підпорядковували губернській владі: приборкання революційних виступів, проїзд залізницею царської родини чи інших високопоставлених осіб, напружена ситуація на державному кордоні тощо.

На початку ХХ ст. державне управління Подільської губернії являло собою сталий, досить збалансований та помірно ефективний апарат, головна діяльність якого була спрямована на збереження та зміцнення під-

валин Російської імперії у краї. Порівняно з XIX ст., значно покращився кадровий склад чиновництва. На посаду губернатора призначалися особи, що мали фахову університетську освіту та досвід роботи в управлінських структурах великоросійських губерній: К. Сем'якін (1896–1901 рр.), О.О.Ейлер (1901–1911 рр.), граф О.П.Ігнат'єв (1911–1914 рр.). Спостерігається тенденція до збільшення терміну перебування губернатора на своїй посаді. В той час виникла потреба в професійному, освіченому адміністраторові, який уміло та послідовно впроваджував би великоросійську політику, насамперед за допомогою цивільної системи управління, не використовуючи без зайвої потреби силових методів.

Більшість штатних чиновників та незначна частина канцелярських службовців мали середню, а дехто й вищу освіту, що сприяло їм швидко опанувати певні ділянки роботи. Але з'явилися і нові особи: із середніх верств суспільства стали частіше запрошувати на службу в якості представників різноманітних закладів та установ. В роботі чиновників усе більше місце займали справи, пов'язані з підприємництвом та приватною власністю, акціонерними товариствами та компаніями. Відбувалися зміни і в кадровому складі самих чиновників. Поряд з дворянами, з'явилися і нові прошарки, одним серед них були так звані “плутократи” – заможні люди з буржуазії, що вступали на державну службу з різних причин. Інший прошарок називався “третім елементом” – це вільно найманий персонал до місцевих органів самоуправління: лікарі, вчителі, агрономи, землеміри і т.п.⁶. З часом серед них усе більший відсоток складали вихідці з Поділля.

З появою в губернському та повітових містах нових досягнень технічного прогресу – електроструму та телефону – у штатних розписах почали з'являтися чиновницькі посади з технічними званнями. У 1896 р. в “Подільських губернських відомостях” було надруковано правила користування міською телефонною мережею. Апарати встановлювались в провідних державних установах та для заможних громадян. Через сім років у Кам'яниці були видані спеціальні “Правила користування електрострумом високої напруги”⁷. Таким чином, виникла потреба в технічних спеціалістах, яких зараховували до штату чиновників Подільської губернії.

Після поразки польського повстання 1863 р. усіх поляків було звільнено з державної служби. Про цей час можна говорити як про цілковиту “перемогу” російської мови в державних установах. Діловодство, і навіть проповіді в церквах, велася виключно російською. Щоб успішніше тривав процес остаточної русифікації, чиновники-великороси, що служили в Подільській губернії, офіційно одержували за це додаткову платню. Чудово розуміючи значення та вплив освіти й релігії на суспільство,

шкільним адміністраціям та православному духовенству на підставі “Положення про 50% надбавку грошового утримання особам російського походження”, за особистою вказівкою Олександра II, були введені пільги ще у 1864 р.⁸. У другій половині XIX ст. уряд продовжував заохочувати приплив російських чиновників на Поділля. У 1886 р. були прийняті “Правила про окремі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях Західних і Царстві Польському”. Згідно з статтею 39, особам російського походження, за винятком місцевих жителів, надавалася грошова прибавка. Чиновникам канцелярій губернаторів, міських і повітових поліцейних управлінь додавалося 50% до одержуваної платні. Усім іншим категоріям службовців – 20%⁹. На початку XX ст. в Петербурзі дійшли висновку, що мета цих заохочень досягнута. У грудні 1909 р. генерал-губернатор Ф.Трепов отримав листа з МВС, де пропонувалося скасування пільг для чиновників київського генерал-губернаторства. На це останній відповів емоційним запереченням та лякав Петербург непередбачуваними наслідками й ускладненнями.

На початку XX ст. залишалося актуальним питання про реформу губернського управління та відміну “Табеля про ранги”. За наказом царя було створено спеціальну комісію, яка протягом 1895–1903 рр. вирішувала важливе завдання – посилення губернаторської влади. В основному, пропонувались на півзаходи з метою покращення оперативності роботи губернських та повітових органів влади, передбачалося надати їм часткову самостійність у вирішенні справ щодо осіб, котрі прагнули до децентралізаційних процесів. Однак, зважаючи на загрозу нестабільності і революції, був залишений старий “Устав про службу” 1832 р., в консервативності якого самодержавство вбачало гарантію збереження дворянського домінування й однорідності чиновництва¹⁰.

Одним із свідчень інкорпораційної політики російської влади на теренах Правобережної України була політика поступового запровадження земських установ. Спочатку в 1904 р. була запроваджена тимчасова перехідна структура – Управління земським господарством. Робота з її створення розпочалася ще в 1889 р., коли почали діяти спеціальні губернські комітети, до складу яких входили члени від губернського в селянських справах присутствія й голови повітових з’їздів мирових посередників. Обов’язки голів комітетів покладались на предводителів дворянства, а самі комітети складались з дворян, що мали вищу або середню освіту. Ці комітети розробили пропозиції про поділ населених пунктів на земські ділянки та райони міських судів. На 1904 р. Подільська губернія була поділена відповідно на 103 земських та 30 міських одиниць¹¹. Новому управлінню, на велику радість державних чиновників, передавались справи зем-

ського господарства з розпорядчої частини канцелярії губернатора, приказу громадської опіки, губернського правління та губернського в селянських справах присутствія. Але, разом з тим, центральна влада не квапилася із справжнім впровадженням земств на Правобережжі, її все ще лякала небезпека впливу чи панування поляків у них, страх перед тим, що ці установи стануть базою для третього повстання. Тому сам процес становлення земств ніхто не пришвидчував, а він, за тодішньої “розсудливості та обережності начальства”, розтягнувся на сім довгих років, що дуже негативно позначилось на суспільно-економічному розвитку Подільської губернії. Ледь не єдиним позитивним моментом було часткове розвантаження державних установ від величезної кількості господарських справ, що сприяло певному зростанню ефективності роботи цих органів влади.

Справжнім іспитом для представників самодержавства на місцях стали події революції 1905–1907 рр., які показали, що за фасадом всемогутності імперії крилася неспроможність контролю та керування ситуацією в екстремальних умовах масових виступів селян і робітників, погромів та терористичних акцій. В цей час яскраво виявилися недоліки в системі місцевого державного управління, коріння яких сягали у минуле, де протягом десятиліть головним в роботі чиновництва було підлабузництво перед начальством, бюрократичне листування з вищими інстанціями (своєчасне подання рапортів, звітів тощо). Внаслідок цього практична діяльність у керівництві установами опинялася на другому плані, більшість чиновників не могли похвалитися авторитетом серед колег та населення. Найслабшою ланкою в управлінні були повітові та волосні органи влади, які часто не могли опанувати ситуацію і боролися вже з наслідками подій, а не з їхніми причинами. Незважаючи на допомогу губернської адміністрації, в багатьох повітах губернії продовжувалися революційні виступи, а коли ситуація ставала зовсім критичною, влада використовувала свій останній ефективний козир – військову силу.

Всі політичні події, що відбувались в той час, не могли не торкнутись величезної маси чиновництва, їх ставлення до них та оцінки ситуації у країні. Тому вищі щаблі влади змушені були вжити заходів для нейтралізації чиновників від участі у політичній боротьбі за допомогою спеціальних циркулярів. У 1906 р. Рада міністрів ухвалила циркуляр № 1444, в якому містилися особливі вказівки стосовно питання участі державних службовців у політичному житті імперії. Заборонялася будь-яка участь у політичних партіях і союзах, не тільки явно революційних, а й таких, що у проявах своєї діяльності виказують прагнення до боротьби з урядом чи закликають до такої. Начальників зобов'язували постійно наглядати за своїми підлеглими. І у випадку порушення дисципліни застосовувати

свою владу – карали їх аж до звільнення¹². Чиновницька бюрократична система спрацювала належним чином. І як наслідок – більшість службовців, побоюючись покарань начальства та відставки, не брала участі в політичному житті. Хтось з подільських чиновників, уважно прочитавши циркуляр, ризикував виказувати свою думку. В газеті “Подільнин” від 27 липня 1907 р. була надрукована стаття: “Чиновники та партії”, в якій анонімний автор, що підписався “чиновник”, тлумачив зміст циркуляра. Він наголошував на тих пунктах, в яких вказувалось, що державним службовцям заборонено брати участь в політичних партіях, діяльність яких спрямована проти державного устрою, “тоді можна бути членом тих союзів і партій, що правіше кадетів”, – висловлював свою думку автор і закликав чиновників до участі в них. Страх порушення циркуляра виявився сильнішим за здоровий глузд, губернські чиновники не бажали брати участі ні в яких партіях. “Дворянство та інтелігенція в Подільській губернії складається, головним чином, з чиновників і земських діячів, серед них панують “кадетські” погляди, хоча організованої “Кадетської партії” у губернії немає,” – констатував начальник подільського губернського жандармського управління¹³.

З 1906 р. Подільська губернія стала полем для втілення нових планів російського самодержавства із впровадження аграрних перетворень за проектами П.Столипіна. Передбачалися заходи, спрямовані на зміцнення соціальної опори царизму на селі та вирішення проблеми аграрного перенаселення. Здійснення цих планів прем'єра лягло на місцеві управлінські структури. Загальне керівництво всіма заходами в комплексі здійснювалося з губернського в селянських справах присутствія під контролем губернатора. Практичні виконавчі функції у повітах припали на мирових посередників та повітових землемірів. Фінансові питання були у компетенції установ міністерства фінансів. Вважається, що найбільших успіхів ця реформа мала на Правобережній Україні (фактично на території Київського генерал-губернаторства). Як результат, протягом 1907–1915 рр. вийшли з общини біля 48% селян, які ще перебували в ній, а на нові землі переселилися сотні тисяч мешканців Поділля¹⁴. Впродовж цих років виконання та контроль за ходом столипінської аграрної реформи було одним із пріоритетних напрямків діяльності державних установ Подільської губернії. У процесі її здійснення виникали питання, що виходили далеко за межі компетенції окремих органів влади і потребували допомоги майже всього апарату губернського управління. Одним із найважливіших пунктів у звітах подільських губернаторів за 1907–1913 рр. була інформація про хід аграрної реформи як одного з важливіших напрямків внутрішньої політики імперії у краї.

В ХХ ст. Подільська губернія вступила з новим губернатором. 14 лютого 1901 р. подільським цивільним губернатором був призначений дійсний статський радник – Олександр Олександрович Ейлер¹⁵. Він очолював Подільську губернію протягом десяти наступних років, що для такої посади є досить великим строком. Ця освічена і на той час помірно ліберальна людина залишила свій помітний та неоднозначний слід в історії Поділля. На час його губернаторства випали всі ті важливі події, що відбувались в Російській імперії на початку ХХ ст.: революція 1905–1907 рр., наслідки російсько-японської війни (поранені та звільнені в запас), столипінська земельна реформа тощо. Історичні документи свідчать про професіоналізм О.Ейлера, намагання вирішувати конфлікти мирним шляхом, його нетерпимість до недбалого виконання своїх обов'язків чиновниками, прагнення знати справжній стан справ у губернії. Підтвердженням заслуг та авторитету цієї людини було надання йому у 1912 р. звання почесного громадянина м.Кам'янця-Подільського та призначення іменних стипендій у навчальних закладах міста¹⁶.

Під керівництвом О.О.Ейлера губерньська адміністративна влада в умовах розвитку капіталістичних відносин, наростаючих земельних конфліктів селянства та поміщиків, виникнення політичних партій та рухів, революційних виступів, загального невдоволення широких мас політикою царизму всіляко намагалась зберегти та зміцнити всіма доступними способами підвалини Російської імперії на Поділлі.

Підсумовуючи стан та основні аспекти діяльності державних установ Подільської губернії на початку ХХ ст., потрібно наголосити на декількох важливих моментах. Позитивне значення мало порівняно довге перебування на посаді подільського губернатора О.О.Ейлера (1901–1911 рр.), який за цей термін зумів втримати недоторканим російське самодержавство у краї; підвищився якісний рівень особового складу чиновників; із впровадженням у 1911 р. земств більша частина господарських справ перейшла до їх компетенції. Серед негативних чинників насамперед продовжували панувати усі основні принципи та методи: формалізм, велика кількість паперової роботи, безконтрольність чиновників, хабарництво; слабкість повітових органів, неспроможність влади адекватно реагувати на революційні виступи в губернії, намагання відгородити чиновників від участі у суспільно-політичному житті держави, зберегти їх як окремий стан.

Примітки

1. *Шандра В.С.* Київський генерал-губернатор О.П.Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії // Збірник на пошану С.Д.Піль-

кевича під ред. Ляхотського В.П. – К., 1998; *Величенко С.* Царський уряд в українських губерніях 1800–1914 рр – всемогутність чи слабкість? // Конференція: Концепція Сх. Європи. – Харків, 1996. – С.220; *Дністрянський М.С.* Кордони України (територіально-адміністративний устрій). – Львів: Світ, 1992; *Щербак М.Г. Щербак П.О.* За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст). – К., 1996.

2. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90.

3. *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1903.

4. *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – С.59-60.

5. *Крилов А.* Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1904. – С.27-59.

6. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.58.

7. К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.976. – Арк.3.

8. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.178. – Спр.5000. – Арк.30.

9. Полный Свод Законов Российской империи. (ПСЗ) III. Т. VI – СПб, 1888. – С.347-356.

10. *Манько О.В.* Блюстители верховной власти: Институт губернаторства в России. – М.: Аграф, 2004. – С.230.

11. К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7243. – Арк.11.

12. Там же. – Спр.6147. – Арк.1.

13. ЦДАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1309. – Арк.16.

14. *Бойко О.Д.* Історія України. – К.: Академія, 1999. – С.262.

15. *Анисимова И., Рыклиц И., Шушков А.* Санкт-Петербургская дворянская родословная книга. Литера “Э”. – СПб., 2003.

16. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. – Львів: Червона калина, 1935. – С.83.

Summary

The article focuses on the structure of state authority bodies in the Podillya region, their importance and participation in social, political and economic processes that took place in the region at the beginning of the 20th century.

Keywords: province, government, state authority, administration, local administration, bureaucracy.

Одержано 22 жовтня 2005 р.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розглянуто динаміку чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., здійснено аналіз демографічних процесів.

Ключові слова: місто, Поділля, демографічний процес, чисельність населення.

На сьогодні велика увага в історіографії приділяється дослідженням історичних процесів в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., які пов'язані із проведенням реформ у межах царської Росії та їх регіональної специфіки. Одним із таких регіонів є історичне Поділля (у межах колишньої Подільської губернії). Серед багатьох історичних процесів певну увагу привертають проблеми демографії у містах, котрі виступали важливим критерієм розвитку регіону. Адже саме міста відіграють визначальну роль у розвитку державотворення, виконуючи при цьому політико-адміністративні, соціально-економічні і культурні функції. Окремі аспекти демографії на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розкривають у своїх працях К.Пенський, Й.Ролле, Л.Дем'яненко, Л.Личков, Л.Баженів, А.Гуменок, В.Малий¹ та ін. Проте, малодослідженими залишаються демографічні процеси, що відбувались у містах.

Однією з найважливіших характеристик міста є чисельність його населення, аналіз змін якого дає підстави окреслити особливості урбанізаційних процесів регіону. У даній статті ставиться за мету розглянути динаміку чисельності населення міст Подільської губернії, окресливши хронологічні рамки 60-ми роками ХІХ ст. (з моменту початку впровадження реформ державною адміністрацією Російської імперії) і 1914 р. (до першої світової війни, з початком якої спостерігається ріст негативних тенденцій у всіх сферах міського життя).

Оперуючи писемними джерелами, зауважимо, що на початок 1860-х років у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам'янець-Подільський, 11 повітових міст (Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летиців, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль), і 5 заштатних (Хмільник, Сальниця (Литинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербоivecь (Ушицького повіту)². Така їхня кількість зберігалася до початку ХХ ст., поки у 1903 р. не було надано статусу безповітового міста Жмеринці, що для даного регіону на той час стало явищем винятковим³.

Для дослідження динаміки міського населення у зазначений період досить важливо мати у своєму розпорядженні достовірні статистичні джерела. У XIX ст., як продовження традиції минулого століття, в Росії проводилася 6-а (1811 р.), 7-а (1815 р.), 8-а (1833 р.), 9-а (1850 р.) і 10-а (1857 р.) ревізії, які охоплювали як оподаткування, так і неоподатковувані категорії населення. Після відмови від проведення ревізій, інформацію про населення подавали у щорічних звітах губернські статистичні комітети. До того ж, з 1858 р. на зміну ревізіям прийшов адміністративно-поліцейський облік (обчислення) населення, в основу якого було покладено дані поліцейських списків. Усього проведено три великих адміністративно-поліцейських обчислень населення: у 1858, 1863 і 1885 рр. Поточний облік руху населення (народження, смерть, шлюби) здійснювало до 1918 р. й духовенство. Проте відомості, отримані з вищезгаданих джерел, як правило, не збігалися. Так, за підрахунками губстаткомітету, у 1881 р. населення Кам'янця-Подільського становило 29252 мешканці, Могилева – 18498 мешканців, однак за поліцейськими відомостями у Кам'янці рахувалось більше 30 тисяч, а у Могилеві – понад 20 тисяч⁴. Отже, до проведення першого Всеросійського перепису населення 1897 р. демографічна статистика Росії мала певні вади⁵. При подальшій класифікації міст за чисельністю населення будемо враховувати цей фактор.

Для розгляду динаміки демографічних процесів у містах Поділля оберемо початкову і кінцеву дати, тобто 1862 (як початковий) та 1913 (як кінцевий) роки, а також дві проміжних дати – 1881 та 1897 рр. Перша дата відбиває стан міст на момент впровадження важливої в історичному плані міської реформи 1870 р. Як відомо, нове міське положення у містах Поділля було реалізоване лише у 1878–1882 рр. Так, у Кам'янці-Подільському та Балті вибори до органів міського самоуправління згідно з міським положенням 1870 р. відбулися у 1878 р., у Вінниці, Могилеві, Проскурові, Барі, Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, Хмільнику, Ольгополі, Новій та Старій Ушиці – у 1880 р., в інших містах – протягом наступних двох років⁶. Друга дата пов'язана з проведенням першого Всеросійського перепису у 1897 р., причому такого, що найбільш повно та точно зафіксував демографічний стан міст.

У 1862 р. населення Подільської губернії нараховувало 1806364 мешканців, з них у містах мешкало 120640, що складало 6,68% від усього населення⁷. Згідно з даними Подільського статистичного комітету, в 1881 р. населення губернії досягло 2242619 мешканців, з яких у містах мешкало 182392 особи, що складає 8,13%⁸. За Всеросійським переписом населення 1897 р. у губернії було 3018299, з яких у містах мешкало 221870, тобто – 7,35%⁹. Однак, вже у 1913 р., коли населення губернії становило

3819262 мешканців, у містах жило 371886. А це вже 9,74%¹⁰. Отже, упродовж 1862–1913 рр. питома вага міського населення Поділля по відношенню до всього населення губернії зростає з 6,68% до 9,74%, причому відчутний приріст населення спостерігався у перше десятиліття ХХ ст.

Динаміку чисельності населення окремо по містах Подільської губернії в 1861–1914 рр. наочно демонструє таблиця 1¹¹:

Таблиця 1. Динаміка чисельності населення в містах Подільської губернії за 1861–1914 рр.

<i>Місто</i>	<i>1862 р.</i>	<i>1881 р.</i>	<i>1897 р.</i>	<i>1913 р.</i>	<i>% приросту</i>
Кам'янець	18.995	29.252	35.934	42.249	222
Балта	13.872	24.014	23.363	33.044	238
Вінниця	10.249	19.735	30.563	49.260	481
Гайсин	9.197	9.908	9.374	14.111	153
Могилів	8.987	18.498	22.315	34.529	38
Бар	7.618	11.566	9.982	22.663	297
Хмільник	7.536	8.136	11.657	19.095	253
Проскурів	6.794	14.554	22.855	40.033	589
Ольгопіль	5.424	6.698	8.134	12.255	226
Літин	4.996	7.148	9.420	12.684	254
Брацлав	4.914	7.910	7.863	12.344	251
Вербовець	4.695	1.672	2.311	3.600	-77
Летичів	4.627	7.549	7.248	10.989	237
Ямпіль	3.952	4.559	6.605	10.485	265
Нова Ушиця	3.728	4.569	6.371	8.260	221
Стара Ушиця	2.928	4.146	4.176	7.296	249
Сальниця	2.128	2.438	3.699	4.794	225
Жмеринка	–	–	–	27.195	–

Таким чином, переважна більшість міст протягом досліджуваного періоду зберігала поступовий розвиток, збільшившись у населенні приблизно на 200–250%, тобто у 2–2,5 рази. Виключення складають Вербовець, населення якого зменшилося, а також Гайсин, мешканців якого збільшилося усього у 1,5 рази. До того ж, виокремлюється група міст, населення яких зросло у тричі. Це Бар (у 3 рази), Могилів (майже у 4 рази), Вінниця (майже у 5 разів), Проскурів (майже у 6 разів!). Як бачимо, найвищі темпи зростання чисельності мешканців демонстрували ті міста, через які була прокладена залізниця, і які переживали економічне піднесення.

Ще одна характерна риса міст, що мали найбільші показники щодо збільшення населення – це значна частка в них не місцевих, а прибулих

з інших місць та регіонів мешканців. У 1897 р. не місцеві мешканці склали від 40 до 50% населення Могилева (40%), Вінниці (45%), Кам'янець-Подільського (46%) й понад половини населення Проскурова (55%). У числових показниках дані наступні: Могилів – населення 22315 (з них місцеве 13486), Вінниця – 30563 (16792), Кам'янець-Подільський – 35934 (19467), Проскурів – 22855 (10333). Разом з тим, найменші та не повітові міста мали незначну частку прибулого населення: Стара Ушиця (9,1%), Вербовець та Сальниця (по 9,4%). У числових показниках дані наступні: Вербовець – населення 2311 (місьцеве – 2167), Сальниця – 3699 (3469), Стара Ушиця – 4176 (3821)¹². Така статистика пояснюється тим, що швидке зростання економічного потенціалу окремих міст викликало потребу у кваліфікованих кадрах, держслужбовцях, фахівцях різних галузей, які масово прибували до них на постійне помешкання з інших регіонів, а також приваблювала до переселення інших верств населення з навколишніх сіл та містечок. Таким чином, на демографічні зміни окремих міст впливав не лише природний, а й високий механічний приріст населення.

В історичній літературі існує практика, згідно з якою міста класифікуються за чисельністю населення. Дослідник урбаністики початку ХХ ст. В.Семенов-Тянь-Шанський розділив всі міста Російської імперії на 6 груп: т. зв. “городки” (від 1 до 5 тис. мешканців), малі (5–10 тис.), середні (10–40 тис.), великі (40–100 тис.), крупні (100–1 млн.), столичні (від 1 млн.)¹³. У енциклопедичних виданнях кін. ХІХ – поч. ХХ ст.¹⁴ та у відомостях Всеросійського перепису населення 1897 р. міста поділялись на 8 груп: менше 1 тис., від 1 до 5 тис., від 5 до 10 тис., від 10 до 20 тис., від 20 до 50 тис., від 50 до 100 тис., від 100 до 1 млн., понад 1 млн. Враховуючи відсутність у досліджуваній період на Поділлі великих міст, та поєднавши наведені вище два види класифікації, вважаємо можливим поділити всі міста Подільської губернії на 5 груп: перша – міста з населенням менше 5 тис. мешканців, друга – від 5 до 10 тис., третя – від 10 до 20 тис., четверта – від 20 до 40 тис., п’ята – понад 40 тис.

Таблиця 2. Динаміка поділу міст Подільської губернії в 1861–1914 рр. по групах за чисельністю населення

<i>Групи міст</i>	<i>1862 р.</i>	<i>1881 р.</i>	<i>1897 р.</i>	<i>1913 р.</i>
менше 5 тис.	5	3	2	2
від 5 до 10 тис.	9	7	3	2
від 10 до 20 тис.	3	4	8	7
від 20 до 40 тис.	–	3	5	4
понад 40 тис.	–	–	–	3

У 1862 р. 14 з 17 міст відносилися до перших двох категорій, тобто найменших та малих. У 1913 р., вже навпаки, 14 із 18 відносилися до третьої-п'ятої групи. У 1862/1881 рр. найчисельніша група була друга (5–10 тис.) – відповідно 9 та 7 міст, у 1897/1913 рр. – вже третя (10–20 тис.) – 8 та 7. Все це якраз характеризує поступовий розвиток міст та тенденцію до загального збільшення їх населення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проте, у 1913 р. виразно виокремлюється група міст, які, демонструючи високі темпи зростання, переступили 40-тисячну межу (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Проскурів) та набули ознак великих міських поселень. Це призвело до більшої градації міст Поділля на великі та малі. Якщо у 1862 р. найбільше місто (Кам'янець-Подільський) перевищувало найменше (Сальниця) у 9 разів, то у 1913 р. найбільше місто (Вінниця) було більшим за найменше (Вербовець) майже у 14 разів.

Отже, аналіз динаміки демографічних процесів у містах Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. засвідчує, що: по-перше, на відміну від решти регіонів України, в яких відчутне зростання чисельності і питомої ваги міського населення спостерігалось ще в другій половині ХІХ ст., тут пік нового витка урбанізації припав на початок ХХ ст.; по-друге, переважна більшість міст протягом досліджуваного періоду зберігала приблизно рівномірний поступовий розвиток. Разом з тим, виокремлюється група міст, що демонстрували високі темпи зростання, збільшившись більше ніж у тричі. На 1913 р. група міст (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Проскурів) переступила 40-тисячну межу чисельності населення та набула ознак великих міських поселень; по-третє, характерною рисою міст, що мали найбільші показники збільшення населення, стала наявність значної частки в них не місцевих, а прибулих з інших місць та регіонів мешканців.

Примітки

1. *Пенский К.* Движение народонаселения в Подольской губернии с 1862 по 1864 год // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869; *Ролле Й.* Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869; *Дельяненко Л.* Статистические сведения Подольской губернии за 1862, 3 и 4-й годы // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1865; *Дельяненко Л.* Статистические сведения Подольской губернии за 1865 по 1866 год // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869; *Личков А.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.ХС; *Баженев Л.В.* Населення Подільської губернії у 1897 р. // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.140; *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис.

... канд. істор. наук. – К., 1992; *Малий В.В.* Населення Поділля: динаміка і розміщення (1861–1914 рр.) // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя професора М.Г.Кукуруджяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.90; *Малий В.В.* Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (сер. XIX ст. – 1914 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). – С.187; *Малий В.В.* Демографічна ситуація на Поділлі (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.6 (8). – С.416.

2. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – С.6.

3. *Ковтун В.В., Степаненко А.В.* Города Украины: Экономико-географический справочник. – К., 1990. – С.20.

4. Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского Статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1882. – Выпуск II. – С.49.

5. *Малий В.В.* Демографічна ситуація на Поділлі (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – С.416-417.

6. *Мельничук О.Ф.* Реалізація виборчого права в Подільській губернії за міським положенням 1870 року // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – С.45.

7. *Пенский К.* Движение народонаселения в Подольской губернии с 1862 по 1864 год. – С.1-3.

8. Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского Статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1882. – Выпуск II. – С.48-49.

9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: Вып. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904. – С.1-4.

10. Календар-Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С.17-24.

11. Для складання таблиць 1 та 2, та інших підрахунків, використовувалися наступні джерела: Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865; Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского Статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1882. – Выпуск II; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: Вып. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904; Календар-Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919.

12. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: Вып. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904. – С.2-3.

13. *Семенов Тянь-Шанский В.П.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910. – С.73.

14. Энциклопедический словарь. Издатели А.Брокгауз, И.Ефрон. Т.1/Д. – СПб., 1906.

Резюме

В статье рассмотрена динамика численности населения городов Подольской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв., а также проведен общий анализ демографических процессов, касающихся изменений количества городского населения.

Ключевые слова: город, Подолье, демографический процесс, численность населения.

Одержано 28 жовтня 2005 р.

УДК 94(477.43)“18-19”:314.8

О.В.Макарова

ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Показано як становище євреїв Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. та політика царизму по відношенню до єврейського населення імперії впливали на еміграційні настрої. Охарактеризовано еміграційний рух серед єврейського населення регіону, показано діяльність різних еміграційних товариств.

Ключові слова: еміграційний рух, євреї, Подільська губернія, Єврейське колонізаційне товариство, Інформаційне бюро для емігрантів, Єврейське еміграційне товариство.

Після поділів Речі Посполитої та включення частини її земель до складу Російської імперії, остання перетворилася в країну з найбільшим у світі єврейським населенням. 1880 року в Російській імперії мешкало близько 53% всіх євреїв світу. За даними перепису 1897 р. в державі проживало 5 189 401 євреїв, зокрема в українських губерніях – 1 644 488, у т.ч. 1 млн. 48 тис. осіб – в Південно-Західному краї¹.

Різні сторони соціально-економічного життя та політико-правового становища єврейського населення Правобережної України і Подільської губернії зокрема в XIX – на початку XX ст. досліджувалися вітчизняними і зарубіжними вченими². Проте еміграція єврейського населення з Поділля за межі Російської імперії ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Пропонована стаття є першою такою спробою у вітчизняній історіографії.

В нашій роботі ми охарактеризуємо фактори, які впливали на еміграційні настрої єврейського населення регіону, покажемо політику царизму і його представників на місцях по відношенню до євреїв краю, розкриємо організацію еміграційного руху та його наслідки.

Емансипація євреїв, яка відбувалася в Європі у XIX ст., не торкнулася Росії. Царський уряд, особливо в роки правління Миколи I, прийняв сотні указів та інших актів, спрямованих на насильну асиміляцію євреїв у російському середовищі. Зокрема, царизм жорстко обмежив право пересування, запровадивши в 1835 р. “смуту осілости”: євреям з Царства Польського і 15 українських, білоруських і литовських губерній було заборонено переселятися у внутрішні губернії Росії. Однією з губерній смуги осілости стала Подільська³. Починаючи з 1827 р. євреї піддавалися посиленій рекрутській повинності: щороку з 1000 євреїв у рекрути забирали по 10 чоловік. За податкові недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю. У 1844 р. запроваджено “коробочний збір” на кошерне м’ясо. А були ще інші обтяжливі податки, принизливі заборони⁴.

До періоду правління Миколи I відносяться перші згадки про єврейську еміграцію з Російської імперії на Захід. Варто зазначити, що міждержавні міграції на Заході у XIX ст. вже стали нормальною в правовому відношенні формою поведінки людей, що прагнуть вирішити за допомогою еміграції свої особисті чи сімейні проблеми, але в Російській імперії право на еміграцію не визнавалося, з неї можна було тільки незаконно втекти. Долею євреїв, які втікали з Росії, опікувалися філантропи з європейських країн. Так, 1846 року французький філантроп єврейського походження Якоб Альтарас запропонував проект створення єврейського поселення в Алжирі для втікачів з Росії⁵.

У 1856 р. Олександр II наказав “переглянути всі існуючі про євреїв постанови для узгодження із загальними планами злиття цього народу з корінними жителями, наскільки моральний стан євреїв може це дозволити”. Проте так і не було скасовано обмеження права проживання. У 1880 р. два члени комітету з єврейських справ представили записку, у якій вказувалося, що місцеві власті позитивно оцінюють участь євреїв у господарському житті і що вірний шлях до вирішення єврейського питання – поступовий перехід до надання їм повної рівноправності. Більшість членів комітету схилилася до розширення прав євреїв. Але убивство Олександра II (1 березня 1881 р.) поклало кінець ліберальним тенденціям і відкрило епоху реакції⁶.

15 квітня 1881 р. в Єлисаветграді спалахнув антиєврейський погром, приводом до якого став слух про те, що євреї-нігілісти убили царя і є указ Олександра III про побиття євреїв, а місцеві власті ховають його від на-

роду. В результаті хвилі погромів, яка навесні та влітку прокотилася смугою осілої, постраждало понад сто єврейських громад (у т.ч. в Жмеринці Подільської губернії). Царські чиновники головну відповідальність за погроми перекали на самих постраждалих, винних нібито в спалахові “народного гніву” через “економічну експлуатацію” ними “корінного населення”. Сучасні ізраїльські історики (М.Аронсон, А.Зельцер) підкреслюють, що причиною погромів були в першу чергу модернізація та індустріалізація країни, і в меншій мірі традиційний антагонізм між єврейським і християнським населенням – релігійний та економічний. Після неврожаю 1880 року розорені селяни масово втікали в міста, стався стрибок цін на хліб (у Подільській губернії ціни піднялися з 92 коп. за пуд в 1879 р. до 1,32 руб. в 1881 р.). Відбувалося все більше зuboжіння населення, у т.ч. і єврейського. Антиєврейське законодавство та антисемітські публікації в пресі провокували до безкарності антиєврейських виступів⁷.

Інформація про антиєврейські погроми в Російській імперії викликала хвилю протестів у передових країнах світу, бажання допомоги постраждалим. 14 вересня 1881 р. у порт Нью-Йорка прибуло перше судно, на якому прибули євреї – біженці з Росії. Тоді ж у Нью-Йорку виник Комітет допомоги російським емігрантам. В грудні того ж року ця організація влилася в більш широку організацію – “Товариство допомоги єврейським емігрантам”. На мітингах в Нью-Йорку (лютий 1882 р.) та Філадельфії (березень 1882 р.) приймалися звернення до уряду США захистити євреїв Росії⁸.

Для виправдання реакційної політики самодержавства на підставі височайшого розпорядження від 22 серпня 1881 р. у Подільській губернії (як і в інших губерніях “смути осілої”) була створена “Комісія для вивчення шкідливих сторін економічної діяльності євреїв” (далі – Комісія). До її складу увійшло 37 запрошених губернатором осіб (чиновники, предводителі дворянства, землевласники, міські голови Кам’янець та Бара, ректор духовної семінарії, волосні старшини, домовласники). Лише двоє членів Комісії були євреями (присяжний повірений К.Г.Беренштейн і купець Я.С.Герман). На запит губернатора свої думки у письмовій формі надіслали мирові посередники та повітові справники. Перше засідання Комісії відбулося 14 вересня 1881 р. А 22 вересня було прийнято програму, якою передбачалося дослідження економічного життя євреїв, злочинності серед євреїв, організація духовного управління, громадське управління, повинності та збори, освітні заклади і благодійні організації. Наступні засідання відбулися 11, 13 і 14 жовтня⁹.

З’ясовуючи загальну чисельність євреїв на території Подільської губернії за даними казенної палати, Комісія встановила чисельність осіб чоло-

Таблиця 1. Співвідношення чисельності осіб чоловічої статі в Подільській губернії станом на 1881 р.

<i>Місце проживання</i>	<i>Чисельність осіб чоловічої статті</i>	<i>Чисельність християн-чоловіків</i>	<i>Чисельність євреїв-чоловіків</i>
Повітові міста	76558	28917	47641
Заштатні міста	13988	6084	7904
Містечка	161818	41136	120682
Села	861539	827874	33665
Разом по губернії	1113903	904011	209892

вічої статі (див. табл.1). Найбільше євреїв проживало в містечках – 57,49%, в містах – 26,47%, найменше в селах – 16,04%¹⁰.

Варто зазначити, що серед євреїв Поділля були і землероби. Після затвердження царем у грудні 1844 р. “Положення про євреїв-землеробів” у Подільській губернії створюються єврейські землеробські колонії. У Балтському і Ольгопольському повітах на казенних землях за сприяння спеціально створеного у 1852 р. Подільського губернського комітету з поселення євреїв було засновано близько десяти великих колоній. Так, населення колонії Богачівка перевищувало 1000 осіб. У Летичівському і Літинському повітах у 1844–1854 рр. створено чотири колонії на придбаній єврейськими громадами у власність землі. У Летичівському повіті у 1850–1862 роках біля села Коричинці Домсько-Римові на орендованій поміщицькій землі існувала колонія Веселець, єдина колонія такого роду в Подільській губернії¹¹.

Простежимо питому вагу євреїв-чоловіків по відношенню до загального числа населення чоловічої статі в окремих повітах і містах Подільської губернії згідно даних, які були в розпорядженні “Комісії для вивчення шкідливих сторін економічної діяльності євреїв” (табл.2).

З наведеної таблиці видно, що лише в Ольгополі євреї складали менше половини жителів. Євреєм був кожен четвертий житель Балтщини, кожен п’ятий – Могилівщини, Кам’янецьчини, Брацлавщини, Проскурівщини, Вінниччини та Ольгопольщини, кожен шостий – Летичівського, Ушицького, Літинського та Гайсинського повітів, кожен сьомий – Ямпільського повіту¹².

Комісія звинуватила євреїв у кримінальних нахилах. За даними прокурора Кам’янець-Подільського окружного суду в 1881 р. відсоток засуджених євреїв був майже втричі більший ніж християн. 56,8% євреїв було за-

Таблиця 2. *Питома вага євреїв-чоловіків серед населення чоловічої статі станом на 1881 р.*

<i>Повіти</i>	<i>% євреїв</i>	<i>Міста</i>	<i>% євреїв</i>
Балтський	26,41	Балта	78,11
Могилівський	20,41	Могилів	60,32
Кам'янецький	19,98	Кам'янець	58,15
Брацлавський	19,71	Брацлав	66,53
Проскурівський	19	Проскурів	68,53
Вінницький	18,49	Вінниця	50,64
Ольгопільський	18,39	Ольгопіль	44,69
Летичівський	17,47	Летичів	67,55
Ущицький	17,08	Нова Ущиця	72
Літинський	16,47	Літин	67
Гайсинський	16,19	Гайсин	53,25
Ямпільський	13,57	Ямпіль	54,48

суджено за порушення “питейного” статуту, 10,2% – за крадіжки майна, 6,6% – за порушення військового статуту, 0,3% – за порушення митного статуту, 3% – за підлоги, 1% – за лжеприсягу, 22,34% – за інші злочини¹³.

З цього блоку питань Комісія постановила: 1) Надати право селянським і міщанським громадам складати присуди про передачу в розпорядження уряду осіб, не приписаних до цих громад, але проживаючих серед них більш чи менш значний час, якщо вони хоча б раз викриті судом в конокрадстві. 2) Витрати по виселенню конокрадів віднести на рахунок казни. 3) Допустити з дозволу начальства попередній арешт (в тюрмі) осіб, назначених до виселення. 4) Заборонити внос і вивіз горілки за межу прикордонних поселень, в 21-верстній смузі, допустивши лише вивіз горілки з винокурних заводів, за якими встановити особливий нагляд... 5) Купівлю контрабандного вина на митницях, з торгів, дозволяти лише при умові його вивозу за 21-верстну смугу від кордону¹⁴.

Оскільки в західних прикордонних губерніях євреям, не приписаним до місцевих общин до 27 жовтня 1858 р., було заборонено приживати в 50-верстній смузі вздовж кордону¹⁵, на Поділлі силами поліції здійснювалося виселення євреїв з прикордонної смуги. До 1 вересня 1881 р. лише з Кам'янця було виселено до 200 євреїв, проте це була лише незначна частка осіб, які підлягали виселенню.

Євреї-іноземні піддані та не місцеві уродженці, які здавна проживали і працювали на Поділлі, щоб уникнути виселення були змушені шукати різноманітні шпаринки, щоб обійти закон. Так, вони переїжджали

з місяця на місце; подавали свідоцтва про розірвання шлюбу від місцевих равинів (тоді б жінка та діти могли залишитися на місці, що давало можливість мати притулок у недозволеному для проживання місті); посилюючись на право тимчасового перебування на території імперії (не більше 2 місяців) у судових та торгових справах, пред'являли фіктивні векселя, видані місцевими євреями і т.п.; отримували від ремісничих управ фіктивні документи на звання майстра; отримували паспорти шляхом обману австрійської влади тощо¹⁶.

Вивчивши різні аспекти соціально-економічного та культурного життя євреїв Подільської губернії, Комісія ухвалила наступну резолюцію: 1) Бажано, щоб уряд усіма залежними від нього заходами сприяв еміграції євреїв з Росії. Для цього слід дозволити заснування єврейських [еміграційних] агентств і змінити відповідні статті Зводу про покарання. 2) Бажано, щоб євреям була надана можливість селитися в провінціях Азійської Росії, якщо для цього не буде перешкод політичного плану. 3) Узгодити пункт 8 додатку до ст.486 статуту про паспорти зі ст.530 того ж статуту* і тим обмежити право проживання євреїв-іноземців у Росії¹⁷.

У жовтні 1881 р. в Петербурзі було утворено Центральний комітет для вивчення єврейського питання. Наприкінці 1881 – на початку 1882 р. питання нових обмежень щодо єврейського населення імперії та його еміграції не раз ставало предметом обговорення. Так, Олександр III у бесіді з єврейськими банкірами Гінцбургом і Заком закликав їх використати свій вплив для того, щоб зупинити єврейську еміграцію. А міністр внутрішніх справ граф М.Ігнат'єв заявив, що допуск євреїв у внутрішні губернії Росії неможливий, вони можуть брати участь тільки в заселенні потребуючих колонізації районів імперії (під час зустрічі з відомим будівником залізниць С.Поляковим** М.Ігнат'єв вказав на Середню Азію, зокрема, на оазис Ахал-Теке), але західний кордон відкритий для них, ніхто і ніщо не перешкоджає їхній еміграції¹⁸.

Парадоксальність ситуації в тому, що міністр внутрішніх справ закликав до порушення законів імперії – царський уряд здійснював заборону на еміграцію до середини першого десятиліття XX ст. Виїзд допускався лише на обмежений термін (до 5 років), а на постійне проживання був

* Перша з названих статей надавала право на проживання в Росії лише євреям-іноземцям певних професій, друга визначала порядок видачі паспортів для всіх іноземців.

** Представник родини відомих фінансистів Самуїл Поляков заснував 1880 року "Товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв" (ОРТ), яке на початку своєї діяльності головну увагу звертало на переселення єврейських ремісників із смуги осілости у внутрішні губернії імперії.

категорично заборонений. До 1906 р. пропаганда еміграції в Росії розглядалася як кримінальний злочин. Не випадково, в 1909 р. один з російських дослідників писав: “Еміграція до цього часу зовсім невідома російському законодавству”¹⁹.

У березні 1882 р. влада спробувала запобігти повторенню хвилі погромів весни-літа 1881 року. Напередодні Великодня М.Ігнат'єв розіслав генерал-губернаторам і губернаторам циркуляр, в якому вказував на необхідності попередження можливих безпорядків і у випадку їх виникнення застосувати всіх заходів для їх придушення “для збереження громадського порядку і особистої безпеки єврейського населення”.

22 березня єврейська громада Балти надіслала телеграми в Петербург, в яких просила надіслати в місто війська. Через тиждень, 29 березня, з прикрого інциденту (на соборній площі міста поліція і солдати прикладами і шаблями побили юрбу місцевих євреїв, які переслідували хуліганів) в Балті почався великий антиєврейський погром. 29 березня громили будинки в “Турецькій” частині міста. 30 березня до міста прибуло близько 500 селян з навколишніх сіл, яких повітовий справник викликав для підтримки порядку. Селяни вважали, що їх покликали для умиротворення євреїв, тому підтримали погромників, які перейшли в центральну частину міста. Внаслідок погрому в Балті було розорено 976 будинків, 278 лавок, 31 винний погріб; сума збитків досягла 1,5 млн. руб.; 211 осіб було поранено, у т.ч. 39 тяжко; 12 чоловік убито і померло внаслідок погрому; було згвалтовано більше 20 жінок.

Антиєврейські заворушення поширилися на Балтський повіт, міста Летичів і Могилів-Подільський. Місцеві власті всіляко доводили, що безпорядки в Балті були організовані самими євреями, багато погромників було звільнено на поруки. 12 квітня у Балті спалахнула пожежа, яка охопила вцілілі єврейські будинки. Всі ці фактори сприяли посиленню еміграційних настроїв серед єврейського населення як Балти, так і всього Поділля. За даними “Недельной хроніки Восхода” в середині квітня протягом тижня з Кам'янця-Подільського виїхало за кордон більше 50 єврейських родин, причому чисельність емігрантів зростала по мірі прибуття біженців з Балти²⁰. Як тоді повідомляли з містечка Броди на австрійсько-російському кордоні, через кордон перейшло близько 20 тис. біженців з Росії²¹.

Безправ'я, економічна безперспективність і страх перед погромами, підштовхували єврейське населення до пошуків кращого життя, передусім за океаном. З'явився ряд організацій, які пропагували еміграцію. Так, у 1881 р. в Одесі утворилася організація Ам-Олам, завданням якої було створення єврейських сільськогосподарських комун у США.

Про зростання потоку емігрантів в США. Якщо в 1871–1880 рр. у США прибуло 41 тис. євреїв-емігрантів з Росії, то 1882 року їх було 10489 осіб. Це склало 79,5% від загальної кількості євреїв-емігрантів, які прибули в Америку²². За іншими даними у 1881–1882 рр. в США прибуло 13614 російських євреїв²³.

Майже відразу після погрому в Балті у Петербурзі на свій з'їзд зібралися представники єврейських громад Росії. Уряд запропонував учасникам з'їзду обговорити питання, яким чином “розділити єврейське населення в смузі його осілости, маючи на увазі, що у внутрішні губернії Росії євреї допущені не будуть”. З'їзд прийняв рішення “зовсім відкинути думку про засіб еміграції як суперечливого достоїнству російської держави (!) та історично надбаним євреями правам на їх сучасну батьківщину”. Відповіддю на цю вірнопіддану декларацію стало затвердження царем 3 травня 1882 р. дискримінаційних “Тимчасових правила”, що обмежували пересування євреїв всередині межі осілости, їм було заборонено переселятися в сільську місцевість або володіти нерухомим майном, що знаходиться там, так само як і орендувати його²⁴.

Про відношення місцевої адміністрації до єврейського населення як найкращу уяву дає звіт про стан губернії за 1885 рік, в якому подільський губернатор наголошував: “Другий інаковіруючий та іноплемянний елемент (“першим елементом” були названі поляки. – О.М.), що значною мірою ускладнює діяльність адміністрації (виділення мое. – О.М.), складають євреї. Це яскраве енергійне плем'я, досить відокремлене від решти населення морально-релігійним культом, в той же час сильне своєю згуртованістю, намагається заробляти виключно легкою наживою, визнаючи всі засоби для цього добрими...”

Енергійне застосування закону 3 травня 1882 року в частині, що стосується заборони євреям знову оселятися поза містами та містечками і в зв'язку з тлумаченням цього ж закону в сенсі недопущення євреїв до переходу на проживання з одного поселення в інше, – дало в результаті деяке зменшення числа євреїв, які проживають в поселеннях. Офіційні дані засвідчують, що з числа 10172 родин, яких цей закон у момент видання застав у поселеннях, вибуло до другої половини 1885 року 967 родин і залишилось проживати в поселеннях 9205 єврейських родин... Інші ж обмеження закону 3 травня 1882 року прищепили лише юридичне право євреїв у деяких видах діяльності, але зовсім не перекрили доступ до фактичного володіння землею, оброчними статтями, “питейними” орендами та ін. Після закінчення, після 1882 року, деяких угод на оренду землі, кількість останніх зменшилась; але проте з'явилися нові форми угод, зокрема продаж посівів, обробки поміщицьких земель на капі-

тали євреїв, але при посередництві інвентарю власників, ремонту будинків та ін. Всі ці угоди в дійсності приховують фактичне користування євреїв землями на тих самих орендних началах. Далі, торгівля напоями у звітному році знаходилась майже виключно в руках євреїв, незважаючи на те, що існуючі з цього предмету обмеження повинні були б відняти у них будь-яку можливість займатися торгівлею напоями в поселеннях...

Інший закон, спрямований також до зменшення шкідливої діяльності євреїв, по відношенню до фіску, заключається в ст.23 т.14 Уставу про паспорти, по прод. 1876 р., – але й ця законодавча міра виявляється недостатньою. Число іномісцевих та іноземних євреїв, що проживають нині в 50-верстній від кордону смузі і тих, що оселилися там всупереч закону, досить значне, що, приступаючи до виселення їх за 50-верстну смугу, адміністрація змушена була діяти надзвичайно обачно і поступово, щоб уникнути масового виселення досить складного в застосуванні практичному і шкідливого в економічному відношенні...”²⁵.

Із припиненням у 1886 р. подальшого відновлення російських білетів євреям – іноземним підданам, останніми, протягом 1889 р. в Подільській губернії було пред’явлено для обміну 1756 документів. З цього числа видані 830 родинам паспорти на виїзд за кордон та ще 286 заявили також бажання отримати паспорти, але ще до вручення їм вказаних документів втекли. Залишились не врученими національні види для 640 єврейських родин. Із числа 830 родин іноземних євреїв на Поділлі, які отримали паспорти, не всі виїхали за кордон. З них 219 при врученні їм закордонних паспортів заявили себе російськими підданими, що помилково вважались іноземцями і такі особи були передані в розпорядження судових властей²⁶. Таким чином, з числа іноземних євреїв, які отримали документи на виїзд за кордон, лише 589 родин виконали вимоги закону.

Внаслідок політики царського уряду основна маса єврейського населення в Російській імперії “виявилася замкненою в смузі міст і містечок Західної Росії і Польщі. Вона була... відрізана від землеробства і втягнута в жорстоку конкуренцію поміж собою і з неєврейським міщанством смуги осілости, а також із безземельним селянством, що тікало у міста”²⁷.

Відомий статистик О.Суботін, підбиваючи дослідження етнографічно-статистичної експедиції в смузі осілости на рубежі 70-80-х рр. XIX ст., писав: “Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного мешкання, постійно потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не має постійної роботи. Замовлення, що вони одержують – випадкові, і вони вихоплюють їх один у одного”²⁸.

У звіті за 1890 рік, проаналізувавши становище різних професійних груп єврейського населення, чисельність якого на Поділлі досягала 350 тис. осіб, губернатор прийшов до висновку, що в умовах занепаду ремесла, дрібної торгівлі, відсутності промисловості не було жодних перспектив для застосування надлишку робочої сили в містах та містечках²⁹.

Наприкінці 80-х р. XIX ст. відомий філантроп барон М.Гірш* всерйоз зацікавився долею російських євреїв. Він запропонував російському урядові 50 млн. франків для організації системи єврейської освіти. Коли ж переговори наштовхнулися на протидію царизму, 1891 року барон Гірш обнародував свій план переселення всіх російських євреїв в інші країни та залучення їх до землеробської праці в нових землях (передусім малася на увазі Аргентина**). Для цього в Лондоні було засновано “Єврейське колонізаційне товариство” (Jewish Colonisation Association) з капіталом в 2 млн. фунтів стерлінгів. Своім заповітом де Гірш передав Єврейському колонізаційному товариству (далі – ЄКТ) ще 6 млн. фунтів³⁰.

Член англійського парламенту Арнольд Уайт двічі відвідав Росію, з метою добитися узаконення діяльності ЄКТ в Росії. З цього приводу імператору була подана доповідь колишнього міністра внутрішніх справ І.Дурново, на якій 20 червня 1891 р. Олександр III накреслив: “Все это хорошо, но следить за ними зорко”³¹.

8 травня 1892 р. діяльність ЄКТ в Росії була узаконена спеціальним “Положенням Комітету міністрів” і “Правилами діяльності в Росії заснованого в Англії акціонерного Єврейського Колонізаційного Товариства”, згідно яких ЄКТ дозволялося утворювати в Росії комітети, які мали за мету сприяти переселенню євреїв в інші країни без права повернення в Росію³².

ЄКТ планувало перевезти в Аргентину 25 тис. євреїв у 1892 р. і протягом 25 років довести загальну чисельність емігрантів до 3,25 млн. Але навіть ці плани здавалися недостатніми царським чиновникам. Під час обговорення в Комітеті міністрів морський міністр Чихачев запропонував виділити кошти для того, щоб вже в 1892 р. довести число емігрантів до 130 тис. і підтримувати цей рівень протягом 25 років³³.

З опублікованих даних Всеросійського перепису 1897 р. можна дізнатися про чисельність єврейського населення Подільської губернії на кінець XIX ст. На час перепису на Поділлі мешкало 370 612 віруючих іудеїв.

* Барон Моріц Гірш де Герейт (1831–1896), був всесвітньо відомим банкіром (його діяльність проходила у Мюнхені, Брюсселі та Парижі), меценатом і філантропом. На різноманітні проекти, які мали б поліпшити становище євреїв у різних країнах світу, ним було виділено 100 млн. доларів.

** З цією метою в Аргентині було придбано великі масиви землі в провінціях Буенос-Айрес, Санта-Фе та Ентре-Ріос.

Для 369 136 іудеїв рідною мовою була єврейська (99,6% від числа віруючих), для 1476 іудеїв рідними були: російська (887 осіб), українська (536), білоруська (1), польська (25) та німецька мови (27). Єврейська мова була рідною для 170 неіудеїв (в т.ч. для 106 православних, 47 католиків)³⁴.

*Таблиця 3. Чисельність мешканців Подільської губернії, для яких рідною мовою була єврейська (станом на 1897 р.)**

<i>Повіти</i>	<i>В цілому</i>	<i>У т.ч. в селах і містечках</i>	<i>У т.ч. в містах**</i>
Балтський	53066	39902	13164
Брацлавський	28142	24867	3275
Вінницький	30742	19286	11456
Гайсинський	25773	21411	4322
Кам'янецький	37114	21002	16112
Летичівський	24387	20282	4105
Літинський	24051	13345	10706
Могилівський	33036	15084	17952
Ольгопільський	32555	30090	2465
Проскурівський	27299	15930	11369
Ушицький	25437	20978	4459
Ямпільський	27774	24925	2819
<i>Всього по губернії</i>	369306	267102	102204

* Таблицю складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т.ХХХІІ. Подольская губерния / Под. ред. Н.А.Тройницкого. – (Б.м.): Изд. ЦСУ, 1904. – С.100.

** Крім повітових центрів до міст відносилися: Хмільник, Сальниця (Літинський повіт), Бар (Могилівський повіт), Стара Ушиця і Вербовець (Ушицький повіт).

Станом на 1886 р. в руках євреїв перебувало 53% всіх винокурних заводів у смузі осі лості, а в Подільській губернії – 83%. Запровадження 1896 року казенної винної монополії, яка усунула всіх приватних шинкарів, суттєво вплинуло на зайнятість єврейського населення³⁵. За даними перепису 1897 р. 49,8% єврейського населення Подільської губернії працювало у сфері торгівлі, 28,9% – в обробній промисловості, 2,2% – у сільському господарстві³⁶.

За уточненими даними, в 1902 році в містах та містечках Подільської губернії проживало 355804 євреї, домовласниками рахувались 31880 осіб. За повітами вони розподілялися наступним чином: Кам'янецький – 39390

осіб (2962 домовласника), Проскурівський – 24946 (2528), Летичівський – 21314 (1718), Літинський – 27132 (2021), Вінницький – 30841 (2246), Брацлавський – 25277 (2394), Гайсинський – 24316 (2535), Балтський – 49765 (4831), Ольгопільський – 36426 (3318), Могилівський – 31924 (2633), Ямпільський – 18824 (2374), Ушицький – 25649 (2310)³⁷.

Як видно з наведених вище даних, всього за 5 років єврейське населення Поділля скоротилося на 13502 особи. Лише в окремих повітах зафіксовано деяке зростання чисельності єврейського населення. Припускаємо, що скорочення єврейського етносу на Поділлі відбувалося саме за рахунок еміграції.

Так, за даними К.Форнберга (його книга “Єврейская эмиграция. Опыт статистического исследования” вийшла в Києві у 1908 р.) у 80–90-х рр. продовжував зростати потік емігрантів у США: з 1881 по 1885 р. у США прибуло 64 322 євреїв-емігрантів з Росії, у 1886–1890 рр. – 142 545, 1890 року – 33 147, 1891 р. – 42 145, 1892 р. – 76 147³⁸. Як ми покажемо далі, чисельність офіційних емігрантів не співпадає з реальною їх кількістю. Тому, встановити – скільки ж насправді євреїв покинуло Поділля, можна спробувати лише за допомогою непрямих даних.

Звернемо увагу на такий цікавий факт. У США долею євреїв-іммігрантів з Росії опікувалися численні добродійні організації (“Jewish Agricultural and Industrial Aid Society”, “United Hebrew Charities”, “National Liberal Immigration League”, “Industrial Removal Office” та ін.). Так, “Фонд барона Гірша” допомагав іммігрантам добратися до місця, де можна було отримати нормальний зарібок, допомагав у придбанні інвентаря та ін. На початку ХХ ст. в деяких містах США утворилися різноманітні єврейські земляцтва (Landsmanshaften), засновані іммігрантами з різних губерній Російської імперії. Наприклад, у Нью-Йорку вихідці з Волинської губернії створили “Волинське Житомирське допомогове товариство”, а уродженці Подільської губернії – “Кам’янецьке товариство”. На базі цих організацій на початку ХХ ст. і утворилася найбільша організація допомоги єврейським іммігрантам – ХІАС (HIAS – “Hebrew Immigrant Aid Society”). Серед засновників і активістів цієї організації були і вихідці з Поділля. А багаторічний президент цієї організації Макс Мейерсон був уродженцем Кам’янца-Подільського³⁹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зростає потік євреїв-емігрантів, активізується діяльність ЄКТ. 1904 року Центральний Комітет ЄКТ заснував у Санкт-Петербурзі Інформаційне Бюро для емігрантів. Головна мета діяльності бюро – надання найповнішої інформації євреям-емігрантам за місцем проживання. Поруч з районними комітетами ЄКТ відділення Інформбюро діяли в містах, важливих центрах єврейської еміграції: Варша-

ві, Ковні, Кишиневі, Вержболові, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Ризи, Гельсінгфорсі, Мінську, Києві, Поневежі, Вільно, Рівному, Радзівілові, Здолбунові, Одесі, Катеринославі та ін.⁴⁰

Царська влада пильно стежила за діяльністю ЄКТ. Кандидатури представників ЄКТ надсилались в департамент загальних справ міністерства внутрішніх справ, звідки після листування з департаментом поліції, приходила відповідь. Так, у 1908–1909 рр. було відмовлено “внаслідок крайніх політичних переконань” М.О.Альтеру, Я.М.Крайзу, помічникам присяжного повіреного у Кам'янці-Подільському, провізору М.І.Зекцеру та лікареві Х.-З.Г.Ройзману з Вінниці, міщанам Г.С.Файнбергу, А.М.Фурману, А.І.Шойхету і синові купця В.Я.Солігерману в Брацлаві.

У квітні 1911 р. член Кам'янець-Подільського комітету ЄКТ І.С.Вайслович повідомляв ЦК, що губернатор направив до міністерства внутрішніх справ подання про закриття цього комітету, в зв'язку з чим голова ЦК М.А.Варшавський в листі від 29 квітня до департаменту загальних справ просив перевірити фактичні дані, на яких ґрунтувалось подання⁴¹.

Якщо на початку 1908 р. представники Інформбюро діяли в 297 пунктах, то наприкінці року – в 360. Особлива увагу зверталась на прикордонні райони. За дорученням Центрального Бюро завідувач інформаційного бюро у Києві Б.Л.Баригольц відвідав протягом 1908 р. Волочиск, Гусятин, Сатанів. Організуючи роботу в прикордонних станціях, представники бюро намагались узгодити її з благодійними установами для захисту емігрантів в австрійських прикордонних пунктах⁴².

Інформбюро підтримувало жваві контакти із зарубіжними гуманітарними установами. Найтіснішими були зв'язки з берлінським “Hilfsverein der deutschen Juden” і його відділеннями в інших містах Німеччини. Предметами зносин були не лише турботи про долю емігрантів, які потрапили у скрутне становище внаслідок пропажу багажу, неправильності шифркарти та ін., але й деякі загальні питання еміграційного руху: покращення становища емігрантів на німецьких пароплавах, врегулювання відправки багажу реемігрантів з Америки, відміна карантинного збору⁴³.

В розпорядженні місцевих бюро були брошури про США, Канаду, Аргентину, Сирію, Палестину і Чилі, Єгипет та Бразилію, Південну Африку та Австралію, а також про окремі штати Північної Америки. Брошура “Загальні вказівки для тих, хто бажає переселитися в чужі країни” 1909 року витримала п'яте видання накладом у 18 тис. примірників. Видавались плакати, але головним джерелом інформації був заснований бароном Д.Гінцбургом журнал “Дер Ідішер Емігрант”⁴⁴.

З метою запобігання еміграції осіб, не досить здорових або тих, які не відповідали вимогам країн імміграції, Інформбюро популяризувало

відомості з цього питання як серед лікарів, так і загалом серед єврейської маси⁴⁵. Варто зазначити, що протягом 1901–1911 рр. до Європи повернулось 130 560 осіб, недопущених до Північної Америки через хворобу⁴⁶.

Готуючи емігрантів до життя на нових місцях, Інформбюро розповсюджувало самовчителі з англійської мови, дорожні словники англійською та іспанською мовою, організовувало вечірні курси із вивчення англійської мови. Представники бюро, відповідаючи на письмові та усні запити, надавали загальну інформацію про еміграцію, про конкретні країни, допуск в них, пропагували різні маршрути, надавали поради щодо отримання належним чином оформлених документів⁴⁷.

Мережа місцевих відділень Інформбюро в Подільській губернії була досить розгалуженою – 1908 року нараховувала 39 відділень (зокрема, в містах: Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Кам'янець-Подільський, Летиців, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Бар, Стара Ушиця, містечках: Богопіль, Чорний Острів, Деражня, Браїлов, Вороновиця, Дунаївці, Жванець, Жмеринка, Миньківці, Смотрич, Лянцкорунь, Городок, Немирів, Тульчин, Мізяков, Бершадь, Сатанів, Красне, Дзигівка та ін.). Співробітники відділень допомагали майбутнім емігрантам повідомленням даних, що могли б полегшити їм шлях та перші кроки на новому місці, захистом емігрантів від діяльності підпілних агентів, утримувачів заїжджих домів, полегшенням процедури отримання закордонних паспортів, організацією правильного медичного огляду і лікуванням хворих емігрантів, допомогою при купівлі, обміні та відстрочці шифскарти, при відправленні багажу та ін.⁴⁸

Протягом 1905–1908 рр. співробітниками місцевих відділень було проконсультовано 780 мешканців Подільської губернії. Через прикордонний пункт Ісаківці протягом 1908 р. емігрувало близько 500 осіб, 90% з яких були євреї. Фіксувалась і невелика кількість зворотних мігрантів: так, в 1908 р. з Америки до Чорного Острова повернулося 15 осіб⁴⁹.

На початку ХХ ст. (з 1906 р.) “регулюванням” єврейської еміграції з Російської імперії займалось також Єврейське Територіалістське Товариство. Після його закриття його функції перебрало Єврейське Еміграційне Товариство (ЄЕТ), з центром у м. Києві та відділеннями в Одесі, Кривому Розі, Рівному. ЄЕТ продовжувало працювати над головним завданням – планомірним регулюванням єврейської еміграції шляхом перенесення єврейської еміграційної хвилі від старих, перенаселених центрів, як Нью-Йорк, Чикаго та ін., і спрямування її в південні та південно-західні штати Північної Америки, де працездатні елементи мали можливість більш легко знайти застосування своїй праці і міцно облаштуватися⁵⁰.

Таким чином, ЄЕТ активно включилося у виконання т.зв. Гальвестонського імміграційного плану*. Щомісяця товариство відправляло партії емігрантів в південні та південно-західні штати через порт Гальвестон. Всі відправлені товариством емігранти користувались підтримкою Гальвестонського “Інформаційного Бюро для єврейських іммігрантів” і американсько-єврейських комітетів в різних містах Північної Америки⁵¹.

Багатьох мігрантів відлякувала тривалість подорожі до Гальвестону – 21–24 дня, в той час як дістатись з Європи до Нью-Йорку можна було за 2 тижні, але зрештою сама ідея себе виправдовувала. Як і в попередні роки, емігрантам надавалась допомога: покращення умов переїзду (супровід кожної партії представником ЄЕТ), клопотання закордонних паспортів, здешевлення проїзду (з 1 квітня 1910 р. на емігрантів ЄЕТ поширився пільговий переселенський тариф на проїзд залізницею (75% знижка) від будь-якої станції до прикордонної, для Поділля – Новоселиця та Волочиськ), медична допомога. Протягом 1910 р. у Гальвестон відправлено 1287 євреїв з Російської імперії: 1093 чоловіки та 194 жінок⁵².

Протягом 1910 р. 950 євреїв-подолян звертались до уповноважених ЄЕТ за консультацією. Ідея Гальвестону привабила 241 з них (в 1912 р. таких було уже 1293)⁵³. На території Подільської губернії у 1910 р. діяло 34 представники ЄЕТ (на території Волинської губернії – 39, Київської – 26)⁵⁴. На 1 січня 1912 р. території Поділля було 49 відділень та уповноважених ЄЕТ⁵⁵, на 1 січня 1913 р. – 58⁵⁶.

Протягом 1910–1913 рр. при сприянні ЄЕТ до порту Гальвестон виїхало 335 євреїв-подолян⁵⁷. Цікаво, що з 1911 р. на пароплавах, які перевозили емігрантів, товариством були створені бібліотеки з єврейськими і російськими книгами⁵⁸.

В той час як заможні єврейські родини легально виїжджали з Російської імперії, малозабезпечені євреї, порушуючи російське законодавство, намагались заробити кошти, займаючись таємним переводом емігрантів через кордон, проносом контрабанди, в якості еміграційних агентів. У 1907 р. розпочалися і протягом 1908 р. тривали суворі переслідування підпільних агентів. Значна частина підпільних агентів була затримана і виселена за межі краю, однак проведене адміністрацією “розрідження”

* “Гальвестонський імміграційний план” – проект розселення єврейських іммігрантів в Техасі та інших штатах Південного Заходу США, було розроблено в 1907 р. Якобом Шіфом, який координував діяльність ряду благочинних організацій.

Місто-порт Гальвестон на кінець XIX ст. було найбільшим містом Техасу і найкращим портом у Мексиканській затоці. У вересні 1900 р. місто було зруйновано ураганом (загибло від 6 до 8 тис. жителів міста). Для швидкого відродження Гальвестону велике значення мав приток іммігрантів з різних країн Європи.

агентури залучило до лав таємних агентів нові кадри – більш спритні і разом з тим, менш розбірливі в засобах. Поруч з цим, внаслідок збільшення ступеня ризику, агенти підвищили розмір винагороди, отримуваної з емігрантів. Агенти, переважно жителі прикордонних сіл і містечок, бралися нелегально переводити через кордон і далі організовувати виїзд до Америки по таксі 100 руб. з особи⁵⁹. Безпосередньо провідникам за нелегальний перехід кордону провідникам давали по 6–8 руб. з людини⁶⁰.

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у докладній записці імператору повідомляв: “Звертаючись до діяльності злочинних організацій в краї необхідно відмітити, що така проявлялась в 1909 і 1910 роках в межах Подільської і Волинської губерній досить рідко і ... була проявлена головним чином з боку таємних еміграційних агентів, які займалися у вигляді промислу таємним переводом російських емігрантів через кордон”⁶¹.

Виїжджаючи за допомогою ЄКТ, євреї отримували від уряду вихідні свідоцтва. Отримавши їх, родина в повному складі була змушена виїхати протягом одного місяця. Найчастіше ж спершу їхав голова родини або один з старших синів. Влаштувавшись на новому місці, він випишував до себе всю родину одразу, або частинами. Багато євреїв виїжджало за закордонними паспортами, порушуючи тим самим закон. Так, протягом 1893–1913 років за допомогою ЄКТ за вихідними свідоцтвами виїхало всього 9434 осіб, в той час як всього виїхало близько 1 млн. євреїв. За звітами центрального комітету ЄКТ 1908 року з Російської імперії виїхало 45 000 євреїв, протягом наступного року – 61 000⁶². Як видно з наведених прикладів, більшість емігрантів виїжджало за межі імперії напівлегально.

Примітки

1. Див., зокрема: *Вейцблит І.І.* Рух єврейської людности на Україні періоду 1897–1926 років. – К., 1930; *Вишне夫斯基 А.Г.* Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР. – М., 1988. – С.253; *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1996. – №4. – С.124.

2. Див.: *Кандель Ф.* Очерки времен и событий из истории российских евреев / Научн. ред. М.Кипнис. – Иерусалим, 1994; *Дашевская О.* Евреи в Подольской губернии по материалам журнала “Вестник Общества распространения просвещения между евреями России” // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки: Сб. научн. тр. – СПб., 1994. – Вып.2. – С.128-131; *Смагина С.* “Подольские губернские ведомости”, как источник по истории евреев в России // История евреев на Украине и в Белоруссии... – Вып.2. – С.132-134; *Хаш А.* Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения // История евреев на Украине и в Белоруссии... – Вып.2. – С.135-151; *Погребінська І.М.* Правове та економічне стано-

вище... – С.124-132; 100 еврейских местечек Украины: Ист. путеводитель. Вып. 1: Подолия / Авт.-сост. В.Лукин, Б.Хаймович. – 2-е изд., испр. и доп. – Иерусалим, СПб., Харьков, 1998; 100 еврейских местечек Украины: Ист. путеводитель. Вып. 2: Подолия / Авт.-сост. В.Лукин, А.Соколова, Б.Хаймович. – СПб., 2000; *Шульман Я.М.* Города и люди еврейской диаспоры в Восточной Европе до начала XX века: (Украина: Бердичев, Винница, Житомир, Каменец-Подольск, Тульчин). – М., 2002; *Феллер М.Д.* Еврейська історія і культура в Україні // УІЖ. – 1998. – №1. – С.138-145; *Слободянюк П.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005 та ін.

3. Див.: *Погребінська І.* Смуга осілості // Євреї в Україні: Історія, культура, традиції. Збірник статей / Ред. кол.: І.Ф.Курас (голова), О.В.Заремба, О.Б.Беренштейн та ін. – К., 1997. – С.60-67.

4. *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище... – С.127.

5. *Wischnitzer M.* Visas to Freedom. The History of HIAS. – Cleveland; New York, 1956. – P.26-27.

6. Див.: *Эттингер Ш.* Очерк истории еврейского народа. Новое время [Див. електронну версію – <http://www.il4u.org/history/jew-book/ettinger1/ettinger-10.html>].

7. *Зельцер А.* Погром в Балте // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – №3(13) [Електронна версія – <http://www.jewish-heritage.org/ve13cnr.htm>].

8. *Журавлева В.* Еврейский вопрос в России глазами американцев (из истории российско-американских отношений конца XIX века) // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – №3(13) [Електронна версія – <http://www.jewish-heritage.org/ve13cnr.htm>]; *Wischnitzer M.* Op. cit. – P.30-31.

9. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.534. – Спр.282. – Арк.319-320.

10. Там же. – Арк.322зв.

11. *Лобченко В.* До історії єврейської землеробської колонії Веселець Летичівського повіту Подільської губернії (1850-1862 рр.) // Еврейская история и культура в Украине: Материалы конференции (Киев, 8-9 декабря 1994 г.).

12. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.282. – Арк.322зв.-323.

13. Там же. – Арк.356зв.

14. Там же. – Арк.374зв.

15. *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище... – С.125.

16. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.282. – Арк.354зв.

17. Там же. – Арк.377.

18. *Вишневецкий А.Г.* Указ. соч. – С.255.

19. *Яновский С.Я.* Русское законодательство и эмиграция // Журнал Министерства Юстиции. – СПб., 1909. – №4. – С.92-93, 95-96.

20. *Зельцер А.* Указ. соч.

21. *Wischnitzer M.* Op. cit. – P.29.

22. Журавлева В. Указ. соч.
23. Wischnitzer M. Op. cit. – P.30.
24. Вишневецкий А.Г. Указ. соч. – С.254-255.
25. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.539. – Спр.219. – Арк.19-22зв.
26. Там же. – Оп.542. – Спр.100. – Арк.35-36.
27. Оболенский (Осинский) В.В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. М., 1928. – С.49; Див. також: Іванова І.А. Єврейське містечко України в середині XIX – першій половині XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вип.6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.22-26.
28. Цит. по: Погребінська І.М. Правове та економічне становище... – С.128.
29. Тудоряну Н.Л. Очерки российской трудовой эмиграции периода империализма (В Германию. Скандинавские страны и США). – Кишинев, 1986. – С.30.
30. Краткая Еврейская Энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т.2. – С.432; Журавлева В. Указ. соч.
31. Хаеш А.И. Еврейская эмиграция по материалам фонда Департамента общих дел МВД в РГИА // 120 лет еврейской эмиграции. Конференция 7-8.12.2002, Москва. [Електронна версія – <http://www.berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer2/Chaesh1.htm>].
32. Тудоряну Н.Л. Указ. соч. – С.32.
33. Вишневецкий А.Г. Указ. соч. – С.255.
34. Див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т.ХХХІІ. Подольская губерния / Под. ред. Н.А.Тройницкого. – (Б.м.): Изд. ЦСУ, 1904. – С.102-105.
35. Див.: Еврейская питейная торговля в России / Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 9. – СПб., 1886. – С.V-X.
36. Бечаснов П. Краткий обзор цифровых данных по Подольской губернии // Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С.XI.
37. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.655. – Спр.242. – Арк.2-4зв.
38. Див.: Журавлева В. Указ. соч.
39. Wischnitzer M. Op. cit. – P.38-39.
40. Отчет о деятельности Информационного Бюро для эмигрантов за 1908 год. – СПб., 1909. – С.4, 6.
41. Хаеш А.И. Указ. соч.
42. Отчет о деятельности Информационного Бюро для эмигрантов за 1908 год. – С.10.
43. Там же. – С.11.
44. Там же. – С.14.
45. Там же. – С.17.

46. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1911 г. – К., 1912. – С.25.
47. Отчет о деятельности Информационного Бюро для эмигрантов за 1908 год. – С.19, 25.
48. Там же. – С.43-44.
49. Там же. – С.50-51.
50. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1910 г. – К., 1911. – С.5.
51. Там же. – С.6.
52. Там же. – С.26-32.
53. Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1911 г. – С.25-26.
54. Отчет о деятельности ... за 1910 г. – С.54-59.
55. Отчет о деятельности ... за 1911 г. – С.70.
56. Отчет о деятельности ... за 1912 г. – К., 1913. – С.57.
57. Там же. – С.14.
58. Там же. – С.33-35.
59. Подолия. – 1914. – 31 січня. – №14.
60. Див.: Макарова О.В. Міграційні потоки через російсько-австрійський кордон в межах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.315.
61. Там же. – С.316.
62. Хаєш А.И. Указ соч.

Резюме

Рассказывается о положении евреев Подольской губернии в конце XIX – в начале XX в., показано политику царизма в отношении еврейского населения края. Охарактеризовано эмиграционное движение среди еврейского населения региона, показано деятельность различных эмиграционных обществ.

Ключевые слова: эмиграционное движение, евреи, Подольская губерния, Еврейское колонизационное общество, Информационное бюро для эмигрантов, Еврейское эмиграционное общество.

Одержано 21 жовтня 2005 р.

В.СІЧИНСЬКИЙ – ЗОДЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

В статті висвітлюється діяльність В.Січинського як архітектора, даний перелік його основних архітектурних проектів.

Ключові слова: архітектурний проект, сакральна архітектура, мистецтво.

Серед багатогранного таланту Володимира Січинського особливо яскравою гранню є зодчество та історія архітектури, яким він залишався вірним все своє життя.

Творчість В.Січинського та його ім'я повернулись в Україну лише в роки незалежності. Однак, як це не парадоксально, саме його суто архітектурна творчість і дотепер не вивчена з належною глибиною, хоча цього питання торкались М.Мушинка¹, Р.Липка², С.Костюк уклав реєстр архітектурних проектів В.Січинського³.

Дана стаття має на меті висвітлити внесок В.Січинського в українську архітектуру, як її історика і зодчого.

Талант В.Січинського визрівав якраз в період розпаду української державності, вимушеної еміграції та поневірянь на чужині у важких умовах післявоєнної економічної кризи⁴.

Нові лихоліття і довготривалі незгоди принесла родині Січинських друга світова війна. Часті переїзди в умовах матеріальної скрути викликали відчутні втрати у напрацьованому творчому архітектурному доробку. Бувало, що не вистачало часу чи коштів на виготовлення копій з переданих замовникам проектів, а нерідко заробітки з архітектурної практики ставали для В. Січинського єдиним засобом для продовження наукових праць і їх видання друком. У родинному архіві Січинських, який зберігається в США, є повний реєстр архітектурних проектів В.Січинського, що нараховує 62 позиції⁵. В силу наведених вище причин він тільки частково супроводжується збереженими проектними матеріалами. Реєстр створених В.Січинським архітектурних проектів починається з його праць, виконаних ще у час навчання в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі в 1912–1917 рр. Серед них проект малого родинного дому, відзначений на конкурсі кращих проектів інституту в 1913 р., проекти шкільних і громадських споруд для кам'янецького повітового земства (1914) та три проекти шкіл для Вовчанського повітового земства (1916)⁶.

Про стильовий характер названих проектів немає відомостей, проте майже з певністю можна сподіватись, що вони відображають національ-

но-романтичну течію українського модерну з його модернізованими формами української народної архітектури, яка набула в той час поширення в Україні у працях Василя Кричевського, Костянтина Жукова, Петра Фетисова та Сергія Тимошенка, а в Галичині – у творах архівної школи Івана Левитського.

Після закінчення Інституту цивільних інженерів, у час розгортання революційних подій в Росії, В.Січинський повернувся в Україну й активно включився у процес будівництва української державності. Він брав безпосередню участь у заснуванні Архітектурного інституту в Києві, в 1918–1919 рр. керував будівельним відділом подільської земської управи, розгорнув широку діяльність з проектування громадських споруд для молоді держави. Саме тим періодом датуються його проекти типів народних шкіл для Поділля. Можливо, що зразки таких проектів ще збереглися в архівах⁷.

Після занепаду української державності В.Січинський емігрував до Львова. Вперше галицька громадськість познайомилась з Січинським – архітектором у Львові, де він виставив свої проекти громадських будівель разом з архітектором Олександром Лушпинським та Сергієм Тимошенком. Серед експонованих В.Січинським проектів був виконаний на замовлення львівського товариства “Просвіта” проект зразка Нового дому для галицького села. Представлені на виставці архітектурні проекти за своїм стильовим характером продовжували розвивати прийоми українського модерну довоєнного часу⁸.

Під час перебування у Львові В.Січинський здійснював часті мандрівки по Галичині, пройшов Бойківщину та Гуцульщину, зосереджуючи свою увагу на копітких дослідженнях та документальних зарисовках пам'яток дерев'яної церковної архітектури внаслідок чого він оприлюднив цікаву статтю “Бойківський тип дерев'яних церков”. Результати тих досліджень стали основою для виданої друком у Львові в 1925 році фундаментальної праці “Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України XVI – XIX ст.”. Проведені В.Січинським ґрунтовні студії історичної української церковної архітектури та народних духовних традицій відкрили згодом для нього як для архітектора – практика нове поле творчої діяльності на ниві новітньої української сакральної архітектури⁹.

У 1923 році В. Січинський переїхав до Праги, в Чехословаччину, де й перебував до кінця Другої світової війни.

Празький період діяльності Січинського – чи не найбільш напружений на його життєвому шляху. Він з головою поринув у науково-дослідницьку, педагогічну та громадську діяльність, у підготовку своїх фундаментальних праць, які принесли йому світову славу. Проте він не пори-

вав і з творчою архітектурною практикою, і реєстр його архітектурних проєктів у той час поповнився низкою нових, дуже цінних позицій.

У проєктах вілл для українських замовників Галичини та Чехословаччини В.Січинський дотримується переважно форм українського модерну. Серед них помітно виділявся проєкт вілли для д-ра Ганьківського з Коломиї (1935 р.). Це великий двоповерховий з мансардою будинок з амбулаторією, шпитальними кімнатами і приватним помешканням для сім'ї лікаря. Значно скромніше в дерев'яних конструкціях, запроєктована літня вілла д-ра Ганьківського Карпатах (1936). За проєктами В.Січинського побудовані також були вілли д-ра Вагилевича в Хусті у Закарпатті *Ганьківський* (1938) *Ганьківський* (1944)¹⁰.

Новим в архітектурній практиці В.Січинського з його празького періоду виступають спроби осмислення митцем традиційних образів української сакральної архітектури та пошуки поєднання цих традицій з вимогами нового часу¹¹. Про це свідчить праця В.Січинського “Українські надгробні пам'ятники”. В другій половині 20-х та 30-х роках в європейській архітектурі розвинулися і остаточно утвердилися конструктивістські та функціоналістичні тенденції, які принесли з собою нові ефектні будівельні матеріали та конструктивні прийоми. В.Січинський уважно стежив за розвитком тих тенденцій, і їх вплив у поміркованій формі поступово позначився в тогочасній його архітектурній творчості. Наприкінці 30-х років в проєктах В.Січинського спостерігаються пошуки нових, співзвучних з часом засобів архітектурної виразності. Частково це помітно вже в замовленому львівським меценатом Михайлом Терлецьким проєкті церкви для його родинного села (1932), а знано більшою мірою – в проєкті пам'ятника–церкви на білій Горі Маркіяну Шашкевичу в Підліссі, біля Золочева, який вражає сміливістю і оригінальністю творчого задуму автора (1933)¹². Вкрай строго потрактовані об'єми пам'ятника–церкви перекривали зверху, по боках ажурні металеві конструкції, що давало змогу проводити богослужіння під відкритим небом.

Найвизначнішим архітектурним твором В.Січинського є церква в монастирі отців–редемптористів у Михайлівцях на Пряшівщині. У 1934 р. вона збудована в давньоукраїнському стилі XI – XIII ст., головним чином, чернігівської церковної архітектури. Це найбільший храм східного обряду в Карпатському регіоні. Щодо площі, то він перевищує навіть собор св. Юра у Львові. При побудові церковних куполів уперше в Центральній та Східній Європі було застосовано залізобетонну конструкцію. Церква – центрального планування з 5-ма банями, центральна з яких спирається на 4 легких залізобетонних пілони. Ззовні вона вражає легкістю форми і раціональністю. З церквою гармонуює висока вежа–дзвіниця,

відокремлена від храму. В середині немає нічого зайвого. Все має своє призначення. З архітектурою церкви гармонують і її внутрішнє оформлення, зокрема іконостас, розписаний художником Йосифом Бокшаєм¹³.

Церкву було побудовано протягом неповних двох років. Її освячення 24 вересня 1935 р. перетворилося у всенародне свято українського населення Пряшівщини, в якому брало участь понад 30 тис. осіб. Іван Кейван, відвідавши церкву, писав: “Архітектор зумів досконало пов’язати низку традицій з українською старокняжою добою XI–XIII ст., зумів перекинути міст від доби Київської держави, коли наша архітектура перевершувала всі здобутки цього роду в середньо-східній Європі, до наших часів. Старовинні українські форми, опрацьовані митцем, дали новий чудовий образ з модернізованого візантизму, застосованого до сучасних вимог. Завдяки високим стилістичним та технічним досягненням, своєю легкістю та своєю небуденною формою церква впроваджує віруючого-глядача в надземні простори та з’єднує його з Богом. Цей твір – перемога Духа над матерією, і, дивлячись на нього, людина на мить визволяється з приземних турбот і зноситься духом до неба”¹⁴.

Церква в Нижньому Комарнику – інший шедевр В.Січинського – велика тривежна церква бойківського типу з домінуючою середньою вежею. Споруда не є копією існуючих народних храмів. В.Січинський, до певної міри, виліпив і удосконалив стиль традиційних народних церков. Якщо у традиційних церквах зруб йде лише у вертикальних стінах, а стеля накрита дошками та гонтом, то у будівлі Січинського зруб має суцільну форму: він переходить у бані та підбанники над усіма трьома частинами храму, – як це буває в мурованих церквах. У такий спосіб, в середині створюється великий простір аж до самих бань, що оптично збільшує внутрішній простір. По суті внутрішня форма церкви співпадає з її зовнішнім рельєфом, що є в дерев’яній архітектурі рідкісним випадком. Ззовні церква позбавлена зайвих прикрас. Вікна у верхній частині звужені, чим нагадують візантійський стиль мурованої архітектури: середнє вікно подвоєне. Вежі вкриті гонтом, верхні маківки мідною бляхою, яка виглядає дуже природно.

У 1968 р. церкву в Нижньому Комарнику разом з іншими народними дерев’яними церквами, спеціальним законом було проголошено національною пам’яткою культури Словаччини, як анонімний твір народних майстрів. Укладачі списку дерев’яних церков навмисне замовчали авторство В.Січинського, бо якби відповідні органи дізнались, що церкву побудував один з найбільших “українських буржуазних націоналістів”, то вона ніколи б не стала національною пам’яткою культури¹⁵.

У 1938 році В.Січинський взяв участь і переміг у конкурсі на елемен-

ти внутрішнього оздоблення собору св. Юра у Львові, а напередодні Другої світової війни виконав останній, на той час, свій проект церковної споруди – проект греко-католицької церкви на 500 віруючих, спорудженої в Белграді (Югославія).

Після закінчення війни, рятуючись від радянської окупації, родина Січинських поневіряється в переселенських таборах, розташованих у західній зоні Німеччини і, згодом, на певний час, оселяється в Аугсбурзі. І, все ж таки, у важких моральних та матеріальних умовах В.Січинський знаходить у собі сили продовжувати свою наукову, творчу і громадську діяльність. Протягом 1947–1948 рр. митець виконує серію реалізованих згодом високохудожніх проектів могильних пам'ятників видатним діячам української діаспори. Це, зокрема, пам'ятники Юрію Фесенку на цвинтарі в Ашафенбурзі та Катрі Гриневичевій у Берхтесгардені. В 1948 році стає учасником конкурсу проектів Кафедральної церкви Української Православної церкви у Вінніпезі (Канада). Об'ємно-просторове виконання цієї церкви у вигляді рівнораменного хреста, розміщеного на високому, оточеному галереями цокольному поверсі і завершеного п'ятьма банями, В.Січинський пов'язав з традиціями українського бароко. На конкурсі цей проект був відзначений другою премією¹⁶.

Новий етап високої творчої, наукової і громадської активності в діяльності В.Січинського, як уже зазначалося, починався в 1949 року після переїзду його родини до США, де вона осідає у штаті Нью-Джерсі.

Одним з перших архітектурних творів В.Січинського на американській землі була греко-католицька церква для української громади в Порто-Уніано у Бразилії. Ця був дерев'яний храм в гуцульському стилі – хрестоподібний у плані, з однією банею посередині та чотирма маківками на кожному рамені хреста¹⁷.

Майже одночасно архітектор провів реконструкцію діючого греко-католицького храму у Вінніпезі в США, будівництво якого розпочалось за іншим проектом. У композиції фасаду В.Січинський високопрофесійно використовував мотиви українського бароко, а для оформлення його інтер'єру виконав проекти іконостасу, престолу та кіоту, вирішеного у вигляді типової української дерев'яної церковної традиції¹⁸.

Протягом 1949–1950 рр. В.Січинський виконав ще цілу низку ескізів, проектів й елементів внутрішнього оформлення та оздоблення українських храмів у Великобританії, США і Бразилії (кіоти, престולי, іконостаси). Зокрема, він розробив проекти кіоту та кількох варіантів іконостасу для української греко-католицької церкви в Лондоні¹⁹.

Дуже швидко В.Січинський здобув широке визнання серед архітектурної та мистецтвознавчої громадськості США. Про це свідчить той факт,

що вже в 1951 році його, як авторитетного знавця історичних архітектурних форм, провідні фірми П.Рейлі і Г.Реджі запросили взяти участь у створенні проектів внутрішнього оформлення неготичної римо-католицької церкви св. Трійці в Нью-Йорку. На їх запрошення цілу низку проектів мармурових внутрішніх порталів, вівтарів і колонад, а також бронзових дверей у готичному стилі виконав В.Січинський у співпраці з сином Ярославом, який теж став архітектором²⁰.

У заключний період архітектурної діяльності В.Січинський найбільш важливіші проекти і реалізації церковних споруд виконував у творчій співпраці з сином – Ярославом Січинським. Серед спільних їх праць можна відзначити український греко-католицький храм у Гартфорді в США (1951–1952) і п'ятибанну церкву в Принц Альберті у Канаді (1956). Серед реалізованих об'єктів сакральної архітектури того часу особливе місце посідає завершений у 1962 р. комплекс Соборної церкви на 500 віруючих в Монреалі (Канада), який, на думку фахівців, є також надзвичайно вдалим зразком вмілого поєднання історичних традицій і з вимогами сучасності²¹.

Таким чином, у новітній українській архітектурі В.Січинський займає одне з передових місць. Однак він не зміг повністю реалізувати свої здібності і мистецький талант, оскільки змушений був творити на чужій землі, через те, що тоталітарний режим унеможливив його проживання на Батьківщині. Разом з тим, варто підкреслити, що всі мистецтвознавчі твори та архітектурні проекти В.Січинського завжди були пронизані як давніми, так і сучасними для нього національними стилями, традиціями, елементами. Своєю творчої спадщиною на тлі історії, мистецтвознавства, архітектури, графіки В.Січинський цілеспрямовано утверджував велич української культури, духовності, пропагував і захищав її, був одним із найвизначніших її представників і творців за рубежом²².

Примітки

1. *Мушинка М.* Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів, 1995. – 180 с.
2. *Липка Р.* Архітектурна творчість Володимира Січинського // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.59-66.
3. Бібліографічний покажчик / Укладач С.П.Костюк. – Львів, 1996.
4. *Липка Р.* Назв. праця. – С.59-66.
5. Володимир Січинський: Бібліографічний покажчик / Укладач С.П.Костюк: ЛНБ ім. Стефаника, 1996. – 122 с.
6. Хмельницька обласна універсальна бібліотека. Відділ краєзнавчої літератури. – Реєстр архітектурних проектів В.Січинського; Графічні роботи і архітектур-

ні проекти В.Січинського // Володимир Січинський: Бібліографічний покажчик / Укладач С.П.Костюк. – Львів, 1996. – С.84-90.

7. *Ульяновський В., Ульяновська С.* Володимир Січинський // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С.571-576.

8. Володимир Січинський: Бібліографічний покажчик / Укладач С.П.Костюк. Львів: ЛНБ ім. В.Стефаника, 1996. – 12 с.

9. *Січинський В.* Бойківський тип дерев'яних церков в Карпатах. – Львів: НТШ, 1927. – 32 с.

10. *Пуцко В.* Володимир Січинський і вивчення сакрального мистецтва України // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.52-57; *Скрипник І.* Володимир Січинський – мистецтвознавець і дослідник сакральної архітектури (До 100-річчя від дня народження) // Історія релігії в Україні: Тези доп. і повід. IV круглого столу. – Київ – Львів, 1994. – С.166-167.

11. *Мушинка М.* Назв. праця.

12. *Скрипник І.* Назв. праця. – С.166 – 167.

13. *Січинський В.* Українські надгробні пам'ятники // Календар “Українського голосу” на 1959 р. – Вінніпег, 1958. – С.119-123.

14. *Сополига М.* Володимир Січинський – дослідник народного будівництва українців Пряпівщини // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.67-75; *Тарас М.* Методи дослідження в наукових працях Володимира Січинського // Володимир Січинський та Україна: Матеріали. – С.120-128.

15. *Мушинка М.* Назв. праця.

16. *Кейван І.* Володимир Січинський: архітект, мистець – графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто : Ви-во “Євшан-Зілля”, 1957. – 79 с.

17. *Мушинка М.* Назв. праця. – С.20.

18. Там же.

19. *Сополига М.* Назв. праця. – С.67-75.

20. *Мушинка М.* Назв. праця.

21. Там же.

22. Там же.

Резюме

В статье освещена деятельность В.Сичинского как архитектора, перечислены его основные архитектурные проекты.

Ключевые слова: *архитектурный проект, сакральная архитектура, искусство.*

Одержано 22 жовтня 2005 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ ПО ВШАНУВАННЮ ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА НА ПОДІЛЛІ

Розповідається про діяльність “Всеукраїнського комітету по вшануванню пам'яті М.Леонтовича” (згодом – Товариства) в 1921–1928 рр.

Ключові слова: М.Леонтович, музична спадщина, товариство.

У 20-х числах січня 1921 року в Києві став відомий зміст телеграми: “в ніч з 22 на 23 січня згп рукою злочинця вбито в домі батька відомого композитора миколу дмитровича леонтовича тчк село марківка гайсинського пов завполітнаросвіти брацлавщини латкорев (Тут і далі збережено орфографію оригіналу)”¹.

Звістка про трагічну смерть М.Леонтовича схвилювала громадськість Києва. Виникла ініціативна група (11 осіб) для вшанування пам'яті відомого композитора. На перших її зборах 1 лютого 1921 р.² було прийнято рішення: “утворити комітет вшанування пам'яті композитора М.Леонтовича”³ та накреслено напрямки роботи: збір матеріалів біографічного характеру, видання і поширення музичних творів Леонтовича, популяризація його творчості⁴.

7 лютого відбулись перші загальні збори Комітету, на яких затверджено його Статут і назву – “Всеукраїнський комітет по вшануванню пам'яті М.Леонтовича”⁵. Того ж дня учасники зборів обрали Президію в складі п'яти осіб: “Голова Президії – Юхим Михайлів, художник, член Ради Академії Мистецтв, директор мистецько-промислової школи; Товариш (заступник – Л.С.) Голови Президії – Антін Харченко, член правління Губсоюзу, редактор журналу “Кооперативна зоря”; Член Президії – Іван Волянський, завідуючий графічним відділом Академії мистецтв; Секретар – Олександр Чапківський, Уповноважений Губсоюзу (б. Дніпросоюзу) в справах 2-ї мандрівної капели; Скарбник – Пилип Козицький, композитор і педагог”⁶. Для своїх засідань та зборів члени Комітету орендували приміщення за адресою: Київ, вул. Велика Підвальна, 15.

За чотири місяці склад Комітету збільшився до 45 чоловік. На той час це була одна із наймасовіших культурно-громадських організацій Радянської України, яка згуртувала коло себе майже всіх відомих музичних діячів (К.Стеценка, Я.Степового, П.Яворського, К.Квітку, М.Вериківського, П.Козицького, П.Демуцького, Н.Городовенка), а також вчених (академіка С.Єфремова, професора Г.Якубаніча), представників різних

установ: “Дніпросоюзу”, Державної капели “Думка”, Всеукраїнської державної Академії мистецтв, Київської консерваторії, Вищого інституту народної освіти м.Києва, Вищого музично-драматичного інституту імені М.Лисенка, Національного хору, студентського хору Київського університету тощо⁷. Маючи величезний потенціал провідних діячів української культури, Комітет поставив перед собою завдання, крім вшанування пам’яті композитора Леонтовича, одночасно “сприяти взагалі розвиткові музичної культури на Україні в самім повнім і широкім розумінні”⁸.

За перший рік існування цієї установи було створено чотири комісії: музичну, літературно-видавничу, музейну та загально-організаційну⁹. Незважаючи на фінансові та організаційні труднощі, чиновницькі зволікання із затвердженням “Положення про діяльність Комітету”, з лютого по червень було проведено 12 загальних зборів, 25 засідань Президії і ряд засідань комісій, організовано два великих урочистих концерти пам’яті Леонтовича, зібрано матеріали для наукового збірника, присвяченого життєвому та творчому шляху Миколи Дмитровича¹⁰.

Для збору біографічних даних, матеріалів музичної спадщини, спогадів очевидців про останній період життя М.Д.Леонтовича, з’ясування обставин і причин його вбивства, Комітет відрядив на Поділля Гната Васильовича Яструбецького. У “відкритому листі” від 22 лютого 1921 року¹¹ та посвідченні про його відрядження¹² усім державним та громадським установам наказувалось допомагати йому у зборі музичних творів та біографічних матеріалів про Леонтовича.

Товариш Леонтовича ще з часів Кам’янець-Подільської семінарії – Г.Яструбецький, входив до ініціативної групи Комітету разом з О.Чапківським від кооператорів “Губсоюзу” (“Дніпросоюзу”), крім того, представляв Державну капелу “Думка”¹³, працював у видавничій, музейній та музичній комісіях¹⁴. Вийхав він на Поділля 1 березня, а повернувся, вірогідно, на початку травня, так як вже 15 травня мав звітувати на засіданні Комітету про результати цієї подорожі¹⁵.

Перебуваючи в Марківці, Тульчині Гнат Васильович зустрічався з рідними і близькими Миколи Дмитровича, вів власні записи розслідування трагічної смерті композитора. Незважаючи на всі труднощі цієї поїздки (голод, холод, розруха, бандитизм), Гнат Васильович провів титанічну роботу: зібрав та привіз до Києва особисті речі М.Д.Леонтовича, його музичні твори, фотографії, рукописи, спомини родичів і друзів композитора¹⁶. Серед знайдених ним матеріалів були оригінальні твори митця (біля 200), методичні вказівки та рекомендації (понад 200), обробки народних пісень та аранжування різних творів для хору (380), різні листи, нотодруки з помітками тощо. Основна частина цієї спадщини була пере-

дана згодом до музею Всеукраїнського музичного товариства ім. Леонтовича (так з лютого 1922 року називався Комітет), пізніше – до рукописного відділу бібліотеки ВУАН (тепер Інститут рукопису НБУ НАН України)¹⁷.

Відрядження Яструбецького не було одиничним. У червні 1921 року до Гайсинського повіту для збору матеріалів про Леонтовича було відряджено Олену Мончинську (сестру Леонтовича)¹⁸, а восени того ж року в Марківку виїхав О. Чапківський¹⁹.

Товариство постійно зростало, приймаючи до своїх лав нових діячів, цілі творчі колективи. Так, у квітні 1923 року дійсними його членами було затверджено ще 11 кандидатів, серед яких художник Панас Сластіон та музикознавець Микола Грінченко²⁰. Того ж року останній очолив редакцію видавничого органу Товариства ім. Леонтовича – журналу “Музика”.

Тоді ж було засновано музично-теоретичну бібліотеку ім. К. Стеценка та музей музичної культури ім. М. Лисенка. Співробітниками Товариства надавались рецензії на оригінальні музичні твори, приймалися “доручення на складання нотозборень, придбання нот, переклади європейських класичних сольоспівів та хорів українською мовою”²¹.

Впродовж свого існування (1921–1928) Комітет (а згодом Товариство) по всій Україні, в тому числі й на Поділлі, сприяв створенню підзвітних йому філій, метою яких було: а) вшанування пам’яті композитора Леонтовича; б) сприяння розвитку української музичної культури. Очолювали ці осередки Президії в складі трьох осіб (голова, секретар, скарбник)²².

Загалом у 1920 роки Всеукраїнським музичним товариством ім. Леонтовича по Україні було зареєстровано 1014 музичних організацій (переважно селянських та робітничих хорів)²³. У 1920-х роках виникли філії у Харкові, Одесі, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Дніпропетровську, Николаєві, Чернігові, Черкасах, Кам’янці-Подільському, Проскуріві, Тульчині, Кременчуці тощо. Станом на 1 січня 1927 р. Товариство нараховувало 927 членів, об’єднаних у 13 філій та 7 осередків, серед них 4 подільських. Найчисельнішою в республіці філією була Кам’янець-Подільська, до лав якої входило 282 особи (серед яких 43 комуністи) та 24 організації²⁴.

19 вересня 1921 р. було урочисто відкрито першу філію Комітету на Поділлі – Тульчинську (“Комісія по ушануванню пам’яті композитора Леонтовича”). Очолив її Володимир Данилович Шандровський, товариш Леонтовича²⁵. На її відкритті був присутній секретар Комітету О. Чапківський²⁶, добре знааний місцевою інтелігенцією. У жовтні 1920 р. він, як Уповноважений 2-ї Мандрівної капели Дніпросоюзу, приїздив у Тульчин до Леонтовича і спільно із К. Стеценком організував концерти в місті²⁷.

Вже в перші дні роботи філія приділила значну увагу відновленню роботи заснованого Леонтовичем Тульчинського хору, який ще у люто-

му 1921 року дав у місті перший концерт пам'яті видатного земляка, де вперше було виконано пісню “Смерть”. Місцеве керівництво зареєструвало хор як “капелу ім. М.Д.Леонтовича при Брацлавському повітовому відділі народіві”. Керував нею учень Леонтовича – Микола Покровський. За його спогадами, “перший концерт пам'яті Леонтовича пройшов з таким успіхом, що нам довелося повторити його кілька разів, бо чимало людей не змогло потрапити на нього”²⁸. Але вже навесні 1922 року хор практично припинив свою діяльність. Тому у травні голова Президії Комітету Ю.Михайлів звернувся до відомого хорового спеціаліста І.Чижського із проханням “допомогти товаришам тутьчанам утворити міцний хор, гідний імені того, хто поклав стільки сил для його розвитку”²⁹.

Члени Тульчинської філії зібрали значні кошти від кооперативних установ для реорганізації місцевої музичної школи, якій було присвоєно ім'я Леонтовича. В школі було запроваджено безкоштовне навчання для малозабезпечених верств населення, а також за незначну плату для більш заможних (1 пуд жита за місяць). За сприянням філії у місті у 1921 році було організовано два концертних виступи капели “Думка”³⁰.

Незважаючи на те, що ще 1 лютого 1921 р. педрада школи №5 м.Тульчина постановила: “Квартиру, де проживав Микола Дмитрович, предоставити його сім'ї у довільне користування...”³¹, родина Леонтовича продовжувала відчувати тиск з боку місцевої влади. Наприкінці жовтня на захист родини покійного композитора встала місцева філія, яка звернулася до Комітету із скаргою. Киянами було складено і надано Раднаркому УСРР меморандум про забезпечення рідних Леонтовича. 16 листопада Раднарком постановив:

- 1) Залишити за родиною небіжчика її помешкання.
- 2) Заборонити будь-які виселення і вселення до цього помешкання.
- 3) Оголосити все музичне майно М.Д.Леонтовича народним добром УСРР і звільнити його від будь-яких реквізицій і конфіскацій.
- 4) Видати родині небіжчика одноразову грошову допомогу в розмірі трьох мільйонів карбованців³².

Однак, найактивнішою філією Товариства ім. Леонтовича не тільки на Поділлі, а й в Україні була Вінницька (Подільська), заснована 1 червня 1922 р. До її складу у 1922–23 рр. входило 65 чоловік. На першому ж засіданні було обрано тимчасову Президію з трьох осіб: О.М.Губермана, викладача музичного технікуму (у 1922–24 рр. голова Президії), В.І.Маньківського, журналіста (скарбник), І.П.Вікуля, юриста (у 1922–25 рр. секретар)³³. Пізніше до керівництва Вінницької філії залучились представники Губнаріві та Губполітосвіті – Мізерницький, Орман, Сагайдачний³⁴. За два дні у місцевій газеті “Известия” було подано оголошення:

“Вінницьке товариство ім. Леонтовича буде, ймовірно, філією центрального Товариства того ж імені та прийме повністю його статут”³⁵.

Того ж місяця товариство розпочало збирати документи, фотографії, ноти, рукописи, тобто все пов’язане з ім’ям композитора. З цією метою до місцевої преси неодноразово подавались оголошення такого типу: “Рада товариства ім. Леонтовича звертається до всіх установ, організацій, приватних осіб з проханням пожертвувати або продати для музею імені Леонтовича рукописи, ноти, портрет покійного композитора, а також все, що пов’язане з його ім’ям (газети, книги)”³⁶.

Пошуки виявились безуспішними. Наприклад, у Вінниці було знайдено рукопис датованого 1898 роком аранжування Леонтовича для семінарського хору “Вниз по матушке, по Волге”, в Гайсині – запис пісні “Прощай, слава”. Зазначені матеріали передали музею музичної культури при Товаристві ім. Леонтовича³⁷.

Активними членами Вінницького осередку, в основному, були діячі місцевої української інтелігенції: Франко, Є.Лукашевич, Коломийцев, С.Ю.Папа-Афанасопуло (у 1924–1925 рр. – голова Президії філії). Останній очолював створену при філії у рік її заснування капелу ім. Леонтовича, яка нараховувала 56 чоловік³⁸.

У статутних документах капели визначалась мета її роботи: “Розполюсоджувати найкращі зразки української народної хорової пісні в художньому виконанні, розвиток у слухачів естетичного почуття та любові до своєї рідної пісні,... збирання на території Поділля найкращих зразків народних мелодій, запис їх, оранжировка та виконання їх”. Одним з пунктів “Програми праці капели” стояло завдання: “Періодично виступати в різних театрах та робітничих клубах..., виїзжати на периферії по Поділля з метою давати низку концертів по селах, цукроварнях, повітових містах для селян та робітників”³⁹.

Капела виступила у Вінниці вже 5 червня 1922 р. в театрі ім. Леніна на святковому концерті пам’яті Івана Франка, а 20 липня на перших загальних зборах філії⁴⁰. Взагалі, протягом 1922 року музичним колективом було підготовлено цілу програму з творів Леонтовича, яка потім неодноразово виконувалась на Поділлі.

Загалом, у 1922–24 рр. було дано 74 концерти, в тому числі у Вінниці (в театрі ім. Леніна, Білому Залі, Народному Домі, різних клубах, на площах міста під час революційних свят). Капела концертувала в Жмеринці для робітників залізниці, в Немирові та Літині для делегатів з’їзду кооперації, у Сутисках – для викладачів і студентів сільськогосподарського технікуму, Луці-Мелешківській – для селянства. За ці роки виступи капели, значна частина яких була безкоштовною, прослухало 33800 чол.⁴¹.

За перші два з половиною роки свого існування Вінницька капела створила репертуар більш як із 120 музичних творів, з яких революційні пісні склали понад 30, червоноармійські та комсомольські – 15, народні та побутові – 45, художні твори українських композиторів – 20, твори зарубіжних авторів – 15. Хор виконував пісні М.Лисенка, К.Стеценка, Я.Степового, М.Леонтовича, О.Кошиці, М.Вериківського, П.Козицького, С.Папа-Афанасопуло, Г.Давидовського та ін. Були проведені два великі концертні вечори: “Українська художня пісня” і “Музичні гобелени”⁴². Перед концертом “Музичних гобеленів” із вступним словом виступив місцевий літератор В.Маньківський⁴³.

Згадкою про деякі моменти діяльності Вінницької філії за 1924 рік є листи С.Ю.Папа-Афанасопуло до члена Товариства П.О.Козицького. Зокрема, він розкриває плани осередку провести 23 січня 1924 р. урочисті збори в міському театрі, де мав відбутися виступ Вінницької капели з творами Леонтовича, провести концерти пам’яті Т.Г.Шевченка і К.Г.Стеценка. Папа-Афанасопуло свідчить: “Виступи наші користуються у Вінниці, і взагалі на Поділлі, досить гарною славою, преса цілком прихильно ставиться як до капели, так і до мене зокрема”⁴⁴.

При Вінницькій філії було засновано Драматичну секцію (“Театр акторів і діячів сцени”), співробітники якої поставили собі за мету “відродити у Вінниці український драматичний театр нового побуту”⁴⁵. Членами драмсекції стали колишні актори театрів Садовського, Суходольського та інших вінницьких труп. Першою виставою, поставленою в секції, стала п’еса М.Куліша “97”, прем’єра якої відбулась 18 квітня 1925 року⁴⁶.

Матеріальне забезпечення діяльності філії (як і всіх інших) було вкрай поганим – не вистачало коштів, нот, підручників та музичних інструментів. У вже згаданому листі С.Ю.Папа-Афанасопула автор скаржиться, що філія “до останнього часу працювала в дуже тяжких обставинах під постійною підозрілістю з боку влади”⁴⁷.

Подільська філія енергійно сприяла організації хорових колективів в містечках та селах краю, фактично керувала музичним життям губернії. У Гайсині активно діяла капела “Зірка” (“Збірна ініціативна робітничка капела”), ініціаторами створення якої були Микола Калинович, Дмитро Балацький, Сергій Грошів. Лише за три місяці 1922 року капела підготувала 50 пісень українських композиторів⁴⁸. Також існували хори в Гнівані, Шпикові, Сутискасах, Зятківцях, Дашеві, Ворошилівці та інших населених пунктах. Більшість з них взяли собі ім’я Леонтовича.

Крім Вінницької та Тульчинської, на Поділлі з середини 1920-х рр. діяли осередки Товариства у Проскурові та Кам’янці-Подільському. Пік їх активної діяльності припадає на 1925–26 рр., коли при цих товариств-

вах виникли хори імені Леонтовича та інструментально-струнові ансамблі. Кам'янецьким ансамблем керував В.П.Бєсядовський⁴⁹, хором Леонтовича – Гоца⁵⁰. У другій половині 1920-х рр. до складу Кам'янецької філії Товариства вступив єврейський хор-гурток ім. Шолом-Алейхема у складі 38 чоловік. Кожна з цих подільських філій також мала свої осередки по селах та повітових містечках губернії⁵¹.

Влада недооцінювала просвітницьку діяльність Товариства, “дивилась на цю громадську організацію, яка зробила велику культурну роботу у всеукраїнському масштабі, як на напівпетлюрівську. Політосвітні організації майже нічим не допомагали в роботі Т-ва. Увесь контакт полягає лише в тому, що політосвітні органи запрошували осередки Т-ва ім. Леонтовича з їхніми капелами виступати безплатно на вечіраках”⁵².

Постійний тиск на Товариство з боку влади, критика за нібито пропаганду західних модерних музичних течій, призвели до передання контролю над діяльністю філій Головополітпросвіті, проголошення у 1924 р. декларації “Жовтень у музику”, яка закликала композиторів діяти у рамках масово-пролетарського мистецтва, боротися з міщанством, церковщиною, просвітянством у культурному житті України⁵³.

18 січня 1925 р. загальні збори Вінницької філії висловили згоду із цією декларацією, увівши до Президії члена КП(б)У Гасича-Романова⁵⁴. Також було порушено клопотання про перейменування капели у “Першу робітничо-селянську капелу на Поділлі ім. Леонтовича”. Силами капелян було випущено 5 номерів стінної газети “Червоний заспів”⁵⁵.

Внаслідок посилення ідеологічного тиску на філію, а також поглиблення матеріальної скрути співаків капели, колектив опинився на межі розпаду. Деякі з хористів починають відкрито співати на кліросах храмів міста, що викликало незадоволення керівництва філії⁵⁶. 19 березня 1925 р. відбулись загальні збори капели, на яких частину співаків було виведено з її складу. У хорі залишилося 28 чоловік⁵⁷.

Наступного 1926 року, після від'їзду головного диригента С.Папа-Афанасопуло до Харкова і капела, і Вінницька філія Товариства опинились на межі розпаду. Кризу не вдалося подолати навіть з приходом нового диригента Філіповського⁵⁸. У 1927 р. філія Товариства ім. Леонтовича у Вінниці практично припинила своє існування.

Всеукраїнське товариство ім. Леонтовича також проіснувало недовго. У 1928 р. його було реорганізовано у Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ), а у 1932 р. ліквідовано постановою ЦК ВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій”. Учасники ВУТОРМу почасти увійшли до новоствореної Спілки композиторів України, а почасти були репресовані.

Примітки

1. *Довженко О.Д.* Микола Леонтович: 36. ст. та матеріалів. – К., 1947. – С.15.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.50. – №6. – Арк.5.
3. Там же. – Арк.5.
4. Там же. – №1. – Арк.8.
5. Там же. – №6. – Арк.5.
6. Там же. – №8. – Арк.13.
7. Там же. – №3. – Арк.1.
8. Там же.
9. Там же. – №6. – Арк.5.
10. Там же. – №3. – Арк.2.
11. Там же. – №44. – Арк.1.
12. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. – КВ 68744. – Д 5310.
13. ІР НБУВ. – Ф.50. – №3. – Арк.1.
14. Там же. – №8. – Арк.4.
15. Там же. – №13. – Арк.1.
16. Там же. – №3. – Арк.2.
17. Микола Леонтович. Спогади. Листи. Матеріали / Під ред. В.Ф.Іванова. – К., 1982. – С.226-227.
18. ІР НБУВ. – Ф.50. – №44. – Арк.4.
19. Там же. – №4. – Арк.3.
20. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. – Ф.Р-166. – Оп.2. – Спр.878. – Арк.27.
21. Музика. – 1923. – Ч.1. – С.29.
22. ІР НБУВ. – Ф.50. – №51. – Арк.1.
23. *Кузик В.* Товариству ім. Леонтовича – 75 років // <http://memorial.org.ua/education/music/leontovuch/3.htm>.
24. Музика. – 1927. – Ч.4. – С.57.
25. ІР НБУВ. – Ф.50. – №44. – Арк.6.
26. Там же. – №4. – Арк.3.
27. *Тичина П.Г.* Подорож з капелою К.Г.Стеценка: Щоденник. – К., 1982. – С.241.
28. Микола Леонтович. Спогади... – С.110.
29. ІР НБУВ. – Ф.50. – №44. – Арк.5.
30. Там же. – №4. – Арк.3.
31. Микола Леонтович. Спогади... – С.143.

32. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-925. – Оп.2. – Спр.165. – Арк.20.
33. ІР НБУВ. – Ф.50. – №124-127. – Арк.2.
34. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.103.
35. Известия (Винница). – 1922. – 3 червня.
36. Известия (Винница). – 1922. – 6 червня.
37. Музыка. – 1922. – Ч.6. – С.252; Там же. – 1924. – Ч.7-9. – С.184.
38. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.632. – Арк.39.
39. Там же. – Арк.38.
40. ІР НБУВ. – Ф.50. – №110. – Арк.1.
41. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.104.
42. Історія української музики: У 5 т. – К., 1992. – Т.4. – С.436.
43. Музыка. – 1923. – Ч.8-9. – С.35.
44. ІР НБУВ. – Ф.50. – №655. – Арк.2.
45. Там же. – 1925. – Ч.5-6. – С.245.
46. Там же.
47. ІР НБУВ. – Ф.50. – №655. – Арк.2.
48. Музыка. – 1922. – Ч.6. – С.252.
49. Українська музична газета – 1926 – 11 лютого. – С.47.
50. Музыка. – 1927. – Ч.1. – С.52.
51. Музыка Масам. – 1928. – №1. – С.28.
52. *Гарник Ю.* Передова // Там же. – С.41.
53. Музыка. – 1924. – Ч.7-9. – С.154.
54. Там же. – 1925. – Ч.5-6. – С.245.
55. Там же. – 1925. – Ч.3. – С.154.
56. Там же. – 1925. – Ч.7-8. – С.295
57. Там же. – 1925. – Ч.7-8. – С.298.
58. Там же. – 1927. – Ч.1. – С.52.

Резюме

Рассказывается о деятельности “Всеукраинского комитета по увековечению памяти М.Леонтовича” (в последствии – Общества) в 1921–1928 гг.

Ключевые слова: *М.Леонтович, музыкальное наследие, общество.*

Одержано 29 жовтня 2005 р.

**МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.
(за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України)**

Розповідається про умови існування української інтелігенції у перші роки радянської влади в Україні; розкривається матеріальне становище інтелігенції Кам'янець-Подільського, характеризується діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим та секції наукових працівників Кам'янець-Подільського у справі покращення умов праці, проживання, відпочинку та соціального забезпечення наукових працівників міста.

Ключові слова: інтелігенція, матеріальне становище, наукові працівники, ВУКСУ (всеукраїнський комітет сприяння вченим).

У вітчизняній історіографії останнім часом зростає увага до історії української інтелігенції у радянський період, коли її тлумачили як прошарок у соціальній структурі радянського суспільства, що не сприймався як самодостатній. Українські історики опублікували ряд ґрунтовних праць як фактографічного, так і концептуально-теоретичного характеру¹. Чільне місце серед останніх відведено проблемі змісту поняття “інтелігенція”². Дослідники відзначають, що ця наукова дефініція не має однозначного визначення, тому при її характеристиці присутні різні наповнення, тлумачення й розуміння в історичній науці. У сучасній вітчизняній історіографії усталилась точка зору, що слід розрізняти “інтелігенцію-верству” (як соціальну категорію) та “інтелігенцію-феномен” (як культурно-психологічну категорію). У першому випадку йдеться про соціальну верству, основним заняттям якої є розумова праця, у другому – про людей з відповідними морально-етичними нормами суспільної і особистої поведінки, в основі якої була особиста свобода, що визначала психологічне, а часом і соціальне відчуження від державно-бюрократичної системи, яка вимагала ідейної одноманітності. Саме в такому вигляді українська інтелігенція (“верства” і “феномен”) була успадкована радянською державою на початку 1920-х рр.

Радянській владі, особливо на початковому етапі, необхідна була “інтелігенція-верства” з її арсеналом загальних і спеціальних знань, а її “феномен” видавався небезпечним і зайвим, що піддавалось ідейній уніфікації. Так, А.Луначарський наголошував: “Інтелігенція вбачається бажаним і необхідним співробітником для збереження тієї висоти культури, на якій пролетарська культура має стояти для свого подальшого просування”³.

Серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва суспільства, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували терміни “використання”, “застосування” тощо. М.Бухарін у книзі “Економіка перехідного періоду” (1920) підкреслював, що на першій фазі свого панування пролетаріат має опірну силу в особі інтелігенції, а тому наполягав на “перевихованні” наукових працівників: “Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно у певній манері”⁴. З самого початку стало зрозумілим, що більшовики мали здійснити зворотній природному процес – перетворити “інтелігенцію-феномен” на “інтелігенцію-верству” (прошарок). Вони мали “завоювати” інтелігенцію. У А.Луначарського знаходимо з цього приводу наступні роздуми: “Завоювання інтелігенції пролетаріатом зводиться не до фізичного завоювання, не до того, щоб посадити до кожного організатора-інтелігента по комісару, воно навіть не зводиться до того, щоб купити інтелігенцію, хоча якщо створити їй такі умови, щоб вона не відчувала різниці зі старим своїм становищем, то це швидше примирило б її з нами, але й цього недостатньо, бо цим самим можна до певної міри приручити інтелігента і спонукати його бути співробітником, але він тільки тоді виявиться повноцінним працівником, коли він буде внутрішньо переконаним, у крайньому разі у прийнятності нашої роботи, в її доцільності, і тим більше, якщо він з ентузіазмом віддасться цій праці”⁵.

У роки військового і громадянського протистояння українська інтелігенція зазнала важких випробувань і великих втрат, вона опинилась на межі фізичного і морального знищення. Практично у проголошеній радянській державі трудящих класів інтелігенція була позбавлена економічної самостійності, як невиробнича верства. Крім цього, активна участь її представників у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. спричинила політичну та ідейну опозиційність влади. Упереджене ставлення до інтелігенції зумовлювалося також поширеним уявленням про неї як про єдиного представника дореволюційної привілейованої соціально-професійної групи, інтелектуального власника знань в усіх галузях науки і суспільного життя. Література 20-х рр. була просякнута нігілістичним ставленням до “старорежимної професури”, яку залишили у реформованих університетах. Особливо це відчувалося в публікаціях партійно-радянської номенклатури. Зокрема, текстологічний аналіз статей і промов заступника наркома освіти Я.П.Ряшю, опублікованих протягом 20-х рр., свідчить про відкрито нігілістичне ставлення до “касти інтелігентів у радянській школі”⁶, хоча він, як і решта чиновників Наркомосу УСРР, не заперечували можливого використання професорів колишніх університетів⁷.

Нагальна потреба відбудови народного господарства і культури змусила радянське керівництво переглянути свою тактику стосовно людей розумової праці. За умов господарської розрухи РНК УСРР, усвідомлюючи необхідність збереження наукових сил України, 31 серпня 1920 р. ухвалив декрет “Про поліпшення стану учених спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва”, який вимагав посилення харчового забезпечення учених, звільнення їх від трудової повинності, не пов’язаної з виконанням професійних обов’язків, створення матеріальних умов для праці. Декрет забороняв реквізицію приміщень вчених, за винятком крайніх випадків. У Москві з цією метою була створена Центральна комісія по поліпшення побуту вчених (ЦЕКУБУ), але вона не опікувалась науковими працівниками УСРР, тому жодної матеріальної допомоги з центру вони не отримували⁸. За цих обставин 30 серпня 1921 р. РНК УСРР прийняв рішення “Про покращення побуту наукових працівників”, який визначив умови і норми натурального забезпечення науковців⁹, а 31 жовтня 1921 р. РНК УСРР схвалив “Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим” (ВУКСУ), за яким державною необхідністю оголошувалось “збереження наукових сил і особливо цінних працівників науки, мистецтва і літератури, потрібних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного господарства і культури, а також для найбільш дієвого забезпечення потреб робітничо-селянської оборони”¹⁰. До складу ВУКСУ ввійшли 11 осіб: від уряду Д.З.Мануїльський (наркомзем), М.К.Володимиров (нарком продовольства), Г.Ф.Гринько (нарком освіти); видатні вчені України – А.Ю.Кримський, Д.О.Граве, Д.І.Багалій, В.Я.Данилевський, Ч.Д.Кларк, Л.В.Писаржевський, Пшеборський; почесним головою комітету був обраний В.Г.Короленко. На місцях, у найбільших освітніх і наукових центрах, почали створюватись відділення ВУКСУ, оскільки результативність підтримки інтелігенції могла бути досягнута завдяки створенню належних умов її праці та життя на місцях.

У своїй діяльності ВУКСУ керувався постановами уряду України. У фонді Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УРСР (ф.331) ЦДАВО України досить повно відклався комплекс постанов, протокольних рішень, а також декрети, накази, розпорядження ВУЦВК й РНК УСРР, ЦЕКУБУ, ВУКСУ про поліпшення побуту наукових працівників, забезпечення їх медичним обслуговуванням, призначення персональних і академічних пенсій, створення і діяльність будинків відпочинку та санаторіїв. У фонді ВУКСУ відкладалась значна кількість документів, що характеризують матеріальне становище вчених України: заяви, клопотання, списки, листи вчених про забезпечення продпайками, одягом, взуттям, паливом тощо. Документи вміщують відомості про ро-

боту в губерніях, заходи щодо поліпшення становища вчених республіки самим ВУКСУ: додаткові видатки на одноразові грошові допомоги, у сприянні в друкуванні наукових праць, преміювання за наукові досягнення, оздоровлення окремих вчених та ін. У фонді зберігаються документи експертної комісії для кваліфікації наукових співробітників. Є низка документів про зарубіжну допомогу українським вченим.

За матеріалами фонду 331 можна скласти чітке уявлення про діяльність відділень ВУКСУ на місцях, в тому числі і на Поділлі.

У Кам'янці-Подільському спочатку (лютий-березень 1922 р.) був створений Подільський Тимчасовий комітет допомоги працівникам науки, літератури і мистецтва, але у нього не було чітких приписів для проведення роботи по соціальному захисту працівників розумової праці. 21 червня 1922 р. його голова звернувся з проханням до ВУКСУ “вислати інструкції і вказівки, як нашому комітету оформити своє юридичне становище і яким чином дістати тепер від місцевої влади речове і грошове додаткове забезпечення та отримання академічного пайка”¹¹.

Влітку 1922 р. становище інтелігенції краю було вкрай критичним: давалися взнаки проведені реквізиції часів політики військового комунізму, наслідки голоду 1921 р., а віддаленість Кам'янецьчини від центру та її прикордонний статус зумовлювали загальний політичний безлад і кримінальну напруженість у регіоні. Працівники вищої школи і науковці опинилися поза увагою місцевої влади, були кинуті напризволяще у прямому розумінні. Так, ректор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в серпні 1922 р. повідомляв Всеукраїнському комітету сприяння вченим: “Впродовж всього минулого року вищі школи Кам'янця-Подільського позбавлені були будь-якої матеріальної підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили тільки у лютому 1922 р. і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2–3 фунтам сала”¹².

Для розуміння реальної картини наведемо витяг зі “Звідомлення про діяльність Академії наук за 1921 р.”: “... вартість тієї платні стала, можна сказати, вже ніяка, бо ціна радянському карбованцю різко впала. Якщо комусь належалося за липень, наприклад, 30 тис. крб., то коли б він здобув тієї свої 30 тис. своєчасно, в липні таки, він міг би собі купувати тоді мало не щодня по фунту хліба, бо хліб коштував в липні 1 тис. крб. за фунт. А коли належні гроші видано у січні чи у лютому 1922 р., то він зміг купити собі хліба хіба лише на одну-однісіньку днину, бо ціна фунта хліба тепер не 1 тис. крб., як було у липні, а 33 тис. крб.: місячної платні не стане людині вже й на фунт хліба”¹³.

У листі підкреслювалося, що й пайок у минулому році науковці отримували не у повній нормі і нерегулярно. На членів секції нічого не дава-

ли. Академічний персонал вимушений був продавати на ринку всі свої, накопичені раніше, пожитки, щоб хоч якось прохарчуватись. Через не викладачі та співробітники вищої школи опинились у злидненому стані – на зиму не мають теплої одягу, взуття, білизни¹⁴. До заяви був доданий список академічного складу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту з 38 осіб, серед них професори М.М.Федорів, М.Т.Герашенко, А.Е.Малинівський, Є.Д.Сташевський, приват-доценти О.М.Долинський, О.М.Городецький та ін.¹⁵. Ректор підкреслював, що центр непоінформований про справжній стан подільської інтелігенції і наполягав на призначенні до Кам'янця спеціального уповноваженого¹⁶.

За відсутності централізованої допомоги місцеві науковці і викладачі вищих навчальних закладів змушені були позиватись до комунальної служби міського відділу народної освіти, щоб хоч якось забезпечити умови праці і покращити матеріально-побутове становище. Так, знаходимо низку заяв-прохань про видачу одягу, взуття, домашнього краму, які надійшли від нужденних працівників інституту народної освіти (ІНО) Кам'янця-Подільського. Архівні документи дозволяють зробити висновок, що бідували всі: молоді викладачі й професори, асистенти та доценти, лаборанти і студенти. Прикметний, на наш погляд, у цьому відношенні лист від асистента зоологічного кабінету М.Хитькова, у якому він засвідчував відчайдушно важкий матеріальний стан професора ІНО Бачинського Петра Миколайовича. Випускник Новоросійського університету, доктор зоології, що захистив дисертацію у Варшаві у 1895 р., а викладацькою роботою займався понад 30 років, 70-річний шанований професор не мав найнеобхіднішого – теплої одягу (пальта, теплої білизни, шкарпеток), зимового взуття, йому доводилося читати лекції в холодних аудиторіях, а дома нічим було пропалити помешкання. Молодший колега просив “видати йому пудів 200 дров. Взагалі треба цілком забезпечити життя цієї корисної людини, що так багато зробила для пролетаріату (на полі освіти). Це є в інтересах нашої пролетарської республіки”¹⁷.

Значну роботу по захисту інтелігенції краю проводила Спілка наукових працівників (СНП) Кам'янця-Подільського, заснована 16 жовтня 1923 р. Її головою було обрано професора Р.Заклинського, секретарем – професора М.Куриєвича. Тоді ж функції уповноваженого ВУКСУ були передані СНП¹⁸.

СНП опікувалася умовами праці, проживання й відпочинку науковців Кам'янця, клопоталася про призначення пенсій. За наполяганням СНП у вересні 1923 р. лектору сільгоспінституту Якову Регулі була виділена путівка на лікування до Криму в санаторій. На прикладі заяви Я.Регулі до ВУКСУ (від 23 травня 1923 р.) можна побачити, наскільки важким і

навіть безвихідним часом було становище інтелігенції: “Майже три місяці я лежу хворим на туберкульоз легенів. Процес уже перейшов у II стадію свого розвитку. При кам’янецьких засобах лікування хвороба прикоротитись не може. І лікарі настоюють на моїм негайнім від’їзді до Криму. Подорож потребує великих коштів, а між тим у мене не вистачає і на саме звичайне лікування. Ніколи в житті я не переживав такого сильного напруження своїх ресурсів до життя. Тому прошу допомогти мені. З кінця 1918 р. я пережив смерть першої дружини, двох дітей, недоїдання, коли я місяцями не бачив жиру, три тяжких хвороби другої жінки. Від останньої вона торік ледве не померла. Тоді мені була видана допомога у 5 пуд. жита”¹⁹. Вийхати на лікування вчений зміг тільки 15 жовтня, оскільки не мав грошей на квиток²⁰, пройшовши курс лікування, він змушений був знову звертатись з проханням до ВУКСУ: “Вдруге прошу допомогти переїзду з Ялти до Кам’янця-Подільського. Я зараз зовсім без грошей. Строк мого перебування скінчився 15 листопада, а коштів на дорогу не маю”²¹.

Серед кореспонденцій до ВУКСУ знаходимо кілька листів і про розв’язання питання про пенсійне забезпечення професора П.М.Бучинського, але, на жаль, і до кінця 1923 р. справа не зрушилася з місця²². Щоб хоч трохи покращити його становище, СНР витурбувала через ВУКСУ для нього додаткове академічне забезпечення²³, завдяки цьому впродовж жовтня 1925 – червня 1926 р. Бучинському П.М. було виплачено 420 крб.²⁴. Сам професор, хворий на атеросклероз і хронічне запалення сердечного клапана, змушений був просити ВУКСУ про можливу грошову допомогу для лікування, аби остаточно не втратити працездатності²⁵.

Незабезпеченість самим необхідним і злиденне повсякденне існування помітно гальмували діяльність працівників розумової праці. На початковому етапі увага ВУКСУ була зосереджена на регулюванні забезпечення наукових працівників академпайком, пенсіями. З “Положення про право на академічний пайок” витікало, що ним мали бути забезпечені, по-перше, всі професори, завідувачі кафедрами і викладачі, що мають друковані праці при 6 викладацьких годинах на тиждень; по-друге, всі викладачі, що не мають друкованих праць при 12 годинах тижневого навантаження; по-третє, всі асистенти, ординатори, лаборанти, що мають не менше 24 годин на тиждень, і особливо цінні для кафедри кадри; по-четверте, залишені при кафедрі за схваленням їх наукової роботи комітетом Укрголовпрофосвіти²⁶.

Право на отримання академічного пайка надавалось централізовано спеціально створеною Загальноукраїнською експертною комісією з кваліфікації наукових працівників. До її складу входили Я.А.Ряпшо (голова), А.А.Алов, Д.М.Синцов, В.В.Мотич, Слуцький та М.Ю.Семковський.

На спеціальних засіданнях з 12 квітня по 13 липня 1923 р. по Україні ця комісія зафіксувала 3362 вчених по 6 кваліфікаційних розрядах, в тому числі у Кам'янці-Подільському – 60 осіб²⁷. Розподіл по категоріях і додаткове академічне забезпечення можна простежити за таблицею²⁸:

	0 кат.	I кат.	II кат.	III кат.	IV кат.	V кат.	Разом
<i>Кваліфікація</i>	23	20	13	3	1	–	60
<i>Додатковий а/п</i>	13	17	10	–	1	–	41

Академічний пайок видавався лише працюючим науковцям, враховувався їх науковий статус, звання, посада, педагогічний чи науковий стаж, а також результативність і доцільність (корисність) наукової праці. При призначенні пайка обов'язково брався до уваги сімейний стан, враховувалась кількість утриманців. Для прикладу наведемо дані про отримання академпайка по сільськогосподарському інституту у грудні 1923 р.²⁹:

Прізвище	К-ть а/п	Борошно	крупа	сало	м'ясо
Бучинський П.	2	29 фунт.	15	2	15
Бернацький В.	1	14	7	1	7
Драй-Хмара М.	2	29	15	2	15
Кожухів О.	3	44	22	3	22
Регула Я.	2	29	15	2	15

Листи до ВУКСУ з усієї України, в тому числі з Поділля, показують, що часто продуктові пайки видавалися несвоечасно, і в не повному асортименті, нерідко з заміною необхідних продуктів невідповідними. Тому наприкінці 1923 р. була прийнята ухвала про перехід на грошовий еквівалент. За звітними документами ВУКСУ можна з'ясувати, що у січні 1924 р. у Кам'янці нормальну (фіксовану) грошову допомогу отримали по IV категорії П.М.Бучинський (12,8 крб), по II – П.П.Байер, М.П.Бернацький, В.О.Геринович, В.Д.Гагенмейстер, М.Т.Герашенко, С.І.Городецький, Р.Р.Заклинський, П.В.Клименко, І.А.Олійник, О.М.Полянський, В.Д.Храчевич (по 6,4 крб.), по I категорії – А.Г.Борис, О.А.Брхаснівська, В.К.Бернацький, С.А.Бедноровська, П.Т.Гамарак, Б.К.Дудолькевич, С.М.Іваницький, О.М.Кожухів, І.А.Люберська, А.С.Мельник, С.З.Неселовська, С.І.Назаревич, К.А.Поль, П.П.Степовська, М.О.Митьків (по 4,48 крб.)³⁰.

Аналіз звітів ВУКСУ свідчить, що його кошторис за 1921–1924 рр. скоротився у п'ять разів. Скорочення торкнулося й основних статей додаткового академічного забезпечення та коштів на преміювання вчених за наукові роботи. Ставки додаткового академічного забезпечення вчених УСРР були на 35% нижчими, ніж у ЦЕКУБУ РСФРР³¹.

Такі виплати були надзвичайно мізерними й не могли покрити навіть щоденних нагальних потреб, тому практикували й спеціальні додаткові грошові видатки у разі крайньої ситуації (смерті годувальника, важкої хвороби). У 1924 р. по Кам'янці-Подільському було у зв'язку з матеріальною скрутою видано 192 крб. 02 коп., зокрема особам I категорії видавалось по 6 крб. 77 коп., II – 9 крб. 66 коп., по IV – 19 крб. 38 коп.³².

Разом з тим, документи фонду ВУКСУ підтверджують, що попри матеріально-побутові труднощі науковці Кам'янці-Подільського продовжували працювати, виконувати свої обов'язки, опікуватися підготовкою нових спеціалістів.

Примітки:

1. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). – К., 1988; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – К., 1994; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., Едмонтон, 1992; *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991 та ін.

2. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VIII. – Вінниця, 2004. – С.3-24; *Клишчук М.М.* Поняття “інтелігенція” в радянській історичній літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип.4. – К., 2001. – С.360-377; *Лазебник Ю.* Інтелігенція й інтелігентність // Київ. – 1998. – №7-8. – С.126-136; *Марусич Т.В.* До питання щодо дослідження поняття “інтелігенція” в історіографічній думці // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7(9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.69-75; *Телячий Ю.В.* Поняття “інтелігенція” в історичній та довідковій літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.7(9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.91-98 та ін.

3. Судьбы современной интеллигенции / Под ред. А.В.Луначарского. – М., 1925. – С.6.

4. Там же. – С.27.

5. Там же. – С.7.

6. *Ряппо Я.* Основные моменты научного труда на Украине в прошлом году // Путь просвещения. – 1925. – №4. – С.85-91; *Ряппо Я.* Две системы просвещения (идеалистическая и материалистическая) // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С.107-117.

7. *Ряппо Я.* Новый этап реформы педагогического образования (доклад, прочитанный на второй Всеукраинской конференции по педобразованию) // Путь просвещения. – 1923. – №7-8. – С.18-26.

8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.331. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.19 зв.

9. Там же. – Арк.3.
10. Там же. – Спр.5. – Арк.2-4.
11. Там же. – Спр.48. – Арк.5.
12. Там же. – Арк.28.
13. Історія Академії наук України. 1918–1923. Док. і матеріали. – К., 1993. – С.295.
14. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.28.
15. Там же. – Арк.1.
16. Там же. – Арк.28.
17. Там же. – Арк.22-23.
18. Там же. – Спр.148. – Арк.7-8.
19. Там же. – Спр.76. – Арк.68.
20. Там же. – Спр.76. – Арк.73.
21. Там же. – Арк.63.
22. Там же. – Арк.62.
23. Там же. – Спр.148. – Арк.6.
24. Там же. – Спр.163. – Арк.55-56.
25. Там же.
26. Там же. – Спр.30. – Арк. 47 зв.
27. Там же. – Спр.69. – Арк.5.
28. Там же. – Спр.188. – Арк.31, 33.
29. Там же. – Спр.76. – Арк.84.
30. Там же. – Спр.148. – Арк.70.
31. Історія Академії наук України. – С.16.
32. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.148. – Арк.33.

Резюме

В статті говориться об общих условиях существования украинской интеллигенции в первые годы советской власти в Украине; на основе архивных документов показано материальное положение интеллигенции Каменца-Подольского, характеризуется деятельность Всеукраинского комитета содействия ученым (ВУКСУ) и секции научных работников (СНР) Каменец-Подольского в сфере улучшения условий труда, проживания, отдыха и социального обеспечения научных работников города.

Ключевые слова: интеллигенция, материальное положение, научные работники, ВУКСУ (Всеукраинский комитет содействия ученым).

Одержано 14 листопада 2005 р.

СТАВЛЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ ДО ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

На підставі архівних матеріалів та етносоціологічних дослідницьких методів розкрито ставлення основних етнічних меншин Поділля (євреїв, поляків, росіян) до політики українізації(1923–1933 рр.).

Ключові слова: *етнос, нація, національні відносини, українізація, конфлікт.*

Великий інтерес дослідників продовжує викликати історія етнічних процесів в різних регіонах радянської України у 1920-ті рр. Поділля протягом багатьох століть було поліетнічним краєм. В період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. тут активно проявили себе, поряд з українським, польський, єврейський, російський політичні та культурно-освітні рухи. Встановлення радянської влади не змогло одразу припинити їхню діяльність. Єврейські, польські нелегальні та напівлегальні партії і організації, поряд із створеними радянською владою національними органами самоврядування, суттєвим чином продовжували впливати на політичну і соціальну ситуацію в регіоні.

Дане питання частково вже знайшло відображення в історичній науці. Загальні питання проведення політики українізації розглянуто в роботах Л.Блінди, Я.Верменич, Л.Новохатька та інших дослідників¹. Детальний огляд літератури з цієї тематики міститься у роботі І.Ващенко². Плідно вивчається вітчизняними дослідниками і історія етнічних спільнот на теренах Правобережної України. Зокрема, польській етнічній спільноті присвячено ґрунтовні дослідження О.Балуби, О.Калакури, Г.Стронського, Т.Єременко та інших істориків³. Історія єврейської етнічної спільноти висвітлена в роботах О.Козерода, О.Найма⁴.

Проте, не зважаючи на те, що здійсненню політики коренізації на теренах УСРР присвячено велику кількість монографій, статей, окремі її аспекти висвітлено, на наш погляд, недостатньо. Зокрема, мало уваги приділяється вивченню питання про ставлення етнічних меншостей Поділля до політики українізації, розгляду та аналізу непростих стосунків між різними центральними і місцевими органами радянської влади щодо методів здійснення цієї політики.

У даній статті ми ставимо перед собою такі основні завдання: 1) висвітлити ставлення найчисельніших етнонаціональних меншин Поділля (євреїв, росіян, поляків) до політики українізації; 2) прослідкувати від-

ношення етнічних культурних, політичних організацій і об'єднань до українізаційних заходів влади; 3) проаналізувати характер взаємин між центральними та місцевими провідниками політики українізації із членами польських, єврейських органів самоврядування і культурно-освітніх товариств та організацій.

Враховуючи міждисциплінарний характер дослідження, в роботі використано як неопубліковані архівні документи, так і дані інших соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема етнічної конфліктології, яка особливо наголошує на тому, що міжетнічні і міжнаціональні конфлікти, як правило, мають об'єктивні і суб'єктивні причини і часто починаються з конфлікту невеликих, елітних груп того чи іншого етносу, які є його виразником, але при цьому часто переслідують свої особисті інтереси⁵.

Проголошена у 1923 р. політика коренізації в Правобережній Україні мала два основних напрями: українізацію державного, адміністративного, радянського, профспілкового апарату, освітнього та культурного життя, а з іншого – створення широкої мережі самоврядування, культурно-освітніх осередків для етнічних меншин: поляків, євреїв, німців та інших. Очевидно, що етнонаціональні процеси в багатоетнічному регіоні не розвивались ізольовано, часто переплітались між собою, активно впливали один на одного. Це часто створювало передумови і причини для конфліктів, які не можна зводити виключно до боротьби між радянськими і антирадянськими силами в межах того чи іншого етносу.

Бурхливий період 1917–1920 рр. характеризувався на Поділлі згуртуванням і консолідацією єврейського, польського національних рухів. У цьому зв'язку згадуються відомі слова одного із класиків західної етносоціології – Е.Геллнера: “Саме націоналізм породжує нації, а не навпаки”⁶. Через призму поглядів цього вченого ми і будемо розглядати політичну ситуацію на Поділлі, де і у 1920-ті рр. фактично продовжували поряд діяти кілька національних політичних та соціокультурних рухів, кожен з яких мав свої інтереси та цінності.

В період політики коренізації керівництво радянської України частково відмовилось від ідеї пролетарського інтернаціоналізму. В усякому разі послідовне та рішуче проведення цієї національної політики значною мірою суперечило проголошеним інтернаціональним більшовицьким принципам. Ситуація складалась таким чином, що спеціально створені для проведення комуністичної пропагандистсько-агітаційної роботи серед етнічних меншин польські, єврейські та інші комісії, бюро при партійних комітетах та відділах народів стали своєрідною офіційною політичною елітою (або квазіелітою) того чи іншого етносу і певним чином виражали їхні інтереси. А оскільки міжетнічні стосунки в різних регіонах УСРР

далеко не завжди були безхмарними, то і між національними секціями при КП(б)У та тими органами Наркомату освіти, що на місцях здійснювали політику українізації, часто відбувались конфлікти. Наведемо лише кілька прикладів такої неузгодженості діяльності центральних органів влади, що проводили національну політику.

2 грудня 1925 р. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК обговорила циркуляр Центральної комісії з українізації при НКО України від 1 вересня 1925 р., що пропонував перевести все діловодство та службове листування у школах національних меншин на українську мову. Було прийнято таке рішення: “Оскільки циркуляр Центральної комісії з українізації та закладів Наркомпросу явно суперечить існуючому законодавству і є нездоровим перегином, тому ЦКНМ просить Президію ВУЦВК дати розпорядження НКО відмінити це рішення”⁷.

18 лютого 1926 р. РНК УСРР видав постанову, в якій було відмічено: “В дальшому проведенні політики відносно обслуговування нацменшостей і піднесення їх культурних потреб у повній мірі треба ув’язати із загальною лінією піднесення української культури”⁸. Проте, на практиці ця постанова далеко не завжди виконувалась належним чином. Об’єктивно і суб’єктивно поєднати інтереси, потреби, цінності різних етнічних спільностей УСРР, їхніх радянських і опозиційних до більшовиків провідних верств з процесом створення української політичної нації було надзвичайно важко. До того ж, політика українізації прямо зачіпала політичні і соціальні інтереси різних соціоетнічних спільностей та груп, прямо посягала на їхній авторитет, престиж, місце у тодішній соціальній системі.

Так, рішення і заходи ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК України та місцевих комісій з українізації державного, адміністративного апарату безпосередньо торкались соціальних прав значної частини єврейських службовців – співробітників державних та радянських установ. Вони стали однією з важливих причин активізації у 1923–1924 рр. на Поділлі нелегальних та напівлегальних єврейських політичних партій та організацій: сіоністів-соціалістів, Гехолуц та інших. За даними Головного бюро евсекції при ЦК КП(б)У, восени 1925 р. нелегальні єврейські політичні партії та організації діяли майже в усіх містах та містечках УСРР, де євреї проживали компактними групами. Особливо велику активність вони виявляли у великих містах Правобережної України (у Житомирі, Вінниці) та в прикордонній місцевості: в Коростенському, Проскурівському, Кам’янець-Подільському, Тульчинському та деяких інших округах⁹.

Соціальний стан організацій був різноманітним, але переважали вчителі, студенти, інтелігенція, службовці, звільнені співробітники адміністративних закладів і установ. На думку Головного бюро евсекції, однією

з причин такого великого поширення нелегальних єврейських політичних організації було те, що в багатьох випадках українці не супроводжувались з самого початку радянською, культурною, професійною роботою на єврейській мові. Члени сіоністських організації нерідко заявляли, що “українізація радянського апарату – це спеціальний засіб для витіснення євреїв з радянського апарату”¹⁰. Крім того, вони висловлювали таку думку, що радянська влада навмисно асимілює та українізує євреїв, не враховує їхніх національних інтересів. Керівництво евсекції, з одного боку, засудило такі погляди активістів єврейських партій, а з іншого – у своїй резолюції не схвалювало і окремих українізаційних заходів НКО.

Це ж питання було порушено 15–20 жовтня 1925 р. на засіданні керівників єврейської секції при КП(б)У, де виступив тодішній завідувач агітпропвідділом ЦК КП(б)У М.М.Попов. У прийнятій резолюції відмічалось, що велика частина єврейського населення УСРР об’єктивно витісняється з держапарату внаслідок політики українізації, що створювало підґрунтя для активізації антирадянських єврейських політичних організацій. Резолюція загалом мала дещо непослідовний характер. З одного боку, говорилось про необхідність ведення рішучої боротьби проти русифікаторських настроїв, які збереглись серед деякої частини трудящих, зокрема євреїв, щодо українізації та єврейзації, але, в той же час, наголошувалось, що важливим завданням є також боротьба проти “націоналістичного розуміння українізації”¹¹. Подібна резолюція свідчить, що працівники евсекції далеко не в усьому поділяли позицію тодішнього керівника НКО України О.Шумського та його підлеглих.

У другій половині 1920-х рр. єврейські секції та бюро при парткомітетах і органах освіти Правобережної України після створення широкої мережі єврейських радянських органів самоврядування, культурно-освітніх установ і організацій, розгрому сіоністського руху змогли певною мірою розширити свій вплив на місцеве єврейське населення і намагались збільшити свою компетенцію у вирішенні місцевих питань. Це викликало критику з боку керівників СРСР. 4 вересня 1926 р. на засіданні Головної єврейської секції при ЦК ВКП(б) говорилось, що “ми находимось під тиском дрібнобуржуазної стихії, яка виступає в радянському і навіть в комуністичному обличчі”. Відмічалось, що частина партійців-євреїв та співробітників евсекцій, яка була незадоволена послідовним проведенням політики українізації та білорусизації, під впливом поглядів єврейських нелегальних політичних партій почала висувати “націоналістичні” лозунги, в тому числі піднімала питання про створення єврейської автономії на теренах України та Білорусії¹². Прийнята на засіданні резолюція рішуче засудила такі погляди. Крім того, різкій критиці була піддана точка

зору деяких працівників єврейських секцій, яка полягала в тому, що лише вони можуть бути представниками єврейського народу. Це вважалося виявом націоналізму, капітуляцією перед дрібнобуржуазною стихією.

Проте, на практиці до окружних та районних евсекцій Поділля і далі продовжували звертатись цілі групи євреїв-кустарів і навіть партійців, які просили захистити їхні інтереси перед іншими радянськими та державними установами, у тому числі і у відносинах з членами місцевих комісій з українізації. За даними керівництва Вінницького ОПК, єврейські секції для багатьох євреїв стали попередньою інстанцією для вирішення своїх справ у різних радянських та партійних установах. Фактично єврейські секції протиставлялись місцевим партійним, радянським, профспілковим організаціям. Це, на думку керівництва ОПК, було конкретним прикладом автономізму, бундизму, дрібнобуржуазного націоналізму, котрий підміняв класові моменти національними¹³. Фактично, єврейські секції, створені на класових принципах, відійшли від своїх безпосередніх завдань і перестали бути виключно класовими органами. Певною мірою їхня діяльність суперечила тодішній національній політиці ЦК КП(б)У.

Політику коренізації часто ще називають дерусифікацією, оскільки вона супроводжувалась різким зменшенням кількості росіян в державних та адміністративних установах, переведенням діловодства та службового листування на українську мову. Природно, що це викликало незадоволення, а подекуди опір з боку російських службовців і відповідальних співробітників державного апарату Подільської губернії. Особливо він посилювався тоді, коли окружні та районні комісії з українізації почали звільняти з роботи співробітників державних, радянських установ, котрі не знали української мови та нехтували або ставились вороже до українізаційних заходів.

Звільнені з посад російські службовці почали надсилати скарги до центральних державних органів. Все це призвело до гострої дискусії на другій сесії ЦВК СРСР. У своєму виступі представник Російської Федерації Ю.Ларін закинув керівництву УСРР те, що на Україні існує “російське питання”, оскільки, мовляв, росіяни України не мали таких прав, як поляки, німці, євреї та інші національні меншості республіки¹⁴. У відповідь представники радянської України (В.Затонський, М.Скришник та інші) рішуче виступили проти такої позиції російського представника. Зокрема, М.Скришник зауважив, що “Ларін – рупор великодержавного чиновництва, що не хоче вчитися мови того народу, де йому доводиться навчатись і працювати”¹⁵. Ця дискусія певною мірою віддзеркалювала боротьбу між двома напрямками і в середовищі КП(б)У, оскільки серед його членів було багато прихильників лінії Ю.Ларіна.

Не бажаючи бути звинуваченими у націоналізмі, на першій всеукраїнській нараді національних меншин (1927 р.) секретар ВУЦВК П.Буценко визнав, що в при здійсненні українізації мали місце неврахування інтересів російської спільноти. Було поставлено завдання – боротися рішуче з перегинами та викривленнями національної політики на місцях, що мали місце при проведенні українізації, особливо у справі обслуговування російського населення¹⁶.

Важко погодитися з тією точкою зору дослідників, що такий інтерес до проблем російського населення України і створення широкої мережі російських сільрад мав мету “за умов політики українізації зберегти вплив російської мови та культури не тільки у містах, а й у селах”¹⁷.

Архівні документи свідчать, що в процесі будівництва нової української “радянської” політичної нації місцеві органи влади УСРР і справді часто нехтували культурно-освітніми правами етнічних росіян. І така тенденція є цілком зрозумілою. В умовах авторитарного політичного режиму навряд чи можливий був інший сценарій.

У 1927 р. спеціальні комісії ретельно обстежили на Поділлі стан сільських населених пунктів, де більшість населення становили етнічні росіяни (як правило, старообрядці або їхні нащадки). Було помічено чимало порушень. Так, керівництво Проскурівського округу відзначило, що “українізація в останній час супроводжувалась великою роботою по задоволенню культурних потреб поляків та євреїв, проте потреби російського населення зовсім ігнорувались”¹⁸. В Шепетівському окрузі наприкінці 1920-х рр. не залишилось жодної російської школи чи культурно-освітньої установи¹⁹. Місцеві росіяни не могли навчати дітей рідною мовою і часом висловлювали своє обурення. В Кам’янець-Подільському окрузі в селах Пилипи Хребтіївські та Майдан Олександрійський батьки-росіяни вимагали відкриття закритих російських навчальних закладів і не посілали дітей до українських шкіл²⁰. В окрузі була відсутня мережа російських культурно-освітніх закладів: хат-читалень, сельбудів, лікнепів тощо, що обурювало місцеве населення.

Якщо російських селян Поділля не влаштовувала майже стовідсотково українізація культурно-освітнього життя регіону, то росіяни, які працювали в різних державних установах, негативно ставились до політики українізації з іншої причини. Вони втрачали свій авторитет та високий соціальний статус, а часто і престижну керівну роботу. Курси з українознавства вони відвідували неохоче, іспити комісіям здавати не хотіли і під всілякими приводами від них ухилялись. Часто під тиском місцевих комісій з українізації російські службовці залишали Поділля і виїжджали до центральних регіонів Росії. Зокрема, так вчинили інструктор Кам’я-

нець-Подільського Окрвиконкому Всеволожський, голова окружних профспілок Буторін та деякі інші відповідальні співробітники²¹.

Чимало російських службовців, однак, продовжили працювати на Поділлі і всіляко гальмували політику українізації. Так, у висновках комісії Кам'янецького округу про стан українізації за 1928 р. говорилося, що “мовне оточення порушується установами, де переважають росіяни. До цього часу вони залишили виключне становище для російської мови”²². Схожа ситуація була і в інших округах Поділля.

До кінця 1920-х рр. місцеві комісії з українізації часто звільняли російських службовців Поділля зі служби через незадовільне знання української мови та предметів українознавства. Звільнення припинились тільки у 1930 р. у зв'язку з ліквідацією окружних комісій з українізації та посиленням русифікаційних тенденцій в політичному та культурно-освітньому житті регіону.

Непростим та складним було ставлення і польської етнічної спільноти Поділля до політики українізації. Багато місцевих поляків на початку 1920-х рр. співчували Польській державі. Однак соціальна структура польського етносу, який проживав передусім в селах, не сприяла проявленню його великої політичної активності. Роль політичної та культурної еліти серед поляків продовжувала відігравати католицька церква. Якщо заходи щодо українізації державного та адміністративного апарату не викликали майже ніякої негативної реакції подільських поляків, тому що серед них, на відміну від росіян чи євреїв, службовців та відповідальних працівників державного і адміністративного апарату було обмаль, то українізація освітніх закладів при відсутності польських шкіл призвела до численних конфліктів.

Випадки загострення між вчителями українських та польських навчальних закладів помічались ще на початку 1920-х рр. Нова ескалація конфлікту між працівниками польбюро, польських секцій при парткомках та відділах народної освіти Подільської губернії і місцевих відділів народної освіти була зафіксована у 1923–1924 рр. Так, 1 вересня 1923 р. до керівника Подільської губернської освіти надійшла доповідна записка керівника губернського польбюро, в якій він відзначив, що в Тиврівському районі Вінницького округу була спроба представників освітніх установ закрити всі польські школи району та перетворити їх в українські. І тільки після активного втручання громадян це рішення було переглянуто²³. Про незадовільне ставлення до діяльності польських навчальних закладів з боку місцевої влади, райвиконкомів, сільрад та вчителів українських шкіл відмічало на своєму засіданні в лютому 1924 р. і польбюро Кам'янець-Подільського округу²⁴.

Ще більше загострились відносини тоді, коли виникло питання про так званих “українців-католиків”. Мались на увазі ті селяни-католики Поділля, які розмовляли в побуті українською мовою і вважали її рідною. Навколо їхньої етнонаціональної ідентифікації виникли серйозні дискусії між, з одного боку, представниками місцевої партійної та радянської влади, працівниками НКО, а з іншого – співробітниками місцевих польбюро, польських секцій, вчителів польських шкіл.

Члени польбюро Поділля активно виступали за перетворення роботи українських сільбудів, хат-читалень в селах з компактним проживанням поляків на польську мову. Крім того, вони відкрито агітували за відкриття польських шкіл для “українців-католиків” навіть у тих випадках, коли саме населення не піднімало питання про створення таких навчальних закладів²⁵. Однак, подільський губком КП(б)У дозволяв відкривати польські школи тільки для тих дітей, котрі добре знали польську мову або коли населення цього рішуче вимагало. Багато представників губернського та районного апарату Поділля, більшість яких складали етнічні українці, рішуче були налаштовані на ліквідацію всіх польських шкіл в регіоні. Широко поширений погляд про те, що поляків на Поділлі немає, а є лише “українці-католики”, яких слід негайно українізувати, знайшов своє відображення в промові голови губернського виконкому П.Слинька – колишнього члена УСДРП²⁶.

Питання ще більше загострилось після того, як НКО УСРР та бюро Подільського губкому у своїй постанові висловились за закриття всіх шкіл для “українців-католиків” у Кам’янець-Подільському, Проскурівському та Вінницькому округах. Працівників польбюро та вчителів польських навчальних закладів почали звинувачувати в “полонізації”, підтримці ксьондзів тощо. Цією ситуацією вдало скористувалась католицька церква, яка, маючи великий вплив на частину населення, різко критикувала національну політику радянської влади. Католицькі громади почали відкривати нелегальні школи, де дітей католиків (як українців, так і поляків) навчали польською мовою²⁷. Така ситуація на Поділлі не на жарт стурбувала керівництво Радянської України.

Спеціально створена комісія обстежила стан польських шкіл колишньої Подільської губернії. Наслідки її роботи заслуховувались на розширеному засіданні Польбюро ЦК КП(б)У в липні 1926 р. На відміну від працівників НКО, які вважали, що “українці-католики” – це етнічні українці, працівники ЦК Польбюро наполегливо відмічали, що “українці-католики” – це поляки, які приховують своє етнічне походження через побоювання репресій²⁸. Комісія відмітила, що в Кам’янець-Подільському, Проскурівському, Могилівському округах працівники райвиконкомів

часто всіх католиків зараховували до українців. На думку працівників ЦК Польбюро, така ситуація була для радянської влади небезпечна, бо польська спільнота під впливом католицької церкви болюче реагувала на всі випадки порушення їхніх прав, вбачаючи у цьому національний гніт та переслідування²⁹.

Врешті-решт, було прийнято виключно тактичне політичне рішення і дозволено створювати польські школи для дітей “українців-католиків” у тих випадках, коли батьки учнів цього наполегливо домагались. Проте, і у наступні роки певні суперечності між працівниками місцевих виконкомів з членами польбюро та польських секцій на Поділлі все ще мали місце. Наприклад, на засіданні Проскурівського ОПК у 1926 р. говорилося про штучну колонізацію “українців-католиків”. Було відмічено, що напередодні перепису населення 1926 р. католицькі священики вели широку агітацію серед парафіян, щоб вони записались поляками, і багато селян послухались їхніх порад³⁰. Подібні резолюції приймали і інші керівники округів. Це дає підставу говорити про те, що пасивна латентна конфронтація між співробітниками польбюро та місцевих виконавчих органів та рад продовжувалась до кінця 1920-х рр.

Таким чином, ставлення різних етнічних спільностей Поділля до політики українізації багато в чому залежало від соціального становища тих чи інших соціоетнічних груп. Якщо більшість російських та єврейських службовців, працівників держaparату ставились до неї негативно, оскільки вона прямо приводила до зниження їхнього соціального статусу або втрати роботи, то більшість російських робітників, єврейських кустарів та торгівців ніякого опору її проведенню не чинили, оскільки вона зовсім не зачіпала їхніх інтересів. Негативну реакцію з боку частини росіян та поляків Поділля викликала українізація культурно-освітнього життя, яка часто не супроводжувалась відкриттям російських та польських культурницьких закладів. Це дає підставу говорити про те, що деякі “перегини” при проведенні політики українізації на Поділлі справді мали місце. Вони були обумовлені складним процесом створення української політичної нації і мали значною мірою об’єктивний характер.

Примітки

1. *Блінда А.В.* Українізація та її роль у суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; *Новохатько А.* Соціально-економічні і культурні проєси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1999 та інші роботи.

2. *Ващенко І.* Політика українізації 1920 – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. Див. також: Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті роки): Наук.-допом. бібліогр. покажчик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.

3. *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20–30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917–1939 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль, 1992; *Єрменко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. – К., 1994 та інші праці.

4. *Козерод О.В.* Переломные годы. Еврейская община Украины в первые послевоенные десятилетия (1919–1929 гг.). – Х., 1998; *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925) // <http://www.jewish-heritage.org/prer22.htm>. та інші роботи.

5. Социальная конфликтология. – М., 2002. – С.168.

6. *Гелмлер Е.* Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С.292.

7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.118.

8. ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.188.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007. – Арк.70-72.

10. Там же. – Арк.73.

11. ДАХО. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.8-11.

12. ДАХО. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.67.

13. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.29. – Оп.1. – Спр.446. – Арк.195.

14. Вісті ВУЦВК. – 1926. – 18 квітня.

15. Там же.

16. Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – С.129.

17. *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000. – С.154.

18. ДАХО. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.15.

19. ДАХО. – Ф.1086. – Оп.1. – Спр.249. – Арк.520.

20. ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.15.

21. Червоний кордон. – 1928. – 28 червня.

22. ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.140.

23. ДАВО. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.133.

24. ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1016. – Арк.17-18.
25. ДАХО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.21.
26. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1674. – Арк.13.
27. Там же.
28. ДАХО. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.31.
29. Там же. – Арк.31-32.
30. ДАХО. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.–120. – Арк.14.

Резюме

На основани использования малоизвестных архивных материалов и методов этносоциологии освещается и раскрывается отношение основных этнических меньшин Подолья (евреев, поляков, русских) к политике украинизации (1923–1933 гг.).

Ключевые слова: *этнос, нация, национальные отношения, украинизация, конфликт.*

Одержано 22 жовтня 2005 р.

УДК 94 (477.43)“19”:323.28

Ю.А.Хоптяр

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА СТАЛІНІЗМУ ТА ЇЇ ВТІЛЕННЯ НА ЯРМОЛИНЕЧЧИНІ У 30-ті рр. ХХ ст.

В статті аналізується практика політичних репресій на регіональному рівні в контексті загальнодержавної політики, що дозволить у перспективі створити суцільне історичне полотно цього процесу.

Ключові слова: *політичні репресії, державний терор, індустріалізація, колективізація, репресивні органи, політичні кампанії, депортації.*

В умовах розбудови незалежної української держави постає питання дослідження та осмислення нашого історичного минулого на принципах об'єктивізму та історизму. Необхідно, щоб широкому загалу громадян стали відомі ті трагічні сторінки історії про політичні репресії та терор, які ретельно приховувалися протягом тривалого часу. Історична пам'ять є основою для сучасної національної свідомості, оскільки наші знання, суб'єктивна ретроспектива історії багато в чому визначають драматургію сучасності з властивими їй трагедією і фарсом.

На різних етапах історії СРСР репресії та терор в різних формах використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. Вони в різних формах виконували ряд функцій у радянському суспільстві, починаючи від політичних і закінчуючи психологічними. Неабияке значення ці засоби відігравали для забезпечення функціонування командної економіки, потужним сегментом якої на окремих етапах історичного розвитку була широкомасштабна експлуатація праці в'язнів.

Варто підкреслити, що здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди виглядало як поєднання правових дій та державного терору. Схильність комуністичних лідерів до терору загальновідома, тому не дивно, що їх політика – це періодичне широкомасштабне його застосування. Наступне за цим більш активне використання правових регуляторів державної діяльності було необхідною умовою виживання режиму, особливо після масового використання терору, що загрожувало підірвати основи суспільної стабільності.

Головною особливістю комуністичних репресій в Україні взагалі і на Яромолінеччині зокрема було їх “антинаціоналістичне” забарвлення. Звинувачення в українському націоналізмі, “націоналістичній контрреволюції” надавали репресивно-каральним органам універсальний привід до фабрикації будь-якої справи¹.

У той же час необхідно відзначити, що теоретичне осмислення дослідниками феномену державного терору в колишньому СРСР сьогодні триває. Особливе місце в цьому процесі займають ті науково-дослідницькі підходи, які надають можливості глибокого розуміння логіки дій радянського керівництва при здійсненні масових політичних репресій в період “великого терору” у 30-х рр. ХХ ст.²

Найважливіше значення для розуміння сутності державної репресивної політики у 30-ті рр. має аналіз насильницької колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Колективізація проходила у формі державних політичних кампаній, тому там, де районна влада видавала накази про збір зерна, починали проявлятися контури “кампанійського судочинства” “двійками” та “трійками”. Весною 1930 р. Сталін особисто піддав суворій критиці жорстокість колективізації, тієї самої кампанії, яку він розпочав. Декотрі судові працівники були звинувачені за зловживання, поруч із своїми партійними і радянськими колегами. Проте такі випадки не змінювали політичного курсу, оскільки крива боротьба за ліквідацію куркульства та колективізацію тривала³.

В ході цих політичних кампаній химерно перепліталися директиви радянського керівництва, ініціативи регіональних партійних лідерів та

часом неприборкані, варварські дії некваліфікованого, схильного до насильства низового партійно-радянського апарату. Проте у цьому відношенні ініціатива лідерів компартії та особисто Сталіна була вирішальною.

Ще однією причиною політичних репресій стали також недоліки самої індустріалізації, відповідальність за які у 30-х рр. радянське керівництво намагалося перекласти на плечі “буржуазної інтелігенції”, “старих спеціалістів”, “куркулів” та інших “шкідників, які пробралися в соціалістичну промисловість”. Починаючи з 1928 р. постійним явищем стало проведення фальсифікованих судових процесів над “ворогами народу”, які “орудували” в народному господарстві.

До того ж, в Україні діяв дуже серйозний суспільний фактор, що викликав постійну тривогу у сталінського керівництва – це сильний національний дух. Він проявлявся у селянському опорі іноземному, владному центру, чисельних спробах керівників в різноманітній формі відстоювати автономність українських компартійних структур в рамках СРСР, а також природне інакомислення частини української інтелігенції.

Друга половина 30-х рр. стала ще одним зламом у національній політиці сталінського керівництва. Невпинна пропаганда досягнень російської культури, яка супроводжувалася святкуванням пам’ятних дат російських письменників та розширенням сфери вживання російської мови в середній школі, мала явне політичне підґрунтя. Єдина для всього СРСР мова і домінуюча російська культура повинні були стати основою консолідації багатонаціональної держави. За таких умов мовної та культурної політики процес етнічної асиміляції ставав неминучим, що імпонувало політичним задумам радянського керівництва. Тому зовсім не випадково голова РНК СРСР В.Молотов у своїй доповіді “До двадцятиріччя Жовтневої революції”, яка була виголошена на урочистому засіданні у Великому театрі 6 листопада 1937 р., заявив, що склалася морально-політична єдність радянського народу. Ця єдність мала своє живе втілення, свій символ – ім’я Сталіна⁴. Незважаючи на ілюзорність самого задуму, радянське керівництво вважало своїм найважливішим завданням досягнути етнічної однорідності та ідеологічної монолітності суспільства в умовах наростаючої воєнної загрози.

Теза В.Молотова мала ще один серйозний політичний підтекст, оскільки проголошувалася рівно через три місяці після початку проведення органами НКВС репресій відносно заможного селянства, кримінальних злочинців та інших “антирадянських елементів”, що санкціонувалася Політбюро ЦК ВКП(б)⁵. Поруч з цим, знищення потенційної “п’ятої колони” в особі справді незадоволених політичним режимом спрямовувалося на зміцнення “морально-політичної єдності радянського народу”.

За задумами компартійного керівництва, Україна слугувала базою для розгортання світової пролетарської революції і була “прикладом” для народів Західної Європи (особливо для 7 млн. українців, які жили в прикордонних районах) в справі розв’язання компартією національного питання.

Ускладнення наприкінці 20-х рр. стосунків СРСР з Польщею і приход до влади у 1933 р. нацистів в Німеччині загострив у радянських керівників сприйняття України як передової радянської “фортеці”, яка неминуче повинна була першою прийняти на себе удар “агресора”. Це сприйняття виразно прослідковується у виступах українських керівників на всесоюзних та республіканських партійних форумах. Так, перший секретар Вінницького обкому партії, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У В.Чернявський, у виступі на XII з’їзді КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) наголошував: “Коли ми серйозно тепер здійснюємо справу перетворення нашої України в надійний форпост всього СРСР, то наші прикордонні області повинні бути перетворені в надійний форпост Радянської України”⁶.

В зв’язку з цим, у прикордонних районах відбувалися депортації селянства до віддалених районів півночі Росії, Уралу, Сибіру, Казахстану, які за формами проведення були воєнними операціями ГПУ України⁷. Такі антинародні акції здійснювалися на підставі рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1930 р. “Про польські поселення в прикордонних областях”, авторами якого були Голова РНК СРСР О.Риков і Голова ОГПУ Г.Ягода. У ньому вказувалося: “Виселити із прикордонних округів Білорусії (Полоцького, Мінського, Бобруйського, Мозирського) і Правобережної України (Коростенського, Волинського, Шепетівського, Проскурівського, Кам’янець-Подільського, Тульчинського, Одеського, Бердичівського, Вінницького):

1) родини осіб, засуджених за бандитизм, шпигунство, активну контрреволюційну і професійну контрабанду;

2) незалежно від того, відбувається в цих районах суцільна колективізація чи ні, виселити з них куркульські господарства польської національності в розмірі... з України – 10–15 тис. родин (40–60 тис. чол. – Ю.Х.) в райони, визначені для виселення...”⁸.

Намагаючись перекласти відповідальність за провали економічної політики, що призвели до голодомору 1932–1933 рр. в Україні, комуністичний режим застосував широкомасштабні репресії проти міфічних “ворогів народу”. Тому, цілком слушна точка зору ряду дослідників відносно того, що для України 1937-й р. розпочався саме в період голодомору⁸. Достатньо відзначити, що у Вінницькій області (Ярмолинеччина входила до складу Вінницької області з лютого 1932 р. по вересень 1937 р.

– Ю.Х.) ГПУ за листопад-грудень 1932 р. ліквідувало 121 “контрреволюційну групу” в складі 548 чол., з яких 75 чол. були кваліфіковані як “петлюрівці”, а 61 чол. – “колишні бандити”⁹.

В умовах “ворожого оточення” і створення “залізної завіси” з боку СРСР, ті представники етнічних груп, які мали своїх родичів чи земляків у сусідніх державах, стали підозрілими і потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. В ході спеціальних операцій з липня 1937 р. по листопад 1938 р. по розгрому так званих, “контрреволюційних національних контингентів” – поляків, латишів, естонців, фінів, греків, іранців, китайців, румунів, а також масової депортації з прикордонних районів “неблагонадійного елементу”, представники багатьох етнічних груп були репресовані як “шпигуни” іноземних держав. В цьому сенсі місце та роль Вінницької, а згодом і новоутвореної Кам’янець-Подільської області, які на той час були прикордонними, дуже показові.

Загалом цілий комплекс геополітичних і внутрішніх факторів, а також нова невдала спроба радянського керівництва здійснити “великий стрибок” в економіці на основі стаханівського руху, призвели до нової хвилі широкомасштабних репресії. Політика “великого терору” у Вінницькій області почала впроваджуватися з другої половини 1936 р. Зокрема, з кінця 1936 р. по травень 1937 р. у Вінницькій області було заарештовано 60 чол., яких обвинувачували у “контрреволюційній та антирадянській діяльності”¹⁰.

Пік політичних репресій припав на 1937–1938 рр. У липні 1937 р. ЦК ВКП(б) пропонував всім секретарям обласних і крайових організацій та керівникам НКВС взяти на облік усіх куркулів та колишніх кримінальних злочинців для того, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані і розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через “трійки”, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були взяті на облік і вислані. Також пропонувалося у короткий термін подати у ЦК склад “трійок” та списки осіб, що підлягали репресіям. 23 липня був затверджений склад такої “трійки” у Вінницькій області: В.Чернявський (голова обкому ВКП(б)У), Тимофеев (начальник облуправління НКВС), Ярошевський (обласний прокурор). Ще через тиждень, 31 липня 1937 р., сталінське керівництво затвердило проект оперативного наказу №00447 НКВС “Про операції щодо репресій колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів”. У наказі зазначалося, що операція в Україні розпочиналася 5 серпня і продовжувалася чотири місяці. Репресовані поділялися на дві категорії: перша передбачала розстріл, друга – ув’язнення терміном на 8–10 років¹¹. Всього планувалося заарештувати в СРСР 259450 чол., з них 72950 – розстріляти. Однак ці

цифри були занижені, тому що в наказі перелік регіонів був неповним, не враховувалися додаткові ліміти на репресії та сім'ї репресованих.

Невдовзі були прийняті рішення про проведення етнічних чисток і депортацій. Зокрема, 9 серпня 1937 р. затвердили наказ НКВС “Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій Польської організації військової” (далі ПОВ). У кінці 1937 р. були репресовані і компартійні керівники Вінницької області В.Чернявський і О.Триліський, яким інкремінувалися абсурдні звинувачення у налагодженні діяльності контрреволюційної націоналістичної організації українських боротьбистів (однієї із трьох компартій, що існували в Україні до 1920 р.).

У вересні 1937 р. Ярмолинеччина увійшла до складу новоствореної Кам'янець-Подільської області і була віддзеркаленням політики “великого терору” сталінського керівництва. Зокрема, велика кількість репресованих поляків і українців району “проходила” по статтях 54-2, 54-9, 54-11 КК УРСР за участь у контрреволюційній організації ПОВ. За інформацією НКВС, ця організація була утворена на території Ярмолинеческого району ще у 1921 р. ксьонзом Чирським. Метою цієї організації, за твердженнями НКВС, була підготовка контрреволюційних кадрів у націоналістичному дусі для боротьби з Радянською владою. Під час війни з Польщею – підняти повстання в тилу Червоної Армії, а у мирний час – організувати диверсії, підпали, займатися шкідництвом. Ця організація мала свою структуру і складалася з “боївки”, що підпорядковувалися “команді”, до якої ніби входили Станішевський, Полянський, Радий. Влітку 1937 р. учасники ПОВ начебто отруїли у колгоспі с.Куява 46 коней та проводили антирадянську агітацію.

В зв'язку з цим, на підставі сфабрикованої справи про участь у ПОВ репресували Станішевського І.П., 1904 р.н., що родом з м.Летичева, поляка, який до арешту був членом ВКП(б) і працював третім секретарем Ярмолинеческого райкому партії. Його арештували 2 травня 1938 р., а документально вперше допитали за поданим обвинуваченням лише 13 липня 1938 р., що свідчить про здійснення фізичного впливу і подальше “визнання вини” арештованого¹².

Загалом тільки по справі ПОВ 28 вересня 1938 р. репресували 77 чол., серед яких з Ярмолинеческого району знаходилися: Цішковський С.А., Рудковський Й.І., Тишинський М.В., Врублевський Й.П., Морозович Й.І., Пшелуцький В.І., Качуровський І.І., Войцехівський А.І., Зарицький М.Г., Зарицький Й.Г., Поплавський С.Р., Войт Й.А., Савицький Г.А., Шедловський Ф.Й., Долинський І.Г., Цвігун І.Й., Малий Ф.І., Стожик П.І. та багато інших. Аналізуючи склад репресованих, вкажемо, що 87,1% складала поляки, вихідці з робітників – 11,8%, селян – 77,9%, слубовців – 10,3%.

Більшість з них були малоосвідченими (55,4 %) і безпартійними (81,8%). Вік репресованих коливався від 25 років, як наприклад, Лукасевич П.Ф., 1913 р.н., мешканець с.Нове Село, член ВЛКСМ, що працював шофером, і до 64 років, як це Рутинський С.І., 1874 р.н., житель м.Ярмолинці, що працював в колгоспі ковалем¹³.

За рішенням “трійки” НКВС по Кам’янець-Подільській області, протоколом №21 від 28 вересня 1938 р. арештовані у справі ПОВ 15 жовтня були розстріляні. Вирок “трійки” виконували: комендант Кам’янець-Подільського НКВС лейтенант Льовкін, начальник Проскурівського міськвідділу НКВС мол. л-нт Самогородський та мол. л-нт НКВС Резницький¹⁴.

Лише через 18 років постановами №44-У-77 та №44-У-147 президії Хмельницького обласного суду у складі Блискавки, Очеретько, Татрасюка, Ємельянової, Прокопенко від 8 вересня та 29 грудня 1956 р. всі репресовані по справі ПОВ були реабілітовані. У постановках вказувалося, що попереднє слідство по справі було проведено з грубими порушеннями, поверхнево, необ’єктивно, тенденційно в бік явного обвинувачення, без достатніх на те підстав. Крім того, у матеріалах справи були взагалі відсутні будь-які факти про існування на території Ярмолинецького району у 1937–1938 рр. контрреволюційної організації ПОВ. Як видно із матеріалів справи, підставою для арешту і засудженню всіх обвинувачуваних стали визнавальні свідчення, отримані на допитах незаконними методами проведення слідства у НКВС, і є не що інше, як наклеп один на одного про вербовку інших осіб і перебування їх у ПОВ¹⁵.

Масові репресивні операції продовжувалися до листопада 1938 р. і були зупинені директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Перша з них, від 15 листопада 1938 р., відмінила практику розгляду справ арештованих “трійками”, друга – від 17 листопада 1938 р., заборонила проведення “масових операцій через арешт і виселення”. Отже, завершення на цьому етапі “великого терору”, як і його початок, було суворо централізованим процесом, яким керували Сталін і його соратники. У післявоєнний час сталінське керівництво знову повернеться до репресивної політики.

Примітки

1. *Шаповал Ю.* В очікуванні Нюрнбергу. – К., 1998. – С.5.
2. Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.) / В.Ю.Васильєв, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1999. – С.10.
3. *Хоптяр Ю.А.* Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. // Історія України. Маловідомі імена, дати (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Випуск 31. – С.152.

4. К двадцатилетию Октябрьской революции: доклад В.Молотова на торжественном заседании в Большом театре. 6 ноября 1937 г. // Партийное строительство. – 1937. – №22. – С.13.
5. Наказ НКВД від 31 липня 1937 р. // Труд. – 1992. – 4 июня.
6. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1924. – С.79.
7. *Васильев В.Ю., Хоптяр Ю.А.* Встановлення прикордонної зони у Вінницькій області // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.36.
8. *Шаповал Ю.* Названа праця; Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.) / В.Ю.Васильев, С.А.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1999.
9. Державний архів Вінницької області. – Ф.П.136. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.42.
10. Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. ХХ ст.). – С.16.
11. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВС в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С.347.
12. *Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.* Місьцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. – Хмельницький: Поділля, 2004. – С.491.
13. Підрахунки автора за: *Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.* Названа праця. – С.485-495.
14. *Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.* Названа праця. – С.477.
15. Там же. – С.490-495.

Резюме

В статье анализируются причины и практика политических репрессий на региональном уровне в контексте общегосударственной политики, что даст возможность в перспективе создать цельное полотно этого процесса.

Ключевые слова: *политические репрессии, государственный террор, индустриализация, коллективизация, репрессивные органы, политические кампании, депортации.*

Одержано 29 жовтня 2005 р.

УЧАСТЬ МОЛОДІ ПОДІЛЛЯ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ: 1960–1980-ті роки

У статті узагальнюються досвід, проблеми праці молоді в сільському господарстві Вінниччини і Хмельниччини в 60–80-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: *сільське господарство, сільгоспідприємство, механізація, ферма, молодь, праця.*

Сільськогосподарська галузь за своїм значенням і складністю є однією з найважливіших та найскладніших і вирішальною мірою впливає на загальний економічний стан краю. Успішне функціонування сільськогосподарського виробництва вимагає напруження зусиль всього суспільства, і, насамперед, його найактивнішої частини – молоді. Сільська молодь неоднорідна за своїм соціально-професійним складом. За рядом ознак (виконувані виробничі функції, характер праці, професія, заробіток, освіта) її можна розділити на наступні соціально-професійні групи: керівники вищої і середньої ланки, спеціалісти, службовці (без спеціальної освіти), механізатори, працівники по обслуговуванню сільгоспмашин, тваринники, працівники ручної немеханізованої праці з спеціальністю (бджоловоди, садівники), працівники фізичної немеханізованої праці без спеціальності, будівельники, фермери. Групи ці не залишаються постійними.

Не зважаючи на те, що над аграрними проблемами історії Поділля працювало багато дослідників, історіографія участі молоді в сільськогосподарському виробництві цього надзвичайно важливого регіону України практично є дуже обмеженою¹. Спільним недоліком літератури з цього питання, виданої до кінця 1980-х рр., полягає в тому, що поза увагою авторів залишалися негативні явища, помилки, прорахунки, які були породжені волонтаристськими підходами до вирішення питань аграрного сектору. В даній статті робиться спроба проаналізувати трудовий внесок молоді Поділля в збільшення виробництва зернових культур, цукрових буряків та продукції тваринництва.

Молодь села виконує роботу, без якої було б неможливе життя. Праця на землі відіграє вирішальну роль в житті людства. Селянська праця, в значній мірі полегшена застосуванням техніки і добрив, залишається, як і раніше, однією з самих важких форм фізичної праці. Іноді вона вимагає від молоді особливого напруження, духовних та фізичних сил. В останні десятиріччя професія хлібороба передбачає високий рівень кваліфікації, широкі різноманітні знання, вміння керувати складною технікою.

Трудовий колектив без молоді – безперспективний, так як без середнього покоління і літнього віку – не стабільний. В сільгоспідприємстві “Україна” Городоцького району Хмельницької області в 1970 р. серед механізаторів молодь складала 60%, серед шоферів – 70%, серед тваринників – 30%. А всього в різних галузях виробництва працювало 350 юнаків та дівчат. В сільгоспідприємстві села Шляхова Бершадського району Вінницької області працювало в 1970–1980-х роках понад 400 юнаків та дівчат. Кожний другий агроном, зоотехнік, механік, бригадир рілничої бригади були молодими людьми.

Традиційні селянські професії поступово відмирили і головною фігурою сільськогосподарського виробництва ставала людина, яка оволоділа сучасною технікою. З’явилися нові професії, які дали молоді можливість реалізувати набуті знання, удосконалювати майстерність. Серед них: майстри машинного доїння, оператори тваринницьких ферм, токарі, меліоратори, спеціалісти з контрольно-вимірювальних приладів, електрики, диспетчери, агрохіміки, мікробіологи, гідротехніки тощо. Якщо в 1960 р. в колгоспно-радгоспному виробництві було приблизно 50 професій і спеціальностей, у 1975 р. – 130, то у 1980-х рр. їх нараховувалося більше як 160². Збільшення питомої ваги всіх видів кваліфікованої праці в сільському господарстві робило її більш привабливою, впливало на саму молодь, вимагало від неї безперервного підвищення культурно-технічного рівня.

На розвиток сільськогосподарського виробництва пряме відношення має забезпечення сільгоспідприємств кваліфікованими трудовими ресурсами. Починаючи з 1960-х років, кількість працівників сільського господарства Вінницької, Хмельницької і Тернопільської областей, як і в цілому по Україні, неухильно скорочувалася. Однією з причин були несприятливі демографічні наслідки минулої війни. Зіграли також свою роль екстенсивний розвиток промисловості і пов’язане з цим бурхливе зростання міст, нееквівалентний обмін між містом і селом.

Селянину від природи властива велика стабільність. Він з недовір’ям і з великою обережністю відноситься до всяких реорганізацій. В керівних колах суспільства село, по суті, розглядалося як донор для розвитку інших галузей народного господарства. На такій філософії будувался інвестиційний процес, який мало зачіпав потреби і сподівання людей села, викликав почуття безвихідного становища. Радянське суспільство на всіх етапах свого розвитку не змогло піднятися до розуміння необхідності турботи про свого годувальника. Втративши можливість розпоряджатися своєю працею і її результатами, перетворившись в поденника, селянин почав уникати громадського виробництва, працювати як-небудь, а хто поенергійніший і здатніший – просто відходити в міста. Вийжджали з села

не просто селяни, а, насамперед, їх активна і енергійна частина – молодь. Трудовий потенціал села постійно скорочувався. Найбільше цей процес відбувався в тих сільгоспідприємствах, які були розташовані в приміських зонах. Наприклад, в Хмельницькому районі Хмельниччини в кінці 1970-х рр. міграція сільської молоді в міста з приміських сіл складала 87%³.

Характерно, що мігрант села – це працездатне населення до 40 років, серед яких 80% – молодь віком до 29 років. Інтенсивність вибуття сільської молоді в 5 разів вища, ніж всього сільського населення. Отже, міграція з села була чисто молодіжною проблемою. В другій половині 1980-х рр. міграція населення з сіл в міста залишалася досить значною. Починаючи з 1990-х рр. кількість молоді в селах Поділля почала поступово збільшуватись. В цьому проглядається віра молоді в нові форми господарювання на селі. Певний вплив справила і відносна стабілізація сільського життя у порівнянні з незадовільним продовольчим забезпеченням міст, інфляцією, відсутністю в містах належних житлових умов для молодих сімей.

Найвищі темпи відходу сільської молоді в масштабах країни спостерігалися в селах Вінницької області.

Створення належних виробничо-побутових умов праці і життя на селі стало одним із суттєвих завдань, вирішення яких дозволяло зупинити нерегульований відхід молоді в міста. Десятиліттями держава соціальним розвитком села не займалась. Сільське господарство протягом багатьох десятиліть було інвестиційним донором для інших галузей народного господарства. Упродовж тривалого часу держава, наче лишку, обдирала село, за рахунок якого здійснювалась більшість “соціалістичних перетворень”. І при цьому нічого не давала взамін, крім недосконалих знарядь праці. Іншими словами, національний дохід, створений працею селян, перерозподілявся на розвиток промисловості, будівництва, транспорту, хоча саме на селі найбільше відчувалося відставання у розвитку виробничої і, особливо, соціальної сфери. Соціальна запушеність на селі і пріоритетна увага місту призвела до “старіння” села. В статті, надісланій з Ярмолинецького району Хмельницької області до редакції однієї з центральних газет, говорилося: “Сьогодні сільський житель уже не той, яким був на початку вісімдесятих. Він справедливо каже: хіба я менше працюю, ніж робітник на заводі в місті? Чому ж він живе у квартирі з багатьма зручностями, має воду, газ? У нього під боком магазин, лікарня, будинок культури, бібліотека, лазня. Він може викликати медичну швидку допомогу. А в наших селах не вулиці, а бездоріжжя. Немає водопроводу, немає елементарних умов для праці та відпочинку”⁴. Це було самою основною причиною, чому серед сільської молоді падав престиж професій, пов’язаних з сільським господарством. У Хмельницькій області,

наприклад, в 1990 р. у сільському господарстві залишався працювати тільки один з десяти випускників шкіл.

Формування стабільних трудових колективів в сільськогосподарському виробництві в умовах радянської системи було дуже складною проблемою. Характер, напрями і масштаби міграції молоді залежали від багатьох факторів соціального і економічного порядку. Однак, міграційні процеси були завжди менш інтенсивніші там, де керівництво сільгоспдприємств проявляло турботу про трудівника у всіх його вимірах і, насамперед, про поліпшення його матеріального становища. Проводячи у цьому напрями роботу, багато господарств з допомогою використання соціально-економічних регуляторів досягали оптимальної тенденції підвищення долі молоді в структурі працездатного населення.

Питання закріплення молоді на селі вимагало до себе постійної уваги. Тут однієї пропаганди сільськогосподарських професій і закликів залишатися в селі недостатньо. Для молодих хліборобів певна частина господарств Вінницької і Хмельницької областей в залежності від свого економічного стану передбачала різні пільги: матеріальне заохочення випускників загальноосвітніх шкіл, які зв'язували свою долю з працею в сільському господарстві; матеріальне стимулювання з метою повернення молодих хліборобів після служби в армії на попередні місця роботи; увага до матеріального становища молодих сімей; підготовка молодих спеціалістів за рахунок господарств; турбота про підростаюче покоління як про своїх майбутніх потенційних працівників і увага до ветеранів праці; допомога своїм трудівникам в забезпеченні належними житловими умовами.

Наприклад, випускникам шкіл Хмельницького району Хмельницької області, які залишалися працювати в господарствах, у 1980-х роках виплачували протягом трьох років 30% надбавки до середньомісячного заробітку⁵. Для тих, хто приходив працювати в сільгоспдприємство ім.Желюка Тульчинського району Вінницької області після школи, була встановлена 20% надбавка до заробітної плати протягом перших трьох місяців. Випускникам профтехучилищ в сільгоспдприємстві “Дружба” Хмельницького району цієї області видавали на зажиток 125 крб. По 650 крб. вручалось тим, хто після служби знову ставав хліборобом в сільгоспдприємстві “Україна” Дунаєвського району Хмельницької області. Цивільне життя для звільнених в запас воїнів в сільгоспдприємстві “Труд” Теофіпольського району цієї ж області починалося з 600 крб., які за рішенням правління виплачувалися кожному, хто приходив на попереднє місце роботи. В сільгоспдприємстві “Росія” Калинівського району Вінницької області юнакам, які приступали до роботи після служби, видава-

лося грошова допомога на господарське обзаведення в розмірі: механізаторам – 600 крб., водіям автомобілів – 400 крб. Економічно міцне сільгоспідприємство ім. Ілліча Старокостянтинівського району продавало молодому подружжю житло на пільгових умовах.

Безумовно, що такі матеріальні витрати лягали додатковим тягарем на плечі господарств, але інакшого виходу практично не було за існуючих умов.

Прагнення добитися високих результатів в праці є важливою умовою участі молоді в аграрному виробництві. Прискорення в сільському господарстві залежить, насамперед, від розв'язання зернової проблеми. У рослинництві була зайнята основна частина молоді. Особливо помітних успіхів досягли хлібороби Поділля у виробництві зерна в 1970-ті роки. В 1976–1980-х роках намолочував за жнива 8-10 тисяч центнерів зерна молодий комбайнер з сільгоспідприємства “Правда” Красилівського району Хмельницької області П.Рижук. Він щороку намолочував більше всіх серед молодих комбайнерів області.

У збільшенні валових зборів зерна, особливо фуражного, і зміцненні кормової бази тваринництва чільне місце належало кукурудзі. Молодіжний колектив І.Хіблена з села Олешин на Хмельниччині у 1988 р. виростив по 92 ц зерна кукурудзи з кожного гектара на площі 115 га. Це був самий кращий результат в Україні.

Україна є одним з найбільших у світі виробників бурякового цукру. Молоді буряководи Поділля мали перед собою приклади самовідданої праці перших п'ятисотенниць. Вагомих результатів добивалася ланка сільгоспідприємства “Україна” Городоцького району, яку очолювала молада трудівниця З.Саліста. З року в рік колектив добивався великих врожаїв. В 1966–1970-х рр. її ланка ні разу не збирала менше 500 ц з гектара, а в 1970 р. на площі 20 га збрала по 630 ц солодких коренів⁶.

Активно працювала у буряківництві молодь Вінницької області. Цю область часто називали навіть “цукровим Донбасом”. В 1970-ті роки в буряківництві тут було зайнято понад 10 тисяч юнаків і дівчат. Помітних успіхів добивалася ланка М.Вдовцова з сільгоспідприємства “Передовик” Ямпільського району. Завдяки механізації, поліпшенню технології і агротехніки ланка навіть при несприятливих умовах одержувала в 1971–1975-х роках по 522 центнери сировини з кожного гектара. Рівень механізації на вирощуванні цукрових буряків досяг понад 86%. Зростала кількість колективів, які застосовували прогресивні технології обробітку і збирання цукрових буряків з мінімальними затратами ручної праці. В 1978 р., порівняно з початком 1970-х років, кількість таких ланок збільшилась у 8, а площа, яку вони обробляли, у 12 разів⁷.

Молоді вінничани змагалися не лише за високі врожаї солодких коренів, а, насамперед, за найвищий вихід цукру з гектара, зниження собівартості. В 1976 р. ланка Н.Ковальчук з Бершадського району за рахунок правильної агротехніки вирощування збільшила порівняно з 1975 р. вміст цукру в буряках на 2,4%, довівши його до 19%. Це дозволило при тій же врожайності додатково одержати майже по 10% цукру з кожного гектара. Колектив, який очолював В.Дюг з села Шляхова того ж району завдяки високій технологічній дисципліні, чіткій організації праці на всьому конвейєрі від поля до заводу добився у 1984 р. не менше як 70-центнерного виходу цукру з гектара.

Однак, поруч із колективами, які добивалися високих і сталих врожаїв цієї цінної культури, було чимало і таких, які на одних і тих же ґрунтах і під одним і тим же сонцем мали зовсім інші результати. Причини в цьому полягали, перш за все, у ставленні людей до землі і праці, вмінні ефективно використовувати машини і механізми.

У молодих буряководів Поділля були і проблеми, які не завжди і не в усьому залежали від них. Щорічно виникали тертя з цукроварами. На цукрових заводах при аналізі сировини робили необґрунтоване зниження. І, головне, що оскаржити це було неможливо. Нерідко виходило, що господарства несли втрати від бурякового поля, а цукровари були у вигапі, виконували плани, мали прибуток. “Невже не знайдуться мудрі арбітри, – говорила в своєму виступі на XXV з’їзді ЛКСМУ ланкова з Вінницької області Г.Плахотна, – які допомогли б поставити всі крапки над “і”⁸. Подібні відносини склалися у буряководів і з механізаторами. Причина в тому, що заробітна плата їм нараховувалася від вироблених гектарів. Часто в погоні за кількісними показниками вони нехтували працею багатьох людей. Вихід тут був лише один – встановлення оплати для всіх в залежності від одержаного врожаю.

В 1970-ті роки на полях республіки з’явився новий шестирядний бурякозбиральний комбайн КС-6. Машина чудова, потрібна, на яку давно чекали буряководи. Вона вивільняла сотні жіночих рук, працювала швидко, високопродуктивно. Проте цей комплекс мав ряд істотних недоробок, інженерних прорахунків. Наприклад, при збиранні комбайн залишав корені вагою менше 200 і більше 880–1000 грамів. А це десятки, а то й сотні центнерів врожаю. Та найбільша вада полягала в тому, що третину цукрової сировини комбайн калі чив, відривав хвости, і, образно кажучи, перетворював корені у футбольні м’ячі, які, зрозуміло, не могли довго зберігатися у кагатах, гнили, втрачаючи цукристість.

Впровадження механізованої технології під час вирощування, збирання цукрових буряків, підвищення врожайності та цукристості, зниження

втрат при їхній переробці – були конкретними справами молодих буряководів краю.

Тваринництво є найскладнішою галуззю сільськогосподарського виробництва. Тут ще дуже багато невирішених проблем, пов'язаних, насамперед, з механізацією виробничих процесів, кормовою базою. Тому й кадрова ситуація в 1960–1980-ті роки в переважній більшості господарств була досить складна: наприкінці 1980-х років середній вік працюючих був 48–52 роки. Тільки кожний десятий тваринник був віком до 30 років.

Технічна оснащеність тваринництва в 1960–1980 рр. залучала до цієї галузі юнаків. Звичайно, питання це не просте. Адже здавна рахувалося, що доглядати за коровами – справа чисто жіноча. Що приваблювало молодих хлопців на фермі? В кожному господарстві потрібні були і механізатори, і шофери, і будівельники. Так що вибір був. По-перше, чоловіки брали на себе самі нелегкі обов'язки, адже не кожна жінка могла справитися з складним доїльним устаткуванням, а по-друге, виріс престиж, авторитет професії тваринника: якщо вже на ферму пішли чоловіки – це добра ознака.

У 1980-х роках дедалі більше хлопців з Вінницької, Хмельницької областей приходили до думки, що дояр – професія чоловіча. Багато із них показували односельцям, як треба працювати. Юнаки-дояри займали призові місця на конкурсах майстрів машинного доїння. Наприклад, переможцем обласного і республіканського конкурсів ставав керівник молодіжного колективу молочного комплексу сільгоспідприємства “Росія” Могилів-Подільського району Вінницької області О.Скоряк.

Високих результатів у праці добивався молодий дояр О.Рибак з Дунаєвського району Хмельницької області. Після закінчення восьмирічки він не став шукати свого щастя далеко від рідного села, а пішов працювати на ферму. Поступово приходив досвід і впевненість у своїх можливостях. У 1987 р. Олександр надоїв від кожної корови своєї групи по 6 тисяч кілограмів молока. Визначних трудових успіхів добивався молодий дояр з Ізяславського району цієї області С.Пундик. В 1966 р. за високі досягнення в праці він був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці⁹.

В ході участі молоді в сільськогосподарському виробництві імена деяких молодих хліборобів з Поділля були відомі в усій країні. Для них випереджати час, добиватися постійно високих результатів праці було нормою. Вмілим організатором виробництва зарекомендувала себе О.Подольніна – голова правління сільгоспідприємства ім.Жданова Шаргородського району Вінницької області. Після закінчення радгоспу-технікуму вона працювала зоотехніком, навчалася заочно в сільськогосподарському інституті. У 1973 р. в 25 років її обрали головою сільгоспідприємств

ва. І не помилились. На посту голови їй вдалося багато зробити. За 5 років майже на 18% підвищилась врожайність зернових, у 2 рази зросла рентабельність господарства, чистий дохід становив у 1977 р. близько 900 тисяч крб. З року в рік у господарстві збільшувалася кількість молоді.

І таких скромних, самовідданих молодих людей, які добивалися високих результатів в праці, глибоко розуміли свій громадянський обов'язок, повсякденно здійснювали трудовий подвиг на полях і фермах регіону, було багато. Ці люди були справжніми героями свого часу, показували високий та благородний приклад для всієї молоді, визначали соціальне обличчя свого покоління.

Велична за своєю суттю, самовіддана праця сільської молоді могла б бути ще значно ефективнішою, якби держава цю працю відповідно оцінювала. Хоча зовні держава ніби й піклувалася про людину праці. Наприклад, в зазначений період сотні молодих трудівників сіл Поділля були відзначені державними нагородами. Але це була лише одна сторона медалі. Протягом кількох десятиріч посилювана тенденція до боротьби всього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 1980-ті роки в Україні фактично 70% заробленого трудівником йшло в кишеню держави і тільки близько 30% – на оплату праці. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найширших мас трудящих.

Могутня й широка, постійно посилювана ідеологізація значення трудового суперництва відвертала молодь від думки: а на кого ж насправді вони віддавали свою трудову енергію? Селянство насправді було найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 1980-ті роки.

В 1960–1970-ті рр. в ланках і бригадах сільгоспдприємств широко застосовувалась практика оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в'їдався в життя всього українського суспільства.

Розвиток прогресивних форм організації праці, зростання ролі трудових колективів, впровадження самоуправління в їх роботі, перехід сільського господарства на нові форми господарювання очевидно сприятимуть виникненню і широкому поширенню змагання у формі конкуренції. Воно може виражатися, зокрема, в боротьбі за найбільш вигідні замовлення держави і інших споживачів сільськогосподарської продукції, у ліквідації в примусовому порядку тих колективних господарств, які не

можуть ефективно використовувати землю з передачею чи продажем їх майна тим, хто це може зробити краще. Така конкуренція, безумовно, може стати одним з важливих стимулів високопродуктивної праці в сільському господарстві.

Сільська молодь Поділля зробила вагомий внесок в аграрне виробництво. Самовіддана праця, висока професійна кваліфікація і ентузіазм принесли визнання багатьом молодим хліборобам. Саме завдяки праці молоді Поділля на полях та фермах в значній мірі зміцнювалася економічна могутність країни, утверджувався авторитет українського народу як споконвічної хліборобської нації.

Примітки

1. Григоренко О.П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі. – Хмельницький, 1998; Його ж. Трудова активність сільської молоді Вінниччини: здобутки і проблеми розвитку (60-ті – початок 90-х років) // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С.93-94; Його ж. Сільська молодь Хмельниччини. 1960–1990 роки // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.180-182.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-582. – Оп.9. – Спр.1736. – Арк.252-254.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.П-487. – Оп.19. – Спр.1. – Арк.50.
4. Тревога крест'янина: будет ли жить деревня? // Правда. –1990. – 9 мая.
5. ДАХО. – Ф.П-862. – Оп.13. – Спр.14. – Арк.22; Дзюбій Г. Село твоє – доля чия? // Радянське Поділля. – 1986. – 21 червня.
6. ДАХО. – Ф.П-862. – Оп.13. – Спр.13. – Арк.7.
7. Державний архів Вінницької області. – Ф.П-457. – Оп.15. – Спр.7. – Арк.94.
8. XXV съезд ЛКСМУ. Документы и материалы. – Киев, 1987. – С.138.
9. Григоренко О.П. Сільська молодь Хмельниччини. 1960–1990 роки // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.181.

Summary

The role of the youth of the Podillya region in all branches of agricultural production and its contribution into the development of the economy are analyzed.

Одержано 21 жовтня 2005 р.

РЕЦЕНЗІЇ

ВАСИЛЬЧУК В.М. *Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.).* – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

У монографії В.М.Васильчука на основі використання широкого кола архівних джерел різних країн здійснена вдала спроба проаналізувати появу та життя німців в Україні. До нашого часу обставини перебування етнічних німців у XVIII, а особливо XXI столітті залишаються ще малодослідженою сторінкою вітчизняної історичної науки. Тому спроба автора дослідити цю проблему, безперечно, заслуговує на увагу з боку не тільки дослідників історії національних меншин, а й широкого кола науковців.

Даним цілям і завданням, певною мірою, має слугувати гранично правдиве відображення історичного процесу етносів, належна державна підтримка розбудови їх етнокультур, забезпечення рівних гарантованих можливостей в усіх сферах матеріального і духовного життя, управлінні державними і громадськими справами, відновлення історичної справедливості депортованих у жорстокі радянські часи народів, зокрема німців, кримських татар, болгар тощо. Доля даних і інших етносів стала складниками долі українського народу.

Автор на конкретних прикладах переконливо проілюстрував соціально-економічні та політичні передумови переселенських акцій в період царизму, життя німецького етносу в часи Української Народної республіки та радянського тоталітаризму. На особливу увагу заслуговує остання частина монографії, де автор висвітлює соціально-демографічні процеси, зміни у формах та змісті громадського та духовного життя німецької спільноти в умовах становлення незалежної України.

Активний процес розбудови незалежної держави потребує аналізу історичного досвіду, його наукового переосмислення та узагальнення процесів розбудови незалежної держави. І особлива увага звертається на життєдіяльність всієї спільноти України в XXI столітті. Складовою частиною цього процесу стає подальше вдосконалення і розвиток міжнаціо-

нальних відносин. Будівництво майбутнього неможливо без чіткого усвідомлення нашого минулого у всіх його проявах і сукупностях.

Відзначаючи недоліки роботи, хотілося б сказати, що автор не до кінця розкрив життєдіяльність німецької спільноти сьогодення. Бажано більше уваги приділити культурному життю німецького етносу різних регіонів України. Сподіваємося, у другому виданні ці проблеми будуть вирішені.

В цілому авторська концепція висвітлена. Монографія має три розділи: “Перші поселення та діяльність німецьких колоністів у період монархічного і царського режимів”, “Німецький етнос за часів Української Народної Республіки та радянської доби”, “Українські німці в умовах незалежної України”. Зважена структура монографії дала змогу автору дослідити проблему на достатньому науковому рівні та ввести до наукового обігу значне число архівних матеріалів. Дуже цінним є те, що дослідник виніс окремо в кінці наукової праці ілюстрації, хронологію основних подій, додатки, географічний покажчик, іменний покажчик, та інше. В додатках автор розкриває деякі карти та схеми про напрямки переселення німців до Росії (Причорномор’я та Поволжя) з Європи, місця компактного проживання німецького етносу, українські землі на початку ХХ ст. (державно-адміністративний поділ), депортація радянських німців в період Другої світової війни, формування території УРСР та інше. Викликають інтерес ілюстрації, які дослідник зібрав в різних установах, і не тільки України. Особливо це ксерокопія першої сторінки Маніфесту від 22 липня 1763 р. цариці Катерини II з приводу залучення іноземних колоністів до Російської імперії; фотографії найстарішої аптеки та Кірхи св. Катерини в Києві, перший німецький дім у Чернівцях, садиба Фальц-Фейнів в Асканії-Нова, свято весни у німецькій громаді Рош (Буковина) та інше.

Отже, актуальність, новизна тематики та належний рівень праці свідчать про її значне історично-пізнавальне значення. До беззаперечних переваг монографії слід віднести органічне поєднання викладення фактографічного матеріалу з його глибоким аналізом та синтезом.

Підсумовуючи, зазначимо, що рецензована праця стане у нагоді науковцям, викладачам та студентам вищих навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться історією України.

В.М. Курило

ЮРІЙ М.Ф. *Соціокультурний світ України: Монографія.*
Друге видання. – Київ: Кондор, 2004. – 736 с.

Перу відомого українського історика, завідувача кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, академіка АН ВШУ, доктора історичних наук, професора Юрія Михайла Федоровича належать монографії “Центральний воєнно-промисловий комітет у період Першої світової війни” (М., 1986), “Буржуазні воєнно-громадські організації у період Першої світової війни” (М., 1990), “Жовтнева революція: народ її творець чи заручник” (М., 1993, у співавторстві). В останній час проблематикою досліджень цього вченого є соціальна філософія та психологія історії, з’ясування етногенезу української нації та її місця і ролі в світовому співтоваристві на межі Західної та Східної цивілізацій, про що свідчать два видання його монографії “Етногенез та менталітет українського народу” (К., 1996, 1998). Продовженням висвітлення названої проблеми у більш широкому плані є остання капітальна монографія автора “Соціокультурний світ України”.

Книга складається з передмови та шести великих розділів з відповідними підрозділами. У передмові автор окреслив власні методологічні й методичні принципи дослідження, наголосивши, що “соціокультурні проблеми є базовими у розвитку будь-якого суспільства і українського зокрема” (с.7). Перший розділ присвячено розгляду специфіки історичного шляху України на рубежі Сходу і Заходу у контексті з’ясування процесу поєднання культури і соціальних відносин (соціокультурний світ) та впливу на нього історичних передумов, вічної дилеми боротьби добра зі злом, правди і кривди, релігійно-філософських принципів зороастризму, маніхейства (східні вірування), християнства та інших світових релігій. Оцінюючи можливості вибору Україною східного або західного вектору життя, автор розглядає розкол християнства на католицизм і православ’я, який стався в 1054 р., тобто в рік смерті Ярослава Мудрого, як один з шляхів через Галицько-Волинське князівство вибору західного європейського шляху. Такий же шлях, на думку автора, забезпечувало Україні перебування її під владою Литви і Польщі аж до XVIII ст., а також Хмельниччина XVII ст. Насильницький відрив України від Західної і Центральної Європи розпочав Петро I, який втягував її в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. За висловом автора книги, Україна була втягнена в східноєвропейський світ як за часи Російської, так і радянської імперій. (с.24-25). Фактично, перебуваючи на межі Заходу і Сходу, Україна стала, на думку автора, проміжною цивілізацією, яку роздирав

розкол її на частини різними державами, але який, в основному, є подоланий в сучасній Українській державі, що дало змогу зберегти суспільство. І, як засвічує автор та й нинішня політична ситуація, Україна знову опинилась на шляху вибору – чи ввійти в європейське співтовариство повноправним членом, чи зберегати східний орієнтир свого буття.

Другий розділ книги – “Архаїка і розвиток свідомості українського народу”, що складається з шести параграфів, з філософської, психологічної, фольклористичної та історичної точки зору розглядає технологію міфоутворення і його розвитку на ранньому етапі людства і, зокрема, в праукраїнців, його роль у формуванні менталітету народу. Автор розглядає міф і реальність усної народної творчості (легенд, казок, переказів, пророцтв тощо) в культурі українського суспільства на його ранньому етапі життя у порівнянні з культурними надбаннями інших народів.

У третьому розділі розглядається соціодинаміка української державності. Тут обґрунтовуються парадигма обумовленості української державності (п.3.1), витоки державності доби Київської Русі (п.3.2), причини та нестабільність удільної роздробленості на Русі (п.3.3), монголо-татарське та литовсько-польське володарювання на українських землях (п.3.4; 3.5), проблеми державності у визвольних змаганнях XVII ст. (п.3.6), у часи тоталітаризму (п.3.8) і, нарешті, поступи і реалії української держави на сучасному етапі (п.3.9).

Четвертий розділ книги розглядає в теоретичному і практичному плані загальну проблему влади і українського суспільства, обґрунтовує її засади сакральності і легітимності (п.4.1), аналізує владу в Київській Русі (п.4.2), Гетьманську владу (п.4.4), українську владу доби національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) (п.4.5), з’ясовує проблему тоталітаризму і влади (п.4.6), легітимність української влади в перехідний період на сучасному етапі (п.4.7).

П’ятий розділ присвячений розгляду проблеми релігії і українського суспільства, починаючи з оцінок ролі язичництва в історії України (п.5.2), процесу християнізації Русі (п.5.2; 5.3; 5.4) і завершуючи релігійними проблемами українського суспільства у складі Речі Посполитої (п.5.5), питаннями російсько-українських церковних відносин у XVII–XVIII ст. (п.5.6), боротьбою за автокефалію православної церкви в Україні у 1917–1919 рр. (п.5.7) та релігійною ситуацією в Україні наприкінці XX ст. (п.5.8). Всі ці аспекти аналізувалися під кутом зору соціально-психологічної функції релігії в українському суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.

Заключний розділ акцентує увагу на з’ясуванні процесу формування і становлення менталітету українського народу. Тут з’ясовуються загальна

проблема поняття менталітету (п.6.1), особливості етнічної самосвідомості предків-слов'ян, їх норми поведінки і сутність особистого життя (пп.6.2; 6.3), історичні умови формування українського менталітету (п.6.5), його основні властивості (п.6.6), проблеми агрокультурного суспільства і менталітету (п.6.7), релігії і менталітету (п.6.8), психологічних особливостей українців Галичини, Наддніпрянщини та Лівобережжя (п.6.9), стереотипів поведінки українського народу (п.6.10) та соціокультурних типів мислення населення (п.6.11).

Отже, монографія “Соціокультурний світ України” систематизує і узагальнює найважливіші теоретичні, історіософські, психологічні проблеми формування і становлення українського народу, його світоглядних, державницьких, культурних і духовних традицій та позицій, складання його менталітету, пошуки його місця на межі Схід-Захід, у світовому співтоваристві. При цьому автор сповідує цивілізаційну теорію розвитку людства і застосовує її в контексті української цивілізації, відшуковує і розглядає переломні етапи в її історії. Виклад матеріалу ґрунтується на значущій джерельній базі, широкому колі літератури, в тому числі зарубіжної, й на власному баченні і судженні всесвітньо-історичного процесу в контексті розгляду соціокультурного світу України. Безперечно, не всі судження автора апробовані в науці, почасти носять дискусійний характер, але вони засвідчують, що нові погляди й підходи до проблеми вивчення української нації актуально назріли в сучасній вітчизняній науці.

Монографія Юрія М.Ф. є синтезом досягнень нинішньої історичної, політологічної, соціологічної, психологічної та історіософської наук, а тому вона розрахована, в першу чергу, на науковців, викладачів і студентів вищої школи, на підготовленого читача, який цікавиться історією та культурою України.

Л.В.Баженов

СЛОБОДЯНЮК П. *Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с.*

Проголошення незалежності України у 1991 році стало потужним поштовхом до переосмислення власної історії. Цілком логічно, що країна, обравши новий шлях свого розвитку, спочатку повинна визначитися, розібратися, нарешті примиритися із власною історією. Останнім часом з'явилося чимало історичних праць вітчизняних істориків, які успішно торують шлях до історичної правди, розчищаючи ідеологічні завали. Саме в такому аспекті хотілось би розглянути дану монографію.

Звернення до теми єврейства, зокрема його перебування у складі Правобережної України актуальна з багатьох причин. По-перше, монографія П.Слободянюка це – інформаційний прорив у проблематику, яка упродовж тривалого часу була, м'яко кажучи, небажаною, а, отже, майже недослідженою. По-друге, книга спрямована на дестереотипізацію історичної свідомості як співвітчизників, так і громадян інших країн. На солідній джерелознавчій базі автор показує місце і роль єврейського етносу в різні періоди української історії, починаючи з моменту активного переселення євреїв на Правобережну Україну. В монографії послідовно відстоюється думка, яка заперечує твердження, поширені сіоністською пропагандою щодо виключності єврейства як об'єкта геноциду та різних форм знущань і гноблень. Автор неодноразово стверджує, що "...як би комусь не хотілося показати євреїв, як гноблений українцями народ – цього неможливо довести. Цього не можна стверджувати, оскільки такого геноциду, такої національної трагедії як українці на теренах історії, мало хто зазнавав..." (с.263).

Напевно саме така авторська позиція визначила структуру і зміст праці. В ній послідовно, аргументовано і логічно розкриваються етносоціальні, етнорелігійні, етнокультурні, етнополітичні процеси в середовищі українських євреїв в контексті української історії, яка була доволі драматичною і для самих українців та інших етносів, які мешкали на Правобережжі. Таке всебічне висвітлення історичного життя іншого етносу, по-третє, сприяє подоланню ксенофобних настроїв у нашому суспільстві, що насаджувалися упродовж століть, допомагає почути, зрозуміти *Іншого* (людина, етнос), що є важливою передумовою становлення демократичного суспільства.

В подальшому аналізі мою увагу привернули методологічні орієнтири автора, які визначили глибину дослідження. Приємно відзначити, що урізноманітнення історичної проблематики вітчизняних істориків відбувається на тлі суттєвих методологічних зрушень, що дозволяє

адекватно відображати історичні події. В даному випадку спостерігається відвертий відхід від розуміння історії як сфери дії невблаганних об'єктивних сил, знеособленої історії, суб'єктом якої є руйнівні сили у вигляді якихось “народних мас”. Натомість дослідник пропонує погляд на вітчизняну історію крізь етноісторію, суб'єктом якої виступає єврейський етнос. Наведені архівні матеріали, які розкриваються життєдіяльність окремих людей, їх сприйняття свого часу, суттєво збагачують історію через включення людської суб'єктивності. У такий спосіб історія стає подієвою, людиновимірною, а, отже, зрозумілою і близькою, що дає можливість переглянути, переосмислити історичні події, знайти точки дотику для примирення і розуміння інших народів.

Іншим методологічним орієнтиром дослідника стало поняття етнічності, яке він використовує для реконструкції історичної дійсності. Воно розуміється в монографії як особлива структура внутрішньої самоорганізації співтовариства, особливий порядок організації мережевих фонових практик – сукупність внутрішніх для співтовариства мереж самоорганізації, в даному випадку єврейства. П.Слободянюк розкриває історичну основу його етнічності: “Духовність єврейського народу... базувалась на тому, що через історичну пам'ять, історичний досвід, через духовно-культурні надбання єврейства, через систему юдейських поглядів, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, через єврейську мову... гарантувалось самозбереження, саморегуляція життя і самовідтворення єврейського народу, його етнокультурного генофонду” (с.340). Саме наявність цього внутрішнього порядку і залишає за даним етносом історико-національну перспективу.

Монографія П.Слободянюка є самостійним, ґрунтовним, оригінальним дослідженням як з точки зору постановки проблеми, так і вибору методологічного інструментарію. Оцінюючи в цілому позитивно дану працю, вважаю, що її науково-просвітницький потенціал сприятиме розвитку історичної свідомості наших співвітчизників. Вихід у світ даної публікації слід розглядати як важливу подію в культурно-історичному житті не тільки Поділля, але й України.

І.М.Предборська

ЗАВАЛЬНЮК О.М., КОМАРНІЦЬКИЙ О.Б., ОЛІЙНИК Ю.В.
*Хмельниччина у 1941–1944 рр.: хроніка війни. – Кам'янець-Подільський:
Абетка-НОВА, 2005. – 140 с.*

Історія Другої світової війни постійно знаходиться в полі зору дослідників і підлягає певній переоцінці. З огляду на це книга “Хмельниччина у 1941–1944 рр.: хроніка війни” є досить актуальною, оскільки автори комплексно і ґрунтовно висвітлили відповідну проблему. Даний аргумент проглядається вже з чіткої структури рецензованого дослідження, що включає вступну історіографічну частину, окремі розділи по роках і список використаних джерел і літератури.

Автори вперше здійснили спробу розкриття поденного перебігу подій історії воєнного лихоліття краю, використавши широку джерельну базу. Залучивши значний масив документального матеріалу, почерпнутого з державних архівів України, чисельні монографічні роботи, статистичні матеріали, періодичну пресу, автори створили суцільне полотно історичного процесу у визначений період.

Потрібно підкреслити, що в роботі звертається особлива увага на хронологію буття Хмельниччини у 1941–1944 рр. При цьому авторам вдалося уникнути одномічності та шаблонності. Робота насичена історіографічним та фактичним матеріалом, що сконцентрований у розділах, які по роках відображають перебіг подій воєнного часу у межах області. В дослідженні знайшли своє відображення архівні та інші матеріали, що надають можливість для подальшого демографічного, соціально-економічного аналізу окупаційного режиму на Хмельниччині, оцінки масштабів злодіянь нацистів.

Неприхований інтерес викликають наведені у книзі матеріали про підпільну діяльність різних організацій руху опору, у тому числі ОУН, репресії окупантів по відношенню до них та інше.

В цілому книга О.М.Завальнюка, О.Б.Комарніцького, Ю.В.Олійника “Хмельниччина у 1941–1944 рр.: хроніка війни” вміщує цікавий фактографічний матеріал з історії Хмельниччини в роки німецької окупації, при цьому значна його частина подається вперше. Тому дане видання є корисним і своєчасним для всіх хто, вивчає і досліджує трагічні роки Великої Вітчизняної війни на Поділлі, є внеском авторів у відзначення 60-річчя Перемоги.

Ю.А.Хоптяр

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. Баженов Лев Васильович (м.Кам'янець-Подільський), академік УАІН, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

2. Баженова Стефанія Едуардівна (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, завідувач сектору історії культури Поділля Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

3. Баран Оксана Іванівна (м.Івано-Франківськ), аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

4. Винокур Іон Срулевич (м.Київ), академік УАІН та АНВШ України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Київського славистичного університету.

5. Волошин Юрій Володимирович (м.Полтава), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

6. Газін Володимир Володимирович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

7. Газін Володимир Прокопович (м.Кам'янець-Подільський), академік УАІН, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

8. Григоренко Олександр Петрович (м.Хмельницький), доктор історичних наук, професор Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

9. Дрогобицький Ігор Іванович (м.Івано-Франківськ), аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

10. Єсюнін Сергій Миколайович (м.Хмельницький), завідувач відділу новітньої історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

11. Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), академік АНВШ України, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

12. Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

13. Заремба Олександр Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

14. Зваричук Едуард Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), викладач Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості при Національному університеті харчових технологій, м. Київ.

15. Кабачинський Михайло Ілліч (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

16. Кобильник Василь Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

17. Коляструк Ольга Анатоліївна (м. Вінниця) кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

18. Костриця Микола Юхимович (м. Житомир), кандидат географічних наук, доцент Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

19. Красносілецький Дмитро Петрович (м. Хмельницький), аспірант кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

20. Курило Володимир Михайлович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

21. Кучеров Геннадій Геннадійович (м. Кам'янець-Подільський), викладач Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості.

22. Логвіна Валентина Львівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

23. Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського державного педагогічного університету імені М. Драгоманова.

24. Лубчинський Анатолій Казимірович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

25. Макарова Олена Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

26. Марчук Василь Васильович (м. Івано-Франківськ), доктор історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

27. Михайлик Артур Олегович (м. Кам'янець-Подільський), молодший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля.

28. Мудрецов Олександр Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

29. Нестеренко Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

30. Нечитайло Валерій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету.

31. Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

32. Опря Ігор Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

33. Петров Микола Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

34. Подкур Роман Юрійович (м. Київ), старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

35. Предборська Ірина Михайлівна (м. Хмельницький), доктор філософських наук, професор, член-кореспондент УАПН, проректор з наукової роботи Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту.

36. Прокопчук Віктор Степанович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету.

37. Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

38. Савчук Віктор Олексійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, проректор Кам'янець-Подільського державного університету.

39. Семенко Лариса Іванівна (м.Вінниця), заввідділом новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею.

40. Скрипник Анатолій Юрійович (м.Кам'янець-Подільський), науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

41. Степанков Валерій Степанович (м.Кам'янець-Подільський), академік УАН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

42. Стецюк Вадим Борисович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

43. Струкевич Олексій Карпович (м.Вінниця), кандидат історичних наук, завідувач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

44. Телячий Юрій Васильович (м.Хмельницький), кандидат історичних наук, докторант Кам'янець-Подільського державного університету.

45. Трубанінов Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

46. Хоптяр Юрій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

47. Шевчук Андрій Володимирович (м.Житомир), асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

48. Юга Олександр Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 15

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №9195 від 28.09.2004 р.*

Підписано до друку 23.12.2005. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 25,5. Ум. друк. арк. 28,36. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіюм”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32300 м.Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 14-16. тел. (03849) 22-4-50 oium@kp.rel.com.ua

Віддруковано в друкарні ПП Мошака М.І.